

CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA PATRIMONIULUI
ARHEOLOGIC MEDIEVAL

Seria
Istorii și Documente Necunoscute – IDN
Culegere de studii
C 12

CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA PATRIMONIULUI ARHEOLOGIC MEDIEVAL
Materialele Conferinței Științifice Internaționale
4 noiembrie 2021, Chișinău, Republica Moldova

Chișinău – 2022

Coordonatorul seriei:
Sergiu Musteață

Ministerul Educației și Cercetării al Republicii Moldova
Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău

CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA PATRIMONIULUI ARHEOLOGIC MEDIEVAL

Materialele Conferinței Științifice Internaționale
4 noiembrie 2021, Chișinău, Republica Moldova

*OMAGIU COLEGULUI ȘI PRIETENULUI
ION TENTIUC LA 65 DE ANI*

CZU 902/903"653"(082)=135.1=111=161.1

C 35

Culegerea de studii a fost aprobată pentru publicare de către Senatul Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din municipiul Chișinău, Proces verbal nr. 3 din 27.10.2022

Coordonatorul volumului:

Sergiu Musteață

Recenzenți:

Academician, **Andrei EȘANU**, *Institutul de Istorie al Ministerului Educației și Cercetării*

Conf. univ. dr. **Octavian MUNTEANU**, *Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău*

Redactare: **Viorica-Ela CARAMAN**

Paginare computerizată: **Liubovi CORCIMARI**

Design copertă: **Liubovi CORCIMARI**

Coperta 1: *Biserica Adormirea Maicii Domnului de la Mănăstirea Căpriană (secolele XV-XVI), restaurare 2008, vedere dinspre Est, (foto Gh. Postică).*

Coperta 2: *Planul cetății Bender, 16.09.1770, (după Nesterova, 2020).*

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții din Republica Moldova

Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval : Materialele Conferinței Științifice Internaționale, 4 noiembrie 2021, Chișinău, Republica Moldova / coordonatorul volumului: Sergiu Musteață. – Chișinău : Pontos, 2022 (Print-Caro). – 214 p. : fig., fot., tab. – (Seria „Istorie și Documente Necunoscute – IDN” : Culegere de studii / coordonator: Sergiu Musteață, ISBN 978-9975-61-871-7 ; C 12).

Antetit.: Min. Educației și Cercet. al Rep. Moldova, Univ. Ped. de Stat „Ion Creangă” din Chișinău. – Texte : lb. rom., engl., rusă. – Rez.: lb. engl. – Referințe bibliogr. în subsol. – 125 ex.

ISBN 978-9975-72-700-6.

902/903"653"(082)=135.1=111=161.1

C 35

Editura Pontos, str. 31 August 1989, nr. 98

MD-2004, Chișinău, Tel.: 022 23 22 18

editura.pontos@gmail.com

www.facebook.com/editurapontos.md

Tipar executat la Tipografia „PRINT-CARO”

tel: 022 85 33 86; fax: 022 85 33 87

printcaro@gmail.com

ISBN 978-9975-72-700-6.

© UPSC, 2022

Culegerea de studii a fost elaborată în cadrul proiectului *Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval din Republica Moldova* – CVPAM, cifrul 20.80009.1606.06, finanțat de către Agenția Națională de Asigurare a Calității în Educație și Cercetare de pe lângă Guvernul Republicii Moldova și implementat de Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău.

CUPRINS

Introducere (<i>Sergiu Musteață</i>).....	5
Omagiu colegului și prietenului Ion Tentiuc la 65 de ani (<i>Sergiu Musteață</i>)	7
Dr. Ion Tentiuc – profesorul, omul, prietenul pacifist (<i>Mariana Vasilache</i>).....	10

Preambul

<i>Adrian Andrei Rusu</i> . Arheologie medievală și premodernă în Moldova. Câteva accente dintr-o analiză de stadiu	11
--	----

I. Patrimoniul arheologic medieval, secolele VI-XIII..... 13

<i>Florin Curta</i> . Slavii timpurii și etnogeneza lor în arheologia sovietică și post-sovietică	14
<i>Ioan Stanciu</i> . Burials in the Upper Tisa Basin Attributed to the Early Slavs (ca. Second Half of the 6th Century – First Half of the 7th Century).....	31
<i>Ion Ursu</i> . Rolul tumulilor în cadrul ritualului funerar al turanicilor	50

II. Patrimoniul arheologic medieval, secolele XIV-XVII 57

<i>Sergiu Popovici</i> . Despre unele morminte medievale târzii descoperite în partea de sud a Republicii Moldova	58
<i>Vasile Diaconu, Silviu-Constantin Ceaușu, Angela Simalcsik</i> . Câteva noi date arheologice despre Mănăstirea Neamț.....	65
<i>Silviu Oța, Dragoș Al. Mirea</i> . Despre o pereche de cercei din colecția muzeului municipiului București	74
<i>Adrian Andrei Rusu</i> . Biserici medievale și premoderne din Moldova. Revizia repertoriului și metodelor de abordare1	81
<i>Андрей Герцен</i> . Средневековые фортификации Северо-Западного Причерноморья в атласе Рицци-Дзаннони.....	89
<i>Nicoleta Vornicu</i> . Caracterizarea mortarelor pentru castelul medieval de la Soroca, Republica Moldova	102
<i>Elena Gherman</i> . Casa Stăreției din cadrul Complexului Mănăstirii Bârnova. Studiu istoric și arheologic	121
<i>Tamara Nesterov, Sergiu Musteață, Andrei Gherțen</i> . Castelul Tighina al cetății Bender: geografia, istoria, arheologia, arhitectura și studierea controversată a complexului fortificat.....	132

III. Cercetarea interdisciplinară a patrimoniului arheologic medieval 155

<i>Elena Ardelean</i> . Aspecte privind măsurile de conservare preventivă aplicate artefactelor arheologice	156
<i>Octavian Munteanu, Vasile Iarmulschi</i> . Note pe marginea mormântului cu inele de buclă de la Butuceni.....	165
<i>Angela Simalcsik, Robert-Daniel Simalcsik</i> . Death in utero. A palæoanthropological and palæomedical approach	177
<i>Ana Boldureanu, Gheorghe Postică</i> . Monedele otomane din complexe funerare de la Mănăstirea Căpriană1	190
<i>Mariana Gugeanu, Doina Anăstăsoaei</i> . Structuri textile provenite din necropola Bisericii Adormirea Maicii Domnului, Mănăstirea Căpriană. Cercetare și conservare-restaurare	204

INTRODUCERE

Patrimoniul arheologic medieval reprezintă o moștenire culturală care leagă modernitatea de antichitate, indicând asupra rădăcinilor civilizațiilor și popoarelor contemporane. Patrimoniul arheologic medieval al Republicii Moldova cuprinde vestigii culturale extrem de importante pentru reconstituirea istoriei acestei perioade. Pornind de la importanța socială deosebită a patrimoniului arheologic și în conformitate cu convențiile UNESCO și ale Consiliului Europei, popoarele lumii pledează pentru politici durabile de protejare, cercetare și valorificare culturală și științifică a siturilor arheologice din perioada medievală. În contextul amenințării tot mai accentuate a pericolului de degradare a patrimoniului arheologic, de pierdere ireversibilă a acestuia, se impune în mod stringent promovarea sistematică a politicilor naționale de salvagardare a patrimoniului arheologic mobil și imobil, în special, prin acțiuni de cercetare și valorificare a acestor bunuri pentru o societate avansată, deschisă și civilizată. Date fiind aceste considerente, o echipă de experți adunată sub auspiciile Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, în anul 2020, a lansat, în cadrul concursului Programelor de Stat 2020-2023, prioritatea strategică IV. *Provocări societale*, direcția strategică *Patrimoniul material și imaterial*, administrat de către Agenția Națională pentru Cercetare și Dezvoltare din Republica Moldova, proiectul „Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval din Republica Moldova – CVPAM”.

Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval, alături de sursele scrise, este deosebit de importantă pentru cunoașterea realităților istorice ale perioadei respective. Descoperirile din cele mai reprezentative așezări medievale de pe teritoriul Republicii Moldova, precum sunt cele de la Hansca, Păhârnicieni, Lăpușna, Lozova, Soroca ș.a., sunt valoroasă, iar valorificarea acestora se impune din următoarele puncte de vedere:

- se prezintă drept situri arheologice de unicat în spațiul românesc;
- constituie modele de perpetuare a locuirii umane pe parcursul așa-zisului mileniu al Marilor Migrații;
- reprezintă exemple convingătoare de evoluție

și ascensiune a civilizației medievale timpurii din spațiul românesc;

- exprimă probe temeinice de coabitare a populației locale cu migratorii;
- înglobează vestigii arheologice edificatoare care acoperă toate orizonturile culturale cunoscute din perioada Evului Mediu timpuriu în spațiul românesc (tipul Costișa-Botoșana-Hansca – secolele V-VII, tipul Lozna-Borniș – secolele VIII-IX, tipul Dridu – secolele X-XI, tipul Răducăneni – secolele XI-XIII), dar și cele din perioada statului medieval moldovenesc, cum ar fi cele de la Lozova (sec. XIV) și Lăpușna (sec. XV-XVIII).
- includ fortificații medievale care, în secolele XVI-XVII, au făcut parte din sistemul strategic de apărare a hotarelor răsăritene ale Țării Moldovei și a căror cercetare permite încadrarea unui important monument istoric în politicile de dezvoltare durabilă a societății contemporane.
- cuprind dovezi temeinice cu privire la viața privată a omului medieval, la regimul său alimentar, la sursele de aprovizionare cu alimente, inclusiv, la veselă și ustensilele de bucătărie, toate acestea încadrându-se în șirul unor abordări științifice calitativ noi.
- aduc dovezi temeinice cu privire la particularitățile antropologice ale populației medievale din spațiul pruto-nistean, grație descoperirilor funerare din necropole plane și tumulare, inclusiv, grație particularităților ritului funerar al acestor populații, dar și ale relațiilor dintre autohtoni și alogeni.

Din aceste rațiuni științifice, proiectul și-a propus următoarele obiective:

1. Elaborarea studiului de sinteză privind așezările medievale timpurii de la Hansca (raionul Ialoveni) și Păhârnicieni (raionul Orhei) în calitate de modele ale evoluției culturii medievale timpurii din spațiul românesc în mileniul Marilor Migrații (secolele V-XIV);
2. Reconstituirea tabloului vieții cotidiene a comunităților medievale timpurii de la Hansca și Păhârnicieni prin valorificarea vestigiilor arheologice descoperite în așezarea Hansca –

„Limbari-Căprăria” în anii 1960-1991 și Păhărnicieni „Petruca” în anii 1961-1963 și 1988;

3. Valorificarea complexelor funerare din cadrul necropolei de la Lozova (raionul Strășeni) din perioada de formare și consolidare a Țării Moldovei în calitate de repere de patrimoniu cultural pentru determinarea particularităților etnoculturale ale comunității a căreia i-a aparținut cimitirul;
4. Cercetarea problematicii constituirii și consolidării sistemului defensiv al Moldovei medievale, având drept studiu de caz castelul Soroca prin valorificarea rezultatelor investigațiilor arheologice efectuate în ultimul deceniu;
5. Stabilirea etapelor de edificare a cetății Soroca și a rolului ei ca punct fortificat de strață și vamă de hotar în secolele XV-XVI, elaborarea cercetării privind cetatea de pământ, castelul, ocolul și târgul Soroca în calitate de domeniu al domniei și puterii domnești în teritoriu;
6. Valorificarea datelor arheologice referitoare la habitatul și resursele naturale a așezărilor medievale, identificarea și caracterizarea resurselor alimentare (animale și vegetale), identificarea și evaluarea practicilor alimentare ca indicatori ai calității vieții, utilizând surse documentare scrise și descoperiri arheologice: achiziția și pregătirea hranei, consum, conservarea alimentelor;
7. Studiul paleoantropologic al osemintelor descoperite în necropolele medievale din Moldova, reconstituirea structurii paleodemografice și sociale, evaluarea stării de sănătate și a stilului de viață în baza analizei anomaliilor/patologiilor dentare și osoase, a trăsăturilor epigenetice, a traumatismelor și a indicatorilor ocupaționali cotidiani și estimarea incidenței acestora în funcție de vârstă și gen.

Proiectul propus este relevant nu numai din punct de vedere academic, ci și didactic, prin contribuția pe care o aduce la formarea tinerilor specialiști și a echipelor de cercetare naționale și internaționale, capabile să acceseze rețelele și programele de cercetare consacrate. Datele și informațiile obținute prin acest proiect vor putea fi utilizate în ghiduri turistice, muzee, expoziții specializate, dar și pentru o propagare credibilă și eficientă a culturii și științei noastre în străinătate.

Culegerea de studii este unul dintre rezultatele proiectului CVPAM, care reprezintă contribuțiile participanților la Conferința Științifică Internațională *Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval*, realizată la Chișinău, în perioada 4-6 noiembrie 2021, la care au participat arheologi, istorici și antropologi preocupați de cercetarea perioadei medievale din România, Republica Moldova, Rusia și SUA.

Volumul este structurat în trei părți: I. Patrimoniul arheologic medieval, secolele VI-XIII; II. Patrimoniul arheologic medieval, secolele XIV-XVII, III. Cercetarea interdisciplinară a patrimoniului arheologic medieval și cuprinde 17 studii care analizează teme inedite dintr-o perspectivă pluridisciplinară, care vor fi, în mod cert, utile tuturor celor interesați de perioada medievală.

În numele organizatorilor și al partenerilor proiectului „Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval din Republica Moldova – CVPAM”, aducem sincere mulțumiri participanților și autorilor prezentului volum.

Gratitudine și mulțumire conducerii Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” din Chișinău și Agenției Naționale pentru Cercetare și Dezvoltare din Republica Moldova pentru sprijinul constant acordat în realizarea proiectului nostru.

Sergiu MUSTEAȚĂ,
Director de proiect

OMAGIU COLEGULUI ȘI PRIETENULUI ION TENTIUC LA 65 DE ANI

La începutul anului 2022, prietenul Ion Tentiuc a împlinit frumoasa vârstă de 65 de ani, care este un moment de evaluare a carierei profesionale și un prilej de omagiat din partea colegilor de breaslă. Recunosc că am auzit de numele Ion Tentiuc încă din anii de studenție (1989-1994), dar l-am cunoscut personal abia în toamna anului 1994, apoi ne-am intersectat cu diverse ocazii profesionale la conferințe, simpozioane, șantierul arheologic de la Orheiul Vechi (1995-2012), însă o colaborare adevărată a început în anul 2012, de când am devenit parte a echipei de cercetare a castelului Soroca, care s-a fortificat odată cu lansarea, în anul 2018, a proiectului de arheologie urbană a Chișinăului.

Ion Tentiuc s-a născut pe 23 ianuarie 1957 în satul Burlacu din raionul Cahul, RSS Moldovenească, unde a urmat studiile primare și secundare (1964-1974)¹. După serviciul militar în armata sovietică a reușit să fie înmatriculat în anul 1978 la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moldova, pe care a absolvit-o cu mențiune în anul 1983. Domnul Ion Tentiuc și-a început cariera academică în calitate de lector asistent la Catedra de Istorie Universală a Institutului Pedagogic de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, unde a fost repartizat după absolvirea USM (1983-1984). Dar, în anul următor se transferă la Institutul de Arheologie al Academiei de Științe a Moldovei. Astfel, din 1984 și

până în 1997, dl Ion Tentiuc a evoluat pe scara profesională de la arheolog stagiar, cercetător științific inferior, cercetător științific, cercetător științific superior în cadrul secției de Arheologie (1984-1999) a AȘM, apoi în secția de Arheologie daco-romană și medievală a Institutului de Arheologie și Istorie Veche (1991-1999) al AȘM. În perioada 1997-1999 dl Ion Tentiuc a exercitat funcția de director al Muzeului de Arheologie și Etnografie al Academiei de Științe a Moldovei. În anii 1980 și 1990, dl Tentiuc a realizat săpături arheologice în mai multe situri arheologice, printre care se evidențiază cele de la Durlești (1986-1988) și Molești (1988-1991), iar publicarea rezultatelor a contribuit direct la o mai bună cunoaștere a realităților medievale timpurii din spațiul pruto-nistean².

L-am cunoscut pe Ion Tentiuc în toamna anului 1994, când eu am ajuns doctorand la Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași, unde dânsul era deja la etapa finală a stagiului doctoral (1991-1994). În anul următor am participat la susținerea publică a tezei dânsului de doctorat *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, realizată sub îndrumarea dlui profesor Victor Spinei. Astfel, Ion Tentiuc este unul din primii doctoranzi basarabeni care a obținut titlul de doctor într-o instituție academică din România și care a fost un exemplu pentru cei care am venit ulterior la studiile doctorale. Teza de doctorat, transformată în anul 1996 într-un studiu monografic excelent, a obținut în 1998 premiul „A.D. Xenopol” al Academiei Române, ceea ce a demonstrat calitatea înaltă și valoarea contribuției științifice a dlui dr. Ion Tentiuc la cunoașterea Evului Mediu timpuriu³.

Pe lângă activitatea de cercetare din cadrul instituțiilor AȘM, unde a obținut în 1999 titlul de cercetător științific superior, s-a implicat activ și în

¹ Ludmila Bocumenco-Pîrnău, „Ion Tentiuc la 60 de ani”, în: *PLURAL. History. Culture. Society*, Vol. 5, no. 2 (2017), 254-260.

² Sergiu Musteață, „Recenzie, Ion Tentiuc, *Contribuții la istoria și arheologia spațiului pruto-nistean. Siturile de la Durlești și Molești*, Biblioteca Tyragetia, XXI (Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2012)”, în: *PLURAL. History. Culture. Society*, Vol. 1, no. 1-2 (2013), 234-236.

³ Ion Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII* (Iași: Helios, 1996).

activitatea de predare în cadrul Universității Libere Internaționale din Moldova (ULIM), unde obține titlul didactic de conferențiar universitar în anul 1999. În acest context, dl Ion Tentiuc obține în anul 2005 dreptul de conducere și consultare a tezelor de doctor în științe la specialitatea 07.00.02 – Istoria românilor. Între 2002 și 2005 a deținut funcția de șef al Catedrei Istorie Universală și Relații Internaționale, ULIM. Dl dr. Ion Tentiuc și-a împărtășit experiența academică și cu studenții de la Universitatea de Stat din Moldova, Catedra Istorie medievală și modernă (1997-1998), lector superior; Catedra de Studii Sud, fiind asociat al Catedrei de istorie medievală și modernă (1997-1998); Catedra Studii Sud-Est Europene (1997-1999) și Catedra de Istorie a Universității Real Umanistică din Cahul (1998-2003).

În contextul activităților academice, dl Ion Tentiuc a beneficiat de burse și stagii de cercetare la instituții occidentale precum Institut für Vor- und Frühgeschichte al Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Germania (bursier DAAD în 1995), Institutul de Arheologie și Universitatea „Shota Rustaveli” din Tbilisi, Georgia (bursier al Fundației Soros Moldova în 1998), Universitatea Silezia din Katowice (bursier OSI-HESP în 2004), Departamentul Arheologie al Universității din Cairo, Egipt (bursa Guvernul Republicii Islamice Egipt în 2005), Universitatea d’Avignon, Franța (bursa guvernului francez în 2006) etc. Participarea la mobilitatea academică confirmă nu doar calitățile profesionale ale dlui Ion Tentiuc, dar și deschiderea lui spre cunoaștere și transfer al bunelor practice de cercetare și predare din alte state către Republica Moldova. În acest context, aducem aici doar câteva exemple din tematica diversă a cursurilor susținute de dl Ion Tentiuc – Politici, forme de guvernare și relații

internaționale în antichitate, Guvernare și relații internaționale în Asia și Africa în epoca medievală, Procese etno-genetice, etno-demografice și politice în Europa de sud-est în secolele VI-XI, Imperiul Otoman și sud-estul european, Gândirea politică în Țările Române medievale etc.

Între anii 2006 și 2021 a fost șef al Sectorului Arheologie și Istorie Veche al Muzeului Național de Istorie a Moldovei și custodele principal al colecției de vestigii arheologice pe care o deține muzeul. În această perioadă, dl Ion Tentiuc s-a implicat activ la îmbunătățirea condițiilor de păstrare și inventariere a patrimoniului arheologic, la reorganizarea Expoziției de bază (Compartimentul Arheologie) a Muzeului, la organizarea mai multor expoziții tematice cu privire la vestigiile arheologice, a reprezentat muzeul național la diverse conferințe, congrese științifice și manifestări culturale. În același timp, dl Ion Tentiuc a participat activ în colegiile de redacție a revistei „Tyragetia”, a revistei „Buletinul Comisiei monumentelor istorice” a Institutului Național al Patrimoniului (București), la culegerile de studii și în calitate de recenzent al mai multor monografii editate sub egida Muzeului Național de Istorie a Moldovei, ULIM și Institutului Patrimoniului al AȘM. Totodată, dl Ion Tentiuc a fost și cel care s-a implicat activ în săpăturile arheologice de salvare din municipiul Chișinău, fiind unul dintre cei mai activi arheologi din republică⁴.

Dr. Ion Tentiuc este cunoscut în mediul academic din republică și de peste hotare prin monografiile și articolele sale în domeniul arheologiei și al

⁴ A se vedea contribuțiile dlui Ion Tentiuc în domeniul arheologiei urbane adunate în următoarea culegere: S. Musteață, A. Corduneanu (Eds.), *Identitățile Chișinăului: arheologie urbană*. Culegere de studii, Seria IDN, C10 (Chișinău: Bons Oficces, 2022), 240 p.

istoriei medievale timpurii. Dar, în ultimii ani dl Ion Tentiuc și-a extins interesul academic asupra întregului complex de probleme social-economice, politice și demografice legate de schimbările climatice ale Evului Mediu euroasiatic, cercetând și publicând un șir de situri importante din Republica Moldova, precum ar fi descoperirile din vatra istorică a Chișinăului, Giurgiulești, Mănăstirile Condița și Hâncu, Varnița, Biserica „Adormirea Maicii Domnului” de la Căușeni și Cetatea Soroca.

În ultimii douăzeci de ani, dl Ion Tentiuc a fost membru al mai multor comisii de doctorat și consilii științifice, ceea ce demonstrează atitudinea lui responsabilă față de procesul de formare academică și de susținere a colegilor mai tineri. Dragă coleg și prieten Ion Tentiuc sau Nelu, cum Vă mai spun unii colegi, cu ocazia acestei frumoase aniversări, Vă urez sănătate, spor în toate proiectele dvs.,

susținere și apreciere din partea colegilor și oamenilor care vă înconjoară. Eu vă mulțumesc pentru colaborarea și prietenia noastră, care sper să fie și de acum încolo productive și exemplare.

LA MULȚI ANI!

Cu prietenie,
Sergiu Musteață

DR. ION TENTIUC – PROFESORUL, OMUL, PRIETENUL PACIFIST

Întâmplarea a făcut ca întâlnirea cu dr. Ion Tentiuc să se petreacă pe meleagurile mele natale – la Orheiul Vechi. Reuniți de Centrul de Cercetări Arheologice din Republica Moldova, o mână de copii de prin satele din jurul Butuceniului, participam la Școlile de vară organizate de echipa de arheologi care lucra acolo în verile anilor 1997-2000. După cinci ediții ale acestei frumoase școli, am decis că îmi voi lega viața de arheologie, domnul Tentiuc putându-și asuma o parte din vina acestei hotărâri.

Tot domnia sa a fost cel care m-a îndrumat să merg la Facultatea de Istorie a USM, iar de acolo până la a deveni colegi a trecut foarte puțin timp. În cei peste 15 ani de când ne cunoaștem, am împărțit zile, șantiere, publicații și expoziții care ne-au apropiat și m-au făcut să-i prețuiesc personalitatea. Desigur, deschiderea cu care întâlnea tinerii, abordarea calmă, tactică și foarte echilibrată nu puteau lăsa loc decât pentru o călătorie profesională frumoasă.

Profesorul Ion Tentiuc lăsa totdeauna impresia că studentul știe și poate mai mult, chiar mai mult decât îndrumătorul, astfel motivându-l, oferindu-i credința în forțele și capacitățile proprii. Subtilitatea cu care ghida un coleg mai tânăr facilita integrarea acestuia în echipă și crea legături de încredere, aproape de prietenie. Noi nu am fost excepție.

Toate fațetele personalității sale, atât cele profesionale cât și strict personale, în complexitatea lor mascată de o simplitate dezarmantă, ne-au apropiat de la bun început. Puteai merge la profesorul Ion Tentiuc cu sufletul deschis pentru a cere un sfat pe care ți-l oferea senin și foarte binevoitor, mai mult ca un prieten decât ca un mentor, dar aveai mereu siguranța că în spatele unor cuvinte stau anii de experiență proprie, sensibilitatea pentru situații

mai specifice și echilibrul vorbelor rostite. Arhicunoscuta sa expresie despre „calmul pacifist”, care exaspera uneori colegii, s-a dovedit a fi extrem de funcțională în situații în care aplicarea acesteia a fost unica soluție.

De foarte multe ori, în timpul lucrului îți lăsa mână liberă și-ți oferea spațiul necesar luării deciziilor de parcă tu ai fi condus acel proces. Acel nivel de încredere te responsabiliza mai mult decât simpla îndeplinire a unor sarcini trasate autoritar. Combinarea mișcărilor prin care reușea atât atingerea scopurilor, dar și creșterea încrederii în autonomia și independența echipei, în complexitatea sau individualitatea ei, a fost mereu secretul pe care l-a mănuit cu mare abilitate. Probabil, echilibristica dintre abordarea diplomatică a problemelor și intransigența sa privind anumite detalii au construit acea latură a personalității sale care a atras și predispus la colaborare.

Generozitatea, empatia și respectul pentru valorile altora (și nu, nu vorbim despre un politician care a adoptat conștient și intenționat caracteristicile conceptului de soft power) sunt trăsăturile de caracter ce apropie oamenii. Or, anume aceste detalii ne-au făcut să-i căutăm prietenia. Bineînțeles, este ingrată sarcina de a vorbi despre un om cu care ai petrecut alături ani și ai împărțit emoții, e mai mult despre tine și despre experiențele tale, dar nu se putea altfel. Experiențele împărtășite de-a lungul timpului în acest domeniu și lecțiile învățate de mine vor purta mereu eticheta Ion Tentiuc, iar calitatea acelui timp va fi linia directoare pentru timpul ce va veni.

Mariana Vasilache

Preambul

ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ ȘI PREMODERNĂ ÎN MOLDOVA. CÂTEVA ACCENTE DINTR-O ANALIZĂ DE STADIU

Adrian Andrei RUSU

Autorul acestei comunicări și-a început cariera profesională atras de cele două volume ale cercetărilor de la Baia. Apoi a fost fascinat și aproape invidios de abundența cahlelor răsărite în Moldova. Toate i-au marcat cariera și l-au învățat în paralel cu puținul pe care i l-au putut oferi la fel de puținii dascăli. Acum, la decenii de acumulări, dar la capăt de prestație fizică în teren, am fost chemat să lucrez în Moldova. Norocul se numește Mănăstirea Bistrița. În paralel, pe baza unei scheme de curs universitar special, „am comis” o sinteză legată de zestrea materială a elitelor din Transilvania la sfârșitul Evului Mediu. Din nou, materialele moldovene au fost prețioase. Însă s-au așezat în structuri pe care nu aș fi dorit vreodată să le judec atât de aspru. Dar am făcut-o într-un volum dedicat Moldovei lui Ștefan cel Mare care a văzut recent lumina tiparului.

În ce măsură arheologia deservește istoria medievală devine o chestiune tot mai evitată. Meseriașii care se ocupă de această epocă istorică se mulțumesc mereu cu mai bune cunoașteri documentare și prea puține repere de istorie a artei. O fac ascunzându-se în spatele „contextelor” ori a planșelor cu fragmentele de ceramică ordinară. Au rămas datori-robiți arheologilor de Preistorie, pentru care asemenea lucrături sunt singurele care le justifică meseria. Când ajung să publice, o fac răsturnând toată ierarhia de valori a bunurilor culturale, așezând oalele în frunte și bijuteriile ori inventarul de fier la coadă. Sunt încă fericiți că dispun de monede. Care sunt atât de „sfinte” încât neagă evidența seriilor de obiecte importate de la un anume moment ori stilistic nepotrivite cu emisiunile monetare, dotate cu o viață proprie.

Medievistul are dezvoltate concepte solide de „obiectologie”, „castelologie”, „monasteriologie”, „furnologie” etc. de care, însă, doar în România, se ferește nejustificat ori pur și simplu pentru că nu și-a reciclat pregătirea de bază.

Moldova este plină de cetăți, dar nu știe că în ele cuibăresc castele, după modele polone ori ungurești.

Ea este plină de „orașe”, în timp ce târgurile vor fi subiect de analiză și pentru un Sadoveanu („Locul unde nu s-a întâmplat nimic”). A avut boieri, dar nu le știm conacele, mănăstiri despre care *a priori* se enunță că s-au fortificat devreme, (pseudo) razeși fără case diferite de tălpașii-glotași. Arheologii norocoși descoperă mereu „ateliere” în care se face cam totul, dar nimic consecvent ori mai răsărit. Pur și simplu pentru că țara nu are resurse metalifere potrivite. Mii de moldoveni se bat cu turcii, polonii, ungurii, tătarii, înfrângându-i mai mult cu inimile, decât cu arme cumpărate de la sașii din orașele Transilvaniei. Moldova absoarbe „lucruri” a căror origine este tainică. Totuși sunt mii de cuțite germane care se trec impozitate prin castifele Brașovului, ba mai știm că „mărunțișurile de Nürenberg” conțin degetare, nasturi globulari, cârlige de pescuit, sfeșnice, sticlărie de masă etc. Hansa nordică și-a trimis negustorii până în aceste meleaguri: unde îi sunt artefactele? Ce mai rămâne din „bizantinismul” material și ce se transformă tot mai temeinic în bun lucru oriental?

Până recent, texte de o desuetudine revoltătoare s-au republicat fără nici o virgulă modificată, încercând să ne mențină în scheme de analiză atât de bine impregnate de materialism dialectic, încât ar rușina orice politruc din anii 60-80 ai secolului trecut.

Despre toate câte un pic într-o sinteză orientată doar către a doua jumătate a sec. XV¹. În fond, poate fi socotită o recenzie severă și supradimensionată la ceea ce deținem. Dar, în același timp o invitație directă la reluarea diferită a cercetărilor.

¹ Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa (Cluj-Napoca: 2022), 578 p.

I.

**PATRIMONIUL ARHEOLOGIC MEDIEVAL,
SECOLELE VI-XIII**

SLAVII TIMPURI ȘI ETNOGENEZA LOR ÎN ARHEOLOGIA SOVIETICĂ ȘI POST-SOVIETICĂ

Florin CURTA

Abstract

Despite its beginnings in the 19th century, Slavic archaeology developed relatively late in the Soviet Union because of the generally hostile attitude of the Bolshevik regime towards Slavic Studies, in general, which were perceived as a tool of imperialist (and tsarist) propaganda. The attitude changed in the 1930s, when Stalin revived the idea in order to use Slavic Studies against the Nazi propaganda and its claims about the civilizational inferiority of the Slavs. The paper traces the explosion of interest in the Slavic ethnogenesis and the archaeology of the early Slavs between 1950 and 1991. Several key personalities of Soviet archaeology (Iurii Kukharenko, Irina Rusanova, Valentin Sedov and Volodymyr Baran) are highlighted, but the main focus is on the tensions between migrationist and autochthonist models for explaining the emergence and early developments of the Slavs on the territory of the Soviet Union. After Ukraine's declaration of independence and the collapse of the Soviet Union (1991), migrationism was discarded in both Ukraine and Russia in studies concerned with the Slavic *Urheimat*, but adopted in those concerned with the presence of the Slavs as far into the forest belt as northwestern Russia and as far east as the Middle Volga region. The article ends with an examination of the political implications of the research on the early Slavs in northwestern Russia and in Tatarstan.

Keywords: Slavs, medieval archaeology, Soviet Union, Russia, Ukraine.

Arheologia a fost văzută încă de la instaurarea puterii sovietice ca având un mare potențial politic și ideologic. Tocmai de aceea, atât practica cât și teoria arheologică s-au bucurat de o atenție deosebită, de un cadru legislativ favorabil și de o finanțare fără pereche. În același timp, însă, tendința de a monitoriza și de a controla îndeaproape cercetarea arheologică explică și primele eforturi de centralizare instituțională. În Rusia de dinainte de bolșevici existau mai multe centre de cercetare arheologică, precum Asociația de Istorie și de Antichități din Odesa, Comisia Arheologică Imperială din Sankt-Peterburg și Asociația Arheologică Imperială din

Moscova¹. La scurt timp după preluarea puterii de către bolșevici, a fost înființată o Academie a Istoriei Culturii Materiale la Petrograd, care avea o filială în Moscova. În 1937, această academie a fost reorganizată și transformată în Institut de Istorie a Culturii Materiale, care a fost apoi plasat sub egida Academiei de Științe. Șase ani mai târziu, sediul institutului s-a mutat de la Leningrad la Moscova, iar în 1959 numele i-a fost schimbat din nou, de data asta în Institutul de Arheologie. Acest institut era menit a supraveghea cercetarea arheologică din întreaga Uniune Sovietică. Cu toate acestea, și alte instituții, ca, de exemplu, muzeele regionale erau implicate în cercetarea arheologică. De altfel, fiecare republică sovietică avea cel puțin o instituție centrală dedicată unei astfel de cercetări, fie un muzeu, fie un institut de arheologie sau cel puțin o secție de arheologie în cadrul unui institut cu un alt nume².

Pe la mijlocul anilor '20, cea mai mare parte a cercetării arheologice de teren era inclusă în proiecte etnografice sau antropologice aflate în legătură cu studii interdisciplinare privitoare la economia

¹ Gleb S. Lebedev, *Istoria otecestvennoi arheologii, 1700-1917 g.* (Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1992), 421.

² A.D. Priahin, *Istoria sovsckoi arheologii (1917-seredina 30h g.)* (Voronej: Izdatelstvo Voronejskogo universiteta, 1986), 12-14 și 145-155; Lebedev, *Istoria*, 418-27; Nadejda I. Platonova, *Istoria arheologiceskoi mäsli v Rossii. Vtoraia polovina XIX-pervaia tret XX veka* (Sankt-Petersburg: Nestor Istoria, 2010), 215-253; P. G. Gaidukov, I.V. Belozeroва și S.V. Kuzminäh, „Iz istorii Instituta arheologii RAN v 1920-1940-e go”, în *Institut arheologii RAN: 100 let istorii*, ed. N.A. Makarov (Moscova: Institut Arheologii RAN, 2019), 11-25. Pentru o istorie a arheologiei din universitățile Uniunii Sovietice, vezi Lev S. Klein și I. L. Tihonov, „The beginnings of university archaeology in Russia”, în *Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890-1930) im europäischen Vergleich. Internationale Tagung an der Humboldt-Universität zu Berlin vom 13.-16. März*, ed. J. Callmer, M. Meyer, R. Struwe și C. Theune (Rahden: Marie Leidorf, 2006), 197-207. Pentru instituționalizarea arheologiei în republicile sovietice, vezi Iurie Stamati, *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor* (Leiden/Boston: Brill, 2019), 247-250.

diferitelor regiuni. Acesta este motivul pentru care de arheologie se ocupau foruri precum *Vesenha* (Comitetul Suprem al Economiei Naționale) sau Gosplan (Comitetul Planificării de Stat), amândouă stabilite în 1921 pentru a evalua forțele de producție din Uniunea Sovietică. Cu alte cuvinte, arheologia era văzută ca având scopuri practice legate în mod direct de construcția societății socialiste.³ Pe de o parte, aceasta a însemnat o finanțare extrem de generoasă din partea guvernului, fără echivalent în Europa acelor vremuri. Pe de altă parte, însă, autoritățile sovietice răspunzătoare de planificarea economică s-au putut astfel amesteca în cercetarea arheologică. Într-adevăr, la mijlocul anilor '20, arheologia era deja aliniată din punct de vedere instituțional cu politica de stat, mult mai devreme decât alte discipline. Tot atunci au avut loc și primele încercări serioase de introducere a unui demers marxist în arheologie. Răspunzători de aceste încercări au fost tinerii arheologi pregătiți la școlile marxiste din Moscova. Convinși că vor putea transforma arheologia într-o știință marxistă, ei promovau așa-numita metodă ascendentă, pe baza căreia nădăjduiau că vor putea folosi materialele arheologice, mai ales uneltele și celelalte „mijloace de producție” în vederea reconstruirii modurilor de producție din trecut și a formațiunilor sociale și economice despre care scrisese Marx⁴. În pofida acestor începuturi promițătoare, la începutul anilor '30, tinerii moscoviți au fost treptat înlăturați de arheologii de la Leningrad care promovau teoria stadială inspirată direct din opera lingvistului Nikolai Marr.⁵ O însemnătate deosebi-

tă în această privință a avut-o ideea lui Marr, potrivit căreia ca urmare a unor transformări radicale, o limbă putea trece prin salturi dialectice sau chiar prin revoluții, devenind astfel o cu totul altă limbă, fiind prin aceasta în legătură directă cu trecerea la o nouă formațiune social-economică.

Varianta arheologică a acestei teorii susținea că odată cu schimbarea modului de producție se schimba nu numai cultura materială, ci și identitatea etnică. Aceasta a fost de altfel baza unei critici acerbe a difuzionismului și a teoriilor migraționiste aflate la modă la vremea aceea în arheologia din Europa apuseană, unde asemenea teorii erau modalități fundamentale de înțelegere și lămurire a schimbărilor din cultura materială.⁶ Pe la mijlocul anilor '30, dar mai ales după război, abandonarea ideii unei revoluții mondiale și adoptarea unui discurs politic din ce în ce mai naționalist au dus la o treptată mutare a accentului de pe teme sociale pe teme etnice. Drept urmare, teoria stadială a fost abandonată imediat ce Stalin a condamnat ideile lui Marr în 1950.⁷ După moartea lui Stalin, Nikita Hrușciiov a condamnat, la rândul-i, întinarea idealurilor marxist-leniniste, insistând asupra nevoii de reîntoarcere la „adevărată” doctrină marxistă. Pentru arheologi, aceasta însemna în principiu o reîntoarcere la teme de cercetare sociale și economice. Cu toată aparenta reînviere a dezideratelor marxiste, nu s-a mai făcut totuși nicio încercare de a transforma arheologia într-o știință marxistă, ca în anii '20. Prin anii '50, marxismul din arheologia sovietică se reducea la citate obligatorii din Marx, Engels și Lenin, adeseori fără nicio legătură cu subiectul studiului în cauză sau cu metodologia folosită de autor.⁸

³ Nadejda I. Platonova, „The phenomenon of pre-Soviet archaeology. Archival studies in the history of Russian archaeology - methods and results”, în *Archives, Ancestors, Practices. Archaeology in the Light of Its History*, ed. N. Schlanger și J. Nordbladh (New York/Oxford: Berghahn Books, 2008), 47-57, mai ales 51.

⁴ Aleksandr A. Formozov, „Arheologia i ideologia (20-30-e gody)”, *Voprosi filosofii* (1993), nr. 2, 70-82; Nadejda I. Platonova, „Arheologia i vlast v Rossii 1920-h godov: vârbotka noi noi naucinoi ideologii”, *Verhnedonskoi arheologiceskoi sbornik* 7 (2015), 58-76; Lev S. Klein, „Archaeology in Soviet Russia”, în *Archaeology of the Communist Era. A Political History of Archaeology of the 20th Century*, ed. L. R. Lozny (Cham: Springer, 2016), 59-99, mai ales 65-66.

⁵ Klein, „Archaeology”, 66-69. Pentru teoriile lui Nikolai Marr și marxism, vezi Gisela Bruche-Schulz, „Marr, Marx and linguistics in the Soviet Union”, *Historiographia Linguistica* 20 (1993), nos. 2-3, 455-472; Yuri Slezkine, „N.Ia. Marr and the national origins of Soviet ethnogenetics”, *Slavic Review* 55 (1996), nr. 4, 826-862; Vladimir M. Alpatov, *Istoriia odnogo mifa. Marr i marrizm* (Moscova:

Nauka, 2011), 168-190.

⁶ William Y. Adams, „On migration and diffusion as rival paradigms”, în *Diffusion and Migration: Their Roles in Cultural Development*, ed. P.G. Duke, J. Ebert, G. Langemann și A.P. Buchner (Calgary: University of Calgary, 1978), 1-5; Jack A. Lucas, „The significance of diffusion in German and Austrian historical ethnology”, în *Diffusion and Migration: Their Roles in Cultural Development*, ed. P. G. Duke, J. Ebert, G. Langemann and A. P. Buchner (Calgary: University of Calgary, 1978), 30-44.

⁷ Mihail I. Artamonov, „Trudi tovarișcea Stalina po voprosam iazâkoznania i sovetksaia arheologia”, *Sovetskaia arheologia* 15 (1951), 7-16; Aleksandr D. Udaltov (ed.), *Protiv vulgarizații marksizma v arheologii* (Moscova: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1953); Priahin, *Istoriia*, 131-140; Lev S. Klein, *Istoriia arheologiceskoi mâsli*, vol. 2 (Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2011), 3-21.

⁸ Klein, *Istoriia*, 21-22; Lev S. Klein, *Fenomen sovetksoi arheologii* (Sankt-Peterburg: FARN, 1993), 24-28 și 70-78;

Primele săpături arheologice referitoare la Evul Mediu au avut loc în Rusia în secolul al XIX-lea. Arheologia slavă s-a născut, astfel, ca specializare în contextul panslavismului și al naționalismului rus, întrucât cei dintâi arheologi preocupați de problematica Evului Mediu erau, de fapt, interesați în studierea Rusiei medievale și a slavilor timpurii⁹. Exemplar din acest punct de vedere este imigrantul ceh Čeněk (devenit în Rusia Vikentii) Chvojka¹⁰. Să ne oprim pentru moment asupra personalității sale, căci opera și ideile sale au exercitat o influență deosebită asupra evoluțiilor ulterioare din arheologia slavă practică în Uniunea Sovietică. Născut într-o familie de fermieri din Semín (un sat de lângă Chrudím, în Cehia de nord-vest), Čeněk Chvojka a fost cel mai vârstnic din cei 10 copii ai acelei familii. A urmat cursuri de istoria antică și arheologie la Praga, iar la vârsta de 18 ani, a plecat în drumetie prin Cehia și prin Germania, vizitând în special muzeele de istorie și arheologie recent deschise la acea vreme. În 1877, la inițiativa unei rude și dimpreună cu

Lev S. Klein, *Trudno bāt Kleinom. Avtobiografiiia v monologah i dialogah* (Sankt Petersburg: Nestor-Istoriia, 2008), 300-310.

⁹ S.P. Șceavelev, *Istoriia russkoi zemli. Jizn' i trud' D. Ia. Samokvasova* (Kursk: Izdatelstvo Kurskogo medițanskogo Universiteta, 1998); A. N. Golotvin, „D.Ia. Samokvasov i razvitie slaviano-russkoi arheologii”, *Vestnik Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta* 2 (2007), nr. 2, 173-78; Lebedev, *Istoriia*, 62-172 și 247-52; Lev S. Klein, *Istoriia rossiiskoi arheologii: uceniia, șkoli i licinosti* (Sankt-Peterburg: Evraziia, 2014), 329-59 and 504-524; Vladislav Iu. Sobolev, „People and fates. Pioneers of medieval archaeology in north-western Russia (1870-1914)”, in *Adalbert Cserni and His Contemporaries. The Pioneers of Archaeology in Alba Iulia and Beyond*, ed. Csaba Szabó, Viorica Rusu-Bolindeț, Gabriel T. Rustoiu și Mihai Gligor (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 153-166.

¹⁰ Pentru viața și activitatea lui Čenek (Vikentii) Chvojka, vezi G. M. Șovkoplias, „Vikentii Viaceslavovici Hvoika - vidatnâi ukrainskii arheolog”, în *Vikentii Viaceslavovich Hvoika ta iogo vnesok u vitciznianu arheologiiu (do 150-ricicia vid dnia narodjennia). Tematicinâi zbirnik naukovih prať*, ed. N. G. Kovtaniuk (Kiev: Naționalnâi muzei istorii Ukraini, 2000), 4-25; Vitalii K. Koziuba, „Fotografii ta maliunki rozkopok V. V. Hvoiki 1907-1908 rr. v sadibi M.M. Petrovskogo u Kievii”, în *Naukovo-doslidnițka ta prosvitnițka dialnist Vikentia Hvoiki do 160-ricicia z dnia narodjennia. Materiali naukovo-prakticnoi konferenții s. Halep'ia, 19 lutogo 2010 roku* (Tripillia: Kiiivskoi oblasnoi derjavnoi administrații KZKOR „Kiiivskii oblasnâi arheologicinâi muzei”, 2010), 59-78; Florin Curta, „With brotherly love: the Czech beginnings of medieval archaeology in Bulgaria and Ukraine”, in *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, ed. by P. J. Geary și G. Klaniczay (Leiden/Boston: Brill, 2013), 377-396, mai ales 388-392.

aceasta, Chvojka s-a mutat la Kiev, unde avea să rămână pe parcursul celor 38 de ani ce au urmat până la capătul vieții sale. Ce anume îl va fi determinat pe Chvojka să emigreze în Imperiul țarist nu se știe, dat fiind că nu vorbea niciodată despre acest lucru cu prietenii sau cu rudele sale și nici nu și-a explicat motivele în scris. Mai mult, nu e limpede de ce s-a dus direct la Kiev și nu la Sankt-Peterburg, care era o metropolă mult mai cosmopolită spre care se îndreptau toți cei care veneau în Rusia și unde majoritatea se stabileau, fie și numai pentru primii ani ai șederii lor în Rusia. Orice îl va fi împins pe Chvojka să-și părăsească țara și să se mute în Ucraina, la Kiev a lucrat la început ca învățător. În același timp, însă, s-a preocupat de educația agricolă, promovând o varietate locală de mei numită *rosicika*, despre care a scris chiar o carte¹¹.

Opt ani mai târziu, Chvojka a început săpăturile de pe actualul bulevard Kirilev, la numerele 59-61, locul primei sale descoperiri senzaționale, o tabără de vânători paleolitici în care se afla și un schelet de mamut. În 1896, a deschis și șantierul de la Tripillia lângă Obuhiv, unde a descoperit o așezare neolitică și o mare cantitate de material ceramic, ce a fost mai târziu atribuit culturii Tripolie numită astfel după situl eponim¹². Săpăturile lui Chvojka din 1899 de la Zarubiniț, o localitate aflată peste Nipru, vizavi de Pereiaslav-Hmelnițki, la o distanță de 95 de km spre sud de Kiev, au dat la iveală o necropolă de incinerare, al cărui inventar funerar va constitui baza de argumentare pentru o altă cultură arheologică datată între secolele II î.Hr. și II d.Hr. Tot în 1899, dar și un an mai târziu, Chvojka a săpat alte două necropole aflate în apropierea satelor Romașki și, respectiv, Cerniia, la 70 km spre sud de Kiev. Numele celei din urmă localități, în varianta sa rusească (Cerneahov), va fi preluat de cultura arheologică a perioadei migrațiilor timpurii (secolele III-IV) aflată în centrul unor mari dezbateri în decursul celei de a doua jumătăți a secolului XX¹³. Chvojka a mai săpat

¹¹ Vikenti V. Hvoika, *Rosicika* (Kiev: E.A. Sinkevici, 1885).

¹² Chvojka a fost unul dintre primii arheologi din Europa care a folosit conceptul de cultură arheologică; vezi C.F. Meinander, „The concept of culture in European archaeological literature”, in *Towards a History of Archaeology*, ed. G.E. Daniel (London: Thames & Hudson, 1981), p. 107. De asemenea, vezi V.A. Kolesnikova, *Storinki jittia Vikentiia Hvoiki* (Kiev: Institut arheologii NAN Ukrainy, 2008), 65-66.

¹³ Vikentii V. Hvoika, „Polia pogrebenii v srednem Pridneprovie (raskopki V.V. Hvoika) v 1899-1999 godah”, *Zapiski Russkogo arheologiceskogo obșcestva* 12 (1901), nr. 1-2, 172-190.

și în așezarea fortificată de la Pastirske, lângă Smila, care se datează în epoca fierului, dar în care se află și multe complexe medievale timpurii, precum și în necropola tumulară de la Brovarki, pe malul stâng al Niprului, în regiunea Poltava, o necropolă atribuită tribului severianilor amintiți în *Povestea vremurilor ce au trecut*.¹⁴ În sfârșit, Chvojka s-a întors în 1907 la Kiev pentru a deschide săpături pe dealul Starokiivska, lângă clădirea aflată în ziua de azi pe bulevardul Volodimirska la nr. 2. Aceste săpături au dat la iveală mai multe clădiri cu ziduri de piatră, pe care Chvojka le-a datat în secolele X și XI și le-a interpretat drept palatul Olgăi *vne goroda* menționat tot în *Povestea vremurilor ce au trecut* în dreptul anului 6453 (adică 945 d.Hr.)¹⁵. Tot în acea parte a orașului Kiev, Chvojka a mai descoperit și o structură monumentală în forma unei suprafețe circulare pavate cu lut bătătorit și cu patru extensii rectangulare în cele patru puncte cardinale. Câteva vetre și un mare număr de oase de animale au fost îndeajuns pentru a-l convinge pe Chvojka că găsisese un sanctuar păgân pe care l-a datat cu puțin înainte de încreștinarea rușilor sub domnia nepotului Olgăi, Vladimir¹⁶. Dar cea mai mare descoperire de pe dealul Starokiivska a fost un mormânt colectiv, pe care Chvojka l-a datat în vremea invaziei tătare din 1240.

Toate aceste săpături l-au transformat pe Chvojka peste noapte într-o personalitate de seamă a arheologiei europene, iar unii nu s-au sfiit chiar să compare săpăturile sale de pe dealul Starokiivska cu cele ce se desfășurau în același timp în forul de la Roma, cu dealul Starokiivska pe post de Capitoliu. Descoperirile lui Chvojka din Kiev au atras atenția multor specialiști, care au vizitat săpăturile lui, de la Nikodim P. Kondakov și Dmitrii V. Ainalov până la contele Aleksei A. Bobrinskii. Când însuși țarul Nicolae al II-lea a venit la Kiev în 1911, cel care i-a fost ghid prin expoziția deschisă la Muzeul de Antichități și de Artă din oraș, n-a fost altul decât Chvojka, ce nu a pregetat să-i prezinte țarului propriile sale descoperiri de pe dealul Starokiivska¹⁷. Deși nu știm ce îi va fi spus Chvojka țarului în decursul conversației lor, e

mai mult ca sigur că el nu va fi scăpat ocazia de a afirma încă o dată că slavii erau o populație băștinașă în regiunea Niprului mijlociu și asta încă din preistorie. Într-adevăr, la vremea vizitei imperiale, Chvojka scrisese deja numeroase studii, în care, pornind de la factori culturali și economici, susținea nici mai mult nici mai puțin decât că purtătorii culturii Tripolie erau slavi, strămoșii celor ce și-au îngropat mai târziu morții în necropolele de la Zarubinți și Cerniahiv, ai celor care au construit palatul Olgăi de pe dealul Starokiivska, precum și ai celor masacrați de tătarii lui Batu Han în 1240¹⁸. Prin aceasta, Chvojka susținea ideea unei continuități neîntrerupte de locuire în valea Niprului mijlociu. În concepția sa, fiecare dintre populațiile ce se succedaseră pe acele meleaguri se afla la un nivel de dezvoltare economică și culturală ce era superior celui la care se aflaseră predecesorii săi.

Tulburările politice și sociale de la începutul secolului al XX-lea – Primul Război Mondial, revoluția bolșevică și războiul civil – au încetinit considerabil dezvoltarea arheologiei slave, constituind o piedică însemnată în calea instituționalizării sale. Ideologia anti-naționalistă a regimului bolșevic a contribuit, de asemenea, la izolarea disciplinei, căci arheologia slavă trecea drept o unealtă de propagandă țaristă și naționalistă menită a menține sub asuprire popoarele imperiului ce nu erau de origine slavă. În același timp, noul regim condamna ideologia panslavistă ca servind intereselor imperialiste. Toate acestea explică în bună măsură de ce studiul istoriei slave și mai ales ruse, al limbilor, etnografiei și arheologiei slave nu numai că nu a fost încurajat, dar a fost chiar marginalizat, căci toți cei care manifestau vreun oarecare interes pentru aceste teme de cercetare erau automat acuzați de șovinism¹⁹.

¹⁴ Hvoika, *Drevnie obitateli*, 66; Șovkoplias, „Vikentii Viaceslavovici Hvoika”, 7; Kolesnikova, *Storinki*, 68.

¹⁵ Viktor A. Șnirelman, „Zlokliucenia odnoi nauki: etnogeneticeskie isledovania i stalinskaia naționalnaia politika”, *Etnograficeskoe obozrenie* (1993), no. 3, 54; Iu.V. Krivoșeev and A.Iu. Dvornicenکو, „Izgnanie nauki: rossiiskaia istoriografia v 20h-naciale 30h godov XX veka”, *Otecestvennaia istoria* (1994), no. 3, 146-153; A.N. Gorianov, „Slavianskaia vzaimnost v traktovke sovetsoi istoriografii 1920-1930h godov”, in *Slavianskaia ideia: istoria i sovremennost*, ed. V.A. Diakov (Moscova: Logos, 1998), 147-159; E.P. Aksenova, „Slavianskaia ideia i sovetsoe slavianovedenie pered Vtoroi mirovoi voimii”, in *Slavianskaia ideia: istoria i sovremennost*, ed. V.A. Diakov (Moscova: Logos, 1998), 160-173; E.P. Aksenova, *Ocerki iz istorii otecestvennogo slavianovedeniia 1930e godi* (Moscova: Institut slavianovedeniia RAN, 2000); M.A. Robinson,

¹⁴ Vikentii V. Hvoika, „Gorodișcea srednego Podneprovia”, în *Trudî XII Arheologiceskogo săezda v Harkove*, vol. 1 (Moscova: Imperatorskoe Moskovskoe Arheologiceskoe Obșcestvo, 1905), 93-104. Săpăturile de la Brovarki au rămas până în ziua de azi nepublicate.

¹⁵ Vikentii V. Hvoika, *Drevnie obitateli srednego Pridneprovia i ih kultura v doistoriceskia vremena (pro raskopkam)* (Kiev: E.A. Sinkevici, 1913), 66-69.

¹⁶ Hvoika, *Drevnie obitateli*, 66.

¹⁷ Șovkoplias, „Vikentii Viaceslavovici Hvoika”, 11 și 14.

Situația s-a schimbat însă în mod radical pe la mijlocul anilor '30, când Stalin a reabilitat discursul naționalist rus pentru a face față propagandei naziste și ideilor promovate de aceasta cu privire la inferioritatea politică și culturală a popoarelor slave. Pe nepusă masă, etnogeneza slavă (și mai ales etnogeneza slavilor de răsărit), identificarea patriei lor primitive și a primelor lor forme de viață și de civilizație, ca și apariția orașelor și a statului medieval în Rusia au devenit subiecte de mare interes pentru propaganda sovietică. Istoricii și arheologii sovietici au fost îndemnați să se concentreze asupra acestor teme de cercetare, iar ideile lui Chvojka au revenit în atenția generală, dar, firește, fără ca numele lui să fie vreodată menționat.

Importanța studierii etnogenezei slave a fost pentru prima dată subliniată de către Aleksandr Udaltov la o întâlnire a Academiei de Științe din septembrie 1938²⁰. În lucrarea sa, Udaltov se alinia bineînțeles teoriilor lui Marr, înfierând în același timp minciunile propagandei fasciste. Cea mai controversată comunicare de la acea întâlnire a fost totuși lucrarea lui Aleksandr Mișulin despre izvoarele bizantine privitoare la slavii timpurii. Mișulin a avut neasemuită îndrăzneală de a menționa migrația slavilor în Peninsula Balcanică²¹. Ideea lui a fost mai târziu preluată de către Boris A. Râbakov, care, la vremea aceea, era un proaspăt absolvent al Universității Lomonosov din Moscova. La o altă întâlnire de la Academia de Științe, ce a avut loc în aprilie 1939, Râbakov i-a revendicat chiar pe anți pentru istoria Rusiei²². Un an mai târziu, la o conferință de la Institutul de Istorie a Culturii Materiale, Piotr Treț'iaikov, care pe atunci își făcea doctoratul în istorie la universitatea din Leningrad, a prezentat o comunicare asupra etnogenezei slavilor,

în care, în ciuda numeroaselor citate din opera lui Marr, tezele sale erau indirect respinse²³. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, originea slavilor (care, se înțelege, treceau drept ruși) a fost împinsă și mai mult în trecutul preistoric, într-o manieră ce amintește de cele scrise cu o jumătate de veac mai înainte, de către Chvojka. Udaltov, de exemplu, credea că a existat o continuitate etnică neîntreruptă de la cultura Tripolie, prin sciții epocii fierului, sarmații primelor secolele d.Hr. și anții Evului Mediu timpuriu, până la rușii din epoca modernă²⁴. Alții erau de părere că originile rușilor trebuie plasate în cultura paleoliticului superior din regiunea Niprului sau chiar plasau omul de Neanderthal la începutul istoriei popoarelor slave²⁵. Singura problemă părea a fi o verigă lipsă între sciți și Rusia kieveană. Râbakov, care era de acum profesor la universitatea din Moscova, iute numit și decan al Facultății de Istorie în 1950, apoi rector al universității în 1952, membru corespondent al academiei în 1953 și director al Institutului de Arheologie în 1956, a găsit soluția pentru această problemă. În anii de intensă propagandă politică din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, într-un articol de numai 7 pagini, el a atribuit anților cimitirul săpat de Chvojka la Cerniașiv.²⁶ Legătura dintre slavii timpurii și cultura Cerneahov a fost imediat îmbrățișată cu mult entuziasm de către arheologii sovietici chiar și după ce Mihail Artamonov a atras atenția, în 1955, că această cultură reprezenta un amalgam etnic aflat sub conducerea goților.

Reabilitarea slavisticii a continuat fără întrerupere după război, luând, de altfel, noi dimensiuni ideologice.²⁷ Este semnificativ în acest sens că des-

Sudba akademiceskoi elity. Otecestvennoe slavianovedenie, 1917-nacialo 1930h godov (Moscova: Indrik, 2004).

²⁰ Stephen Velychenko, „The origins of the official Soviet interpretation of Eastern Slavic history: a case study of policy formulation”, în *Beiträge zur 6. internationalen Konferenz zur altrussischen Geschichte*. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 46 (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992), 221-253, mai ales 242; E.P. Aksenova și M.A. Vasilev, „Problemy etnogonii slavianstva i ego vetvei v akademiceskikh diskussiiakh rubeja 1930-1940-h godov”, *Slavianovedenie* (1993), nr. 2, 86-104, mai ales 88.

²¹ Aleksandr V. Mișulin, „Drevnie slavian i sudbi Vostocinorimskoi imperii”, *Vestnik Drevnei Istorii* 1 (1939), 290-307.

²² Boris A. Râbakov, „Antî i Kievskaja Rus”, *Vestnik Drevnei Istorii* 1 (1939), 319-337. Pentru cariera lui Râbakov, vezi Joachim Hösler, *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991: Studien zur Methodologie und Organisationsgeschichte* (München: Otto Sagner, 1995), 25-26.

²³ Pentru lucrarea lui Treț'iaikov, care a rămas nepublicată, vezi Aksenova și Vasilev, „Problemi”, 98-99.

²⁴ Aleksandr D. Udaltov, „Nacialnâi period vostocinoslavianskogo etnogeneza”, *Istoriceskii jurnal* 11-12 (1943), 67-72.

²⁵ Nikolai S. Derjavin, *Proishozhdenie russkogo naroda* (Moscova: Sovetskaia nauka, 1944), 3-4; Vladimir V. Mavrodin, *Obrazovanie drevnerusskogo gosudarstva* (Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta, 1945), 15.

²⁶ Boris A. Râbakov, „Ranneia kultura vostocinâh slavian”, *Istoriceskii jurnal* 11-12 (1943), 73-80.

²⁷ N.G. Bruevici, „O plane naucino-issledovatel'skikh rabot Akademii nauk na 1946 god”, în *Obščee sobranie Akademii nauk SSSR 15-19 ianvaria 1946 goda* (Moscova/Leningrad: Izdatelstvo Akdaemii Nauk SSSR, 1946), 137-138; N. Voronin, „Razvitie slaviano-russkoi arheologii v SSSR”, *Slaviane* 7 (1948), 25-30; Boris A. Râbakov, „Mesto slaviano-russkoi arheologii v sovetskoi istoriceskoi nauke”, *Sovetskaia arheologia* (1957), nr. 4, 58; Șnirelman, „Zlokliucheniiâ”, 58-68; Viktor A. Șnirelman, „From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archa-

coperirea unor urme materiale atribuite slavilor în teritoriile recent cucerite de Armata Roșie în centrul și sud-estul Europei a jucat un rol considerabil în justificarea ideologică a ocupației sovietice și în promovarea mitului prieteniei dintre Uniunea Sovietică și celelalte state socialiste. Arheologia medievală și mai cu seamă cea slavă au fost componente fundamentale ale discursului sovietic, chiar dacă după moartea lui Stalin în 1953, manipularea ideologică și-a mai pierdut din intensitate.

Investiții masive au fost făcute în arheologie, în general, în decursul anilor '50. Odată cu descoperirea în Ucraina a primelor așezări clar databile în decursul secolelor VI și VII, ideea potrivit căreia cultura Cerneahov ar fi fost slavă și-a mai pierdut din rezonanță, chiar dacă n-a fost nicicând complet abandonată. În urma săpăturilor efectuate în Polesie la începutul secolului al XX-lea de către Serghei Gamcenko, o nouă generație de arheologi a pus în aplicare săpături de amploare și la orizontală atât în așezări, cât și în necropole²⁸. Iurii V. Kuharenko a denumit „tipul Jitomir” ceramica lucrată cu mâna ce a fost descoperită în aceste așezări. Potrivit lui Kuharenko, tipul Jitomir nu era decât o variantă locală a tipului Praga, denumit astfel de către arheologul ceh de origine ucrainiană Ivan Borkovski, cu 15 ani mai înainte²⁹. Alții credeau însă că ceramica pe care Gamcenko o găsisese la Korceak, lângă Jitomir deriva din ceramica locală din epoca fierului, fiind astfel mai veche decât tipul Praga despre care scrisese Borkovski. Cea mai veche ceramică slavă era, așadar, cea din Ucraina, nu cea din Cehoslovacia.³⁰

eology in the 1930s and 1940s”, în *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*, ed. Ph. Kohl și C. Fawcett (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 129-138; Viktor A. Șnirelman, „The faces of nationalist archaeology in Russia”, în *Nationalism and Archaeology in Europe*, ed. M. Díaz-Andreu și T. C. Champion (Boulder/San Francisco: Westview Press, 1996), 218-242, mai ales 233-236; Florin Curta, „From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology”, în *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. Andrew Gillett (Turnhout: Brepols, 2002), 207-210.

²⁸ Săpăturile lui Gamcenko au rămas nepublicate până în anii '60. Vezi V.P. Petrov, „Pamiatniki Korceaskogo tipa (po materialam raskopok S.S. Gamcenko)”, în *Slaviane nakanune obrazovania Kievskoi Rusi*, ed. Boris A. Râbakov (Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963), 16-38.

²⁹ Iurii V. Kuharenko, „Slavianskie drevnosti V-IX vekov na territorii Pripiatskogo Polesia”, *Kratkie soobșceniiia Instituta Arheologii AN SSSR* 57 (1955), 33-38, mai ales 36-38; Ivan Borkovský, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury* (Praga: Nákladem vlastním, 1940).

³⁰ Petrov, „Pamiatniki”, 38.

Irina Rusanova a fost cea dintâi care s-a gândit la metode statistice pentru identificarea tipurilor ceramice. Concluzia ei a fost că tipul Praga-Korceak era alcătuit din vase de anumite proporții³¹. Metoda ei se baza pe măsurători ale unor desene de vase la scară, pe care ea le-a folosit mai apoi pentru a stabili anumiți parametri morfologici sub forma unor raporturi dintre valorile numerice ale acestor măsurători. Cu ajutorul unor algoritmi de aglomerare simpli, precum coeficientul Robinson de corelație, pe care l-a aplicat matricei de variabile morfologice, Rusanova a stabilit astfel un număr de grupe ceramice despre care credea cu toată convingerea că existaseră nu numai în calculele ei, ci și în mintea olarilor din Evul Mediu timpuriu, drept combinații de factori tehnologici, funcționali, cognitivi și culturali, specifice slavilor timpurii și numai lor³². Dimpotrivă, Valentin V. Sedov credea în existența a două tipuri de ceramică slavă, dintre care unul era specific anților³³. Tipul Penkovka, căci despre el este vorba, tocmai fusese identificat la acea vreme, în urma săpăturilor efectuate în anii '50 și '60 în așezări medievale timpurii de pe teritoriul Ucrainei. Chiar dacă a fost și mai este încă mult contestată, ideea lui Sedov de a lega cultura Penkovka de anți a avut un ecou considerabil în arheologia sovietică. Unii s-au apucat chiar să delimiteze două culturi slave timpurii diferite, chiar dacă înrudite, atribuind cultura Praga sclavinilor menționați de Iordanes în secolul al VI-lea, iar cultura Penkovka anților, cu granița dintre cele două culturi mergând chiar pe linia granițelor dintre diverse republici sovietice³⁴. Odată cu identificarea noilor culturi ar-

³¹ Irina P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI-VII vv. Kultura prajskogo tipa* (Moscow: Nauka, 1976), 123; Irina P. Rusanova, „Klassifikația keramiki tipa Korceak”, *Slavia antiqua* 30 (1984-1987), 93-100, mai ales 94.

³² Irina P. Rusanova, „O keramike rannesrednevekovâh pamiatnikov Verhnego i Srednego Podneprovia”, în *Slaviane i Rusi*, ed. E.I. Krupnov, V.I. Buganov, S.A. Pletneva, I.P. Rusanova și G.F. Soloviova (Moscow: Nauka, 1968), 148; Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 10-11.

³³ Valentin V. Sedov, *Slaviane verhnego Podneprovia i Podvinnia* (Moscow: Nauka, 1970); Valentin V. Sedov, *Proishozhdenie i ranneaia istoria slavian* (Moscow: Nauka, 1979); Valentin V. Sedov, „Antî”, în *Etnosoșialnaia i politiceskaia struktura rannefodalnâh slavianskih gosudarstv i narodnostei*, ed. G.G. Litavrin (Moscow: Nauka, 1987), 16-22; Valentin V. Sedov, „Problema proishozhdenia i nașialnoi istorii slavian”, *Slaviano-russkie drevnosti* (1988), nr. 1, 7-21, mai ales 8-11.

³⁴ Gheorghii B. Fedorov, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mejdurecia v I tâsiaceletii n. e.* (Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1960), 160; Gheorghii B. Fedorov, „Naselenie Iugo-Zapada SSSR v I-naciale II tâsiaceletia

heologice atribuite slavilor timpurii menționați în izvoarele scrise, cercetarea privitoare la originea acestor culturi s-a amplificat. Râbakov plasa începuturile istoriei slave în jurul anului 1400 î.Hr., când cele dintâi culturi ale epocii bronzului își fac apariția în teritoriile dintre râurile Odra și Nipru, teritorii considerate drept patria primitivă a slavilor³⁵. Tretiakov a stabilit pentru prima dată legătura dintre tipul Praga și culturile Zarubinți și Kiev, datate cu mult mai devreme, plasând astfel patria primitivă a slavilor în regiunea Niprului mijlociu³⁶. Potrivit lui Sedov, comunitatea etno-lingvistică din primul secol î.Hr. și până în primul secol d.Hr., căreia i-ar corespunde cultura Przeworsk din valea râului Vistula, este cea căreia Tacit i-a dat numele de veneți, primul nume sub care slavii ar fi apărut în istorie. Veneții slavi s-ar fi pus în mișcare spre cursul superior al Niprului în decursul primelor două secole d.Hr. Pe la anul 300, când în Ucraina de vest și centrală apare cultura Cerneahov, veneții ar fi fost cei mai numeroși locuitori din acea regiune a Europei răsăritene. Purtători ai unei culturi superioare (Przeworsk), ei îi vor fi asimilat pe purtătorii tuturor celorlalte culturi învecinate, precum Zarubinți și Kiev. În decursul secolului al IV-lea, anții s-ar fi desprins treptat de blocul Przeworsk, urmați cu unul sau două secole mai târziu de către sclavini. Cele două grupuri etnice nou-alcătuite ar fi fost purtătorii culturilor Penkovka și, respectiv, Praga-Korceak³⁷. Teoria aceasta prezentată de Sedov a fost

nașei erî”, *Sovetskaia etnografiia* (1961), nr. 2, 90; I.A. Rafalovici, „Moldavia i puti rasselenia slavian v iugo-vostocinoi Evrope”, în *Iugo-vostocinaia Evropa v srednie veka*, ed. I. S. Grosul, vol. 1 (Kișinev: Știința, 1972), 23-24; Oleg M. Prihodniuk. „Antî i Penkovskaia kultura”, în *Drevnie slaviane i Kievskaia Rusi*, ed. P.P. Tolociko (Kiev: Naukova Dumka, 1989), 60-61; Volodimir D. Baran, „Entstehung und Ausbreitung der frühslawischen Kulturen”, în *Starigard/Oldenburg Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*, ed. M. Müller-Wille (Neumünster: Karl Wachholtz, 1991), 33.

³⁵ Boris A. Râbakov, *Iazâcestvo drevnih slavian* (Moscow: Nauka, 1981), 214-230.

³⁶ Petr N. Tretiakov, *U istokov drevnerusskoi narodnosti* (Leningrad: Nauka, 1970), 37-43; Petr N. Tretiakov, *Po sledam drevnih slavianskih plemen* (Leningrad: Nauka, 1982), 28-114.

³⁷ Sedov, *Proishojdenie*; Sedov, „Problema proishojdenia”, 11; Valentin V. Sedov, „Etnogenez slavian po arheologiceskim dannâm”, în *Slavianskaia arheologia 1990. Etnogenez, rasselenie i duhovnaia kultura slavian*, ed. V.V. Sedov și A.V. Cernețov (Moscow: Nauka, 1993), 50-51; Valentin V. Sedov, „Sovremennoe sostaianie problemî etnogeneza slavian”, *Slavia Antiqua* 37 (1996), 28; Valentin V. Sedov, „Etnogenez slavian v drevnosti i naciiale srednevekovia”,

apoi folosită de alții pentru a împinge etnogeneza slavilor încă și mai mult în trecutul preistoric până la proto-balto-slavii de la începutul epocii fierului, „ajustând” astfel studiile lingviștilor celor mai noi teorii arheologice³⁸.

Dimpotrivă, arheologul ucrainian Volodimir Baran socotea însă că trăsătura cea mai tipică a culturii slave n-ar fi fost ceramica, ci bordeiul. Deoarece locuința cu podeaua adâncită era cunoscută încă de pe vremea culturii Cerneahov, Baran a readus în discuție ideea unei origini cerneahoviene a culturii slave timpurii³⁹. Potrivit lui, slavii ar fi făcut parte din confederația de triburi condusă de goți și reprezentată arheologic prin cultura Cerneahov. Slavii ar fi reușit să supraviețuiască sub dominația hunilor, afirmându-se ca forță politică independentă la sfârșitul secolului al V-lea, mai întâi în Podolia și în Bucovina. În scurt timp, și culturii Penkovka i s-au găsit origini cerneahoviene⁴⁰. Ideile lui Baran, însă, au fost întâmpinate cu scepticism, mai ales din partea lui Mark Șciukin, care a demonstrat hiatul cronologic dintre ultimele complexe cerneahoviene și cele mai timpurii complexe ce pot fi atribuite slavilor timpurii din Europa de răsărit, observând totodată că distribuirea acestora din urmă descoperiri pune în lumină o „pată albă” în valea râului

în *Problemî slavianskoi arheologii*, ed. V.V. Sedov (Moscow: Institut Arheologii RAN; 1997), 146; Valentin V. Sedov, „Etnokulturaia diferențiația slavian v period velikogo pereselenia narodov”, în *Slaviane i ih sosedi. Mejslavianskie vzaimootnoșenia i sviazi Srednie veka – rannee Novoe vremia. Sbornik tezisev 18 konferenții pamiati V.D. Koroliuka*, ed. B. N. Floria (Moscow: Institut slavianovedenia, 1999), 144.

³⁸ S.V. Alekseev, *Praslaviane. Opât istoriko-kulturnoi rekonstrukții* (Moscow: Akademiceskii Proiekt, 2015).

³⁹ Volodimir D. Baran, „Slaviane v seredine I tâsiaceletia n.e.”, în *Problemî etnogeneza slavian*, ed. V.D. Baran (Kiev: Naukova dumka, 1978), 5-39; Volodimir D. Baran, „K voprosu ob istocikah slavianskoi kulturî rannego srednevekovia”, *Acta Archaeologica Carpathica* 21 (1981), 67-88, mai ales 76-79; Volodimir D. Baran, „Slovianski rannoserednovicini kulturi ta ihni pidosnovi”, în *Starojitnosti Rusi-Ukraini. Zbirnik naukovih prați*, ed. P.P. Tolociko, Ia.E. Borovskii, B.A. Zvidețkii și O.M. Prihodniuk (Kiev: Kiivs’ka Akademiia Evrobiznesu, 1994), 5-13.

⁴⁰ Irina P. Rusanova, „Pamiatniki tipa Penkovki”, *Problemî arheologii* 2 (1978), 114-118; Oleg M. Prihodniuk, „Penkovskaia kultura”, în *Etnokulturaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tâs.*, ed. V.D. Baran, R.V. Terpilovskii și E.V. Maksimov (Kiev: Naukova dumka, 1985), 85-93, mai ales 92; Oleg M. Prihodniuk, „O teritorii formirovania o osnovnâh napravleniah raspostranenia Penkovskoi kulturi”, în *Drevnosti Iugo-Zapada SSSR*, ed. P.P. Bârnîa, V.A. Dergacev, R.A. Rabinovici, G.D. Cebotarenko și M.E. Tkaciuk (Kișinev: Știința, 1991), 106-124.

Pripiat, unde, potrivit lui Şciukin, se va fi aflat adevărata patrie primitivă a slavilor⁴¹.

Curând au apărut și alte probleme de nerezolvat. Mulți sunt convinși până în ziua de astăzi că urmele materiale ale culturii Zarubinți, ce pot fi datate între secolul III î.Hr. și secolul I d.Hr., ar fi imaginea arheologică a etniei (și a limbii) proto-slave⁴². Dacă așa ar sta lucrurile, însă, ce se va fi întâmplat cu proto-slavii și cu limba lor după dispariția acestei culturi, chipurile distrusă de sarmați⁴³? La o privire mai atentă, se observă că nu mai puțin de două secole separă cultura Zarubinți de cultura Kiev (ce începe în secolul al III-lea și se termină în secolul al IV-lea), care este atribuită veneților slavii.⁴⁴ Sfârșitul culturii Kiev este marcat de abandonarea mai tuturor așezărilor. Cel puțin un secol desparte acest sfârșit de cele mai timpurii complexe atribuite culturii Praga, care este la rândul ei pusă pe seama slavilor timpurii (sclavinii)⁴⁵. Unde s-au dus proto-slavii după primul secol d.Hr. și de unde s-au întors ei două secole mai târziu, taman în aceeași regiune din care plecaseră strămoșii lor? Cum de s-au transformat ei în slavii culturii Praga, având în vedere că cele mai vechi complexe ale acelei culturi apar în două regiuni aflate cu mult mai la vest, în Galiția și în Bucovina? De ce nu a lăsat migrația slavilor spre Dunărea de Jos și în Balcani niciun fel de urme ale culturii slave pe teritoriul de astăzi al României?

Dat fiind că nu există niciun fel de indiciu despre ce limbă anume era vorbită în așezările culturilor Zarubinți și Kiev, nu se poate stabili niciun fel de legătură între cultura materială din așezările acestor culturi și vreun grup etno-lingvistic sau altul. Mai mult încă, vădita discontinuitate culturală din regiunea despre care este vorba ridică mari semne de întrebare cu privire la concepția unei istorii a slavilor întrevăzută drept o continuă locuire într-una și ace-

eași regiune de la sfârșitul epocii fierului și până în Evul Mediu timpuriu. Pe baza datării câtorva piese metalice, cu precădere fibule sau catarama, arheologul rus Igor Gavrituhin a trasat pe hartă migrația slavilor din regiunea râului Pripiat, a Niprului mijlociu și a Nistrului superior, adică din presupusa patrie primitivă a slavilor⁴⁶. Niciuna din așezările pe care Gavrituhin le-a pus pe seama așa-zisei „faze 0” a culturii slave timpurii (Petrikau și Vostrau în valea râului Pripiat; Obolon pe Niprul mijlociu; Bernașavka pe Nistru) nu poate fi datată cu certitudine în secolul al V-lea⁴⁷. Rusanova și urmașii ei, printre care se numără și Gavrituhin, care i-a fost student, au pus accentul pe atribute ceramice deoarece în așezările din valea râului Teterev ce trece prin cea parte din Polesie care se afla în apropierea orașului Jitomir, nu au fost găsite decât puține piese metalice cu datare sigură, care să poată servi stabilirii unei cronologii clare. Rusanova a datat urnele lucrate cu mâna descoperite în necropolele de incinerare din Volânia (Miropil, Cerniahiiv și Korceak) numai pe baza unor comparații „din ochi” cu ceramica din Cehoslovacia pe care Borkovski o credea a fi „foarte veche”. În plus, pentru a data complexe ceramice din așezările săpate la Korceak, Rusanova s-a folosit de o interpretare greșită a stratigrafiei așezării fortificate de la Hotamel (lângă Stolín, pe partea cealaltă a râului Pripiat, în Belarus)⁴⁸. Prin urmare, ideea potrivit căreia cultura slavă s-ar fi născut în Polesie nu are absolut nicio bază. Nici nu există vreo dovală materială a deplasării culturilor Zarubinți, Kiev sau Praga înspre sud și sud-vest, direcțiile urmate, pasămite, de migrația slavă, o observație făcută de un arheolog din afara Uniunii Sovietice acum mai bine de 40 de ani de zile⁴⁹. Dacă, așa cum crede Gavrituhin, faza 0 a culturii Praga ar putea fi localizată în cea parte din Polesie ce se află în imediata apropi-

⁴¹ Mark B. Şciukin, „Nekotorâie problemî hronologii cherniahovskoi kulturî i istorii slavian”, în *Rapports du III-e Congrès international d'archéologie slave Bratislava, 7-14 septembre 1975*, ed. B. Chropovský, vol. 2 (Bratislava: VEDA, 1980), 408 și 407 fig. 5; Mark B. Şciukin, „The Balto-Slavic forest direction in the archaeological study of the ethnogenesis of the Slavs”, *Wiadomości Archeologiczne* 51 (1986), 3-30; Mark B. Şciukin, „Rojdenie slavian”, *Stratum+* (1997), nr. 2, 110-147.

⁴² Andrej Pleterski, „Modell der Ethnogenese der Slawen auf der Grundlage einiger neuerer Forschungen”, în *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, ed. Z. Kurnatowska (Wrocław: Werk, 1996), 19-37, mai ales 23.

⁴³ Andrej Pleterski, „Etnogeneza Slavena – metode i proces”, *Starohrvatska prosvjeta* 40 (2013), 8-32, mai ales 15 cu fig. 3.

⁴⁴ Pleterski, „Etnogeneza”, 20.

⁴⁵ Pleterski, „Etnogeneza”, 20.

⁴⁶ Igor O. Gavrituhin, „Hronologija prajskoi kulturî”, în *Et-nogenez i etnokulturnâie kontaktî slavian*, ed. V.V. Sedov (Moscova: Institut Arheologii RAN, 1997), 41 cu fig. 2.

⁴⁷ Gavrituhin, „Hronologija”, 42; Igor O. Gavrituhin, „Kompleksî prajskoi kulturî s datiruiuşcimi veşceami”, în *Archeologia o poczatkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, ed. P. Kaczanowski și M. Parczewski (Cracovia: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 406 și 407 fig. 1.

⁴⁸ Irina P. Rusanova, „Arheologiceskie pamiatniki vtoroi polovini I tiasiaceletii n.e. na teritorii drevlian”, *Sovetskaia arheologia* (1958), nr. 4, 44-45; Irina P. Rusanova, *Slavianskie drevnosti VI-IX v. mejdu Dneprom i zapadnâm Bugom* (Moscova: Nauka, 1973), 21.

⁴⁹ Kazimierz Godłowski, *Frühe Slawen in Mitteleuropa* (Neumünster: Wachholtz, 2005), 78 (textul unei comunicări despre ceramica slavă susținută la Moscova în 1977).

ere a râului Pripiat, atunci valea aceluia râu ar trebui considerată drept patria primitivă a slavilor. Problema este că, departe de a fi goliță de populație din cauza emigrării, regiunea cu pricina pare să fi fost destul de bine populată, în special *după* momentul la care se crede că a avut loc presupusa migrație.

În Europa răsăriteană, adică pe teritoriul fostei Uniuni sovietice, ideea că slavii ar fi autohtoni încă din preistorie, o idee formulată la începutul secolului XX de către Vikentii Hvoika, a fost readusă în prim-plan în timpul, dar mai ales după cel de-al Doilea Război Mondial, ca răspuns la propaganda nazistă care insista asupra semnificației regatului gotic al lui Ermanaric.⁵⁰ Dată fiind absența oricăror izvoare scrise cu privire la prezența slavilor timpurii pe teritoriul de astăzi al Republicii Belarus, al Ucrainei și al Rusiei, în Europa de est forma specifică de demers cultural-istoric ce s-a încetățenit constă în alinierea datelor arheologice cu cele lingvistice. Irina Rusanova, bunăoară, credea că ceramica de tip Praga-Korceak e slavă pentru că răspândirea ei coincide cu răspândirea celor mai vechi hidronime slave⁵¹. Împotriva ideilor conducătorului ei de doctorat, Piotr Tretiakov, și a vederilor sale autohtoniste (în măsura în care Tretiakov credea că slavii trăiseră din timpuri preistorice pe teritoriul Uniunii Sovietice), Rusanova îi aducea pe slavi de pe meleaguri aflate mult mai la vest, pe teritoriul actual al Poloniei⁵². Părerile ei în această privință nu se deosebeau de cele ale lui Valentin Sedov, potrivit căruia purtătorii culturii Przeworsk (care, credea el, erau veneți, adică slavi) migraseră în regiunea Niprului superior în decursul primelor două secole d.Hr. Deși și-a publicat această teorie la sfârșitul anilor '70, Sedov a început să insiste asupra ei mai ales după proclamarea independenței Ucrainei și destrămarea Uniunii Sovietice în 1991⁵³. Teoriile lui

Sedov au fost adoptate *tale quale* de mulți arheologi și istorici ruși, foarte probabil ca reacție la autohtonismul arheologilor ucrainieni, care, la rândul lor, au început să insiste asupra faptului că patria primitivă a slavilor s-ar fi aflat pe teritoriul de azi al Ucrainei⁵⁴.

ed. G.G. Litavrin (Moscova: Nauka, 1993), 119-130; Valentin V. Sedov, *Ocerki po arheologii slavian* (Moscova: Rossiiskaia Akademia Nauk. Institut arheologii, 1994); Valentin V. Sedov, „Pervai etap slavianskogo raseleniia v basseinah ozer Ilmena i Pskovskogo”, în *Novgorodskie arheologiceskie citenia. Materiali naucinnoi konferenții, posviașcennoi 60-letiiu arheologiceskogo izuceniia Novgoroda i 60-letiiu so dnia rojdeniia osnovatelii Novgorodskoi arheologiceskoi ekspediții A.V. Arțihovskogo. Novgorod, 28 sentiabria-2 oktiabria 1992 g.*, ed. V.L. Ianin și P.G. Gaidukov (Novgorod: Novgorodskii gosudarstvennâi obâedinnâi muzei-zapovednik, 1994), 127-137; Valentin V. Sedov, *Slaviane v ranem srednevekovie* (Moscova: Institut Arheologii RAN, 1995); Valentin V. Sedov, „Proishojdenie slavian i mestonahojdenie ih prarodiny. Rasselenie slavian v V-VII vv.”, în *Ocerki istorii kul'turi slavian*, ed. V.K. Volkov, V.Ia. Petruhin, S.M. Tolstaia și B.N. Floria (Moscova: Indrik, 1996), 15-115; Sedov, „Sovremennoe sostainie”, 21-40; Sedov, „Etnogenez slavian”, 140-153; Valentin V. Sedov, „Nacialo slavian”, în *Slaviane i Rusi. Koŋeŋții, rojdeniie trehvekovoii polemikoii, v hrestomatiinom izlojenii* (Moscova: Nauka, 1998), 132-136; Valentin V. Sedov, „Slavianskii mir nakanune raspada iazâkovoi obșcinosti”, în *Slavianskie literaturî, kultura i folklor slavianskih narodov. XII Mejdunarodnâi sâezd slavistov (Krakov, 1998). Doklady rossiiskoi delegații*, ed. S.V. Nikolskii (Moscova: Nasledie, 1998), 277-286; Valentin V. Sedov, „Vozmojnosti razlicinâh nauk v osvješcenii slavianskogo etnogenezâ”, în *Slaviane i Rusi. Koŋeŋții, rojdeniie trehvekovoii polemikoii, v hrestomatiinom izlojenii* (Moscova: Nauka, 1998), 129-132; Sedov, „Etnokulturnaia diferențiația”, 143-145; Valentin V. Sedov, „O rasselenii dunaiskih slavian na Vostocinovepropeiskoi ravnine”, *Vostocinaia Evropa v drevnosti i srednevekovie* 11 (1999), 39-41; Valentin V. Sedov, „Migrația dunaiskih slavian v Vostocinuii Evropu”, *Arheologia i istoria Pskova i Pskovskoi zemli* (2000), 160-165; Valentin V. Sedov, „O migraci Slovanu ze středniho Podunaji do východni Evropy”, în *Velká Morava mezi východem a západem. Sbornik příspěvku z mezinárodní vedecké konference Uherské Hradiště, Stare Město 28.9-1.10.1999*, ed. L. Galuška, P. Kouřil și Z. Meřinský (Brno: Archeologický ústav Akademie věd České Republiky, 2001), 339-347; Valentin V. Sedov, *Slaviane. Istoriko-arheologiceskoe issledovanie* (Moscova: Iazâki slavianskoi kul'turi, 2002); Valentin V. Sedov, *Slaviane v rimskoe vremia. XIII Mejdunarodnâi sâezd slavistov (Slovenii, 2003)* (Moscova: Institut Arheologii RAN, 2003); Valentin V. Sedov, „Keramika V-VII vekov kriviciskogo areala”, în *Zbornik na počest Dariny Bialekovej*, ed. G. Fusek (Nitra: Archeologický ustav Slovenskej akademie vied, 2004), 335-340; Valentin V. Sedov, *Slaviane. Drevnerusskaia narodnosti: istoriko-arheologiceskie issledovania* (Moscova: Znak, 2005).

⁵⁴ Sergei A. Ivanov, „Slavianskaia etnicnosti kak metodologiceskaia problema”, *Slavianovedenie* (1993), nr. 2, 23-26.

⁵⁰ Kostiantin Ivangorodskii, *Etnicina istoria shidnih slovian u suceasnii istoriografii (ukrainskii, biloruskii i rosiiskii diskursi)*(Cerkasi: Iu. Ceabanenko, 2018), 8.

⁵¹ Rusanova, „O keramike”, 148.

⁵² Rusanova, *Slavianskie drevnosti*, 201-210.

⁵³ Valentin V. Sedov, „Die erste Welle slawischer Ansiedlung im Nordwesten Osteuropas und die Ostseefinnen”, în *Cultural Heritage of the Finno-Ugrians and Slavs Papers Presented by the Participants in the Soviet-Finnish Archaeological Symposium, 10-16 May 1990 in Tallinn*, ed. V. Land și J. Selirand (Tallinn: Varrak, 1992), 62-77; Sedov, „Etnogenez slavian”, 34-55; Valentin V. Sedov, „Stanovlenie i etnogenez slavian (po dannâm arheologii i gidronimii)”, în *Istoriia, kultura, etnografiia i folklor slavianskih narodov. XI Mejdunarodnâi sâezd slavistov, Bratislava, sentiabri 1993 g. Dokladi rossiiskoi delegații*,

Dat fiind că anților li s-a atribuit cultura Penkovka, mulți au adoptat ideea istoricului ucrainean Mihailo Hrușevski, potrivit căruia anții sunt strămoșii ucrainenilor de astăzi⁵⁵. Printre arheologii ucrainieni,

Pentru autohtonismul ucrainean, vezi Rostislav V. Terpilovskii, *Rannie slaviane Podesenia III-V vv.* (Kiev: Naukova dumka, 1984); Volodimir D. Baran, *Prajskaia kultura Podnestrovia po materialam poselenii u s. Rașkov* (Kiev: Naukova dumka, 1988); Baran, „Entstehung“, 29-51; E.M. Maksimov și Rostislav V. Terpilovskii, „Kievskaiia kultura“, în *Slaviane i ih sosedi v konțe I tâsiaceletia do n. e. - pervoi polovine I tâsiaceletia n.e.*, ed. I.P. Rusanova și E.A. Sâmonovici (Moscova: Nauka, 1993), 106-122; Baran, „Slovianski rannoserednovicini kulturi“, 5-13; Rostislav V. Terpilovskii, „Praslovianski starojitnosti shidnoi Evropi. Perspektivi pošuku“, în *Starojitnosti Rusi-Ukraini. Zbirnik naukovih prať*, ed. P.P. Tolociko, Ia.E. Borovskii, B. A. Zvidetkii și O.M. Prihodniuk (Kiev: Kiivska Akademia Evrobiznesu, 1994), 73-79; Rostislav V. Terpilovskii și D.I. Levcenko, „Slovianske poselennia seredini I tis. n. e. poblizu s. Sencea v Serednomu Posulli“, *Poltavskii arheologichnii zbirnik* 2 (1994) 45-68; Volodimir D. Baran, „Dotychczasowe osiągnięcia i problemy badań nad kulturą wczesnosłowiańską“, *Slavia Antiqua* 37 (1996), 21-53; Rostislav V. Terpilovskii și Oleksandr V. Șekun, *Oleksandrivka 1 - bagatoșarove rannoslavianske poselennia bilia Cernigova* (Cernigiv: Siverians'ka dumka, 1996); Volodimir D. Baran, „Sklavini ta anti u svitli novikh arheologicinih djerel“, în *Problemi pohodjennia ta istoricynogo rozvtku sloviaian. Zbirnik naukovih statei prisviaceni 100-ricicju z dnia narodjennia Viktora Platonovicea Petrova*, ed. V.D. Baran, R.V. Terpilovskii și N.S. Abașina (Kiev/Lviv: RAS, 1997), 119-133; Volodimir V. Baran, „Venedi, sklavini ta anti u svitli arheologicinih djerel“, în *Problemi slavianskoi arheologii*, ed. V.V. Sedov (Moscova: Institut Arheologii RAN, 1997), 154-165; E.V. Maksimov, „Etnokulturna situația na Ukraini v I tis. n.e. (za arheologicinimi materialami)“, în *Problemi pohodjennia ta istoricynogo rozvtku sloviaian. Zbirnik naukovih statei prisviaceni 100-ricicju z dnia narodjennia Viktora Platonovicea Petrova*, ed. V. D. Baran, R.V. Terpilovski și N.S. Abașina (Kiev/Lviv: RAS, 1997), 26-35; Rostislav V. Terpilovskii, „Do problemi pohodjennia rannoserednovicinih kultur Podniprovia“, în *Problemi pohodjennia ta istoricynogo rozvtku sloviaian. Zbirnik naukovih statei prisviaceni 100-ricicju z dnia narodjennia Viktora Platonovicea Petrova*, ed. V.D. Baran, R.V. Terpilovskii și N.S. Abașina (Kiev/Lviv: RAS, 1997), 111-118; Volodimir D. Baran, „The Veneti, Sclaveni and Antae in the light of archaeology“, *Ukrainian Review* 45 (1998), nr. 1, 49-63; Rostislav V. Terpilovskii, „Nasledie kievskoi kulturı v V-VI v.“, în *Archeologia o poczatkach Słowian. Materiaty z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, ed. P. Kaczanowski și M. Parczewski (Cracovia: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 387-402; Volodimir D. Baran, *Slovianske poselennia seredini I tisiaciolittia nașoi eri bilia sela Teremți na Dnistri* (Kiev: Institut arheologii NAN Ukraini, 2008).

⁵⁵ Mihailo Hrușevski, „Anti: urivok z istorii Ukraini i Rusi“, *Zapiski Naukovogo Tovaristva Imeni Șevcenka* 21 (1898), 1-16.

Oleg Prihodniuk a luat poziția cea mai apropiată de ideile lui Hrușevski, pe care, de altfel, l-a și citat în lucrările sale, dar numai în cele publicate după declararea independenței Ucrainei⁵⁶. Între timp, Baran continua să creadă că purtătorii culturii Cerneahov erau ucraineni, nu (numai) slavi.⁵⁷

Nimic surprinzător, așadar, în faptul că în 2017, când după o serie de acorduri de încetare a focului încălțate unul după altul, războiul a reizbucnit cu o violență neobișnuită pe frontul ruso-ucrainean din Donbas, așezările atribuite până atunci culturii Penkovka din partea Ucrainei aflată la vest de Nipru au fost scoase de pe lista de situri locuite pasămite de către anți⁵⁸. Potrivit lui Igor Gavrituhin, slavii s-au așezat pe teritoriul de azi al Moldovei încă de la mijlocul secolului al V-lea.⁵⁹ Anul în care Gavrituhin a publicat, dimpreună cu Michel Kazanski, asemenea idei este cel în care primul ministru al Republicii Moldova, Pavel Filip a interzis orice vizite oficiale ale unor angajați ai guvernului în Rusia, o măsură îndreptată împotriva președintelui Igor Dodon, care tocmai își declarase atitudinea pro-rusă și intenția de a-și aduce țara cât mai aproape posibil de Rusia, atât din punct de vedere politic, cât și economic. Studiile lui Gavrituhin privitoare la cultura Praga atribuită slavilor timpurii sunt toate publicate după destrămarea Uniunii Sovietice și au fost scrise într-un spirit pur autohtonist⁶⁰. Până în ziua de as-

⁵⁶ Oleg M. Prihodniuk, „Anti ta Vizantiia“, *Arheologia* (1991), nr. 2, 134; Oleg M. Prihodniuk, „Anti ta avari“, în *Problemi pohodjennia ta istoricynogo rozvtku sloviaian. Zbirnik naukovih statei prisviaceni 100-ricicju z dnia narodjennia Viktora Platonovicea Petrova*, ed. V.D. Baran, R.V. Terpilovskii și N.S. Abașina (Kiev/Lviv: RAS, 1997), 142.

⁵⁷ Volodimir D. Baran, „Slaviano-ukrainskie drevnosti“, în *Ukrainfi. Maket toma serii „Narodi i kulturi“*, ed. A.P. Ponomarov, vol. 1 (Moscova: Institut etnologii i antropologii im. N.N. Mikluha-Maklaia RAN, 1994), 36-70.

⁵⁸ Igor O. Gavrituhin, „K atribuții slavianskih pamiatnikov V-VII vekov na Iujnom Buge“, în *Evropa od Latena do Srednevekovia: varvaskii mir i rojdenie slavianskih kultur. K 60-letiiu A.M. Oblomskogo*, ed. V.E. Rodinkova și O.S. Rumianțeva (Moscova: Institut Arheologii RAN, 2017), 51-62.

⁵⁹ Igor O. Gavrituhin și Michel Kazanski, „O vremeni poivavlenia slavian na teritorii Moldovi“, în *Drevnosti. Issledovaniia. Problemı. Sbornik statei v cest' 70-letiiu N. P. Tel'nova*, ed. V.S. Sinika și R.A. Rabinovici (Chișinău/Tiraspol: Biblioteca Stratum, 2017), 333-354.

⁶⁰ Igor O. Gavrituhin, „Hronologia prajskoi kulturı“, în *Et-nogenez i etnokulturnae kontakti slavian*, ed. V.V. Sedov (Moscova: Institut Arheologii RAN, 1997), 39-52; Igor O. Gavrituhin, „Nacialo velikogo slavianskogo rasselenie na iug i zapad“, în *Arheologicini studii*, ed. P.P. Tolociko, vol. 1 (Kiev/Cernivți: Prut, 2000), 72-90; Igor O. Gavrituhin,

tăzi, Gavrituhin continuă să promoveze ideea unei lumi slave, care ar fi pasămite vizibilă din punct de vedere arheologic prin intermediul mai multor culturi răspândite pe teritoriul întregii părți europene a fostei Uniunii Sovietice, din Belarus (cultura Tușemlia) și Ucraina (cultura Penkovka) și până în Rusia de nord-vest (cultura tumulilor lungi) și în Tatarstan (cultura Imenkovo). Ideea unei unități fundamentale a lumii slave este imaginea în oglindă a principiilor pe care se bazează cercetările de slavistică din filologie⁶¹.

La un moment dat, totuși, ideile lui Sedov au fost repede abandonate în favoarea autohtonismului, cu accent pe o înlănțuire de culturi arheologice ce începe în preistorie. Fenomenul acesta a devenit atât de pregnant, încât i s-a dat chiar un nume – *udrevnenie*⁶². Deja se vorbește de slavii din Rusia centrală

„Hronologia prajskoi kulturî Belorusskogo Polesia”, *Histarâcina-arhealagicinî Zbornik* 18 (2003), 123-138; Igor O. Gavrituhin, Nikolai V. Lopatin și Andrei M. Oblomskii, „Novâie rezultâtî izucenia ranneslavianskih drevnostei lesnogo Podneprovia i Verhnego Podvinia (tezisy k konțepții slavianskogo etnogeneza)”, în *Slavianskii mir. Poles'ia v drevnosti i srednevekov'e. Materialî Mejdunarodnoi istoriko-arheologiceskoi konferenții, 19-20 oktiabria 2004 g. Gomel'*, ed. O.A. Makușnikov (Homel': Gomel'skii gosudarstvennâi universitet imeni Franțîșta Skorinî, 2004), 39-50.

⁶¹ Igor O. Gavrituhin, „Poniatie prajskoi kulturî”, în *Slojenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoi istorii Starogo sveta. Materialî mejdunarodnogo konferenții, sostoiavșeisea 14-18 maia 2007 goda v Gosudarstvennom Ermitaje*, ed. B.S. Korotkevici, D.A. Macinskii și T.B. Senicenkova (Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja, 2009), 18-19. Pentru cercetările de slavistică din filologie, vezi Helmut Keipert, „Die große Ähnlichkeit der slavischen Sprachen als Stereotyp der slavischen Philologie”, în *Stereotyp und Geschichtsmythos in Kunst und Sprache. Die Kultur Ostmitteleuropas in Beiträgen zur Potsdamer Tagung, 16-18 Januar 2003*, ed. K. Berwanger și P. Kosta (Frankfurt am Main/New York: Peter Lang, 2005), 39-49.

⁶² Terpilovski, „Do problemi pohodjenia”, 111-118; Nikolai V. Lopatin, „Grupî drevnostei V-VIII vv. n. e. v Verhnem Podneprovie i na Severo-Zapade Rossii (po keramiceskim materialam)”, în *Archeologia o poczâtkach Slowian. Materialy z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, ed. P. Kaczanowski și M. Parczewski (Cracovia: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 463-478; Terpilovskii, „Nasledie”, 387-402; Nikolai V. Lopatin, „Osnovnâie konțepții zaselenia slavianami Severo-Zapada Russkoi ravninî”, *Arheologia i istoria Pskova i Pskovskoi zemli* (2006), 333-341; Andrei M. Oblomskii, „O rannesrednevekovâh slavianskih drevnostiah v basseine Dona”, *Stratum+* (2011), nr. 5, 51-60; A. G. Furasiev, „Fenomen kievskoi arheologiceskoi kulturî i ranneslavianskoe edinstvo”, în *Istoki slavianstva i Rusi. Sbornik statei*

pe baza unor descoperiri din regiunile Tambov și Riazan, care se află la mare distanță de presupusa patrie primitivă și n-au nimic de a face nici cu cultura Praga, nici cu cultura Penkovka⁶³. În Belarus, teoria lui Sedov potrivit căreia slavii timpurii au cucerit o populație vorbitoare a unei (sau a unor) limbi baltice a fost criticată de unii și acceptată de către alții⁶⁴. Cu toate acestea, atât arheologii, cât și

po materialam X citenii pamiati Annî Macinskoi (Staraia Ladoga, 24-25 dekabria 2005 g), ed. D.A. Macinski (Sankt-Petersburg: Nestor-Istoria, 2012), 166-174; Andrei M. Oblomskii, „Pamiatniki VI-VII v. v verhnem Podone. Napravlenia kolonizații territorii”, în *Slaviane vostocinoi Evropi nakanune obrazovaniia drevnerusskogo gosudarstva. Materialî mejdunarodnoi konferenții, posviașcennoi 110-letiu so dnia rojdeniia Ivana Ivanovicea Liapuškina (1902-1968), 3-5 dekabria 2012 g.*, Sankt-Petersburg, ed. O.A. Șceglova și V.M. Goriunova (Sankt-Petersburg: SOLO, 2012), 125-129. Pentru conceptul de *udrevnenie*, vezi Dittmar Schorkowitz, „Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetischen Revision”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48 (2000), 570.

⁶³ S.I. Andreev și N.V. Filimonova, „Ranneslavianskie kulturî v Tambovskoi obl'”, în *Verhnee Podone: arheologia, istoria. Vypusk 3 k 65-letiu so dnia rojdeniia B. A. Folomeeva (1942-2001) i 25-letiu so dnia naciala arheologo-geograficeskih rabot na Kulikovom pole (1982-2007)*, ed. O.V. Burova, A.N. Naumov și N.K. Fomin (Tula: Gosudarstvennâi muzei-zapovednik „Kulikovo pole”, 2009), 18-24; Iliia R. Ahmedov și A.P. Gavrilov, „'Slavianskie' fibulî v drevnostiah riazanskih finnov: starâe i novâe nahodki”, în *Elite ou égalité. Severnaia Rusi i kulturnâie transformaii v Evrope VII-XII v.*, ed. N.I. Platonova (Sankt-Petersburg: Izdatelskii dom „Branko”, 2017), 71-89.

⁶⁴ Pentru critica ideilor lui Sedov, vezi Leonid D. Pabol', „Poloțkaia zemlia i slaviane”, în *Istoria i arheologia Poloțka i Poloțkoi zemli. Konferenția, posviașcenaia 1125-letiu Poloțka (1987 g.)* (Poloțk: PIAZ, 1987), 39-42; Leonid D. Pabol', „Slaviane na pișmovâh i arhelahicinâh krânițah (I-IX stst.)”, în *Slaviane: adzinstva i mnagastainăș. Mijnarodnaia kanferențâia, 24-27 maia 1990. Tezisy dakladau i pavedamlenniau*, ed. M. V. Birâla, vol. 2 (Minsk: ŢNB AN BSSR, 1990), 61-63; Evgenii A. Șmidt, „Slaviane v verhoviah Dnepra”, în *VI Mejdunarodnâi kongress slavianskoi arheologii, g. Prilep, Iugoslavia, 1990 g. Tezisy dokladov, podgotovlennâh sovetskimi isledovateliami*, ed. V.V. Sedov (Moscova: Nauka, 1990), 113-115; Evgenii A. Șmidt, „Plemenâ verhov'ev Dnepra v IV-VII vv. n.e.”, în *Etnogenez i etnokulturnâie kontaktî slavian*, ed. V.V. Sedov (Moscova: Institut Arheologii RAN, 1997), 344-351. Mai recent, însă, ideile lui Sedov au priză la arheologii din Belarus: Vadim I. Șadâra, „K istorii naselenia severnoi Belarusi v I tăs. n.e.”, în *Naselnițtva Belarusi i sumejnâh teritorâi u epohu jalezâ. Tezist dakladau kanferențâi prâsviacionai 80-goddaio z dnia naradjenia A.G. Mitrofanova* (Minsk: fără editurâ, 1992), 107-109; Vadim I. Șadâra, „Da pătannia ab roli eurapeâskih etnakulturnâh prașesau I tăs. n.e. u etna-

istoricii se mai agață încă de mitul „leagănelui comun” al tuturor popoarelor slave⁶⁵. Recenta literatură arheologică privitoare la slavii timpurii e plină de confuzii teoretice, de metodologii greșite și de aspirații naționaliste, pe scurt, pentru a-l cita pe istoricul ucrainean Kostiantin Ivanhorodski, „un fals pseudo-științific”⁶⁶. În cele ce urmează, doresc să ilustrez această concluzie cu două studii de caz, unul privitor la Rusia de nord-vest, celălalt la Tatarstan.

La începutul carierei sale, Valentin Sedov se declara de accord cu Aleksandr Spițan cu privire la atribuirea așa-zisilor tumuli lungi krivicilor, un trib menționat în *Povestea vremurilor ce au trecut ca locuind „la izvoarele Volgăi, ale Dvinei și ale Niprului”* și având ca principal centru orașul Smolensk⁶⁷. Astfel de tumuli au fost găsiți și de-a lungul cursurilor superioare ale râurilor Velikaia, Dvina de Vest și Lovat, precum și pe ambele maluri ale lacului Peipus, așadar și în partea de sud-est a Estoniei de azi. Tumuli lungi sunt într-adevăr construcții de dimensiuni impresionante ce ajung până la 100 m lungime, ceea ce implică un înalt grad de organizare a muncii colective⁶⁸. Sedov credea că cele mai vechi necropole cu tumuli lungi trebuie date în secolul al VI-lea, punându-le astfel în legătură cu tumuli din Lituania de răsărit⁶⁹. Trei decenii mai târziu și în acord cu ideile sale despre etnogeneza slavă, Sedov a început să promoveze ideea potrivit căreia cultura tumulilor lungi ar fi rezultatul unei

genezei Belarusau”, în *Slaviane i ih sosedi. Arheologia, numizmatika, etnologia*, ed. A.A. Egoricenko (Minsk: Vėdi, 1998), 86-90; Gheorghii V. Ștăhov, „Balti i slaviane u VI-VIII stst.”, în *Starajătnaia Belarusi. Ad perșapaceatkovaga zasialennia da siaredzinii XIII st.*, ed. M.P. Kaștiuk (Minsk: VP Ekaperspektăva, 2000), 125-135; A.M. Medvedev, *Verhnee Ponemanie v jeleznom veke i rannem srednevekovie* (Minsk: Belaruskaia navuka, 2011).

⁶⁵ Kostiantin Ivangorodski, „Metodologicini pidhodi do etnogenezu shidnih slovian u suceasni biloruskii istoriografii”, *Symposium historiographicum Czercasiensium 2* (2017), 66-83.

⁶⁶ Ivangorodskii, *Etnicina*, 273.

⁶⁷ *Povesti vremennâh let*, ed. D.S. Lihacev și V.P. Adrianova-Peretts, vol. 1 (Moscova/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1950), p. 11; Valentin V. Sedov, „Krivici”, *Sovetskaia arheologia* (1960), nr. 1, 47-62; A.A. Spițan, „Udlinennâie i dlinnâie russkie kurgani”, *Zapiski otdelenia russkoi i slavianskoi arheologii Russkogo arheologiceskogo obșcestva* 5 (1903), nr. 1, 196-202.

⁶⁸ Andres Tvauri, „Migrants or natives? The research history of long barrows in Russia and Estonia in the 5th -10th centuries”, în *Topics on the Ethnic, Linguistic and Cultural Making of the Russian North*, ed. J. Nuorluoto (Helsinki: University of Helsinki, 2007), 1.

⁶⁹ Sedov, „Krivici”, 47 și 49-50.

migrații de la vest, anume de pe teritoriul Europei centrale, care s-ar fi petrecut în secolul al V-lea. Imigranții, ați ghicit, erau purtători ai culturii Przeworsk, așadar, din nou, veneți slavi, iar ei s-ar fi amestecat repede cu băștinașii vorbitori de limbi baltice sau fino-ugrice⁷⁰. Această teorie va fi fost chipurile confirmată de analiza lingvistică a scrisorilor pe scoarță de mesteacăn găsite în cursul săpăturilor de la Novgorod, toate datate după anul 1000 (așadar cu cel puțin 400 de ani mai târziu), dar scrise într-o limbă considerată a fi extrem de arhaică, mai ales din cauza absenței unei schimbări fonetice cunoscute sub numele de „cea de-a doua palatalizare”⁷¹.

Teoria lui Sedov i-a atras pe mulți și mai sunt încă arheologi ruși care o susțin⁷². Alții, însă, au sesizat probleme destul de serioase cu scenariul întocmit de Sedov. De exemplu, el se vedea silit să recunoască că veneții slavi ce sosiseră în nord-vestul Rusiei și începuseră să-și îngroape morții sub tumuli nu aveau asemenea obiceiuri în regiunea central-europeană din care se presupune că vor fi venit și unde nu sunt cunoscuți niciun fel de tumuli

⁷⁰ Valentin V. Sedov, „Nacialo slavianskogo osvoeniia territorii Novgorodskoi zemli”, în *Istoria i kultura drevnerusskogo goroda*, ed. G.A. Fedorov-Davădov, E.A. Răvina și A.S. Horošev (Moscova: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1989), 14-15; Valentin V. Sedov, „Drevnosti Severo-zapadnoi ceasti Vostocinoi Evropi vo vtoroi polovine I tăsiaceletia n.e.”, în *Finni v Evrope VI-XV veka. Pribaltiisko-finskie narodi. Istoriko-arheologiceskie isledovania I: Formirovanie pribaltiskih finov, plemena Finliandii i Iugo-Vostocinoi Pribaltiki*, ed. A.N. Kirpicinikov și E.A. Riabinin, vol. 1 (Moscova: Institut Arheologii AN SSSR, 1990), 28-29; Valentin V. Sedov, „Nacialo slavianskogo raselenia v baseinah ozer Il'mena i Pskovskogo”, *Arheologia i istoria Pskova i Pskovskoi zemli* (1992), 23; Sedov, „Pervâi etap”, 127-137; Valentin V. Sedov, *Drevnerusskaia narodnost. Istoriko-arheologiceskoe isledovanie* (Moscova: Iazăki russkoi kulturii, 1999), 122-123; Valentin V. Sedov, „Stanovlenie kulturii pskovskih dlinâh kurganov”, *Stratum+* (2000), nr. 5, 26-31; Valentin V. Sedov, „Sever Vostocino-Evropeskoi ravninii v period pereselenia narodov i v rannem srednevekovie (predăstoria severnovelikorusov)”, *Kratkie soobșcenia Instituta Arheologii AN Rossii* 218 (2005), 14-18.

⁷¹ Sedov, „Drevnosti Severo-zapadnoi ceasti”, 27-28; Sedov, „Die erste Welle”, 71; Sedov, „Stanovlenie kulturii”, 30; Sedov, *Slaviane. Istoriko-arheologiceskoe isledovanie*, 363.

⁷² De exemplu, A. N. Bașenkin, „Slaviane na vostoce Novgorodskoi zemli. V-IX vv.”, în *Trudy II (XVII) vsrossiiskoogo arheologiceskogo săezda v Suzdale*, ed. A.P. Derevianko și N.A. Makarov (Moscova: Institut Arheologii RAN, 2008), 194-195; Sergei V. Popov, „Pikk-käabaste kultuur”, în *Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 120 aastani*, ed. H. Valk, A. Selart și A. Lillak (Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009), 121.

lungi⁷³. Arheologul sovietic s-a folosit de piese metalice pentru a data, dar și pentru a trasa migrația.⁷⁴ Cu toate acestea, multe dintre piesele metalice discutate de Sedov au o largă răspândire în zona împădurită a Europei răsăritene și, prin urmare, nu pot fi legate de nicio migrație⁷⁵. Unii au respins atribuirea etnică propusă de Sedov: cultura tumulilor lungi ar reprezenta populația locală, vorbitoare de limbi fino-ugrice, nu pe slavi.⁷⁶ Alții au mers încă și mai departe, respingând însăși atribuirea etnică: cultura tumulilor lungi n-ar fi nimic altceva decât o denumire generică pentru o serie de situri arheologice cu tradiții culturale diferite⁷⁷. Studiul detaliat al stratigrafiei acestor tumuli a arătat că ei erau construiți nu dintr-odată, ci treptat, plecând de la

tumuli de dimensiuni relativ mici și de formă fie dreptunghiulară, fie ovală⁷⁸. Aceasta înseamnă că tumulii lungi sunt morminte colective, probabil de familie. Având în vedere raritatea pieselor ce ar putea semnala statutul social ridicat (ca de exemplu, armele), unii propun chiar interpretarea tumulilor lungi drept o reflectare a unei confederații religioase, adică a unei uniuni de cult.⁷⁹

Ca urmare a declarației de independență a Ucrainei în 1991, dat fiind că patria primitivă a slavilor se afla de acum în afara teritoriului Rusiei, chestiunea slavilor timpurii din nord-vestul Rusiei a căpătat pe neașteptate o nouă dimensiune. Mai mult de jumătate din studiile lui Sedov privitoare la această problemă sunt publicate după 1991, inclusiv cele privitoare la originea culturii tumulilor lungi⁸⁰. Teoriilor imigraționiste ale lui Sedov, alții le-au răspuns mai recent cu soluții autohtoniste. În anii '90, se vorbea de slavizarea regiunii de nord-vest a Rusiei prin intermediul unei variante nordice a culturii Kiev, de care se leagă așezările de tip Zaozerie-Uzmen de pe cursul superior al râului Dvina de Vest. Această variantă ar fi rezultatul a două migrații, una dinspre Niprul superior (datată într-a doua jumătate a secolului III), iar cealaltă dinspre Desna (datată la începutul secolului al IV-lea)⁸¹. Lăsând la o parte presupunerile neverificate (și, de asemenea, greșite), cum că slavii ar fi purtătorii culturii Kiev, se observă că noile teorii se bazează în principal pe definirea formelor ceramice, la rândul lor rezultatul unor reconstrucții bazate pe fragmente descoperite în săpătură⁸².

⁷³ Valentin V. Sedov, „Stanovlenie kurgannoi obriadnosti v rannesrednevekovom slavianskom mire”, în *Problemi pohodjennia ta istoricnogo rozvitku sloviaan. Zbirnik naukovih statei prisviaceni 100-ricicju z dnia narodjennia Viktora Platonovicea Petrova*, ed. V.D. Baran, R.V. Terpilovskii și N.S. Abašina (Kiev/Lvov: RAS, 1997), 134-135; Tvauri, „Migrants or natives?”, 9.

⁷⁴ Sedov, *Slaviane v ranem srednevekovie*, 218-229; Valentin V. Sedov, „Belorusskoe Podvine i Smolenskoe Podneprove v period Velikogo pereselenia narodov”, *Rossiiskaia arheologija* (1998), nr. 2, 54-67.

⁷⁵ Michel Kazanski, „Les Slaves dans la zone forestière d'Europe orientale au début du Moyen Age”, în *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. Actes du colloque international tenu au Collège de France en octobre 1997*, ed. M. Kazanski, A. Necessian și C. Zuckerman (Paris: P. Lethielleux, 2000), p. 24; Michel Kazanski, „Orujie 'zapadnogo' i 'iujnogo' proishojdeniia v lesnoi zone Rossii i Belorussii v naciiale srednevekov'ia”, în *Lesnaia i lesostepnaia zoni Vostocnoi Evropy v epohi rimskih vliianii i Velikogo preseleniia narodov*, ed. A.N. Naumov (Tula: Gosudarstvennâi muzei-zapovednik «Kulikovo Pole», 2007), 304-325; Michel Kazanski, „The armament, horsemen's accoutrements, and riding gear of the Long Barrow Culture (fifth to seventh centuries)”, *Archaeologia Baltica* 8 (2007), 238-253.

⁷⁶ Gleb S. Lebedev, „Novâie dannâie o dlinnâh kurganah i sopkah”, *Problemi arheologii i etnografii* 1 (1977), 37-46; Gleb S. Lebedev, „O vremeni poiavleniia slavian na severo-zapade”, în *Severnaia Rusi i ee sosedi v epohu rannego srednevekovia. Mejuvuzovskii sbornik*, ed. A.D. Stoliar (Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta, 1982), 29-39; V.Ia. Konečkii, „Pogrebalinâie pamiatniki kulturî dlinah kurganov: proishojdenie i evoluiții form”, *Prošloe Novgoroda i Novgorodskoi zemli* (1997), 21-27.

⁷⁷ Elena R. Mihailova, „Lokalnâie varianti veșcevoogo kompleksa kulturî pskovskih dlinah kurganov”, *Acta Archaeologica Albaruthenica* 8 (2012), 69-82; Elena R. Mihailova, „Kultura dlinah kurganov v Iugo-Vostocnoi Estonii: obșcie certî i regionalnâie osobenosti”, în *Ajast ja ruumist Uurimusi Mare Auna auks*, ed. Ü. Tamla și V. Lang (Tallinn/Tartu: Ajaloo Institut, 2014), 211-230.

⁷⁸ Mare Aun, „Pikk-kääbaste ehitused”, *Setumaa* 3 (2005), 97-120; Elena R. Mihailova, „Kultura pskovskih dlinah kurganov - kultovâi soiuz? K postanovke problemî”, *Stratum+* (2018), nr. 5, 108-109.

⁷⁹ Elena R. Mihailova, „Kultura pskovskih dlinah kurganov”, 114.

⁸⁰ Sedov, „Naciiale slavianskogo raseleniâ”, 22-24; Sedov, „Pervâi etap”, 127-137; Sedov, „Stanovlenie kulturî”, 26-31; Sedov, „Keramika”, 335-340; Sedov, „Sever Vostocino-Evropeiskoi ravnini”, 12-22.

⁸¹ Nikolai V. Lopatin și A.G. Furașev, *Severnâie rubeji ranneslavianskogo mira v III-V v. n. e.* (Moscou: Institut Arheologii RAN, 2007). Vezi, de asemenea, Lopatin, „Osnovnâie konceptii”, 335-336; Ivan I. Eremeev și O. F. Dziuba, *Ocerki istoriceskoi geografii lesnoi ceasti puti iz variag v greki. Arkheologiceskie i paleogeograficeskie isledovania meju Zapadnoi Dvinoi i ozerom Ilmen* (Sankt-Petersburg: Nestor-Istoria, 2010), 394-402; Nadejda I. Platonova, „Problems of early medieval Slavonic archaeology in Russia (a view from St. Petersburg)”, *Post-classical Archaeologies* 6 (2016), 395-397.

⁸² Johan Callmer, „At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo”, în *From Goths to Varangi-*

Mult mai interesante mi se par totuși descoperirile din regiunea lacului Udomlia, aflat în partea de nord a regiunii Tver, descoperiri care au dat și mai multă apă la moară discuțiilor despre prezența slavilor timpurii în nord-vestul Rusiei⁸³. Bordeiele cu pietrar, dar și ceramica lucrată cu mâna din așezarea de la Iurevskaia Gorka au fost datate larg între secolele VI și VIII și atribuite bineînțeleș slavilor⁸⁴. Această așezare este mai nou atribuită unui grup de populație din sud, pe baza câtorva observații regionale: un mare număr de fusaiole găsite în așezare, spre deosebire de alte așezări învecinate, în care astfel de descoperiri ar fi rare sau puține; necropole de incinerare fără tumuli, fenomen ce ar fi străin regiunii de răspândire a culturii tumulilor lungi; tipare, linguri de turnat și creuzete semnalând noi tehnici de prelucrare a metalelor care nu ar fi putut fi aduse din sud decât de către slavi⁸⁵. Cu toate acestea, dintre toate cele 31 de complexe săpate la Iurievskaja Gorka, numai unul are un plan dreptunghiular asemănător bordeielor din Ucraina, Moldova și România⁸⁶. Singurele vase întregi ce au fost găsite la Iurievskaja Gorka nu au nimic de a face cu morfologia ceramicii de tip Praga, ci mai degrabă cu

ans. *Communication and Cultural Exchange Between the Baltic and the Black Seas*, ed. L. Bjerg, J.H. Lind și S.M. Sindbaek (Aarhus: Aarhus University Press, 2013), 47.

⁸³ Inna V. Islanova, „Poselenie i moghilnik Iurievskaja Gorka v Udomelskom Poozere. O novom tipom pamiatnikov tretej cetverti I tās. n.e.”, *Novgorod i novgorodskaja zemlia. Istoria i arheologia* 7 (1993), 92-98; Inna V. Islanova, „Etno-kulturnâie proeșî v Udolmelskom Poozere v epohu jeleza i rannego srednevekovia”, *Novgorod i novgorodskaja zemlia. Istoria i arheologia* 8 (1994), 18-23; Inna V. Islanova, „O novom tipe pamiatnikov tretej cetverti I tās. n.e.”, *Tver, Tverskaia zemlia i sopredelnâie territorii v epohu srednevekovia* 1 (1996), 11-17; Inna V. Islanova, „Drevnosti V-VIII v. baseina verhnei Msti”, în *Etnogenez i etnokulturnâie kontakti slavian*, ed. V.V. Sedov (Moscova: Institut Arheologii RAN, 1997), 77-87.

⁸⁴ M. A. Iușkova, „North-western Russia before its settling by Slavs (8th century BC-8th century AD)”, în *The Slavization of the Russian North Mechanisms and Chronology*, ed. J. Nuorluoto (Helsinki: Department of Slavonic and Baltic Languages and Literatures, 2006), 149.

⁸⁵ Kazanski, „Les Slaves”, 24; R. S. Minasian, „Osobnosti raneslavianskogo liteinogo i iuelirnogo proizvodstva”, în *Drevnosti Podvinia: istoriceskii aspekt. Po materialam kruglogo stola, posviașcennogo pamiat’ A.M. Mikliaeva (6-8 oktiabria 1999)*, ed. G.V. Vilinbahov, B.S. Korotkevič, A.N. Mazurkevič și I. I. Piotrovskii (Sankt-Peterburg: Izdatel’stvo Gosudarstvennogo Ermitaja, 2003), 206-211.

⁸⁶ Locuința 12, pentru care vezi Inna V. Islanova, *Udomelskoe Poozere v epohu jeleza i rannego srednevekovia* (Moscova: Editorial URSS, 1997), 33-34 și 193 fig. 54.

repertoriul ceramic al culturii Tușemlia⁸⁷. Fusaiolele bitronconice nu sunt deloc rare în așezările și în necropolele culturii tumulilor lungi⁸⁸. În sfârșit, morminte de incinerare fără tumuli au fost descoperite și în alte părți ale regiunilor Pskov și Tver⁸⁹. Tiparele sunt toate monovalve, ceea ce indică o tehnică de turnare fără analogii în sud, tot așa cum nici ornamentele produse cu astfel de tipare găsite în Podișul Valdei nu au paralele nici în regiunea Niprului mijlociu, nici altundeva în Europa de răsărit⁹⁰. Nu există așadar niciun temei serios pentru a atribui slavilor materialul arheologic din Rusia de nord-vest ce a fost datat în secolele VI și VII.

Să coborâm acum pe Volga până în regiunea cursului său mijlociu. Când săpau așezarea fortificată de la Imenkovo (lângă Laișevo, în Tatarstan), nici Nikolai Kalinin, pe vremea aceea profesor la universitatea din Kazan, nici fostul său student, Alfred Halikov, nu dăduseră încă niciun nume celei de a doua faze de locuire din așezare, pe care o da-

⁸⁷ De exemplu, vasul din locuința 5 (Islanova, *Udomelskoe Poozere*, 32 și 207 fig. 68a) este un exemplar al tipului 4v după Lopatin (Lopatin, „Grupi”, 466 și 465 fig. 1). Pentru ceramica culturii Tușemlia, vezi Nikolai V. Lopatin, „Keramika gorodișci Tușemlia i Banțerovșcina: k voprosu o tușemlinsko-banțerovskoi kulture”, *Rossiiskaia arheologia* (2018), no. 4, 53-65, în special 55 fig. 1/10 (pentru vasul din locuința 5 de la Iurievskaja Gorka).

⁸⁸ Valentin V. Sedov, *Dlinnâe kurganî krivicei* (Moscova: Nauka, 1974), 43 și 58; Pl. 14/4; R. S. Minasian, „Poselenie i mogilnik na beregu ozera Uzmen”, *Trudy Gosudarstvennogo Ordena Lenina Ermitaja* 20 (1979), 169-175 și 177; 172 fig. 2/43-45; 181 fig. 6/7; I.N. Cernâh, P.D. Malâgin și T.V. Tomașevici, „Isledovania pamiatnikov kulturî dlinnâh kurganov v Tverskoi oblasti (pogrebnâi kompleks Podol I na oz. Kaftino)”, *Tverskoi Arheologiceskii Sbornik* 3 (1998), 405-406 și 401 fig. 7/4; G.V. Sinițana și Inna V. Islanova, „Rannesrednevekovâie materialî s severnogo berega oz. Volgo v Tverskoi oblasti”, *Tverskoi Arkheologiceskii Sbornik* 7 (2009), 484, 486-489 și 491; 492 ifg. 13/1, 2, 5, 6; Evgenii N. Nosov și Aleksei V. Plohov, „Poselenie i mogilnik na ozere Sâezjee”, în *Ranesrednevekovâie drevnosti lesnoi zoni Vostocnoi Evropi (V-VII vv)*, ed. A.M. Oblomski și I.V. Islanova (Moscova: Institut Arheologii RAN, 2016), 351-352; 358 fig. 17/1-4.

⁸⁹ Minasian, „Poselenie i mogilnik”, 176 și fig. 4; Nosov și Plohov, „Poselenie i mogilnik”, 349.

⁹⁰ Olga A. Șceglova, „K voprosu o meste i vremeni formirovania tradiții izgotovlenia svințovo-oloviannâh ukrașenii v formocikah ’tipa Kamno-Râuge’”, în *Migrații i osedlost’ ot Dunaia do Ladogi v I tiasiaceletii hristianskoi erî. Piatâie citeniia pamiati Annî Macinskoi. Staraia Ladoga, 21-22 dekabria 2000 Materialî k citeniam*, ed. D.A. Macinskii și A.A. Selin (Sankt-Petersburg: Staroladojskoi istoriko-arhitekturnâi i arheologiceskii muzei-zapovednik, 2001), 50-51.

taseră cu prudență la mijlocul mileniului I⁹¹. Câțiva ani mai târziu, totuși, la o conferință ce a avut loc la Kazan pe tema arheologiei vechilor popoare din regiunea Volgăi, Vladimir Gening, un tânăr arheolog de la Ijevsk (în Udmurtia), a fost de părere că materialul descoperit de Kalinin și de Halikov reprezenta o nouă „cultură etnică”, căreia i-a dat numele sitului eponim Imenkovo. Potrivit lui, cele mai caracteristice trăsături ale acestei culturi recent descoperite ar fi fost bordeiele cu vetre de lut, mormintele de incinerare și vasele lucrate cu mâna în formă de ploscă⁹². Unul dintre tinerii arheologi de la Institutul de Limbă, Literatură și Istorie din Kazan, pe nume Piotr Starostin, a scris prima carte dedicată în întregime culturii recent descoperite⁹³. După Starostin, cultura Imenkovo s-ar fi datat între secolul III sau IV și secolul VII sau VIII, fiind expresia arheologică a unei populații turcice care își făcuse apariția în regiunea Volgăi odată cu hunii, supraviețuind ulterior ca urmare a instalării kaganatului turcic⁹⁴. Această interpretare se afla însă în flagrantă contradicție cu ideile fondatorului școlii de arheologie medievală din regiunea Volgăi, arheologul și istoricul moscovit Aleksei Smirnov. Spre deosebire de mai tinerii săi colegi, Smirnov credea că materialele de la Imenkovo și din alte așezări aparțin sarmaților răsăriteni, ce ocupau stepile de la nordul și nord-estul Mării Caspice⁹⁵. Smirnov este cel care a comparat pentru prima dată mormintele de incinerare în urnă ale culturii Imenkovo cu cele ale culturii Volânțevo din Ucraina răsăriteană, care fuseseră atribuite slavilor⁹⁶.

⁹¹ N.F. Kalinin și Alfred H. Halikov, „Imenkovskoe gorodișce”, în: *Trudy Kuibâșevskoi arheologiceskoi ekspedicii*, ed. A.P. Smirnov (Moscova: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1960), 226-250.

⁹² Vladimir F. Gening, „Ocerk etniceskih kultur Prikamii v epohu jeleza”, în: *Trudy Kazanskogo filiala Akademii Nauk SSSR. Seria gumanitarnâh nauk* 2 (1959), 208-210.

⁹³ Petr N. Starostin, *Pamiatniki imenkovskoi kulturi* (Moscova: Nauka, 1967).

⁹⁴ Petr N. Starostin, „Etno-kulturnâie obșcinosti predbulgar-skogo vremeni v Nijnem Prikamie”, în: *Voprosy etnogeneza tiurkoiazâcinâh narodov srednego Povoljia*, ed. A.H. Halikov (Kazan: Institut iazâka, literaturî i istorii im. G. Ibragimova Kazanskogo Naucinogo Ţentra AN SSSR, 1971), 37-54.

⁹⁵ Aleksandr P. Smirnov, *Ocerki drevnei i srednevekovoi istorii narodov srednego Povoljia i Prikamii* (Moscova: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1952), 79 și 82.

⁹⁶ Aleksandr P. Smirnov, „Nekotorâie spornâie voprosî istorii voljskih bolgar”, în: *Istoriko-arheologiceskii sbornik. Artemiu Vladimiroviciu Arțihovskomu șestidesiatiletiiu so dnia rojdeniia i tridțatipiatiletiiu naucinoid, pedagogiceskoi*

Galina Matveeva, o arheoloagă din Kazan, a mers însă și mai departe. Potrivit ei, cultura Imenkovo și-ar avea obârșia în cultura Zarubiniți din vestul Ucrainei (secolele III î.Hr.-I d.Hr.)⁹⁷. Dar la o conferință ce a avut loc în 1985 la Kuibâșev (oraș denumit astăzi Samara), mai mulți participanți, printre care mai ales Mark Șciukin, au ridicat problema hiatului cronologic dintre cultura Zarubiniți (ce nu poate fi mai târzie de primul secol d.Hr.) și cultura Imenkovo (ale cărei începuturi nu pot fi datate mai devreme de secolul III)⁹⁸. Ca răspuns la aceste observații critice, Matveeva și-a modificat poziția și a început să pună accentul pe cultura Przeworsk, nu pe cultura Zarubiniți⁹⁹. Procedând astfel, ea se situa de partea teoriei lui Sedov cu privire la veneții lui Tacit, care s-ar fi strămutat în decursul primelor două secole d.Hr. în regiunea Niprului superior, unde ar fi asimilat culturile locale cunoscute sub numele de Zarubiniți și Kiev¹⁰⁰. Cu alte cuvinte, Matveeva a adoptat o poziție imigraționistă, potrivit căreia slavii sosiseră pe teritoriul Uniunii Sovietice dinspre vest. Contribuția ei nu a fost de-

i obșcestvenoi deiatelnosti, ed. D.A. Avdusin și V.L. Ianin (Moscova: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1962), 162-165; Aleksandr P. Smirnov, „Iz etniceskii istorii zapadnogo Priuralia v I tâs. n.e.”, *Arheologia i etnografiia Bașkirii* 4 (1971), 79-84.

⁹⁷ Galina I. Matveeva, „O proishojdenii imenkovskoi kulturi”, în: *Drevnie i srednevekovie kulturi Povoljia. Meju-zovskii sbornik*, ed. G.I. Matveeva (Kuibâșev: Kuibâșevskii gosudarstvennâi universitet, 1981), 52-73. Pentru un istoric al discuțiilor privitoare la atribuirea etnică a culturii Imenkovo, vezi și A.V. Rastoropov, „Voprosî etnokulturnoi istorii naselenia imenkovskoi kulturi”, în: *Drevneaia i srednevekovaaia arheologia Volgo-Kamia. Sbornik statei k 70-letiiu P.N. Starostina*, ed. D.G. Bugrov (Kazan: Institut istorii AN RT, 2009), 139-142.

⁹⁸ Petr N. Starostin, „A.H. Halikov i problemî imenkovskoi kulturi”, în *Problemy drevnei i srednevekovoi arheologii Volgo-Kamia*, ed. P.N. Starostin (Kazan: Izdatelstvo „Master Lain”, 1999), 30; Aleksei V. Bogacev, „Problemî etnokulturnogo vzaimodeistvia osedlâh i kočevnâh plemen srednego Povoljia v seredine I tâsiaceletia”, *Russian History* 28 (2001), nr. 1-4, 108.

⁹⁹ Galina I. Matveeva, „Etnokulturnâie proțesî v srednem Povolje v I tâsiaceletia nașei eri”, în: *Kulturi Vostocinoi Evropi I tâsiaceletia. Mejuzovski sbornik statei*, ed. G.I. Matveeva și P.S. Kabâtov (Kuibâșev: Kuibâșevskii gosudarstvennâi universitet, 1986), 158-171; Galina I. Matveeva, „K voprosu ob etniceskoi prinadlennosti plemen imenkovskoi kulturi”, în: *Slaviane i ih sosedi. Mesto vzaimnâh vlianii v proțese obșcestvennogo i kulturnogo razvitiia. Epoha feodalizma. Sbornik tezisov*, ed. G.G. Litavrin (Moscova: Institut slavianovedenia i balkanistiki AN SSSR, 1988), 11-13.

¹⁰⁰ Sedov, *Proishojdenie*.

cât să extindă migrația mai la est, până pe cursul mijlociu al Volgăi. Sedov n-a fost de accord cu detaliile acestui scenariu: potrivit lui, originea culturii Imenkovo ar trebui căutată în cultura Cerneahov¹⁰¹. De fapt, nici Matveeva, nici Sedov n-au ezitat cătuși de puțin să pună cultura Imenkovo pe seama slavilor, fie ei oricât de timpurii sau oricât de proto-slavi. Respingând această interpretare, unii au atras atenția asupra faptului de necontestat că, în decursul Antichității târzii și a Evului Mediu timpuriu, majoritatea migrațiilor au avut loc de la est la vest și nu invers. Alții au respins legătura dintre culturile Imenkovo și Cerneahov socotind că cea dintâi este mai veche decât invazia hunilor, care, potrivit lui Sedov, ar fi pus în mișcare triburile cerneahoviene și le-ar fi împins până în regiunea cotului Samarei de pe Volga de mijloc¹⁰². Studii mai recente, care nu resping din principiu posibilitatea unor migrații pe distanțe scurte, par a sugera că, dimpotrivă, cultura Imenkovo nu e rezultatul unei migrații din Ucraina de vest, ci al unui metisaj cultural, la care au participat numeroase elemente ale altor culturi din regiunea râurilor Kama și Volga¹⁰³. Că apariția culturii Imenkovo ar fi consecința unei migrații nu este o concluzie trasă din analiza materialelor arheologice, ci o idee bazată pe falsa convingere că numai migrațiile pot explica schimbările culturale.

Încă și mai șubred este eșafodajul argumentativ al atribuirii acestei culturi slavilor. Singura justificare pentru o astfel de interpretare etnică este dubla premisă (altminteri falsă), potrivit căreia slavii au fost purtătorii culturilor Zarubintî, Przeworsk și Cerneahov, și că ei au venit în regiunea Volgăi mijlocii în decursul Antichității târzii cu scopul de a stabili cultura Imenkovo. Încercările de a sprijini acest șubred eșafodaj cu argumente lingvistice privitoare la presupuse contacte dintre limbile (balto-)slave și fino-ugrice nu au dus nicăieri.¹⁰⁴ Cu toate acestea,

¹⁰¹ Valentin V. Sedov, *Slaviane v drevnosti* (Moscova: Institut Arheologii Rossiiskoi Akademii Nauk, 1994), 315.

¹⁰² Dmitrii A. Stașenkov, „Ob absolutnoi date pamiatnikov imenkovskoi kulturî na Samarskoi Luke”, *Povoljskaia arheologia* (2016), nr. 3, 225-246.

¹⁰³ Leonid A. Viazov și Dmitrii A. Stașenkov, „Kulturno-hronologiceskie grupî naselenia Samarskogo i Ulianovskogo Povoljia v epohu velikogo pereselenia narodov”, în: *Istoriko-kulturnoe nasledie – resurs formirovaniia soțialno-istoriceskoi pamiati grajdanskogo obșcestva (XIV Baderovskie Citeniia). 14-15 oktiabria, g. Ijevsk*, ed. E.V. Goldina, N.A. Leșcinskaia, E.M. Cernâh și I.G. Șapran (Ijevsk: Izdatelstvo Udmurtskogo gosudarstvenogo universiteta, 2013), 49.

¹⁰⁴ Vladimir V. Napolskih, „Balto-slavianskii iazâkovoi komponent v Nizjnem Prikamie v ser. I tâs. n. e.”, *Slavianove-*

ideea unei prezențe slave timpurii în regiunea fluviilor Volga și Kama în timpul Evului mediu timpuriu a reieșit din nou la suprafață, grație încercărilor de a-i identifica pe purtătorii culturii Imenkovo cu populația *al-Saqaliba* menționată în izvoarele musulmane¹⁰⁵. Trecând peste faptul că folosirea acestui termen în izvoarele amintite nu este nicidecum rezervată slavilor, astfel de încercări ignoră (după părerea mea, cu bună știință) două idei fundamentale ale arheologiei obsedate de izvoarele istorice scrise. Pentru a fi credibil, un demers cultural-istoric trebuie să opereze cu categorii de material ce aparțin aceluiași segment cronologic. Dar în cazul presupușilor slavi de pe Volga mijlocie avem de a face cu o crasă discrepanță cronologică, întrucât cultura Imenkovo nu poate fi datată mai târziu de secolul al VII-lea, pe când cele mai timpurii izvoare musulmane menționate în sprijinul ideii prezenței slavilor timpurii pe Volga sunt din secolul al IX-lea. În plus, nici nu e sigur că acea populație denumită

denie (2006), nr. 2, 3-19; István Fodor, „K voprosu ob etniceskoi prinadlejnosti imenkovskoi kulturî (tezisy)”, în: *Formirovanie, istoriceskoe vzaimodeistvie, kulturnâie sviazi fino-ugorskih narodov. Materiali III Mezjdunarodnogo istoriceskogo kongresa fino-ugrovedov*, ed. M. Z. Vasiutin (Ioșkar-Ola: Mariiskii naucino-isledovatel'skii institut iazâka literaturî i istorii im. V.M. Vasilieva, 2004), 106-107.

¹⁰⁵ Maksim I. Jih, *Rannie slaviane v srednem Povolje (po materialm pismennykh istochnikov)* (Sankt-Petersburg/Kazan: Vestfalika, 2011), 17-35; Sergei G. Kliștornâi, „O slavianah srednego Povoljia i o kollegah-slavistah (besedu vel M.I. Jih, intervju zapisano 15 noiabrea 2012 goda)”, în: *Srednevekovie. Velikoe pereselenie narodov*, ed. A.V. Bogacev (Samara: Ministerstvo kulturî Samarskoi oblasti, 2013), 65-72; Maksim I. Jih, „Arabskaia tradiția ob *as-Sakaliba* v srednem Povolje i imenkovskaia kultura: problema sootnoșenia”, în: *Strani i narodi Vostoka. XXXIV. Ţentralnaia Azia i Dalnâi Vostok*, ed. I.F. Popova și T.D. Skrânnikova (Moscova: Vostocinaia literatura, 2013), 165-186; Maksim I. Jih, „Ranie slaviane v srednem Povolje: svedenia pismennâh istochnikov i vozmojnosti ih sopostavlenia s danâmi arheologhii”, în *Polikulturnâi mir srednego Povoljia: soțialno-antropologiceskie i istoriceskie aspekti*, ed. A.N. Ovcinnikov (Kazan: KNITU, 2014), 41-67; Maksim I. Jih, „Imenkovskaia problema: prodoljenie diskusii (otvet N.A. Lifanovu)”, în: *Konfliktogennâi potencîal naționalnâh istorii (sbornik naucinâh statei)*. Materiali mejdunarodnogo naucino-metodologiceskogo seminarâ, g. Kazan, 26 marta 2015 g., ed. A.V. Ovcinikov (Kazan: Iuniversum, 2015), 213-225; Maksim I. Jih, „Zametki o ranneslavianskoi etnonimii (slaviane v srednem Povolje v I tâs. n. e.)”, *Istoriceskii format* (2015), nr. 4, 129-150. Vezi, de asemenea, A.V. Ovcinnikov, „Antropologiceskii podhod v izucenii istoriografii imenkovskoi kulturî: opât primeneniia”, *Istoriceskii format* (2016), nr. 3, 151-169.

al-Saqaliba se afla, potrivit izvoarelor musulmane, pe cursul mijlociu al Volgăi¹⁰⁶.

Prin urmare, de unde vine încăpățânarea aceasta de a atribui slavilor cultura Imenkovo, chiar și atunci când argumentele unui demers cultural-istoric scârțâie din toate încheieturile? Contextul politic al dezbaterii istoriografice este de mare însemnătate pentru găsirea unui răspuns la această întrebare. Teoria lui Halikov privitoare la o turcizare timpurie a regiunii dintre râurile Volga și Ural a fost corect percepută la Moscova ca o reafirmare a unei identități locale în Republica Autonomă Tătară¹⁰⁷. Atât Halikov, cât și Smirnov susțineau puncte de vedere autohtoniste, chiar cu ușoare nuanțe marriste, pe când poziția Galinei Matveeva nu era decât o explicație alternativă bazată pe migrație, după cum demonstrează studiul său bazat pe comparația materialului ceramic al culturii Zarubiņi cu cel al culturii Imenkovo și pe identificarea unor tipuri ceramice comune.¹⁰⁸ Cu alte cuvinte, ideea originii slave a culturii Imenkovo este de fapt o reacție la bulgarism, o ideologie nativistă care și-a făcut apariția în ultimii ani ai Uniunii Sovietice. În esență, această ideologie susținea că tătarii din regiunea Kazan erau, de fapt, bulgari (de pe Volga) ce ar fi trăit în acea regiune din cele mai vechi timpuri. Cu toate acestea, faptul că Sedov aducea cultura Imenkovo de la slavii culturii Cerneahov poate fi interpretat și altfel, dacă luăm în considerare contextul politic al anilor '90, dominat de negocierile ce au dus la garantarea autonomiei politice a Tatarstanului în 1994 prin tratatele semnate cu Moscova. Contextul politic s-a schimbat radical în ultimele două decenii, de când a venit la putere Vladimir Putin, care a început să pună sub semnul întrebării *status quo*-ul din vremea lui Mintimer Șaimiev, Președintele Republicii Tatarstan între 1994 și 2010. La început, discuțiile priveau numai predarea obligatorie a limbii tătarești în școli, obligație care leza interesele cetățenilor republicii care nu erau tătari (firește, e vorba mai ales de ruși). Tot atât de controversată a fost însă și hotărârea de a impune o versiunea „tătărească” a istoriei în manualele școlare promovate de reforma învățământului din 1997. Doi ani mai

târziu, parlamentul de la Kazan a votat o lege ce înlocuia alfabetul latin folosit până atunci în scrierea limbii tătarești cu scrierea chirilică. Referendumul pentru autonomie ce avusese loc în 1992 a fost declarat neconstituțional în 2001, iar un an mai târziu, în constituția regională a Tatarstanului se afirma despre acest document că era un „subiect al Federației Ruse”.

Interesul subit pentru caracterul slav al culturii Imenkovo este, prin urmare, o reacție naționalistă rusă la tendințele separatiste din Tatarstan. Slavii nu au ajuns pe Volga de Mijloc după cucerirea hanatului de Kazan de către Ivan cel Groaznic în 1552. Ei trăiau deja, chipurile, în acea regiune de mai bine de 1000 de ani. Cu alte cuvinte, ei vor fi fost deja acolo atât înaintea bulgarilor, cât și a tătarilor. Regiunea Volgăi mijlocii ar fi, prin urmare, un pământ rusesc, nu tătareesc.

¹⁰⁶ István Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhāni Tradition* (Leiden/Boston: Brill, 2016), 58 și 270.

¹⁰⁷ Tomohiko Uyama, „From ‘Bulgarism’ through ‘Marrism’ to nationalist myths: discourses on the Tatar, the Chuvash and the Bashkir ethnogenesis”, *Acta Slavica Iaponica* 19 (2002), 181.

¹⁰⁸ Matveeva, „O proishojdenii”.

BURIALS IN THE UPPER TISA BASIN ATTRIBUTED TO THE EARLY SLAVS (CA. SECOND HALF OF THE 6TH CENTURY – FIRST HALF OF THE 7TH CENTURY)

Ioan STANCIU¹

Abstract

There are few flat cremation graves in the geographic area of the upper basin of the Tisa River which can be dated between the second half of the 6th century and the first half of the 7th century, and none of them are recent findings. The current article re-examines these graves and makes new observations in relation to their location, the internal topography of the graveyards (or smaller clusters of graves), the appearance of the graves and the scarce inventories, and, last but not least, their chronological placement.

Keywords: Flat cremation graves; Upper Tisza area; data now known; dating; Early Slaves.

Preliminary clarifications

A simple examination of the map reveals the positioning of the upper Tisa region as a geographic entity located on the north-eastern periphery of the Carpathian (Carpathian – Danubian) Basin, now a separated area between the frontiers of four modern states. Aside from the possibility of having a very precise geographic delimitation, this territory was centred on the upper segment of the Tisa River and its tributaries, being bordered by the north-eastern bent of the Carpathians. Nevertheless, the local landscape characteristics and the diversity of the natural conditions in general allow the identification of a series of micro-regions, but in essence this is a unitary territory whose surface is relatively evenly covered by mountains, hills, plains and, in the past, several marshes in lowland areas (Fig. 1). Regarding the delimitation of the territory which would correspond to the Upper Tisa basin, most archaeologists have taken into consideration, although rarely in an explicit manner, south-eastern Slovakia (centred on the upper basins of the Bodrog and Hernád rivers), Zakarpattia region in Ukraine,

Szabolcs-Szatmár-Bereg County, and the north-eastern part of the Borsod-Abaúj-Zemplen County in north-eastern Hungary, and north-western Romania, the latter a geographical area anchored by the middle-lower basin of the Someş River, but crossed to the north by the segment with which the Tisza River follows its place of origin. Irrespective of the historical period, numerous common elements can be noted in the evolution of the habitat, a situation which was determined by the role of this territory in connection with the regions from the northern and north-eastern vicinity of the Carpathians through the Veretsky, Laborec or Dukla passes, to mention only the most important ones².

A radical change of the archaeological environment, which included the spread of cremation as a funerary rite, occurred in the entire area of the Upper Tisa, and also – at different times – in most of the regions in which the Slavs were attested. It has been already noted that the definition of “ethnicity” itself is problematic, being a recent construct that was meant to sustain cultural identities. The superposition of the term “archaeological culture” (as a manifestation that was archaeologically identified) over an entity having a decisive “ethnic” content remains a thoroughly questionable attempt³.

The term “Early Slavic period/age” remains equivocal in what concerns its chronological limits, as well as its precise contents. In principle the “Early Slavs” should represent an intermediary link be-

¹ Institute of Archaeology and Art History, Romania Academy, Cluj Branch, Mihail Kogălniceanu Str. 12–14, 400084, Cluj-Napoca, Cluj County, RO.
E-mail: istanciu2001@yahoo.fr.

² This area was sometimes considered a real *via gentium* during the Roman imperial period. See Dumitraşcu 1997, 351–52.

³ A comprehensive analysis and synthetic image of the entire problem, with the solution of the so-called “emblemic style” of the material culture (according to Polly Wiessner) to allow the identification of ethnic boundaries: Curta 2001a, 6–35. At the same author a remarkable examination of such complex issues concerning the Early Slavs: Curta 2021). Only as examples of the variety of opinions concerning even the ethno-genesis of the Slavs, with references to the bibliography of this problem: Pleterski 1996; Parczewski 2000; Barford 2001, 30–34; Curta 2002; Mamzler 2004; Tabaczyński 2005. See also Platonova 2016.

A

B

Fig. 1. The Upper Tisza Basin indicated in the wider area of the Carpatho-Danubian basin. Draws attention to its position in relation to the north-eastern Carpathians and the passers-by that cross this segment of the mountains (A). The same geographical area of the Upper Tisza today intersected by the borders of several states; more important cities are also indicated (B—processing of an image taken from Google Earth).

tween the “proto-Slavs” and those of the Early Medieval period when their evolution in distinct territories and even in state entities is already known⁴. The term “Early Slavic period” is mainly justified for the regions in which the Early Slavs developed their own medieval economic and social-political structures⁵. Chronologically, and according to the specific local situations, the specialists usually take into consideration the interval between the middle of the

⁴ From the perspective of this issue, linguistic data and literary information that can be brought into discussion, along with archeology, are critically examined in Curta 2021, 21–68.

⁵ Bialeková 1980.

5th century (when the late Roman imperial cultures disappear) and the middle/end of the 7th century⁶ or the 6th – 7th centuries⁷. Although the changes that occurred in the material culture (mainly in pottery) offer a relative chronological reference point for the final limit, regarding the starting point it is necessary to note that some variables existed in different areas affected by Slavic colonization, which determined different chronological sequences, one good example being the territory of Romania. The first Slavs could not have arrived at the same date across the entire large area in which their presence was

However, the term “Early Slavs” should be correctly defined using a set of variables, more precisely from the historical (written sources), archaeological, ethnographic, and not least, linguistic perspective. Since some of these criteria cannot be applied to this early period (the 5th – 7th centuries), one must recognize that the used term is artificial and academic⁸. Non-Slavic communities also existed in at least some of the regions in which the Slavs settled, so in any given situation this concept can only be used with due caution.

Regarding the geographical area now studied a horizon is considered whose point of gravity should correspond to the 6th century (maybe starting with its middle third) and the first half of the 7th century. The dating can be called into question in light of research in the settlements, although those known so far are not very numerous, and were investigated to varying degree (Fig. 2). Attempts to establish more precise chronological framings have been fundamentally supported by the examination of pottery (mostly made without the potter’s wheel), which is why the solutions proposed so far remain questionable, and mostly only aid in building a real database for future reviews (of course, the results of alternative dating methods would be important)⁹. The following period gradually

⁶ For instance, Godłowski 1980 and Parczewski 1993, 131–140.

⁷ For instance, Szykuliński 1991 and Fusek 1994. For the identification of the final dating of the Prague culture, archaeologically and according to the regional specifics, see Gavritukhin 2009, 8–10.

⁸ Barford 2001, 27–28. Regarding the Early Slavs, this author delimitate the end of this period in the 9th century. At the same time, in German literature the upper limit of the period is placed towards the end of the same century (for instance Dulinicz 2006, 15).

⁹ In terms of relative chronology, four stages were previously proposed for the territory of Slovakia, and in absolute chronology delimited between the first half of the 6th century (but reaching the final part of the 5th centu-

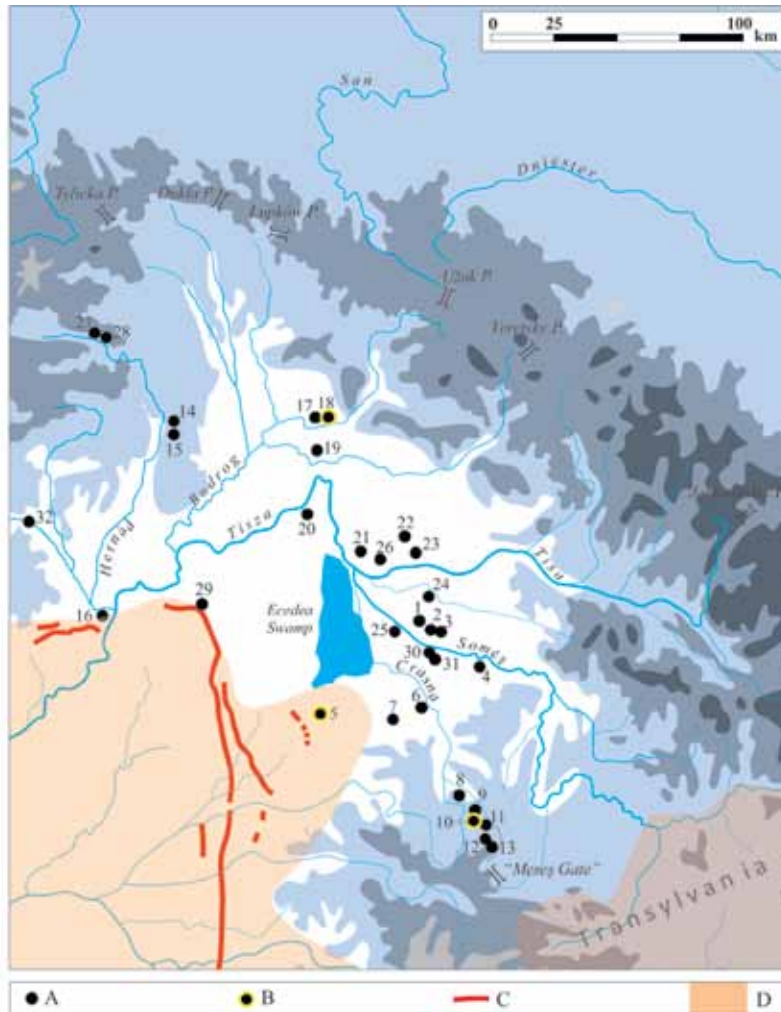

Fig. 2. Sites that can relate to the presence of Early Slavs in the area of the Upper Tisza (about the middle third of the 6th century – the first half of the 7th century). A—Settlements. B—Cremation graves. C—The so-called ‘Sarmatian walls’. D—The territory included in the Gepid Kingdom, and in the next period in the Avar Khaganate. 1—Peleşu Mare—Liget/Grădina lui Ilarion (RO, jud. Satu Mare ; Stanciu 2011, 358–59 no. 28). 2—Lazuri—Lubi-tag (RO, jud. Satu Mare; Stanciu 2011, 331–57 no. 26). 3—Lazuri—Râtul lui Béla/Nagy Béla rét (RO, jud. Satu Mare; Stanciu 2011, 357–58 no. 27). 4—Culciu Mare—Zöldmező (RO, jud. Satu Mare; Stanciu 2011, 330 no. 18). 5—Pişcolt—Homokos domb/Nisipărie (RO, jud. Satu Mare; Némethi 1983, 139–40 no. 4, Fig. 8/5–6.9–12, Fig. 10/3–4.6.6–7; Stanciu 2011, 359–60 no. 29). 6—Acăş—Râtul lui Vereş (RO, jud. Satu Mare; unpublished excavation, year 2000, János Némethi, mention in Stanciu 2011, 320 no. 1). 7—Tășnad—Sere (RO, jud. Satu Mare; Stanciu and Virag 2013). 8—Badon—Doaște (RO, jud. Sălaj; Stanciu 2011, 320–22 no. 3; Stanciu and Băcuceț-Crișan 2018). 9—Zalău—Dromet SA 1/ ISICIP 1 (RO, jud. Sălaj; Stanciu 2011, 388–89 no. 49). 10—Zalău—Dromet SA 2/ISICIP 2 (RO, jud. Sălaj; Stanciu 2011, 389–93 no. 50). 11—Zalău—Bulevardul Mihai Viteazul 104-106 (RO, jud. Sălaj; Stanciu 2011, 370–88 no. 47). 12—Zalău—Farkas-domb/Dealul lupului (RO, jud. Sălaj; Stanciu 2011, 393–95 no. 51). 13—Zalău—Valea Mâții/Tăneiu lui Winkler (RO, jud. Sălaj; Stanciu 2011, 387–88 no. 48). 14—Nižná Myšľa—Alamenev (SK, okr. Košice-okolie; Fusek, Olexa, and Zábajník 2010). 15—Ždaňa—Vyšné pole (okr. Košice-okolie; Fusek, Olexa, and Zábajník 2010, 338 Fig. 1, 350–51, 352 Fig. 16, 355). 16—Oszlár (HU, Borsod-Abaúj-Zemplén megye; Fusek, Olexa, and Zábajník 2010, 352 Fig. 16 and note 15). 17, 18—Uzhhorod—Halaho (UA, Zakarpatska oblast; Penyak 1980, 31 no. 6, 33; Penyak S.I. and Penyak P.S. 2013, 204–05 no. 3). 19—Galoch (UA, Zakarpatska oblast; Penyak 1988, 174–78). 20—Kisvárda—TV-Torony (HU, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye; Istvánovits 2001; Samu 2017, 158 Fig. 2, 167 Pl. 3/1–3, 170 Pl. 6). 21—Dedovo III (UA, Zakarpatska oblast; Cherkun 1994–95). 22—Ivanivka/Yanoshi—Odehashov (UA, Zakarpatska oblast; Kotighoroshko 1987, 350; Kotighoroshko 2008, 328 Fig. 70/5; Fusek, Olexa, and Zábajník 2010, 352 Fig. 16, 353). 23—Berehovo (UA, Zakarpatska oblast; Penyak 1980, 178–81). 24—Garbolc (HU, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye; Fusek, Olexa, and Zábajník 2010, 352 Fig. 16 and note 15). 25—Csenger—Sanykertből (HU, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye; Fábian and Pintye 2008, 3; Stanciu 2011, 467, Appendix 13/2, no. 57). 26—Beregdaróc—Zsid (HU, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye; Pintye 2010; Stanciu 2011, 395 Fig. 175/4). 27—Spišský Štvrtok—Pod Šibeničnou horou (SK, okr. Levoča; Kučerová, Soják, Kušnierová, and Fecko 2012, 19–22). 28—Iliašovce—Za hostincom (Kučerová, Soják, Kušnierová, and Fecko 2012, 22–23). 29—Hajdúnánás—Verestenger-járás (HU, Hajdu-Bihar megye; Fodor 2012). 30—Satu Mare—Bypass road/Site 5 (RO, jud. Satu Mare; preventive archaeological research 2018, results to be processed). 31—Satu Mare—Bypass road/Site 7 (RO, jud. Satu Mare; preventive archaeological research 2018, results to be processed). 32—Sájoszentpeter—Vasúti őrház (HU, Borsod-Abaúj-Zemplén megye; Samu 2017, 165–66 Pl. 1–2, 167 Pl. 3/4–6, 169 Pl. 5, 171 Pl. 7).

became more homogeneous from the archaeological point of view and the difference between the area inhabited by the Avars and the remaining territory was primarily defined by the characteristics of the funerary contexts (Fig. 15)¹⁰.

The available information from Transcarpathian Ukraine, south-eastern Slovakia, north-eastern Hungary, and the north-western part of Romania is limited, although it has been presumed that an even earlier Slavic horizon should have existed on the other side of the Carpathians, in comparison with the Central European territories, structured here after the cessation of Germanic habitation¹¹. According to Gabriel Fusek, the chronological interval corresponding to the second half of the 7th century does not truly belong to the Early Slavic period but is more likely marking the cessation phase of this culture¹². In connection with the funeral customs, it is necessary to specify that during the next period in the entire Upper Tisa basin barrow cemeteries also appeared, the practice of incineration being continued (Fig. 15)¹³.

Flat cremation graves from the period we are interested in are few. The older discoveries from Uzhhorod in Ukrainian Zakarpattia (two graves)

ry), and ca. year 700 (Fusek 1994, 91–115). Three stages have been indicated for the similar horizon known in the north-western part of Romania, distributed between ca. the middle of the 6th century and the first third or half of the 7th century (Stanciu 2011, 282–301, 580–88). The chronological sequencing of the early slavic discoveries is in most cases problematic. Better dated components of the inventories exist only for the 5th century (if this ethnic identification is accepted) and the 7th century. Two studies focusing on chronological problems: Gavrituhkin 1997 and Gavrituhkin 2005. The contexts belonging to the 6th century were usually dated based on pottery or of some stratigraphic sequences.

¹⁰ For instance, Zoll-Adamikowa 1990.

¹¹ Godlowski 1979, 230–31.

¹² Fusek 1996, 37–38. In relation to the whole area of the Upper Tisa, a more certain definition of the second half of the 7th century is still unclear, with the transformations that took place at that time, presumably the progress of economic structures, as suggested by the advance of the slow-wheel pottery.

¹³ Penyak 1980, 78–92; Stanciu 1999; Hanuliak 2001; Penyak S.I. and Penyak P.S. 2013, 213–17. The tumulus cremation cemetery (?) from Zemlénagárd, in the north-eastern part of the Bodrog Plain, which seems to begin in the 7th century (?), is an interesting discovery (Révész and Wolf 1993; Wolf 1996). Still, the situation there remains unclear in what concerns both the so early dating and the type of this site, as it can be in fact a settlement. For comments see Stanciu 2011, 98 n. 685.

were not presented in sufficiently clear terms, but their dating in the 6th–7th centuries can be considered (Fig. 3)¹⁴. The earliest graves of this kind from eastern Slovakia can be dated to the turn of the 8th century¹⁵. In northeastern Hungary the situation now known is similar; a cemetery consisting of flat cremation burials with urns dated to the 7th – 8th centuries was identified in Karos¹⁶. Regardless of the explanations, the situation in the south-eastern part of the Upper Tisa area, based on the lower basin of the Someş River (the main tributary of the Tisa River in this segment), is better known. As the field research progressed, the number of settlements included in a local horizon called „Lazuri-Pișcolt” increased, and along with the cremation graves previously published from Pișcolt, there are now reports from Zalău–Dromet S.A. 2/I.S.C.I.P. 2 (Fig. 2)¹⁷.

It appears that very few funerary contexts of this kind are known so far in the geographical area of interest, but it should be noted that simple, shallow cremations are difficult to identify today. Natural soil erosion or other artificial changes in the landscape, especially repeated agricultural works overtime, are factors that make them difficult to identify on the ground.

¹⁴ Penyak 1980, 31–32 no. 6, 34 Fig. 10/1–2, 77–78 no. 35, Fig. 32–33; Penyak S.I. and Penyak P.S. 2013, 204 no. 3, 212–13. Sometimes ago the higher density of habitation was noted in the south-western corner of Transcarpathian Ukraine, although not a single artefact surely dated to the 6th or 6th–7th centuries was registered (Kotigoroshko 1974). Slightly later, a horizon probably belonging to the 6th or 6th–7th centuries was identified in the settlements from Holmok, Cherveneve and Chepa, but in the majority of cases the handmade pottery is associated with the one produced on the slow wheel, a situation that is more likely suggesting the 7th century (Kotigoroshko 1977; Penyak 1980, 33, 35–45, 46 Fig. 16, 22–24 no. 2, 24–30 no. 3, 152–53; Kotigoroshko 2008, 317 Fig. 67). See also Penyak S.I. and Penyak P.S. 2013. The settlement from Haloch was identified in 1986, and that of Berehove in 1988, both being dated to the 6th century (Penyak 1986 and Penyak 1988), similarly to the settlement from Didovo III (Cherkun 1994–95). Another possible early settlement exists in the surroundings of Ivanivci (Fusek, Ol-exa, and Zábojník 2010, 352 Fig. 16, 353).

¹⁵ Béreš 1996, 135. An earlier clarification also indicates the lack of early slavic necropolises in the mountainous area of Slovakia, the Košice basin and the plain in eastern Slovakia (Fusek 1994, 138–43, 310).

¹⁶ Wolf 1996, 59 (but it has been very briefly reported).

¹⁷ Regarding the northwestern part of Romania, the existence of another cemetery at Tream–Dealul cănepii/ Kenderes halom (Satu Mare County), cannot be proved. Under question, proposal in Stanciu 2011, 364–65 no. 41.

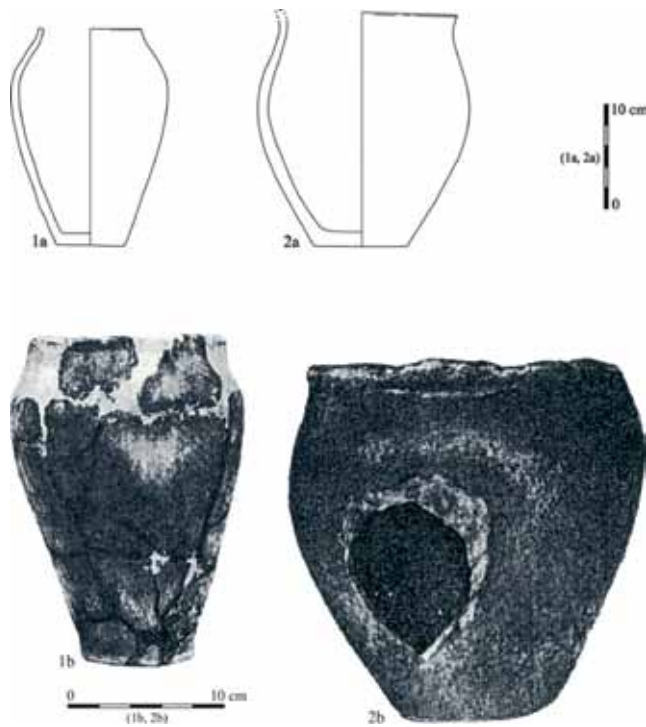

Fig. 3. Urns in the two tombs at Uzhhorod–Halaho (Penyak 1980, 34 Fig. 10/1–2 and Fig. 32–33).

Location of cemeteries and (possible) observations regarding their internal topography, the appearance of graves

Of course, it is natural for these burial places to be in the vicinity of settlements, although the latter are not always known. The horizontal extension of these sites remains unknown, as none of them have been fully researched, and often some of the graves – especially the shallow ones – have been destroyed over time, the information being unrecoverable¹⁸.

The two graves in Uzhhorod–Halaho (Ukraine, Zakarpattia Region) were formerly found on a terrace of the Uzh River, also from there being signaled a settlement inhabited in the 6th or 7th century (Fig. 3)¹⁹. Three cremation graves found at Tiszadob–Sziget, already published, but that were – possibly wrongly – dated to the Roman period, draw attention from the north-eastern part of Hungary (Fig. 4–5)²⁰. Chronological framing of these graves

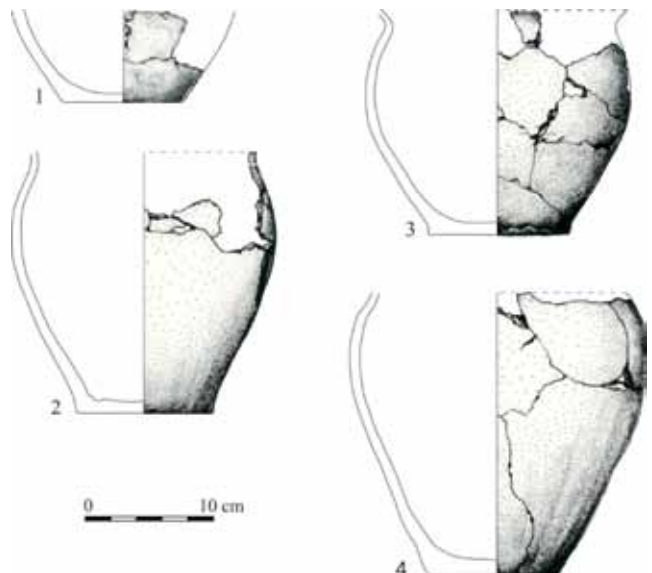

Fig. 4. Cremation graves in Tiszadob–Sziget, with proposed dating for the Roman period, but in uncertain terms (Istvánovits 1993, 115 Fig. 18). Graves 16/a (1), 32 (2–3), and 37 (4). All urns are handmade.

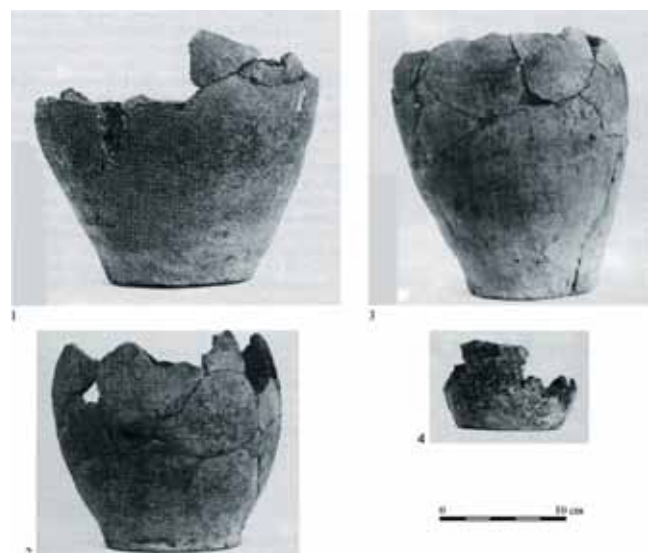

Fig. 5. Cremation graves in Tiszadob–Sziget, with proposed dating for the Roman period, but in uncertain terms (Istvánovits 1993, 119–120 Figs. 20–23). Graves 32 (1–2), 37 (3), and 16/a (4). All urns are handmade.

¹⁸ In the site from Zaláu–Dromet 2, an area of only 776.50 m² was investigated.

¹⁹ Penyak 1980, 31 no. 6, 34 Fig. 10.1–2, 77–78, Figs. 32–33. Two handmade urns, formally compared to Prague–Korchak pottery (Fig. 3). In Penyak 1980, the vessel of Fig. 10/1 (respectively Fig. 3/1a–b now presented) is indicated as being found in the settlement, but at Fig. 32 appears as a funerary find.

²⁰ This refers to three handmade urns and the lower part of a fourth vessel (graves 16/a, 32, 37), and only burnt bones were found in them. They were presented together

with several inhumations, the latter belonging to the early stage of the Migration period (end of the 4th century and first half of the 5th century). The reference to the Roman period in the case of the three cremations is not supported in definitive terms, especially since no artifacts were found indicating a specific environment and a specific period (Istvánovits 1992, 90 and Istvánovits 1993, 107, 114, 134 n. 206). There is also a settlement from the Roman period, and the presence of graves in the same place would not be a very common situation. The poverty of the cremation grave's inventories attributed to the early Slavs is well known. However, a stray find has been reported from the Tiszadob site, namely a fire steel (Istvánovits

remains uncertain, so they were not included in this examination.

The cemetery from Pişcolt (Piskolt)–Homokos domb/Nisipărie (Romania, Satu Mare County) was identified and published long time ago²¹. Seven burials were investigated, on a sand dune located near a former riverbed, of which only one has an urn, whereas in the remaining contexts the cinerary remains were placed directly into the pit. Although supplementary details cannot be provided, one may presume that the burials were more numerous, some of them being destroyed during the extraction of sand or repeated agricultural works. The settlement corresponding to the cemetery remained unknown. It should be noted that the graves are located on the site of a large La Tène (Celtic) and from the Bronze Age cemetery (Figs. 6)²².

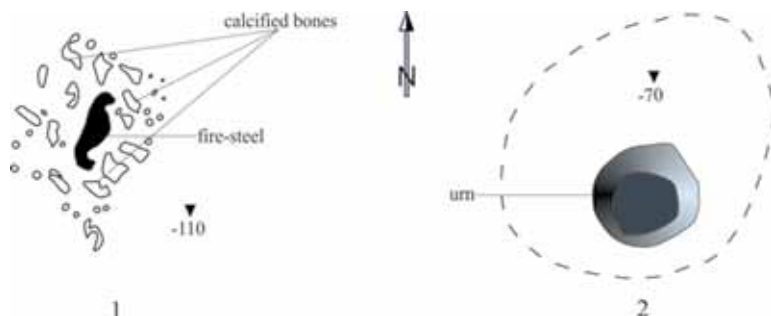

Fig. 6. Pişcolt/Piskolt–Homokos domb/Nisipărie (Satu Mare County, north-western Romania), graves 18 (1) and 21 (2). Depths are specified in centimeters from the current surface; horizontally, no precise dimensions. It is a reconstitution based on available information (takeover from Stanciu 2011, 727 Pl. 117/1–2).

1993, Fig. 17/9), like the two specimens found in connection with the graves at Pişcolt (dug in a Celtic cemetery), and which can point in the direction of the 6th–7th centuries (Stanciu 2011, 278). From the morphological point of view, but also from the other aspects, the urns from Tiszadob have the best parallels in the pottery of the settlements connected with the Early Slavic horizon, starting with the known material from the Upper Tisza area (Fusek 1994; Stanciu 2011, 171–245). Tiszadob village (in Szabolcs-Szatmár-Bereg County) is located on the Tisza River, not far from the border with Slovakia, Ukraine, and Romania. During the Avar period, the micro-region was in the immediate vicinity of the territory directly controlled by the Avars or in an interference area.

²¹ Némethi 1983, 139–40 no. 4, Fig. 8/5–6.9–12, Fig. 10/3–4.6–7; Némethi 1988, 39, 49, 51 Fig. 1, 139; Stanciu 2011, 359–60 no. 29.

²² The site is located on an oval dune measuring 254 × 122 m, the long axis being oriented in the NW–SE direction. The author of the research states that the graves were found in the north-western extremity of the dune, but that they were not recorded on the plan of the large Celtic cemetery situated here. Because the graves were recorded in the order of discovery, then the distribution of Celtic funerary features with appropriate numbers (that was the rule), we can presume though a different horizontal spread of the Early Slavic graves. Those numbered 18 and 21 were located at the northern end of the dune, four graves were found in its south-western side (81, 83, 84, 87) and one in the central-northern part (197), this one probably related to graves 18 and 21. If this was the actual situation, then a distance of around 150 cm was found between the graves from the northern corner of the dune and those from the south-western corner, an interval within which no other Early Slavic funerary features were uncovered, except the one numbered 197, closer to the northern group. It is possible that other graves from the northern end and

The cemetery from Zalău–Dromet S.A. 2/I. S.C.I.P. 2 (Romania, Sălaj County) was more recently investigated (in 2000); on the same place there were dwellings from the Neolithic and Bronze Age, also from the Roman period²³. Is located on the south-eastern part of a plateau (having an altitude of 250 m) created by the hills bordering the valley of the Zalău River to the south-west. The corresponding settlement (Zalău–Dromet S.A. 1/I.S.C.I.P. 124) is located at only 300 m to the north-west. Not far away, at about 800 m to the south-east, is the settlement from Zalău–Bul. Mihai Viteazul (Figs. 2), so, we do not have to ignore the possibility that the cemetery has been used by both communities. Only a part of the cemetery was investigated (including eight burials), so any presumption regarding the surface size, internal evolution or estimated total number of burials is risky. The graves no. 1, 6 and 7, which are closely located, seem to form a group, whereas the remaining funerary contexts are scattered, with distances of 8.5 to 12.3 m between

its north-western edge of the dune were destroyed by the exploitation of the sand. Potentially, the existence of two groups of graves (one northern and the other southern) can be presumed, otherwise we could be dealing with a cemetery that included a much larger number of features than are known, also situated in the space between the two already mentioned groups. In such a situation, it is possible that the graves had not been identified, more so as they contained only few calcified bones and the contour of the pits was not visible, or that they had been destroyed (precisely the central part of the dune was flattened following repeated agricultural work).

²³ Băcucet-Crişan D., Matei, Pop, Băcucet-Crişan S., and Stanciu 2001, and especially Stanciu 2011, 389–393 no. 50.

²⁴ The name given by the villagers to this place remained unspecified. It remained signalled by the names of a construction company, respectively a former farm from the time of communism.

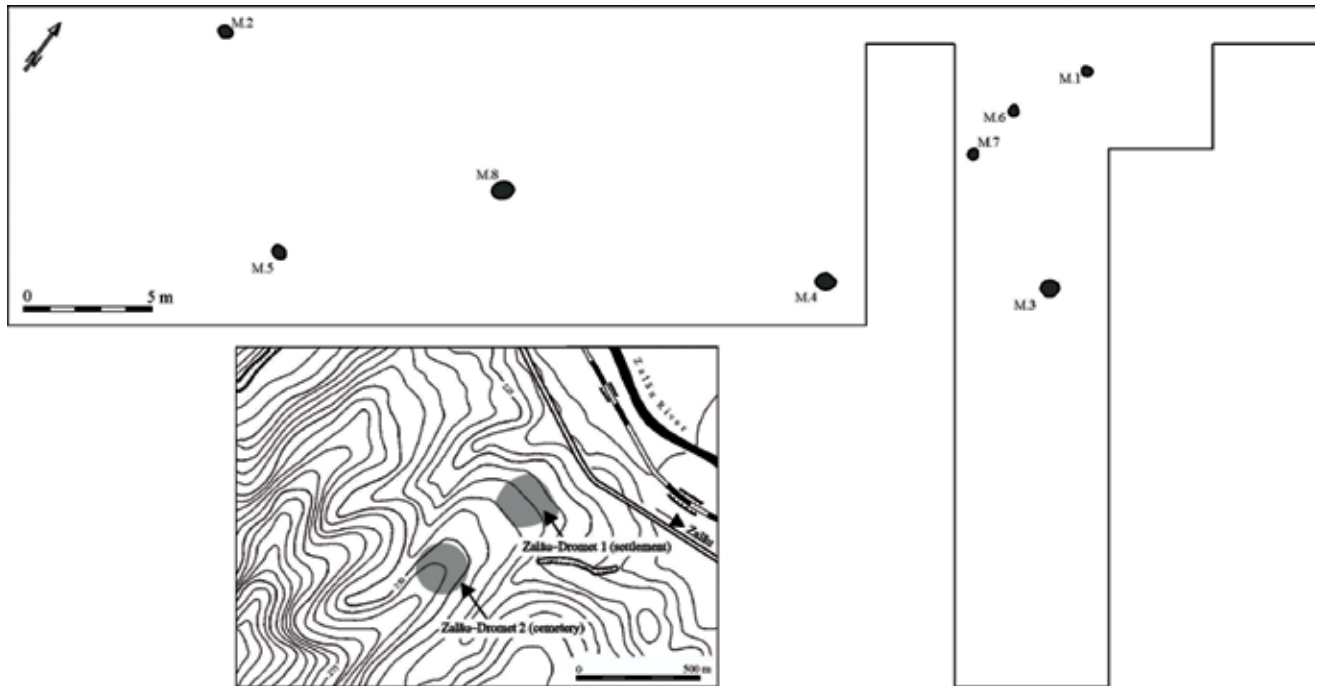

Fig. 7. Zalău–Dromet SA 2/ISCIPI 2 cemetery (Sălaj County, northwestern Romania), partially investigated (Stanciu 2011, 783 Fig. 172).

1	2		3 (cm)	4 (cm)	5	6	7
	a	b					
I/18	—	—	—	130	B	Fig. 10/4	—
I/21	—	—	—	70	A	Fig. 10/5	mature; man + woman
I/81	—	—	—	80	B	—	—
I/83	—	—	—	90	B	—	—
I/84	—	—	—	42	B	—	—
I/87	—	—	—	38	B	—	—
I/197	—	—	—	120	B	—	—
II/1	circular	concave bottom	42 × 34	32/35	A	—	adult; »man
II/2	oval	concave bottom	58 × 50	38	A	—	40-50 years; »man
II/3	circular	concave bottom	80	40	A	Fig. 11/9	child (»12 years); »girl
II/4	oval	concave bottom	72 × 62	34	A	Fig. 11/10	mature; woman
II/5	oval	flat bottom	57 × 46	45	A	—	adolescent/adult; woman
II/6	oval	concave bottom	46 × 38	35	A	—	—
II/7	oval	flat bottom	44 × 40	25	A (?)	—	—
II/8	oval	flat bottom	20/25	25	A	—	—

Table 2. Cemeteries from Pişcolt–Homokosdomb (I) and Zalău–Dromet S.A. 2 (II). Characteristics of the graves. The listed depths are related to the modern uppermost layer. 1—Grave number. 2—Shape of the pit (a: horizontally; b: vertically). 3—Horizontal dimensions. 4—Depth. 5—Urn presence or absence (A: with urn; B: without urn). 6—Inventory (illustration reference). 7—Anthropological data related to the cremated bones (according to Stanciu and Munteanu 2006–07).

them 25. Such a low density of burials across the investigated area could indicate that a peripheral part of the cemetery was uncovered, although another possibility could be a short functional lifespan of the necropolis (Fig. 7).

In the case of the cemetery from Pişcolt, the information regarding the horizontal and vertical shape of the burial pits is missing. It is only known

that the shape of the grave 21 was oval, the long axis being oriented NE–SV (Figs. 8–9). On surface, many of the pits from the cemetery at Zalău–Dromet S.A. 2 have an oval shape, sometimes nearly circular (grave 1), and their diameter oscillates between 34 and 80 cm (Tab. 2)²⁶. However, only their bottom was identified, so the shape of the upper part might

²⁵ The two burials from Uzhhorod–Halaho were 50 m away between them (Penyak 1980, 78).

²⁶ From this point of view, a similar situation was identified, for example, in the cemetery from Sărata Monteoru, the largest of this kind (Fiedler 1992, vol. 1, 74–75).

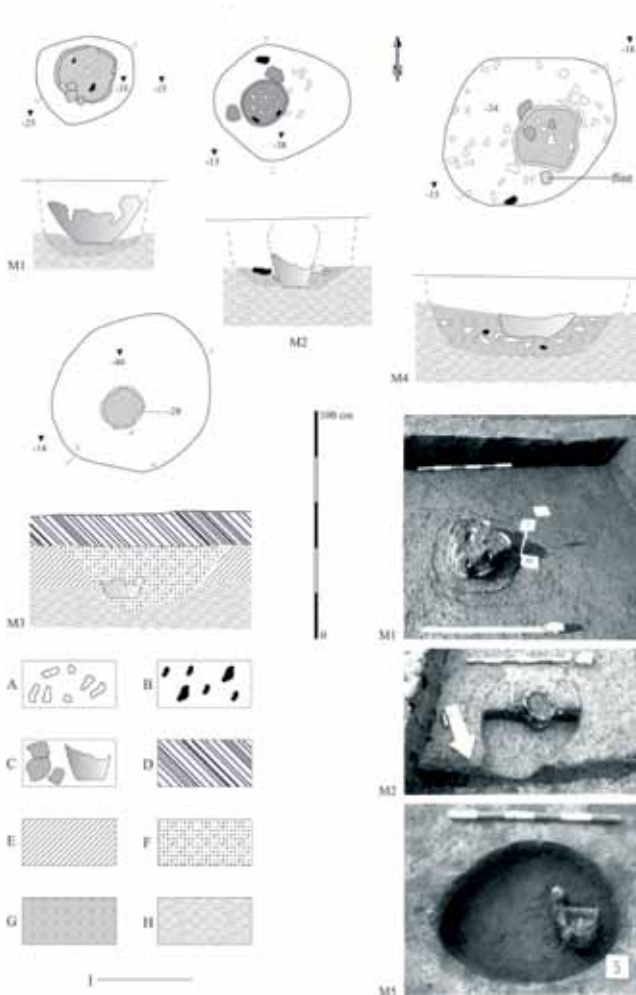

Fig. 8. Zalău–Dromet SA 2 cemetery, graves 1–4. A—Burnt bones. B—Charred wood remnants. C—Urns (handmade vessels) and remnants thereof. D—Gray-yellowish soil, disturbed, contains modern materials. E—Black sole (lighter shade), Roman deposit. F—Clay soil, brown in color, mixed with small lumps of black earth. G—Gray-yellow soil. H—Yellow clay (archeologically sterile soil). I—The horizontal line indicates the current step level, relative to which a layer of ca. 10-20 cm average thickness has been removed, almost certainly by mechanical leveling. Depths are specified in centimeters.

have been slightly different. Due to this reason, the observations regarding their orientation according to the long axis cannot be more than relative. Similarly, to the burial 21 from Pișcolt, three funerary contexts from Zalău have a NE–SV orientation; two other graves from the latter cemetery have the long axis W–E oriented. If the cross-section of the pit is taken into consideration, five of the graves from Zalău have a concave lower part and three have a flat bottom (see Tab. 2). Overall, all these observations may be relative, since it is possible that the grave pits of the tombs have been dug without observing precise rules.

The great depth of the graves from Pișcolt is curious, with a medium dimension of 80 cm mea-

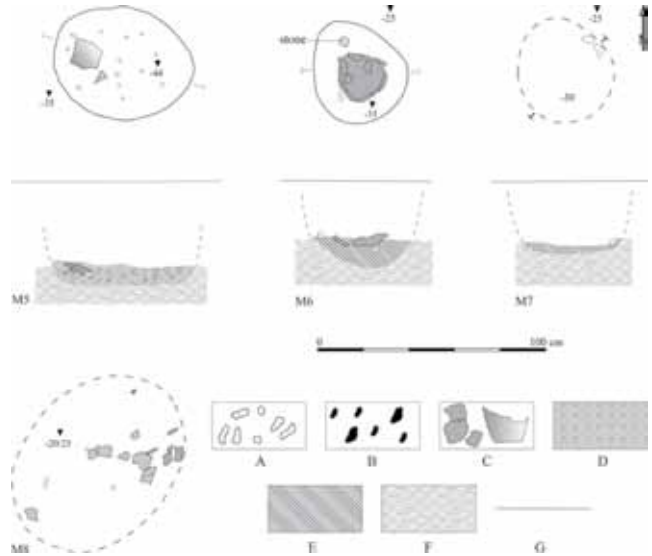

Fig. 9. Zalău–Dromet SA 2 cemetery, graves 5–8. A—Burnt bones. B—Charred wood remnants. C—Urns (handmade vessels) and remnants thereof. D—Clay-like soil, gray-yellow soil mixed with coal. E—Gray soil, mixed with small pieces of burnt bones and burnt earth scraps, pottery fragments and pebbles. F—Yellow clay (archeologically sterile soil). G—The horizontal line indicates the current step level, relative to which a layer of ca. 10-20 cm average thickness has been removed, almost certainly by mechanical leveling. Depths are specified in centimeters.

sured from the modern uppermost layer, in two cases reaching 120 cm and 130 cm respectively (Tab. 2)²⁷. On the other hand, the graves from Zalău–Dromet have a very small depth (34 cm on average), indicating that in most cases the complete urns could have touched or even exceeded the limit of the ancient uppermost layer (?). However, under the modern uppermost layer, one can note another layer having an average thickness of 15 cm and consisting of clayish soil in which some modern finds also appeared sporadically, this situation being almost surely the result of the mechanical levelling related to the establishing of an old farm on this area (Figs. 8–9).

Although the number of known graves is reduced, one difference can be noted between these two cemeteries. In the case of the cemetery from Pișcolt the cremated bones were placed into an urn in a single burial, whereas in the remaining six graves these were placed directly into the pit. There is an opposite situation in the cemetery from Zalău, in which the lower part of an urn, or even the entire reconstructed vessel in the case of the grave 2, was found in six burials, whereas a single uncertain exception (grave 7, on the bottom of which only a

²⁷ But for one of the graves in Uzhhorod, even a depth of 2 m (?) is reported (Penyak 1980, 78).

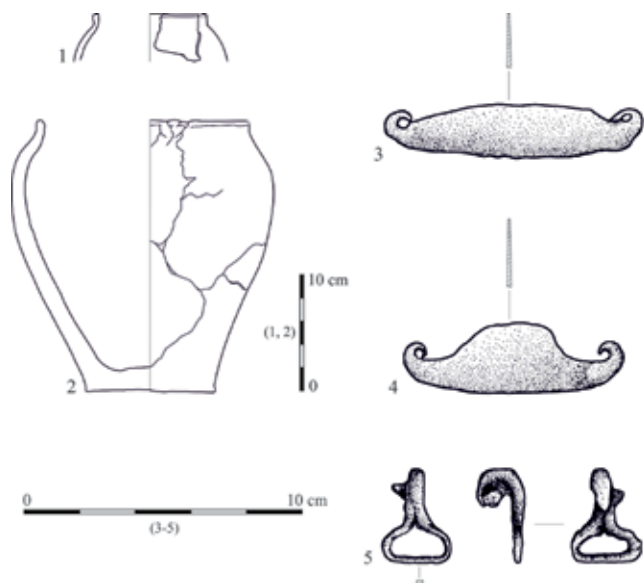

Fig. 10. Pișcolt cemetery, graves 18 (4) and 21 (1–2, 5). 3—Fire-steel found on the old stepp level in the cemetery. 1, 2—Hand-made pottery. 3–5—Iron artifacts.

few small fragments from the base of a difficult to date vessel were found) might have lacked an urn. As already shown, it is almost certain that the vessels are urns which were partially destroyed, together with the upper part of the graves, by ploughing or because of modern levelling works, so this is not an intentional placing of the cinerary remains in severed vessels or in pot bases. The latter situation may be presumed only in the case of grave 1, in which the lower part of a storage vessel was found, since the interring of a complete vessel having such large dimensions is highly unlikely. In grave 5 the cremated bones were laid on the bottom of the pit and in a small vessel, which was broken by the soil's pressure (Fig. 9/M5). When the lower parts of the urns were complete (in these cases the graves' bottom was not disturbed), it has been noted that the vessels were located at 6–8 cm above the bottom line of the pit, on a soil layer containing cremated bones and small fragments of burnt wood. This situation may indicate that a layer of cinerary remains, gathered from the funerary pyre place, was laid on the bottom of the pit before placing the urn (graves 1–4; Fig. 8).

Specific aspects of the burial ritual single out the two graves from Uzhhorod–Halaho. In one of them, the urn containing calcined human bones (covered with a larger ceramic fragment) was deposited in the central part of the pit, surrounded by flat stones. In the case of the second one (a 2 m deep pit!) the urn was placed on a pedestal made of flat stones²⁸.

²⁸ Penyak 1980, 78.

The grave goods and the issue of dating

The funerary inventory is very poor²⁹. A fire-steel was found among the cremated bones in grave 18 from Pișcolt (Fig. 10/4)³⁰, while the urn from grave 21 in the same cemetery contained a “buckle with hook” and a fragment from the upper part of another vessel (Fig. 10/1.5). A simple iron buckle was found on the bottom of the urn from grave 3 at Zalău (Fig. 11/9a–b), while a fragment of flint was found near the urn in grave 4 (unless the fragment was only accidentally associated with the burial) (Fig. 11/10).

About fire-steels as those mentioned before it can be said that similar objects are known even from other cremation graves of the 6th – 7th century or even slightly later³¹, but they were also reported from settlements with the same chronological position³². They also appear in southern Moravian inhumation graves of the second half of the 5th century³³, in the Frankish and Alamanni ones of the 6th – 7th century³⁴, and in some funerary contexts of the Early Avar environment³⁵; it was sometimes consid-

²⁹ The scarcity of the funerary inventory coming from Early Slavic burials was noted on several occasions. For instance, Godłowski 1979, 321, Pryhodnyuk 1990, 228–29, and Fiedler 1992, vol. 1, 78–86.

³⁰ A second item is a stray find, of course coming from a destroyed grave (Fig. 10/3).

³¹ Sărata Monteoru (Nestor, Alexandrescu, and Zirra 1953, 83 Fig. 15; Comșa 1960, 736 Fig. 183); Bratei (Zaharia 1977, 84 Fig. 31/4). For grave 15 from Velatice (South Moravia), where the remains were buried directly in the pit, it was also proposed to date in the second half of the 6th century (Poulík 1995, 95). The chronological framing of this burial in the late 5th century or the first half of the 6th century was also proposed (Poulík 1948, 92; Szykulska 1991, 88–89).

³² București–Câmpul Boja/Militari, two items, the association with a Roman-Byzantine brooch and a horn comb should be noted (Zirra and Cazimir 1963, 69 Fig. Fig. 17/1.2, 60, 71). Botoșana, the artifact was found along with a Syracuse type buckle (Teodor 1984, 97 Fig. 18/2, 61).

³³ An inhumation at Slížany – in which such a flint-steel was found, was initially dated to the Roman period, then to the end of the 5th century and to the first half of the 6th century (Trňáčková 1961, 445 Fig. 1/4). Also, from Velatice, an inhumation grave with another flint-steel of this kind was dated with probability in the last third of the 5th century (Poulík 1995, 79, 81 Fig. 55/5). Josef Poulík refers to the eastern origin of these artifacts (Poulík 1995, 94).

³⁴ Examples: Köln–St. Severin, dating to the last quarter of the 6th century and the first third of the 7th century (Stein 1967, 314 Fig. 54/6); Hellmitzheim (first half of the 7th century, to see Stein 1967, Pl. 11/5).

³⁵ Grave 1 of Hajdudorog, with *post quem* dating provided by a coin issued in the time of Herakleios I, after 610–613

ered that their origin should be sought in the East. Such objects have also been reported from some of the cemeteries that exemplify the Gepid environment in the Middle and Lower Tisa³⁶.

Sometimes, they were used as chronological markers of the first half of the 6th century, but this proposal does not seem to be correct³⁷. Fire-steels are also present in settlements having horizons dated to the second half of the 5th century – first half of the 7th century, or even for a certain duration onwards. Earlier analogies (from Germanic burials of the second half or the last third of the 5th century) and also later ones, like those from late Germanic or Avar graves, suggest that a narrower dating based solely on these objects is impossible. These simple fire-steels, with less evolved ends, were used over a longer period in different cultural environments, and probably most of the finds could be dated to the 6th century (?).

It can be presumed that the examples from north-western Romania are mostly dated to the second half of the 6th century or the first half of the 7th century, like those from Moravia, Slovakia, the Avar burials, or the settlements from the southern Carpathian area of Romania. Referring now to the Upper Tisa area, these fire-steels, like the hook buckle (Fig. 10/5), seem to indicate certain connections between the horizon of settlements from the lower Someş River Basin and the Early Avar qaganate, and even more so as the Pişcolt cemetery is located on the border between the two cultural environments.

One simple (belt?) buckle made of iron and having a nearly square shape, with the longer sides slightly curved comes from grave no. 3 at Zalău-Dromet 2 (Fig. 11/9a–b). Similar modest accesso-

(Garam 1992, 211 Pl. 39/1, 142–143); a tomb at Kecskemét, dated to the first two-thirds of the 7th century (Tóth 1980, 139 Fig. 23/2). A more likely fragment of such a utensil in the grave of Szegvár-Sápoldal, dated with a coin imitating a *solidus* from Maurikios Tiberios, issued between 583–584 (Bóna 1970, 7 Fig. 2/11). Also a grave at Tiszadersz, but with at a later stage dating (Garam, Kovrig, Szabó, and Török 1975, Fig. 4/17). A very good analogy in the Early Avar grave from the Unirea/Veresmart from Transylvania (Rustoiu and Ciută 2008, 86 Fig. 7/7).

³⁶ Examples from Kiszombor and Szöreg (Csallány 1961, Pls. CXXIX/2, CXXXII/23, CXLI/18, CLXXI/30). But very similar objects, often of somewhat larger size and made not only of iron (sometimes even luxuriously adorned) were fasteners of the bags worn at the belt (Taschenverschlüsse). A previous examination at Roes 1967.

³⁷ Szykulska 1991, 88–89.

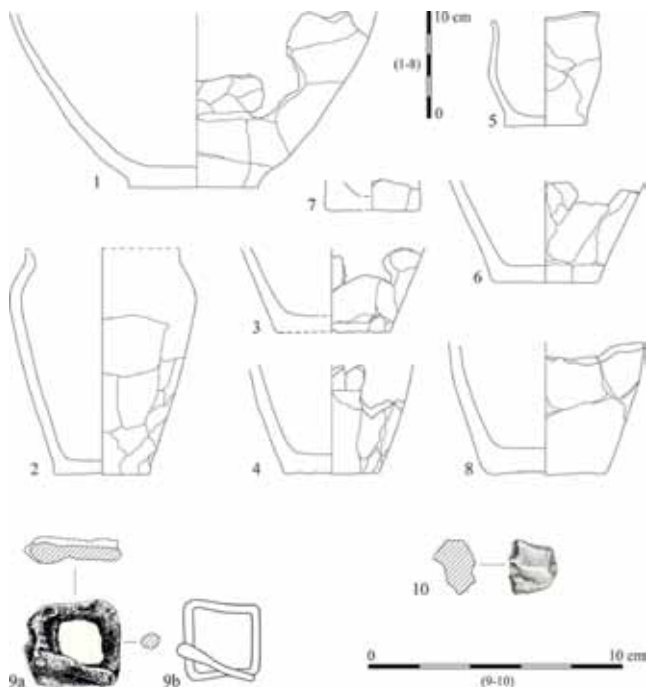

Fig. 11. Zalău-Dromet SA 2 cemetery. Graves: 1 (1); 2 (2); 3 (3, 9a–b); 4 (4, 10); 5 (5); 6 (6); 7 (7); 8 (8). Handmade pottery (1–8). Iron buckle (9a; 9b – Drawing after radiography), and a piece of flint (10).

ries were used throughout the 6th – 7th centuries, but not exclusively. They are frequently part of the horse harness³⁸. Since the metal (iron or bronze) inventory is poor and lacks variety, there are only a few examples coming from the environment ascribed to the Early Slavs³⁹, although it has been stated that these buckles are almost exclusively specific to the eastern and south-eastern Europe, appearing in cremation burials and settlements. A local production seems to be attested in the north-east, in the fortified settlement at Zymne (northwestern Ukraine)⁴⁰.

A so-called “belt hook” made of a thin iron rod having a rectangular cross-section was found in the urn of grave 21 at Pişcolt (Fig. 10/5). Similar pieces were sometimes identified as fittings of the quiver straps (*Köchergürtel*)⁴¹. Amongst the analogies can be mentioned the Early Avar graves from

³⁸ Kazanski 1999, 203, 234 Fig. 3/13–14, 18. See also Bârzu 2010, 104 n. 172 (type 16a.1c.1). A suitable example is the inventory of a newer tomb discovered at Unirea/Veresmart, in Transylvania (Rustoiu and Ciută 2008, 76 Pl. 2/5.7).

³⁹ Rusanova and Timoshchuk 1984, 21 Fig. 19/1; Rusanova 1976, 82 Pl. 30/3; Dolinescu-Ferche 1984, 144 Pl. 13/22; Fiedler 1992, vol. 1, 85 Fig. 12/13–14; Fusek 1994, 317 Pl. III/2; Teodor 1994, 251 Fig. 11/12; Vida and Völling 2000, Pl. 14/1.

⁴⁰ Aulih 1982, 57 Pl. XI/16–24.

⁴¹ Horváth 1984–85.

Szegvár-Sáppoldal⁴² and Kecskemét⁴³, in which similar artifacts were discovered in connection with a quiver, supporting this identification⁴⁴. An eastern origin was suggested for these closing systems for belts or straps, given their long-lasting presence in the mentioned region⁴⁵. Almost all the graves from the Bratei 3 cemetery (Transylvania) in which such implements – some made of bronze – appeared also contain arrowheads and in two cases the hook buckle was found next to them (graves 121 and 155)⁴⁶. Many of these graves belonged to mature men, the buckles being identified on the right thigh, the belly, or the pelvis⁴⁷, so the function seems to be also demonstrated in some of these cases. Cemeteries similar to the Bratei 3 are dated to the second half of the 6th century – first half of the 7th century. In Transylvania, one buckle that is like the one from Pişcolt comes from grave 9 at Unirea/Marosveresmart, this cemetery having the same chronology⁴⁸. Regarding the group of burials from Pişcolt, such accessories could provide a *terminus post quem* after the Avars' arrival in the Carpathian Basin, thus in the period beginning in the last third of the 6th century.

In the burials of the Early Avar qaganate, these buckles are frequently associated with fire steels like those discovered in the graves from Pişcolt. In the

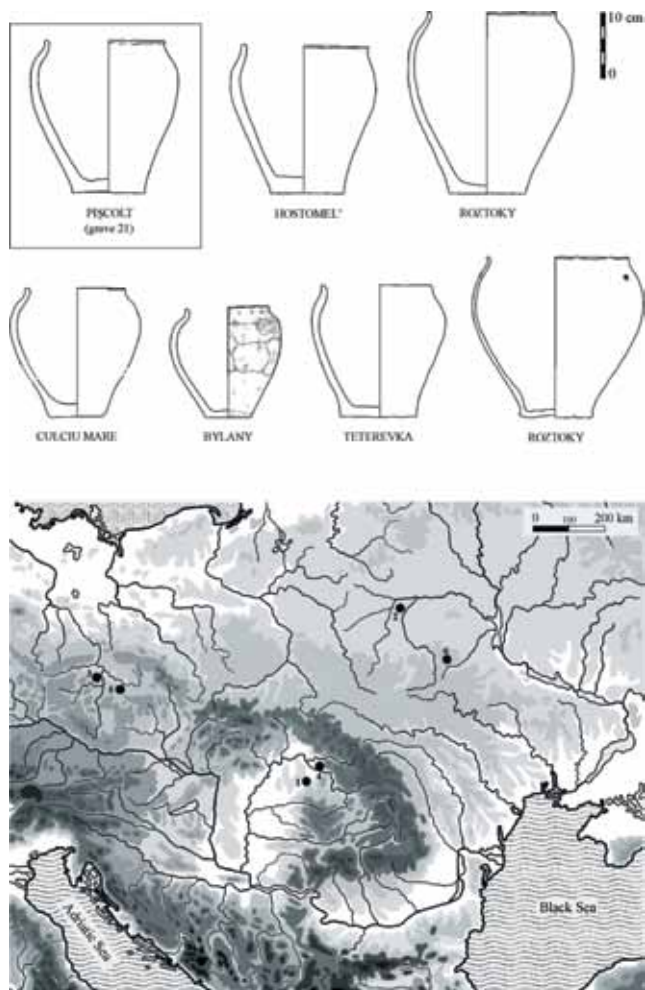

Fig. 12. Some examples for the analogies to the urn in the grave 21 from Pişcolt (variants of type 8 at Stanciu 2011), and horizontal distribution: 1—Pişcolt; 2—Hostomel (Rusanova 1976 and Rusanova 1988); 3—Roztoky (Kuna and Profantová 2005); 4—Culciu Mare (Stanciu 2011); 5—Bylany (Kuna and Profantová 2005); 6—Teterevka (Rusanova 1976).

case of the funerary contexts from north-western Romania, having in general a different and much simpler inventory, this situation could suggest a local response to the influence of the fashion and funerary practices of the Avar world. Even more interesting is the common appearance of the two categories of objects in the cremation graves from Sărata Monteoru where mostly some eastern connections could be presumed⁴⁹.

Without exception, the urns (or the shards that have been found) were all handmade, and undecorated. Only the external surface of the bottom half of the vessel found in grave 8 at Zalău–Dromet 2 shows clear traces of secondary burning, more likely to indicate that it was previously used in the kitchen (Fig. 11/8). It is therefore a simple item of pottery designed to meet everyday needs, whether

⁴² Bóna 1970, 7 Fig. 2/9, 31.

⁴³ Tóth 1980, 120 Fig. 4, 126 no. 16, 132 Fig. 17.

⁴⁴ Other parallels from Avars cemeteries, although not very numerous, it could probably still be cited. Such strap fasteners are of Eastern origin and can be traced there for a long time. References to analogies: Bóna 1970, 8 n. 11 and Horváth 1984–85. It may be useful to refer to the Mazuninsk culture environment (the region in the middle segment of the Kama River), which evolved in the 3rd and 5th centuries AD, and perhaps to some extent (Ghening 1967, 25 Pl. I/30.31; Ghening and Myrsina 1967, 115 Pl. V/6.7; Semenov 1967, 117 Fig. 1/5).

⁴⁵ Horváth 1984–85. The same explanation for this type of artifact (Köchergürtel), present during the Hunic period and after that in the graves from the Eastern steppe, as can be seen in the Avar environment, but also in the Germanic one in Western and Central Europe: Kazanski 2019, with references to bibliography.

⁴⁶ Bărzu 2010, 204, 205 Fig. 152, 218 Fig. 182, 303 Pl. 25/G. 155.4.

⁴⁷ Bărzu 2010, 115 (“belt hooks”– type 16.f). In an undisturbed context from grave 218, one such hook buckle was found next to the sword's hilt, being very probably used to attach the scabbard to the belt (Bărzu 2010, 240 Fig. 236, 314 Pl. 36/G.218.13). A detailed examination of the contexts of discovery would most likely indicate the various functions of these objects.

⁴⁸ Roska 1934, 126 Fig. 3/B.3a–b.

⁴⁹ Nestor, Alexandrescu, and Zirra 1953, 83 Fig. 15; Comşa 1960, 736 Fig. 183; Fiedler 1992, vol. 1, 85 Fig. 12/15.

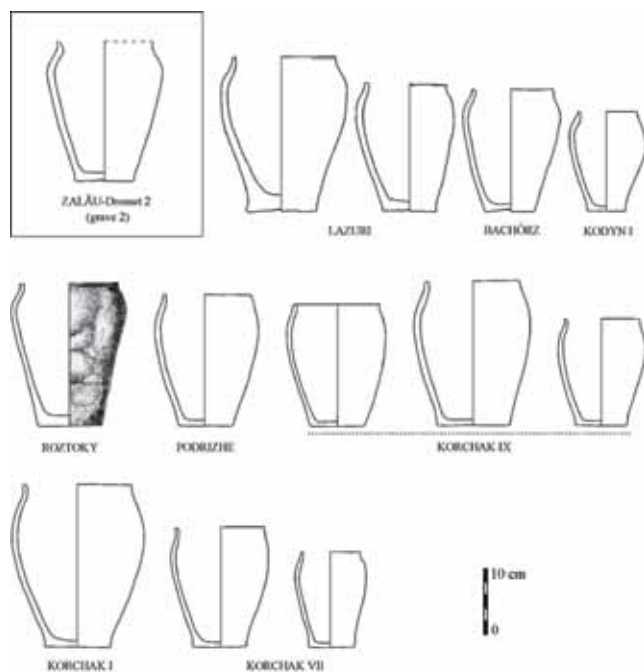

Fig. 13. Some examples for the analogies to the urn in the grave 2 from Zaläu–Dromet 2 SA cemetery (variants of type 1 at Stanciu 2011), and horizontal distribution: 1—Zaläu–Dromet 2; 2—Lazuri (Stanciu 2011); 3—Korchak I (Rusanova 1973); 4—Korchak VII (Rusanova 1973); 5—Korchak IX (Rusanova 1973); 6—Bachórz (Parczewski 1993); 7—Kodyn I (Rusanova and Timoschuk 1984); 8—Roztoky (Kuna and Profantová 2005); 9—Podrizhe (Rusanova 1973).

it was for fire contact, i.e., food preparation in this case or for its consumption (with vague indications for such use), or whether some of these containers were used to preserve food reserves. Assignment to a distinct „type” (with certain variants), i.e., Prague, Prague-Korchak, Zhitomir-Korchak or Prague-Korchak-Zhitomir, is generally thought of explained as an important marker for the presence and movements of Early Slavs⁵⁰. In terms of the method at

⁵⁰ Examples: Rusanova 1976; Rusanova 1988; Godłowski 2005; Parczewski 1993, 43, 62–65. A newer examination of this pottery in the Avar Khaganate and the area of the

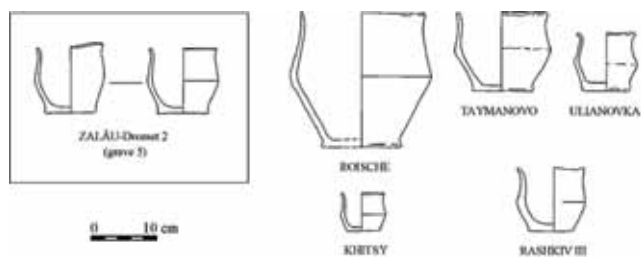

Fig. 14. Some examples for the analogies to the urn in the grave 5 from Zaläu–Dromet 2 (variants of type 17.1 at Stanciu 2011), and horizontal distribution: 1—Zaläu–Dromet 2; 2—Roische; 3—Taymanovo; 4—Ulianovka; 5—Khitsy (Late Kiev culture, the second half of the 4th century – the first half of the 5th century, takeover from Terpilovskij 2004 and Terpilovkij 2005); 6—Rashkiv 3 (6–7 centuries, takeover from Rusanova and Timoschuk 1984).

least, this theoretical approach has already been subject to criticism⁵¹. However, we cannot easily overlook the fact that such pottery (handmade, undecorated, with consistent morphology of vessels) appears from a certain date, in certain territories and is almost always associated with the same categories of relics, not least the funeral practice of cremation.

This pottery (nearly exclusively handmade, including complete and fragmentary vessels) of the „Lazuri–Pişcolt horizon” from north-western Romania, with dating proposed between about the middle of the 6th century and the first third or half of the 7th century, has already supported a detailed analysis. Is closely related to the pottery ascribed to the Early Slavs, having analogies mainly in north-western Ukraine (with the Basins of Teterev, Pryp’yat and the western Bug Rivers), southern extremity of

Upper Tisza in Samu 2017.

⁵¹ A critical examination of the “Prague Ceramic” concept, which would have been completely artificially delimited. From this point of view, Florin Curta’s position is illustrative (for instance, Curta 2001b).

Belarus, south-eastern Poland (the Upper Vistula/Wisła Basin) and the northern periphery of the Carpathian Basin. The Polish sites on the upper Vistula and San rivers, located on the direction of the passes crossing the northern Carpathians, can be seen as a link between the discoveries from north-western Romania (in general from the upper Tisza region, on the direction of the same passes, but southward the northern Carpathians) and the north-eastern area⁵². The three vessels that could be reconstructed (one from the cemetery from Pişcolt, another two from the one from Zalău–Dromet 2) point in the same direction (Figs. 12–14).

Anthropological Data

Anthropological identification of the fragmented cremated bones was more-or-less possible in the case of five graves from Zalău–Dromet S.A. 2 (Tab. 2)⁵³. These include three adults, of which two were men (grave 1 and 2; the particularities of the preserved bones from the second grave suggest that his age was between 40 and 50 years) and one probably was a woman (grave 4). The human remains from grave 3 indicate an adolescent (about 12 years old), perhaps a girl, whereas in the case of the bones coming from grave 5 only the gender – probably female – can be identified. The reduced number of graves limits the possibility to provide extensive conclusions. It can only be said that the age and gender groups are relatively balanced statistically. If this is indeed a small cemetery, then this observation can be considered appropriate.

Far more interesting is grave 21 at Pişcolt, since the anthropological analysis indicate the placing of the remains belonging to two mature individuals of opposing genders in the same urn. The specialist identification is based on the presence of some distinct morphological particularities of the typical

⁵² Stanciu 2011, 171–245.

⁵³ The analysis of the osteological material was performed by Prof. Dr. Marius Muntean („Victor Babeş” University of Medicine and Pharmacy from Timișoara). For details see Stanciu and Muntean 2006–2007 and Stanciu 2011, 390–393. I only mention here the number of calcined bone fragments recovered from the graves and their total weight: grave 1 (384 pieces/550 g); grave 2 (1450 pieces/1130 g); grave 3 (273 pieces/120 g); grave 4 (540 pieces/355 g); grave 5 (163 pieces/65 g); grave 6 (365 pieces/190 g); grave 7 (very few bones, most decomposed); grave 8 (relatively many small fragments of calcined bones found in the filling of the pit, most of them decomposed – only eight pieces were recovered).

bone fragments⁵⁴. This is important evidence, since some literary sources concerning the ancient Slavs mention the practice of sacrificing the widow upon the death of her husband⁵⁵. Although some double or even multiple burials were quite frequently attested in both flat and tumulus cemeteries, there is a degree of scepticism regarding the precise anthropological identification based on fragments of cremated bones, especially when they come from the same urn. Nonetheless, a circumspect attitude must be maintained regarding the veracity of this information, at least in connection with some of these sources⁵⁶.

Conclusions

It is important when considering the tremendously complicated issue of ethnic interpretations of excavated vestiges (often just shards of clay pots) and contexts of provenance, that these traces of the past are dated as accurately as possible. In the case of burials currently under consideration, there are few grave goods, apart from clay pots are few, and this is not an aspect restricted only to the Upper Tisza area. It is worth remembering that these cemeteries themselves or smaller groups of graves can also be framed chronologically by comparison with the settlement or settlements known in the immediate vicinity.

Perhaps the best example is that of a microzone in this area, that is, the valley of the small river Zalău – connected to the important route marked by the Crasna river valley in north-western Romania – but located in front of the pass to the Transylvanian basin. There is a known nucleus of settlements dated to the period that interests us here⁵⁷. We further know that in the same micro-region this funeral habit existed in the coming period, right on the site of a settlement dating back to the stage of interest here⁵⁸.

Cremation in flat or tumulus graves (with the cinerary remains laid directly into the pit or in an urn, frequently without inventory or with a

⁵⁴ See Stanciu and Muntean 2006–2007, 187–188.

⁵⁵ For instance: Niederle 1926, 47–48; Zoll-Adamikowa 1979a, 162–204; Parczewski 1993, 115–18; Paddenberg 2000, 246, 295–300.

⁵⁶ Paddenberg 2000, 297–98.

⁵⁷ Stanciu 2011, 316 Fig. 184, 317 Fig. 185.

⁵⁸ Băcuet-Crișan 2011. It is about the earlier settlement from Zalău–Dealul lupului/Farkas domb (see Stanciu 2011, 393–395 no. 51).

poor one) was specific to the Slavs during most of the Early Medieval period. This rite was also used after the official adoption of Christianity and until the beginning of the proper medieval period, although far less frequently⁵⁹. Previous opinion stating that the Slavs also practiced the inhumation as early as the beginning of the Early Medieval period is not valid⁶⁰. Mixed cemeteries (cremation and inhumation) appear northward of the middle Danube or in Transylvania precisely along the border line between the Slavic and Avar areas, the Slavs probably taking over the inhumation due to the contacts with the Avar cultural environment⁶¹ or with the one specific to the late horizon of the cemeteries with grave rows (in Transylvania). In the Slavic world inhumation spread gradually from the 8th to the 12th century, and the change in funerary rite was less likely the result of an internal evolution and more probably a consequence of the external impulse generated by Christianity and of the influence of the funerary practices of other populations, like the Avars, the proto-Bulgarians and the Scandinavians, and in Transylvania the remnant groups of late Germanic population and eventually the Romanic ones (Fig. 15)⁶².

Although the information is partial, it seems that, unlike the cemetery from Pişcolt, the burial in urns is specific to the cemetery from Zalău–Dromet S.A. 2, and according to some opinions this practice intensified during the 7th century⁶³. However, this aspect cannot contribute to the dating of this cemetery, even more so as its investigation is incomplete. According

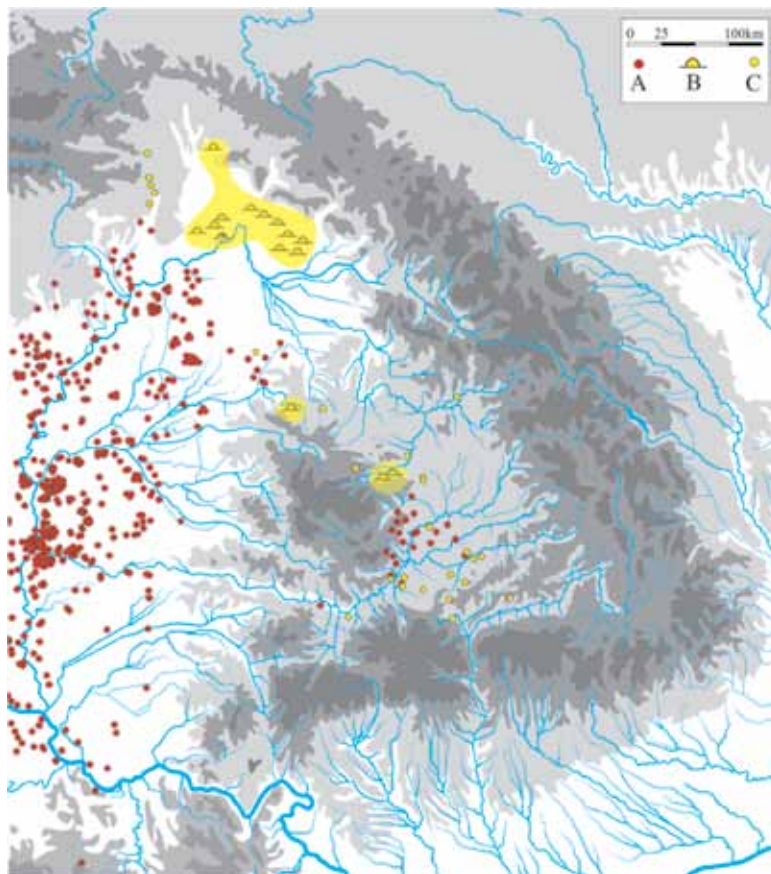

Fig. 15. The eastern part of the Carpathian Basin with funerary discoveries from the Avar Period. A—In direct connection to the environment of the Avar Khaganate (inhumation). B—Burial mounds (incineration). C—Biritual (incineration/inhumation) cemetery – flat graves – or in which only incineration was practiced. The cemeteries of the Late Reihengräber Horizon, like those in Band, Noşlac, and Brateiu 3 from Transylvania, have not been included. For the location of the sites see Stanciu 2011, 238 Fig. 201, 313–315 Appendix 8. For Avar cemeteries see Szentpéteri 2002; with additions for Transylvania see Cosma 2017. Newer discoveries from Szabolcs-Szatmár-Bereg county (northeastern Hungary) in Istvánovits and Lőrinczy 2017. Biritual cemetery and burial mounds in Eastern Slovakia: Zábójník 1999 and Hanuliak 2001. Burial mounds in the Ukrainian region of the Upper Tisza: Penyak 1980, 77–108; Penyak S.I. and Penyak P.S. 2013, 213–217. For the eventual barrow cemetery at Zemplénagárd (northeastern Hungary): Wolf 1996.

to certain particularities of the burials, several zones were identified in the case of the early Slavic period. Burials are absent in the roughly northern part of Central Europe during this period, the preference for funerary practices that cannot be archaeologically identified being presumed (zone A). Graves with urns or with the remains laid directly into the pit are sporadically present in Moldova, western Ukraine, and the Vistula region (zone A/B). Zone B (the middle and upper Elbe region, the Morava River region) is characterised by isolated graves or small groups of burials. At the same time, the zones A/B and B are characterised by the nearly exclusive presence of flat cremation burials (the tumulus ones are later dated) and the categorical predominance of

⁵⁹ For instance, Niederle 1926, 42–59; Rusanova 1976, 42–44; Zeman 1976, 218–19; Zoll-Adamikowa 1979a; Zoll-Adamikowa 1979b; Pryhodnyuk 1990; Smylenko and Yurenko 1990; Parczewski 1993, 115–118; Fusek 1996; Paddenberg 2000.

⁶⁰ Examples for this discussion: Niederle 1926, 42–43; Či-linská 1993, 238; Pryhodnyuk 1990, 227.

⁶¹ Zoll-Adamikowa 1990.

⁶² Regarding Transylvania, a discussion around this issue in Tiplic and Crîngaci 2014 and Tiplic and Crîngaci 2015.

⁶³ Rusanova 1973, 27; Fiedler 1992, vol. 1, 306; Vida and Völling 2000, 47.

the burials in urns⁶⁴. On the other hand, in the case of the largest cemetery known so far, at Sărata Monteoru (in Muntenia, southward the Carpathians), most of the grave consists of those in which the cinerary remains were laid directly into the pit, with or without ceramic fragments⁶⁵. The presence of some small groups of graves or of the isolated ones can be related to the earliest phase of Slavic migration, when the habitation was not yet stabilised⁶⁶.

During the Roman period (2nd – 4th centuries) a significant part of north-western Romania, and the upper Tisza region in general, is characterised by flat or tumulus cremation burials, irrespective of their presumed identification as Dacian or Eastern Germanic. Inhumation graves are known in the south-western micro-zones, in which the Sarmatian habitation can be identified. Starting from the last third of the 5th century, in the same regions appear cemeteries with inhumation graves „aligned in parallel rows” (Reihengräberfelder), illustrating a funerary phenomenon specific to the entire „Merovingian world”. From the second half of the 6th century, the funerary discoveries that have to be related to the Early Avar qaganate also illustrate the same inhumation practice⁶⁷. In the remaining territory, to the north-east, one must note, as already stated, that cremation re-appeared not later than this date, although it is impossible to establish a connection with the funerary practices in use at least one and a half century before. It is more certain that, together with the characteristics of other vestiges which in general illustrate this horizon of habitation, the cremation burials of this period point directly to the appearance of a new population on this territory.

⁶⁴ Zoll-Adamikowa 1979b, 942–944.

⁶⁵ Fiedler 1992, vol. 1, 75; Bonev 1995. As another example, similar situation in the small cemetery from Lozna (Moldova), not far to the east of the Carpathian frame (Teodor 2012).

⁶⁶ Fusek 1996, 39.

⁶⁷ Until the years 567/68 the Lower Someş region (north-western Romania and the north-eastern part of Hungary) was in the immediate vicinity of the border of the Gepidic kingdom or a space of intersection with it, then the same positioning was preserved in the following period, in relation to the extension of the territories directly controlled by the Avar khaganate.

Bibliography

- Aulih, Viktor V. 1982. *Zymniv'ke gorodyshhe – slov'yan-ska pam'yatka VI-VII sm. n. e. v zachidniy Volyni*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Barford, Paul M. 2001. *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. London: The British Museum Press.
- Băcuciu-Crişan, Dan. 2011. „Morminte de incinerare medievală timpurie descoperite la Zalău 'Farkas domb' (jud. Sălaj).” *Crisia* 41: 87–98.
- Băcuciu-Crişan, Dan, Matei, Alexandru V., Pop, Horia, Băcuciu-Crişan, Sanda, and Stanciu, Ioan, 2001. „Panic, com. Hereclean, jud. Sălaj. Punct: Baza DROMET SA” *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2000*, edited by Mircea V. Angelescu, Corina Borş, and Irina Oberländer-Târnoveanu: 175–76 no. 145. Bucharest: CIMEC – Institutul de Memorie Culturală.
- Bârzu, Ligia. 2010. *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei* [bearbeitet von Radu Harhoiu, mit Beiträgen von Eugenia Zaharia und Radu Harhoiu], *Archaeologia Romanica* 4. Cluj-Napoca: Accent.
- Béres, Július. 1996. „Ethnokulturelle Prozesse in der Ostslowakei im Frühmittelalter”. In *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994*, edited by Darina Bialeková and Jozef Zábojník, 133–39. Bratislava: VEDA.
- Bialeková, Darina. 1980. „Návrh chronologie praveku a vcasnej doby dejinnej na Slovensku. Slovánske obdobie.” *Slovenská Archeológia* 28, no. 1: 225–28.
- Bóna, István. 1970. „A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési Szokásokhoz.” *Archaeologiai Értesítő* 106, no. 1: 3–32.
- Bonev, Čavdar. 1995. „La nécropole slave des VIe–VIIe siècles de Sărata Monteoru (Roumanie).” *Études Balkaniques* 3–4: 183–95.
- Cherkun, Iolan. 1994–95. „Specializirovann'ie pechy na ranneslavjanskykh poseleniakh Zakarpat'ya”. *Satu Mare. Studii și Comunicări* 11–12: 67–82.
- Comşa, Maria. 1960. „Slavii.” In *Istoria României*, vol. I, edited by Constantin Daicoviciu, Emil Condurachi, Ion Nestor, and Gheorghe Ștefan, 728–54. București: Editura Academiei RPR.
- Cosma, Călin. 2017. *Războinici avari în Transilvania/ Avar warriors in Transylvania*, Interferențe Etnice și Culturale în Mileniile I a.Chr. – I p.Chr., vol. XXIII. Cluj-Napoca: Mega.
- Csallány, Dezső. 1961. *Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.)*, *Archaeologia Hungarica*, Series Nova XXXVIII. Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
- Curta, Florin. 2001a. *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c.*

- 500-700 A.D., Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Ser. 52. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Curta, Florin. 2001b. "The Prague type: a critical approach to pottery classification." *Archaeologia Bulgarica* 5: 73–106.
- Curta, Florin. 2002. „From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology.” In *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Studies in the Early Middle Ages 4, edited by Andrew Gillet, 201–18. Turnhout: Brepols Publishers.
- Curta, Florin. 2021. *Slavs in the Making. History, Linguistics and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500 – ca. 700)*. London and New York: Routledge.
- Čilinská, Zlata. 1993. "Die Slawen am Nordrand des awarischen Kaganats." In *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, edited by Juraj Pavúk, vol. 4, 273–78. Bratislava: VEDA.
- Dolinescu-Ferche, Suzana. 1984. „La culture Ipotești-Ciurel-Cindești (V^e–VIe siècles). La situation en Valachie.” *Dacia. Nouvelle Serie* 28, no. 1-2: 117–49.
- Dulicz, Marek. 2006. *Frühe Slawen im Gebiet zwischen unterer Weichsel und Elbe. Eine archäologische Studie*. Neumünster: Wachholtz.
- Dumitrașcu, Sever. 1997. „Omnis Barbaria.” In *Romani și barbari la frontierele Daciei romane/Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens [Acta Musei Porolissensis 21]*, edited by Nicolae Gudea, 305–66. Zalău: Muzeul Județean de Istorie și Artă.
- Fábíán, László and Pintye, Gábor. 2008. *Csenger. Ghid cultural și istoric/Történelmi és kulturális kalauz/A Cultural and Historical Guide*. Satu Mare: Muzeul Județean Satu Mare.
- Fiedler, Uwe. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, vol. 1–2, UPA11. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Fodor, István. 2012. "Avar kori lakóházak Hajdúnánáson." In *Thesaurus Avarorum: régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére/Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*, edited by Tivadar Vida, 709–20. Budapest: ELTE [etc.].
- Fusek, Gabriel. 1994. *Slovensko vo včasnოსlovenskom období*, Archaeologia Slovaca Monographiae, Studia 3. Nitra: Archeologický ústav SAV.
- Fusek, Gabriel. 1996. „Der Bestattungsritus und die materielle Kultur der Slawen im 6.–8. Jh. in der Südwestslowakei.” In *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994*, edited by Darina Bialeková and Jozef Zábajník, 37–49. Bratislava: VEDA.
- Fusek, Gabriel, Olexa, Ladislav, and Zábajník, Jozef. 2010. "Nové sídliskové nálezy z Nižnej Myšle. K problematike včasnოსlovenského osídlenia horného Potisia." *Slovenská Archeológia* 58, no. 2: 337–63.
- Garam, Éva. 1992. „Die münzdatierte Gräber der Awarenzeit.” In *Awarenforschungen*, vol. 1, Archaeologia Austriaca Monographien 1–2, Studien zur Archäologie der Awaren 4, edited by Falko Daim, 135–250. Wien: Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien.
- Garam, Éva, Kovrig, Ilona, Szabó, János Gy., and Török, Gyula. 1975. *Cemeteries of Avar Period (567-829)*, vol. 1. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gavritukhin, Igor O. 1997. "Khronologiiia prazhskoi kul'tury." In *Etnogenez i etnokul'turnye kontakty slavian*, edited by Valentin V. Sedov, 39–52. Moskva: Institut Arkheologii RAN.
- Gavritukhin, Igor O. 2005. "Kompleksy prazhskoi kul'tury s datiruiushchimi veshchami." In *Archeologia o poczatkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19–21 Listopada 2001*, edited by Piotr Kaczanowski and Michał Parczewski, 403–62. Cracow: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gavritukhin, Igor O. 2009. „Poniatie prazhskoi kul'tury.” In *Slozhenie russkoi gosudarstvennosti v kontekste rannesrednevekovoj istorii starogo sveta. Materialy Mezhdunarodnoj konferencii, sostojavshejsja 14–18 maja 2007 goda v Gosudarstvennom Jermitazhe*, Trudy Gosudarstvennogo Jermitazha 49, edited by B. S. Korotkevich, D. A. Machinskii, and T. B. Senichenkova, 7–25. Sankt-Petersburg: Starogo Sveta.
- Ghening, V.F. 1967. „Mazuninskaia kul'tura v srednem Prikam'e. Pamiatniki Mazuninskoi kul'tury.” *Voprosy arheologii Urala* 7: 7–84.
- Ghening, V.F. and Myrsina, E. M. 1967. „Mazuninskii mogil'nik. Pamiatniki Mazuninskoi kul'tury.” *Voprosy arheologii Urala* 7: 85–115.
- Godłowski, Kazimierz. 1979. „Die Kulturumwandlungen im nördlichen Mitteleuropa während des 5. bis 7. Jh. und das Problem der großen Wanderung der Slawen.” In *Rapports du III-e Congrès international d'archéologie slave. Bratislava 7–14 septembre 1975*, edited by Bohuslav Chropovský, vol. 1, 321–40. Bratislava: VEDA.
- Godłowski, Kazimierz. 1980. „Das Aufhören der germanischen Kulturen an der mittleren Donau und das Problem des Vordringens der Slawen.” In *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung. 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich*, edited by Herwig Wolfram and Falko Daim, 225–32. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Godłowski, Kazimierz. 2005. „Zur Bedeutung der Keramik für die Untersuchungen zu den ursprünglichen Sitten der Slawen.” In *Frühe Slawen in Mit-*

- teleuropa. *Schriften von Kazimierz Godłowski*, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 6, edited by Jan Bemmann and Michał Parczewski, 77–83. Neumünster: Wachholtz.
- Hanuliak, Milan. 2001. „K problematike včasnostredovekého mohylového rítu na území Slovenska.” *Slovenská Archeológia* 49: 277–99.
- Horváth, Attila M. 1984–85. „Adalékok az avar tegesöv síreletéhez.” *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2: 205–20.
- Istvánovits, Eszter. 1992. „Some data on the Late Roman – Early Migration Period chronology of the Upper Tisza Region.” In *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtliche Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet, Kraków-Karniowicze 3.-7. Dezember 1990*, edited by Kazimierz Godłowski and Renata Madyda-Legutko, 89–101. Kraków: Secesja.
- Istvánovits, Eszter. 1993. „Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob–Sziget.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45: 91–146.
- Istvánovits, Eszter. 2001. „Korai szláv település maradványai Kisvárda határában.” *Jósza András Múzeum Évkönyve* 43: 165–83.
- Istvánovits, Eszter and Lőrinczy, Gábor. 2017. „Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei III. Avar temető- és telepészlet Nyíregyháza és Tiszavasvári határából.” *Jósza András Múzeum Évkönyve* 59, ser. II: 35–178.
- Kazanski, Michel. 1999. „L'armement slave du haut Moyen-Age (V^e-VIIe siècles). A propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves.” *Přehled výzkumů* 39: 197–236.
- Kazanski, Michel M. 2019. „Stepn ye tradicii v slav janskom vooruzhenii i konskom snar jazhenii v V–VII vv.” *Kratkie Soobshcheniia Instituta Arkheologii* 254: 253–69.
- Kotigoroshko, Viacheslav G. 1974. „Doslidzhennya Slov'ians'kyh pam'yatok Vynohradiivskoho rayonu Zakarpats'koyi oblasti.” In *Metodychnyj posibnyk dlya studentiv z archeolohiyi*, 102–24. Uzhhorod: –.
- Kotigoroshko, Viacheslav G. 1977. „Novye dannye k izucheniu drevnei istorii slavian Zakarpat'ia.” *Slovenská Archeológia* 25, no. 1: 81–102.
- Kotighoroshko, Viacheslav G. 1987. „Raboty ekspedicii Uzhgorodskogo universiteta.” *Archeologičeskije odkrytija* 1985 (1987): 350–51.
- Kotighoroshko, Viacheslav. 2008. *Verhnye Potyssya v davnyynu. 1 000 000 rokov tomu – X storichchya n.e.* Uzhhorod: Karpaty.
- Kučerová, Marta, Soják, Marián, Kušnierová, Andrea, and Fecko, Peter. 2012. „Prvé včasnoslovanské nálezy zo Spiša.” In *Poceta Ivanovi Chalupeckému. Zborník príspevkov k slovenským dejinám vydaný pri príležitosti osemdesiatin doc. PhDr. Ivana Chalupeckého*, edited by Filip Fetko and Miroslav Števík, 19–31. Levoča: Spišský dejepisný spolok.
- Kuna, Martin and Profantová, Nad'a. 2005. *Počátky raného středověku v Čechách: archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*. Prague: Archeologický Ústav AV ČR.
- Mamzer, Henryk. 2004. „Ethischer Mythos in der Archäologie.” In *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, *Archaeologia Slovaca Monographiae, Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae*, tomus VII, edited by Gabriel Fusek, 223–26. Nitra: Archeologický ÚSAV.
- Németi, János. 1983. „Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare).” *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 34, no. 2: 134–50.
- Németi, János. 1988. „Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare. I.” *Thraco-Dacica* 9, no. 1-2: 49–73.
- Nestor, Ion, Alexandrescu, Alexandrina, and Zirra, Vlad. 1953. „Șantierul Sărata Monteoru,” *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 4, no. 1-2: 69–89.
- Niederle, Lubor. 1926. *Manuel de l'Antiquité slave. Tome II: La Civilisation*. Paris: Champion.
- Paddenberg, Dietlind. 2000. „Studien zu frühslawischen Bestattungssitten in Norddeutschland.” *Offa* 57: 231–345.
- Parczewski, Michał, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Veröffentlichungen der Österreichische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte XVII. Wien: Österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte.
- Parczewski, Michał. 2000. „Kultury archeologiczne a teoria wspólnot komunikatywnych.” In *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, edited by Stanisław Tabaczyński, 207–13. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Penyak, Stepan I. 1980. *Rannöslov'ianskè i davn'orus'ke naseleennia Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova Dumka, 1980.
- Penyak, Stepan I. 1986. „Novye slavianske pamyatnyky v Zakarpatye.” In *Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*, edited by Bohuslav Chropovský, 275–83. Nitra: Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften.
- Penyak, Stepan I. 1988. „Novye ranneslavianskie pamyatnyky serediny I tys. n.e. v Zakarpatskoi oblasti USSR.” In *Trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkheologov-slavistov, Kyiv 18–25 sentiabria 1985g*, edited by Volodymyr D. Baran, vol. 4, 174–81. Kyiv: Naukova Dumka.
- Penyak, Stepan I. and Penyak, P. S. 2013. *Arheolohiya Zakarpattya: Istoriya doslidzhennya*. Uzhhorod: Kraevydy Karpat.

- Pintye, Gábor. 2010. „Császári településrészlet Beregből: MOL 49. Lelőhely (Beregdaróc-Zsid). Függelék: régészeti és történeti adatok a falu Árpád-és középkori Előzményéhez.” In *Gesta IX. A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata. Archeometria és régészet, Tanulmányok a Régészet és segédtudományok és a Kognitív régészet és archaeometria az őskortól címu konferenciákról*, edited by Klára P. Fischl and György Lengyel, 98–152. Miskolc: A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata.
- Platonova, Nadezhda I. 2016. “Problems of early medieval Slavonic Archaeology in Russia (a View from St. Petersburg)” *European Journal of Post-Classical Archaeologies* (PCA) 6: 333–416.
- Pleterski, Andrej. 1996. “Modell der Ethnogenese der Slawen auf Grundlage einiger neuerer Forschungen.” In *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, vol. 1, edited by Zsófia Kurnatowska, 19–37. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Poulík, Josef. 1948. *Staroslovanská Morava*, Monumenta Archaeologica I. Praha: Státní archeologický ústav.
- Poulík, Josef. 1995. “Žuráň in der Geschichte Mitteleuropas.” *Slovenská Archeológia* 43, no. 1: 27–109.
- Pryhodnyuk, Oleg M. 1990. „Pohrebaľnii obryad.” In *Slaviane iugo-vostochnoi Evropy v predgosudarstvennoi period*, edited by V. D. Baran, N. S. Abashina, B. V. Magomedov, A. T. Smilenko, and R. V. Terpilovskii, 226–31. Kyiv: Naukova Dumka.
- Révész, László and Wolf, Mária. 1993. “Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. Századi hamvasztásos temető ásatásáról.” In *Az Alföld a 9. században (Az 1992. november 30 - december 1-én elhangzott előadások írott változatai)*, edited by Gábor Lőrinczy, 101–11. Szeged: Mora Ferencz Múzeum.
- Roes, Anna. 1967. “Taschenbügel und Feuerstahle.” *Bonner Jahrbücher* 167: 285–99.
- Roska, Márton. 1934. „Das gepidische Grabfeld von Vereşmort-Marosveresmart (Turda-Tordaaanyos, Siebenbürgen).” *Germania* 18: 123–30.
- Rusanova, Irina P. 1973. *Slavianskie drevnosti VI-IX vv. mezhdu Dneprom i zapadnym Bugom*, Arkheologiya SSSR, Svod arkheologicheskikh istochnikov E1-25. Moskva: Nauka.
- Rusanova, Irina P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI-VII vv. Kultura prazhskogo tipa*. Moskva: Nauka.
- Rusanova, Irina P. 1988. „Klassifikatsiia keramiki tipa Korchak.” *Slavia Antiqua* 30: 93–100.
- Rusanova, Irina P. and Timoshchuk, Boris O. 1984. *Kodyn, slavianskie poseleniia V-VIII vv. na r. Prut*. Moskva: Nauka.
- Rustoiu, Gabriel T. and Ciută, Marius. 2008. „Mormântul unui călăreţ avar recent descoperit la Unirea-Veresmort (jud. Alba).” *Apulum: Arheologie. Istorie. Etnografie* 45, no. 1: 71–90.
- Samu, Levente. 2017. „A Felső-Tisza-vidék 6–7. századi településtörténetének kérdései, Különös tekintettel ‘korai szláv’ problematikára.” In *Altum Castrum 9. Hadak Útján XXII. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája Visegrád, 2012. október 2-4*, edited by Merva Szabina, 153–71. Visegrád: Hungarian National Museum and King Matthias Museum, Visegrád.
- Semenov, V. A. 1967. „Dva mogil’nika mazuninskoi kultur’y v Prikamskoi Udmurtyi. Pamiatniki Mazuninskoi kul’tury.” *Voprosy arheologii Urala* 7: 116–22.
- Smilenko, A. T. and Yurenko S. P. 1990. „Pohrebaľnii obryad.” In *Slaviane iugo-vostochnoi Evropy v predgosudarstvennoi period*, edited by V. D. Baran, N. S. Abashina, B. V. Magomedov, A. T. Smilenko, and R. V. Terpilovskii, 275–79. Kyiv: Naukova Dumka.
- Stanciu, Ioan. 1999. „Über die slawischen Brandhügelgräber vom Typ Nuşfalău-Someşeni (Nordwesten-Rumäniens).” *Acta Musei Napocensis* 36, ser. I: 245–63.
- Stanciu, Ioan. 2011. *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie şi perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4. Cluj-Napoca: Academia Română Centrul de Studii Transilvane and Mega.
- Stanciu, Ioan and Muntean, Marius. 2006–07. “Descoperiri funerare în mediul slavilor timpurii din nord-vestul României. Determinări antropologice şi câteva observaţii din punct de vedere arheologico-istoric.” *Satu Mare. Studii şi Comunicări* 23–24, ser. I: 187–97.
- Stanciu, Ioan and Virag, Cristian. 2013. “Neue frühslawische Siedlungsfunde aus dem oberen Theissbecken (Tăşnad-Sere, Nordwest Rumänien).” *Acta Archaeologica Carpathica* 48: 171–94.
- Stanciu, Ioan and Băcuet-Crişan, Dan. 2018. „New investigations in the Early Slavic settlement of Badon-Doaşte (North-West Romania).” In *Studia Romana et Mediaevalia Europaensia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis Professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata*, edited by Dan Aparaschivei and George Bilavski, 355–86. Bucureşti and Brăila: Academia Română.
- Stein, Frauke. 1967. *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, ser. A 9. Berlin: De Gruyter.
- Szentpéteri, József. 2002. *Archaologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Band 1–2, VAH XIII/1–2, edited by József Szentpéteri. Budapest: Archäologisches Institut der UAW.
- Szykulski, József. 1991. „Frühe slawische Funde in Böhmen, Mähren und der Slowakei und ihre kulturhistorische Bewertung.” *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologicae* 20: 85–95.

- Tabaczyński, Stanisław. 2005. „Procesy etnogenetyczne jako problem badawczy archeologii.” In *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, edited by Piotr Kaczanowski and Michał Parczewski, 37–50. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Teodor, Dan Gh. 1984. *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. (așezarea de la Botoșana-Suceava)*, Biblioteca de Arheologie 46. București: Editura Academiei R.S.R.
- Teodor, Dan Gh. 1994. „Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI–VII”. *Arheologia Moldovei* 17: 223–51.
- Teodor, Dan Gh. 2012 “Necropola medievala timpurie de incineratie de la Lozna-Botosani.” *Arheologia Moldovei* 35: 253–70.
- Terpilovskij, Rostislav V. 2004. *Slaviane Podneprov'ia v pervoi polovine tisiacheletia n.ie.*, Monumenta Studia Gothica 3. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Terpilovskij, Rostislav V. 2005. „Nasledye Kyevskoj kul'tur'i v V–VI vv.” In *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, edited by Piotr Kaczanowski and Michał Parczewski, 387–402. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Tóth, Ágnes B. 1980. „Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét, Sallaistrasse”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32, no. 1-4: 117–52.
- Trňáckova, Zora. 1961. “K datovani kostrového hrobu ze Sližany na Morave.” *Památky Archeologické* 52, no. 2: 442–49.
- Țiplic, Ioan M. and Crîngaci Țiplic, Maria. 2014. “Between Cremation and Inhumation, the Re-Birth of Christianity in Transylvania (7th-10th Century A.D.)” *European Journal of Science and Theology* 10, no. 3: 171–77.
- Țiplic, Ioan M. and Crîngaci Țiplic, Maria. 2015. “The Christianization of the Funeral Rite in the Early Middle Ages.” *Transylvanian Review* 24, no. 2: 264–77.
- Vida, Tivadar and Völling, Thomas. 2000. *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Archäologie in Eurasien 9. Rhaden/Westf.: M. Leidorf.
- Wolf, Mária. 1996. „Das slawische Gräberfeld von Zemplénagárd.” In *Ethnische und Kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994*, edited by Darina Bialeková and Jozef Zábajník, 51–61. Bratislava: VEDA.
- Zábajník, Jozef. 1999. „Das awarische Kaganat und die Slawen an seiner nördlichen Peripherie (Probleme der archäologischen Abgrenzung).” *Slovenská Archeológia* 47, no. 1: 153–73.
- Zaharia, Eugenia. 1977. *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimtirul nr. 2 de la Bratei)*. București: Editura Academiei R.S.R.
- Zeman, Jiří. 1976. „Nejstarší slovanské osídlení Cech.” *Památky Archeologické* 67, no. 1: 115–235.
- Zirra, Vlad and Cazimir, Gheorghe. 1963. “Unele rezultate ale săpăturilor arheologice de pe Câmpul Boja din cartierul Militari.” *Cercetări Arheologice în București* 1: 49–73.
- Zoll-Adamikowa, Helena. 1979a. „Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6.–10. Jh. für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen.” In *Rapports du III-e Congrès international d'archéologie slave. Bratislava 7-14 septembre 1975*, vol.1, edited by Bohuslav Chropovský, 941–52. Bratislava: VEDA.
- Zoll-Adamikowa, Helena. 1979b. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski. Cz. II. Analiza. Wnioski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Zoll-Adamikowa, Helena. 1990. „Slawisch-awarische Grenzzone im Lichte der Grabfunde.” *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 15: 97–101.

ROLUL TUMULILOR ÎN CADRUL RITUALULUI FUNERAR AL TURANICILOR¹

Ion URSU

Abstract

An issue often addressed in the historiography of steppe nomadic research is the significance and role of mounds raised above graves. Out of the total of 564 tombs researched on the territory of the eastern Carpathians, 548 were discovered in mounds of 313 tumuli, and only 16 graves were found outside some streams. According to the data, 97.19% of the complex were tumuli, which is characteristic of the late nomads from all over the European steppe. At the same time, the flat necropolises are practically missing, which would date before the arrival of the Mongols. Most of the tombs of the Turanians were deposited in the existing mounds, built by their predecessors, nomads from different eras and historical periods and only 7 mounds (3%) of the Carpatho-Dniester area belong to the Turanian populations from the 10-14 centuries. In all cases, the mounds of the turanics are built only of plain soil, the presence of stones, wood, ditches or other architectural elements have not been recorded. In the mantles, in many cases, information was kept about the ritual procession and the procession. The number and location of the Turanian funerary complexes on the eastern territory of the Carpathians, help to establish the stages of migration in which the nomads from this region were. Most of the graves can be attributed to Turkish migrants in the first stage. This first phase is characterized by single flat burials or older mounds, in which the process of seizing new territories takes place. In the second stage, nomadic pastoralists establish their places of residence for certain periods of the year. The tumuli are scattered evenly in all areas, the number of mounds in the localities being different.

Keywords: Tumulus, ritual, turanic, tombs, Carpatho-Dniester regions.

¹ Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.1606.06 „Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval din Republica Moldova – CV-PAM”, implementat prin intermediul Programelor de Stat 2020-2023, prioritatea strategică IV. Provoacări societale, direcția strategică Patrimoniu material și imaterial, administrat de către Agenția Națională pentru Cercetare și Dezvoltare din Republica Moldova.

Dintre toate obiectivele arheologice din spațiul pruto-nistrean, tumulii sau movilele funerare sunt cele mai numeroase. Conform ultimelor date în această regiune, au fost semnalate peste 10 700 de asemenea monumente arheologice, iar pe teritoriul Republicii Moldova, exceptând zona din stânga Nistrului – un număr de peste 6 100 de astfel de situri².

Din totalul de 564 de morminte turanice cercetate pe teritoriul de la est de Carpați, 548 au fost descoperite în 313 tumuli și doar 16 morminte se aflau în afara unor curgane. Însă, din cauza descoperirilor întâmplătoare, sau cercetarea deficitară, este greu de demonstrat caracterul plan al acestor înmormântări. Conform datelor, 97,19% din complexe au fost tumulare, ceea ce este caracteristic pentru nomazii târzii din întreaga stepă est europeană. Necropolele plane, ce ar data înainte de venirea mongolilor, practic lipsesc.

Tumulii sunt dispersați neuniform în toate zonele, numărul movilelor în localități fiind variabil. Conform statisticii, în 43 din 118 localități cu tumuli au fost cercetate curgane ce conțineau doar câte un complex funerar turanic, adică 36,17%. În 31 de localități au fost cercetați câte doi tumuli cu morminte de călăreți nomazi târzii ce constituie 26,05%, numărul localităților în care au fost găsiți câte trei tumuli este de 20, respectiv 16,80%, iar câte patru de 9 (7,56%), câte cinci și șapte tumuli au fost cercetați în câte 3 (2,52%) localități. În apropierea a 4 (3,36%) sate au fost săpați câte șase tumuli. Un număr mai mare de curgane au fost concentrate în localitățile Gavanoasa, Plavni (câte 8 tumuli), Balabanu (10 tumuli), Taraclia (13 tumuli) și Cazaclia (14 tumuli). Ultimele trei localități sunt plasate în bazinul râului Ialpuș, într-o zonă compactă, toate fiind vecine, distanța dintre ele nu depășește 10 km. Astfel, într-un spațiu destul de restrâns au fost masați 37 de tumuli ce conțineau un total de 69 de morminte.

² D. Topal, V. Vornic, S. Popovici, „Considerații preliminare asupra peisajului tumular de pe teritoriul Republicii Moldova”, în: *Arheologia Preventivă în Republica Moldova*, vol. IV (Chișinău: 2019), 6-26.

Majoritatea mormintelor turanicilor au fost depuse în tumulii existenți, ridicați de predecesorii lor, nomazi din diferite epoci și perioade istorice. În cazul a 231 de movile a fost posibilă stabilirea perioadei și a comunităților ce le-au ridicat. Dintre acestea, 182 de curgane (78,78%) provin din epoca bronzului; de către sarmați au fost construiți 20 de tumuli (8,75%); de la sfârșitul epocii eneoliticului datează 11 complexe (4,76%); morminte turanice se aflau și în 9 movile (3,89%) scitice și doar 7 tumuli (3%) din spațiul carpatonistean aparțin populațiilor turanice din perioada secolelor X-XIV.

Predilecția spre depunerea defunțiilor în tumuli ridicați de populațiile nomade din epoca bronzului poate fi dovedită atât prin dimensiunile mari a movilelor în comparație cu cele din alte epoci, cât și prin faptul că prevalează numeric, cuprinzând toate zonele favorabile păstoritului nomad. Tradiția de săpare a gropilor anume în tumulii culturilor epocii bronzului a fost înregistrată și la comunitățile de sarmați din steпа nord-pontică³, la care, spre deosebire de turanicii de la vest de Nistru, obiceiul construirii de tumuli este mult mai dezvoltat.

Tumulii ridicați deasupra defunțiilor de către turanici au fost cercetați în patru localități. În comuna Balabanu, nomazilor târzii le aparținea tumulul 18. Movila funerară conținea un mormânt principal și unul secundar. Înălțimea mantalei era de 0,85 m de la nivelul vechi de călcare, iar diametrul de 40 m, suprafața curganului a fost deteriorată de lucrările agricole⁴. Tumulul 2 din satul Ivanovca conținea, de asemenea, mormântul principal și un mormânt secundar, ambele depuse de nomazii turanici târzii. Tumulul avea înălțimea de 0,7 m și diametrul de 35 m. Autorii descoperirii nu exclud că movila ar proveni de la o formă de relief naturală⁵. La Novosilke au fost descoperite 2 curgane, în tumulul 2/1 (Gradshca) a fost dezgropat un singur mormânt, iar la distanța de 4,5 m NNE de reper, la adâncimea de 0,3 m a fost descoperit un craniu de cal. Înălțimea movilei nu depășea 0,3 m, diame-

trul fiind de 25-30 m⁶, în tumulul 13 (Ciaush) se afla doar mormântul principal, mantaua nu s-a păstrat⁷. În apropiere de Serhiivka au fost cercetați trei tumuli datați în perioada timpurie a Evului Mediu. Tumulul 4 conținea un singur mormânt. Înălțimea era de 1,15 m și diametrul de 22 m. Tumulul 6 avea înălțimea păstrată doar de 0,2 m, diametrul nedepășind 16 m. Tumulul 9, la fel ca ceilalți doi tumuli conținea doar mormântul principal. Înălțimea înregistrată a mantalei era de 1,3 m, diametrul fiind de 20 m⁸. Pe lângă cei șapte tumuli, mai există trei movile cercetate la Sarata (T1, T2, T10), însă din cauza informației insuficiente și incomplete aceștia sunt plasați în zona incertitudinii.

În toate cazurile, movilele au fost construite doar din sol simplu, resturi de pietre, lemn sau urme de șanțuri și, alte elemente de arhitectură nu au fost înregistrate. Tumulii aveau dimensiuni relativ mici cu înălțimea variind de la 0,2 cel mai mic la 1,3 cel mai înalt, iar diametrul cuprins între 16 și 40 m. Suprafețele majorității movilelor au avut de suferit din cauza lucrărilor agricole.

Tumulii turanici din spațiul carpatonistean sunt răspândiți în diverse zone, atât în sud (Balabanu, Serhiivka, Novosilke) în apropierea lacurilor marine și a râurilor ce le alimentează, cât și în jumătatea de nord a spațiului cercetat (Ivanovca). În trei cazuri, în mantalele tumulilor au fost săpate câte un mormânt secundar, probabil defunctul făcea parte din aceeași comunitate sau era rudă cu primul înhumat.

În steпа cuprinsă între munții Ural și Carpați au fost descoperiți peste 500 de tumuli turanici. Movilele pecenegilor, uzilor și cumanilor se caracterizează prin dimensiuni mici, fiind împărțite în șapte tipuri după Fedorov-Davydov. Se cunosc mantale simple din sol (Tipul I), acesta fiind cel mai răspândit, sol amestecat cu pietre (Tipul II), tumuli cu plăci de piatră depuse deasupra mormântului (Tipul III), tumuli acoperiți cu pietre în formă de carapace (Tipul IV), mantale formate în totalitate din pietre (Tipul V), mantale ce conțin plăci de piatră dispuse

³ V. Bârcă, *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic* (sec. I a. Chr.-începutul sec. II. p. Chr.) (Cluj-Napoca: 2006), 38.

⁴ Gh. Postică, E. Sava, „Complexe funerare ale nomazilor medievali de lângă satul Balabani, raionul taraclia, Republica Moldova”, în: SCIVA, 47, 1 (1996), 63-89.

⁵ V. Haheu, V. Gukin, „Rezultatele investigațiilor unor complexe tumulare din r-ul Florești, Republica Moldova”, în: Vestigii arheologice din Moldova (Chișinău: 1997), 188-210.

⁶ Л.В. Субботин, А. О. Добролюбский, И. В. Сапожников, С. И. Чернов, Отчет о работе Дунай-Днестровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1983 г. (Одесса: 1984).

⁷ А.В. Гудкова, Отчет о раскопках Измаильской ново-строечной экспедиции в 1980 г. НА ИА НАНУ, 88252. (1980), 73.

⁸ А.Н. Дзиговский, Л. В. Субботин, Отчет о работе Дунай-Днестровской Новостроечной экспедиции в 1989 (Киев:1990).

vertical în formă de cerc în jurul mormântului (Tipul VI) și tumuli construiți în mare parte din chirpici (Tipul VII)⁹.

În cadrul mantalelor, în multe cazuri, s-au păstrat informații despre procesiunea de ritual și triznă. Prezența urmelor de ardere, a cenușii și a cărbunilor, demonstrează practicarea ritualului focului în scopul purificării. În mai multe cazuri au fost descoperite oase de animale, precum craniul și alte oase de bovine, berbec, câine. În câteva cazuri au fost depistate schelete de cai reprezentate de craniu și extremitățile picioarelor așezate în formă anatomică, sau doar a craniului¹⁰, situație înregistrată și în tumulul 2/1 de la Novosilsk.

Toți tumulii din spațiul carpato-nistrean atribuiți turanicilor târzii se încadrează în primul tip, cu o răspândire largă în spațiu și timp. În stânga Nistrului, în regiunea orașelor Tiraspol și Camenca au fost cercetați 111 tumuli, dintre care 80 fac parte din Tipul I, 25 din Tipul II, 6 din Tipul III și 4 din Tipul IV, tipurile de tumuli din categoria V,VI și VII până în prezent nu au fost descoperiți¹¹. În Câmpia română din cele 21 de complexe funerare atribuite călăreților turcici, niciunul nu se afla sub propria movilă¹², astfel tumulii turanici nu depășesc spre vest linia Prutului.

Complexele funerare ale nomazilor turanici din teritoriul și perioada cercetată, descoperite de-a lungul timpului, au fost plasate aproape în totalitate în văile și bazinele celor mai importante râuri și lacuri. Această răspândire permite gruparea mormintelor conform cursurilor de apă, astfel au fost stabilite câteva zone mari cu o concentrație semnificativă. Cea mai mare densitate a fost înregistrată în zona imediat apropiată litoralului maritim compusă din numeroase bazine cu apă dulce, urmată de bazinul Nistrului, al Prutului, Răutului, râului Ialpuș, Siret, Bârlad și Chineja. Zona sudică, reprezentată de câmpia Bugeacului, parte din Câmpia de vest a Mării Negre, a constituit zona de trecere a triburilor migratorilor spre câmpia Română, Pannonia și Balcani. În această regiune au fost descoperite 199 de morminte (21,57%) plasate în 123 de tumuli din 44 de localități. Inițial,

⁹ Г.А. Фёдоров-Давыдов, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов* (Москва, 1966), 122.

¹⁰ *Ibidem*, 124.

¹¹ *Ibidem*, 122.

¹² A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpați meridionali și Dunărea inferioară în secolele XI-XIII* (București: 2005), 55.

odată cu pătrunderea la vest de Nistru, nomazii au staționat în această regiune, ca mai târziu, în rezultatul creșterii numerice, să ocupe partea centrală și de nord a spațiului carpato-nistrean. Procesul s-a desfășurat prin deplasarea păstorilor de-a lungul bazinelor celor mai importante râuri, cele mai accesibile și comode căi de deplasare a numeroaselor turme de animale. Un loc preferat de nomazii târzii a fost valea Nistrului, aici descoperindu-se, încă din secolul al XIX-lea, importante vestigii ce au aparținut acestor comunități. Într-o zonă restrânsă, în bazinul inferior, s-au dezvelit 236 de morminte, dintre care 130 (22,80%) se aflau în partea dreaptă a râului, plasate în 66 de tumuli din 29 de localități. Anume din câmpia Nistrului Inferior păstorii au înaintat spre nord, pătrunzând în bazinele afluenților Camenca în stânga și Răutului în dreapta. Pe Răut, în bazinul superior și de mijloc, au fost cercetați 26 de tumuli din diferite epoci, ce conțineau 64 (11,22%) de complexe funerare. În văile Prutului și a afluenților lui au fost cercetate 75 (13,15%) de morminte amplasate în mantalele a 47 de tumuli. Mormintele erau răspândite neuniform, cu o concentrație mai mare în zona sudică și cea nordică. În câmpia Prutului de Mijloc prezența turanicilor este demonstrată printr-un grup compact de morminte, aceasta fiind cea mai nordică zonă intens utilizată de păstorii nomazi încă din epoca bronzului¹³. O altă zonă dominată de turanicii târzii este bazinul Râului Ialpuș, într-un spațiu restrâns în numai șapte localități, cu 80 (14,03%) de morminte în 41 de tumuli. Numărul complexelor este în scădere spre vest, în spațiul dintre Prut și Siret, unde s-au descoperit opt morminte pe râul Bârlad și câte cinci pe Siretul inferior și Chineja. În trei cazuri mormintele nu pot fi încadrate în nici unul din grupuri, toate aflându-se în apropierea unor râuri mici în zone deluroase de podiș. Mormântul de la Pârteștii de Jos se afla în regiunea Podișului Sucevei, Gradeșca, în partea sudică a podișului Codrilor, iar mormintele de la Cotiu-jeni au fost depuse într-un tumul ridicat în centrul Podișului Nistrului.

Cu totul diferită se prezintă situația în Muntenia, unde în Câmpia Română au fost descoperite 21 de morminte răspândite doar în zona de șes, nedepășind linia Oltului la vest¹⁴.

¹³ В.О. Дергачев, *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. Кишинёв* (1986), 89.

¹⁴ A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpați meridionali și Dunărea...*,

Cartarea complexelor funerare ale nomazilor medievali târzii din spațiul carpato-nistrean relevă câteva date importante privind penetrarea și staționarea păstorilor pe aceste teritorii. Primii turanici, veniți din est, au traversat Nistrul prin nordul limanului și au ocupat inițial zona de câmpie din imediata apropiere a Mării Negre și Dunării. Creșterea densității populației în rezultatul migrării i-au determinat pe crescătorii de animale să-și caute noi zone de pășunat. Nomazii au preferat deplasarea spre nord, care s-a făcut prin văile largi ale principalelor cursuri de apă. Astfel, pătrunzând în adâncul spațiului carpato-nistrean, și-au stabilit atât zonele de pășunat, dar și locurile de iernare. Renunțarea la coborârea spre mare pentru perioada rece a anului este demonstrată de numărul mormintelor de pe Prutul de Mijloc și necropolele tumulare de pe Răut.

Răspândirea geografică și numărul mormintelor pe anumite zone facilitează înțelegerea modului de practicare a păstoritului nomad de către migratorii turanici târzii din spațiul cuprins între Carpații Răsăriteni și Nistru. Din cele 564 de complexe funerare descoperite în 134 de localități, 42 erau singulare, câte unul în localitate, reprezentând 7,36% din totalul de morminte. Câte două complexe (48) au fost săpate în 24 de localități, adică 8,42% din morminte. În 15 localități numărul mormintelor cercetate era de câte trei (45), 7,89%, în 12 câte patru (48), 8,42%, în câte 6 localități au fost descoperite câte cinci (30), 5,26%, și respectiv șase (36), 6,31% complexe, în 8 localități câte șapte morminte (56), 9,82%. În număr de câte 8 (40), 7,01% din morminte, au fost descoperite pe teritoriul a 5 localități, iar câte 9 (27), 4,73%, în 3 localități. Numărul ce depășește 10 morminte a fost înregistrat în 12 localități după cum urmează: Gura Bâcului (10); Hagilar (10); Trapivka (11); Novoselitza (12); Plavni (12); Chircăiești (13); Bilolissia (14); Cio-câlteni (15); Liman (15); Balabanu (16); Brăviceni (17); Cazaclia (22); Taraclia (31) (Diag. 7). După cum observăm, toate zonele cu o concentrare înaltă a complexelor funerare sunt plasate la est de Prut. În dreapta râului, localitatea cu cele mai multe morminte este comuna Roma, în care au fost descoperite 4 morminte. În stânga Nistrului, cea mai mare densitate de complexe a fost înregistrată în apropiere de Sucleia, unde au fost dezgropate 40

de morminte turanice¹⁵. Situația se prezintă total diferit la sud de Carpați, în Câmpia Română, unde localități cu mai mult de trei complexe a călăreților medievali lipsesc¹⁶.

Triburile din spațiul est-carpatic par să fi avut unele zone în care se aflau anul împrejur, ceea ce înseamnă că în anumite etape aceștia au reușit să-și împartă regiunile de pășunat între anumite familii. Numărul mare de morminte din bazi-nul Ialpușului (Balabanu, Cazaclia, Taraclia), spre exemplu, probabil au aparținut unei comunități turanice distincte, ce a staționat în zonă o perioadă îndelungată.

Poziționarea mormintelor în cadrul mantalei tumulului face parte dintr-un subiect mai puțin abordat de specialiștii ce au studiat ritualul funerar al turcilor. În urma analizei și întocmirii unei statistici, am reușit să obținem date noi asupra acestei probleme. În alegerea locului depunerii defunctului, comunitățile păstorilor nomazi aveau unele predilecții, dictate probabil de credințele religioase, preferând pentru înmormântare jumătatea sudică a tumulului. Din totalul de 482 de complexe funerare, a căror poziționare în cadrul curganului este cunoscută, 102 morminte se aflau la SV de reper, 85 în zona de SE, 69 de morminte pe direcția S, 16-SSV, 14-SSE, 5-VSV, 8-ESE, acestea făcând parte din jumătatea meridională și constituie 62,03%. Partea de nord a fost utilizată în următoarea ordine: la N-33 morminte; NV-38; NE-32; NNE-4; NNV, ENE câte 2, și doar un singur mormânt la VNV de reper. Pe direcțiile E și V au fost notate 25, respectiv 22 morminte. În zona centrală în apropiere de reper au fost înregistrate 24 de morminte, ce constituie doar 4,94%, fapt ce demonstrează că ritualul nomazilor medievali nu prevedea depunerea decedaților în mijlocul movilei, obicei întâlnit la populațiile sarmatice¹⁷. Mormintele se aflau la diferite distanțe de reper, începând cu centru și până la limitele mantalei, în tumulii mai mari unele morminte ajungând până la distanța de 32 m de la mijlocul curganului.

Numărul complexelor funerare dintr-un tumul se datorează intensității și perioadei de locuire într-

¹⁵ Gh. Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean* (Chișinău: 2008), 458.

¹⁶ A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpați meridionali și Dunărea...*, 55.

¹⁷ V. Bârcă, *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic...*, 38.

un anumit areal. Din cei 313 tumuli în care călăreții nomazi și-au depus defuncții, 191 conțineau câte un singur mormânt, în 65 de movile se aflau câte două complexe, în 33 câte trei, iar 13 movile au fost descoperite câte patru schelete. În urma cercetărilor din ultimele decenii, dar și prelucrarea materialului nepublicat au rezultat descoperirea a 11 tumuli ce conțineau mai mult de 5 morminte.

În tumulul 1 de la Brăviceni, pe lângă morminte mai vechi, au fost dezvelite 5 complexe medievale. Scheletele se aflau grupate în jumătatea sudică a movilei la SSE și SSV la distanța de 16-23 m de reper. Nu este exclus ca mormintele să dateze din aceeași perioadă.

În apropiere de Cioburciu, în tumulul 4, se aflau 8 morminte dintre care 5 erau grupate în jumătatea sudică spre SV și SE, distanța de la reper fiind cuprinsă între 10 și 22 m. Două morminte au fost descoperite în sectorul de NV, alăturate la depărtarea de 4 și 5 m. Conform ordinii plasării, în mantaua tumulului mormintele din sectorul sudic probabil făceau parte dintr-un grup.

La Ciocâlneni în tumulul 2 au fost cercetate 11 morminte turanice. Cu excepția unui singur complex plasat la V, toate celelalte se aflau în partea de SE a curganului. Distanța de reper varia între 9 și 21 m. Toți defuncții au fost depuși cu capul spre V, gropile fiind oarecum aranjate după un scenariu, și cu toate că erau apropiate, nu au fost observate situații de suprapunere a scheletelor.

În apropiere de Etulia au fost dezgropate 5 morminte aflate în tumulul 1. Cu excepția unui mormânt aflat la V de reper, celelalte erau grupate în sectorul sudic la distanța cuprinsă între 13 și 25 m de reper. Plasarea defuncțiilor într-o anumită ordine face probabilă posibilitatea ca aceste complexe să fi fost contemporane.

În localitatea Hagilar în tumulul 2, au fost dezvelite 6 schelete depuse de turanici. Dintre acestea, 4 se aflau la S, SE și SV de centru, la distanța de 0,5-13 m. La aproximativ aceleași distanțe au fost depuse în partea de NV celelalte 2 morminte.

Toate cele 6 morminte descoperite în tumulul 2 în apropiere de Liman au fost depuse în centrul movilei, distanța de la reper nedepășind 1,1 m. Într-un caz două morminte se suprapuneau. La 5 morminte orientarea, cu mici abateri era spre V, cel de al șaselea fiind orientat spre E, probabil cel puțin 4 complexe aparțin unui grup.

Un alt tumul, numărul 8, cercetat la Liman, conținea un grup de 4 morminte în sectorul de E, plasate la distanța de 6,5-9,5 m de reper. Un singur mormânt a fost depus la NV la distanța de 7,5 m. Complexele grupate în zona estică, probabil, au aparținut unei singure comunități turanice.

În tumulul 19 de la Novoselitza, din cele 8 morminte medievale 7 au fost depuse în partea estică a movilei și unul în partea vestică. Din grupul celor 7 un mormânt se afla la distanța de 3,5 m de reper, celelalte s-au descoperit la o depărtare de 9,5 m primul și 25,5 m ultimul mormânt. Uniformitatea poziției și a orientării, precum și gruparea în aceeași zonă plasează complexe într-un grup al unei comunități distincte. În satul Rumeanțevo, în tumulul 1 din epoca bronzului, au fost cercetate 5 morminte turanice. Trei complexe se aflau grupate pe direcția sud la distanța de 9-14 m, iar celelalte două în centrul movilei la distanța de 0,2 și 1,1 m.

Tumulul 3 de la Svetlâi, singurul în care au fost descoperite morminte medievale, conținea 7 complexe aranjate într-un grup compact în sectorul de sud al movilei la distanța de 10-23 m de centru.

În apropiere de orașul Taraclia, în urma cercetărilor în mantaua tumulului 1, au fost dezgropate 6 morminte a călăreților nomazi târzii. Cu excepția unui singur mormânt plasat în partea de SE a movilei, celelalte au fost depuse în apropiere de centru, precum și în jumătatea de V a tumulului al distanța de 1,7 și 2 m în centru și 4,5-16 m la V.

În urma analizei tumulilor și mormintelor din aceștia ce depășesc numărul de 5, am obținut câteva date de ordin general. Informația ne permite să determinăm caracterul de necropolă tumulară a unor grupuri de morminte. Cu excepția tumulului 2 de la Liman, în toate movilele, mormintele au fost grupate în jumătatea sudică cu extindere spre est și vest. Defuncții au fost depuși în morminte săpate spre marginile mantalelor la distanța de minim 5 m de reper. În 10 tumuli mormintele se aflau în grupuri compacte, însă nu în toate cazurile grupurile cuprindeau toate complexe medievale. Astfel, am putea încadra în categoria necropolelor tumulare grupuri de morminte din curganale de la Ciocâlneni (10 morminte) Brăviceni (5) – bazinul Răutului; Cioburciu (5) – bazinul Nistrului; Liman, Tumulul 2 (6), Novoselitza (7) – lacurile marine; Svetlâi (7), Taraclia (5) – bazinul Ialpușului.

Datele arheologice cu referire la numărul și amplasarea complexelor funerare turanice pe terito-

riul de la est de Carpați, ajută la stabilirea, conform modelelor propuse de S.A. Pletneva, a etapelor de migrație în care s-au aflat nomazii din această regiune. Majoritatea mormintelor pot fi atribuite migratorilor turcici aflați în prima etapă. Această primă fază este caracterizată prin înhumări singulare plane sau în tumuli mai vechi, în care are loc procesul de acaparare de noi teritorii, pășunatul efectuându-se pe distanțe foarte lungi. Dar totodată, observăm primele elemente caracteristice celei de-a doua etape, anume necropolele și înmormântările principale. Acest fapt se datorează încheierii procesului de ocupare a noilor teritorii, precum și a împărțirii zonelor de pășunat. Tot în a doua etapă, păstorii nomazi își stabilesc locurile de staționare pentru anumite perioade ale anului¹⁸.

O problemă des abordată în istoriografia cercetării nomazilor de stepă începând cu sfârșitul epocii eneoliticului, este cea a semnificației și a rolului movilelor ridicate deasupra mormintelor. Una dintre opinii prezintă tumulii ca monumente ridicate în scopul utilizării lor ca sanctuare. Aceste locuri de cult au avut o mult mai mare însemnătate în viața cultural-spirituală și confesională a comunităților ce le-au construit. În susținerea acestei concepții sunt aduse mai multe argumente, bazându-se pe diverse izvoare. Dintre sursele scrise, se face trimitere la textele vedice, mitologia egipteană și cea orientală, potrivit cărora movilele ar semnifica *muntele sacru*, având același rol ca și piramidele și ziguratele, cel de punte, de zonă de trecere de la profan la sacru, din lumea pământeană în *lumea de dincolo*. Pe baza materialului arheologic este analizată arhitectura tumulilor amenajați în epoca eneoliticului și cea a bronzului. Construcția complexă și diversă, șanțurile din jurul movilelor, gropile de cult și urmele de ruguri îi determină pe susținătorii acestei teze să considere tumulii ca fiind adevărate sanctuare, unde defunctul avea rolul de jertfă, și nu exclud faptul că în unele cazuri defunctul să fi fost sacrificat în acest scop. În mormântările secundare, efectuate ulterior în mantaua tumulului, nu ar fi nici ele întâmplătoare, ci aveau scopul de a continua funcționalitatea sanctuarelor, menținându-le active. Defuncții depuși mai târziu aveau rolul de a înnoi sau înprospăta cu noi sacrificii aceste locuri

de cult. Autorii, susținători ai opiniei menționate leagă apariția tumulilor nomazilor din zonele de stepă, de populația sedentară de agricultori. De la purtătorii culturii Cucuteni ar veni cultul pământului și al fertilității, movilele reprezentând locul și procesul de concepere și renaștere. Defuncții îngropați în poziție chircită (poziția fătului) ar urma să renască în „lumea de dincolo” cu scopul de a transmite mesajul celor rămași pe pământ¹⁹.

Faptul că tumulii aveau un rol sacru în viața populațiilor de stepă este incontestabil, însă amenajarea acestor complexe arheologice făcea parte din obiceiurile și practicile funerare legate direct de defunct și mai puțin de ceremonialul religios de ordin general.

¹⁸ S.A. Плетнёва, *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей* (Москва: 1982), 145.

¹⁹ С.И. Берестнев, „К проблеме курганов и курганной стратиграфии”, în: *Харьковский историко-археологический ежегодник. Древности 2006-2008* (Харьков: 2008), 97-104.

II.

PATRIMONIUL ARHEOLOGIC MEDIEVAL, SECOLELE XIV-XVII

DESPRE UNELE MORMINTE MEDIEVALE TÂRZII DESCOPERITE ÎN PARTEA DE SUD A REPUBLICII MOLDOVA¹

Sergiu POPOVICI

Abstract

In the southern part of the Republic of Moldova, a series of fortuitous burials were discovered after a common funeral rite and ritual. The findings were recorded in the city Taraclia (five tombs researched in 2013-2014), Carnateni, Causeni district (a tomb researched in 2014), Ursoaia, Causeni district (a tomb investigated in 2015), Farladeni-La Valeanu, Causeni district (a tomb investigated in 2015), Salcuta, Causeni district (a tomb investigated in 2015), Rosu – La Babco, Cahul district (two tombs investigated in 2016) and Giurgiulesti, Cahul district (a tomb investigated in 2016). The largest necropolis is the one from Cazaclia, UTA Gagauzia, comprising 40 funerals, investigated in 2019.

Keywords: necropolis, late medieval tomb, the position of the deceased, Mongolian population.

În ultimii ani, cu precădere în partea de sud a Republicii Moldova, au fost descoperite o serie de înmormântări efectuate după un rit și ritual funerar comun (Fig. 1, 1). Majoritatea complexelor au fost identificate fortuit, în urma unor lucrări de excavare. Cu toate că o parte dintre complexele prezentate mai jos au fost grav afectate sau chiar distruse, scheletele fiind reprezentate incomplet, am încercat, acolo unde mi-a fost cu putință, să reconstitui forma camerelor funerare și poziția defuncților. Având în vedere unele detalii a ritului mortuar, starea de conservare a resturilor scheletice, dar și luând în considerație descoperirile analogice mai vechi, presupun că complexele la care mă vom referi mai jos se atribuie unui orizont cultural și cronologic comun. Cu excepția descoperirii de la Sălcuța, r-nul Căușeni, din anul 1992, descoperirile funerare au fost reperate, cercetate sau recuperate de către arhe-

ologii de la Agenția Națională Arheologică, la solicitarea colaboratorilor de poliție, descoperitorilor, sau în cadrul programelor anuale de repertoriere a siturilor arheologice din Republica Moldova.

Catalogul descoperirilor:

1. or. Taraclia, r-nul Taraclia.

În anul 2013, în timpul excavării gropii de fundație pentru construcția unui centru comercial, a fost puternic afectată o necropolă plană (coordonate: 45°53'45.7"N 28°40'05.0"E). Situl este amplasat în centrul orașului Taraclia, la 290 m sud-vest de edificiul bisericii cu hramul Sf. Mare Mucenic Gheorghe din orașul Taraclia și actualmente corespunde cu adresa str. Lenin 134. Patru morminte deranjate în timpul lucrărilor de excavare au fost cercetate în anul 2013². Încă un complex funerar din componența acestei necropole, a fost cercetat în anul 2014³.

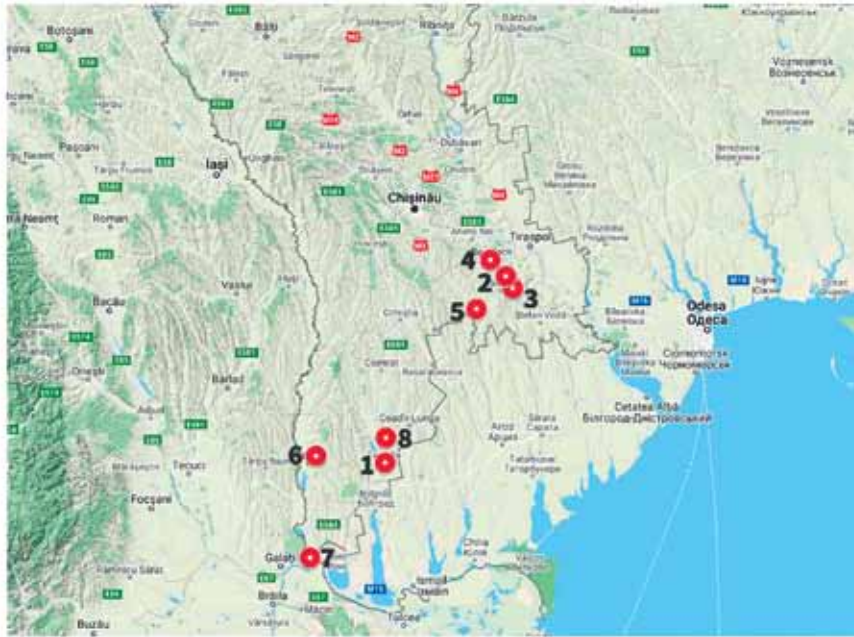
Mormântul 1. A fost depistat la adâncimea de 1,20 m. Complexul a fost puternic deranjat în timpul lucrărilor de construcție. Groapa avea forma ovală neregulată cu dimensiunile: lungime 1,97 m, lățime maximă 0,65 m, adâncimea de la nivelul depistării 0,15-0,2 m. Defunctul a fost depus în poziție întinsă pe spate, mâinile drepte, orientat cu craniul spre vest-sud-vest (Fig. 1, 2-3).

Mormântul 2. Se afla la adâncimea de 0,75-0,85 m, în stratul de sol cenușiu închis. În momentul descoperirii, scheletul a fost ridicat de către colaboratorii poliției locale. Ulterior, au fost stabilite dimensiunile gropii mormântului, lungime 1,7 m, lățime 0,5 m. Groapa a fost orientată pe direcția est-vest, având forma dreptunghiulară alungită. Studiind pozele efectuate de către polițiști în timpul identificării osemintelor, am stabilit că defunctul a fost depus în poziție întinsă pe spate, iar craniul a fost întors cu fața spre dreapta. Mâinile erau întinse de-a lungul corpului, iar picioarele drepte (Fig. 1, 4).

¹ Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.1606.06 „Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval din Republica Moldova – CV-PAM”, implementat prin intermediul Programelor de Stat 2020-2023, prioritatea strategică IV. *Provocări societale*, direcția strategică *Patrimoniu material și imaterial*, administrat de către Agenția Națională pentru Cercetare și Dezvoltare din Republica Moldova.

² Cercetări: Sergiu Popovici, Serghei Agulnikov, Eugen Mistreanu.

³ Cercetări: Sergiu Popovici, Ion Ciobanu, Ion Noroc.

1

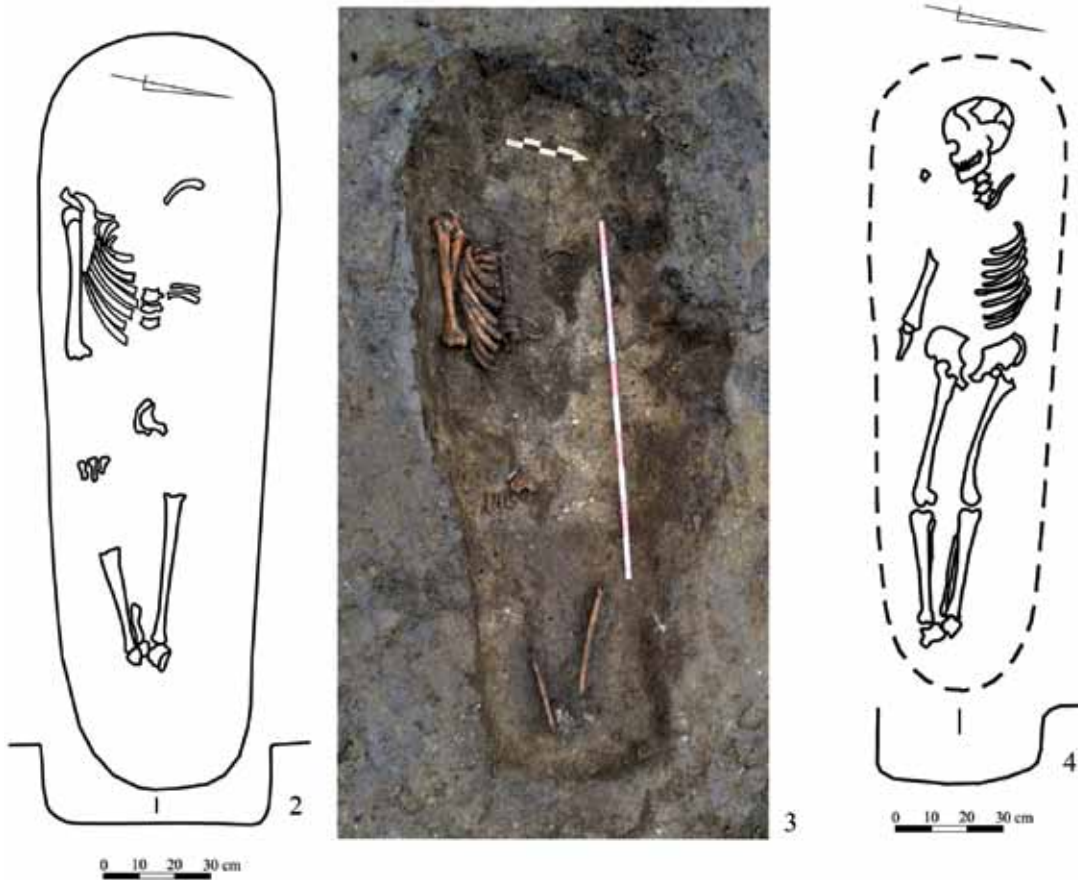

Fig. 1. 1 - amplasarea geografică a descoperirilor (1 – Taracalia; 2 – Cârânăteni, 3 – Ursoaia; 4 – Fârlădeni; 5 – Sălcuța; 6 – Roșu; 7 – Giurgiulești; 8 – Cazaclia); 2-3 Taracalia (foto: Sergiu Popovici), mormântul 1; 4 – Taracalia, mormântul 2

Fig.1. 1 – the geographical location of the discoveries (1 – Taracalia; 2 – Cârânăteni, 3 – Ursoaia; 4 – Fârlădeni; 5 – Sălcuța; 6 – Roșu; 7 – Giurgiulești; 8 – Cazaclia); 2-3 Taracalia, tomb 1 (Photo: Sergiu Popovici); 4 – Taracalia, tomb 2

1

2

3

4

Fig. 2. 1-2 Sălcuța, partea superioară a unei pietre funerare (foto: Alexei Roșca); 3 – mormântul de la Cârnațeni (foto: Sergiu Popovici); 4 – Taraclia, mormântul 5 (foto: Sergiu Popovici)
Fig.2. 1-2 Sălcuța, the upper part of a tombstone (foto: Alexei Roșca); 3 – the tomb of Cârnațeni (Photo: Sergiu Popovici); 4 – Taraclia, tomb 5 (foto: Sergiu Popovici)

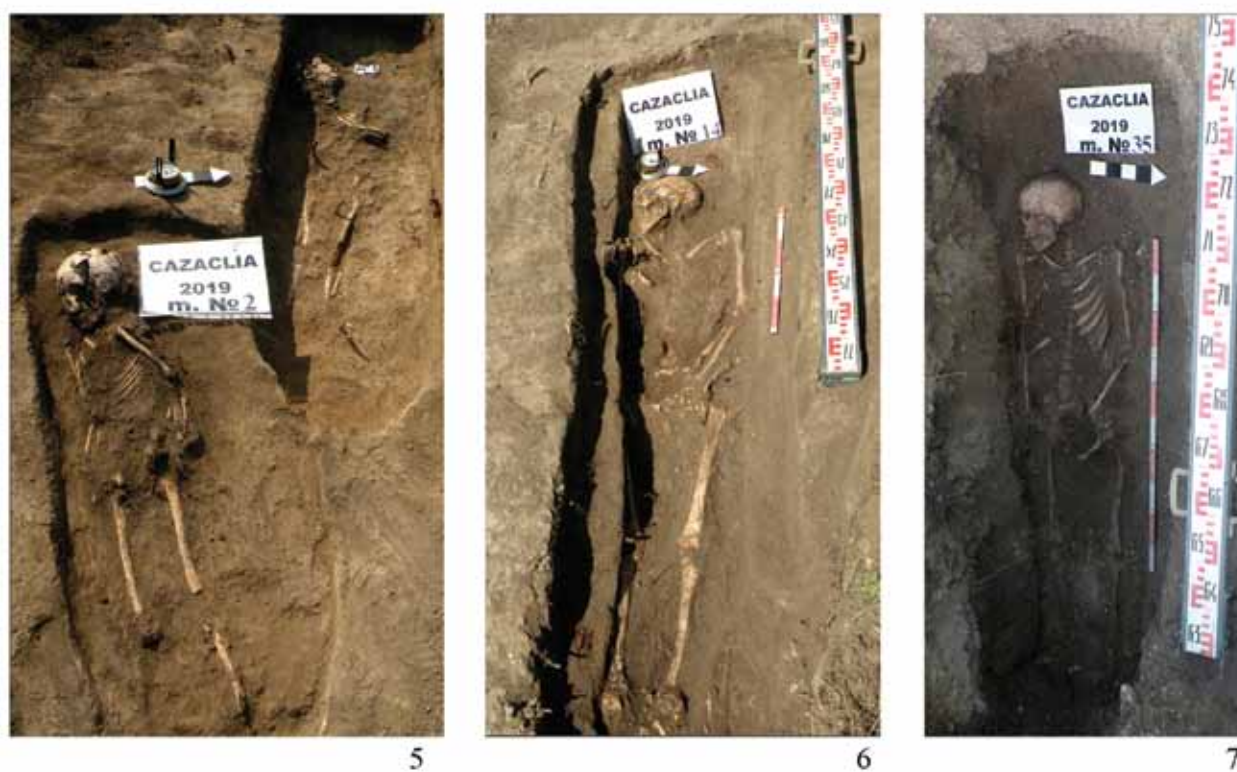

Fig. 3. 1-2 Roșu – *La Babco*, mormântul 1; 3-4 Roșu – *La Babco*, mormântul 2 (foto: Vlad Vornic); 5 – Cazaclia, mormântul 2; 6 – Cazaclia, mormântul 14; 7 – Cazaclia, mormântul 35 (foto: Serghei Agulnikov)

Fig.3. 1-2 Roșu – *La Babco*, tomb 1; 3-4 Roșu – *La Babco*, tomb 2 (Photo: Vlad Vornic); 5- Cazaclia, tomb 2; 6- Cazaclia, tomb 14; 7- Cazaclia, tomb 35 (Photo: Serghei Agulnikov)

Mormântul 3. A fost identificat la adâncimea de 1,4 m. Complexul a fost puternic afectat de lucrările de excavare. Din schelet s-au păstrat câteva fragmente de craniu, un fragment al brațului drept, câteva coaste și câteva vertebre. Pe una dintre vertebre se observau urme de la un obiect din bronz – oxizi de culoare verde.

Mormântul 4. Se afla la adâncimea de 1,35 m. Mormântul a fost complet distrus de lucrările de excavare. Din schelet au fost recuperate fragmente de craniu, coaste, un femur și o parte din bazin.

Mormântul 5. A fost cercetat în anul 2014. Mormântul a fost descoperit în urma trasării sistemelor de comunicație pentru centrul comercial din prejmă. Tot atunci a fost distrusă partea inferioară a scheletului. Osemintele se aflau la adâncimea de 0,35 m de la suprafața actuală de călare. Defunctul a fost depus în poziție întinsă pe spate, orientat cu craniul spre sud-vest. Măinile au fost întinse de-a lungul corpului (Fig. 2, 4).

2. Cârnațeni, r-nul Căușeni.

Un mormânt de inhumație a fost identificat în curtea unei gospodării din partea nord-vestică a localității, în timpul excavării unui șanț (coordonate: 46°39'55.5"N 29°28'52.8"E)⁴ în anul 2014. Groapa avea forma dreptunghiulară alungită, fiind identificată în sol galben argilos. Dimensiunile păstrate: lungime 1,2 m, lățime 0,65 m, adâncime de la nivelul depistării 0,65 m. Partea superioară a scheletului, craniul, cutia toracică, humerusul drept și cel stâng au fost ridicate în urma lucrărilor de excavare, însă recuperate de către arheologi. S-au păstrat: radiusul și ulna mâinii stângi, bazinul și membrele inferioare. Judecând după poziția osemintelor păstrate *in situ*, am presupus că defunctul se afla în poziție întinsă pe spate, mâinile întinse de-a lungul corpului, fiind orientat cu craniul spre sud-vest (Fig. 2, 3). Mormântul aparținea unui individ de sex feminin, cu vârsta estimată de deces de cca 50 de ani⁵.

3. Ursoaia, r-nul Căușeni.

Resturi scheletice a unui mormânt de inhumație au fost identificate în anul 2015, la marginea unui drum de țară între localitățile Ursoaia și Tănătari, la extrema nordică a satului Ursoaia (coordonate:

⁴ Cercetări: Sergiu Popovici, Valeriu Bubulici, Eugen Mistreanu.

⁵ Expertiza antropologică: dr. Angela Simalcsik.

46°43'02.7"N 29°26'16.4"E)⁶. Osemintele au fost scoase la suprafață de un torent de apă provocat de averse de ploaie. Scheletul s-a păstrat incomplet, din componența cestuia au fost recuperate: membrele inferioare, o parte din bazin și coaste. Conform amplasării osemintelor *in situ*, am constatat că defunctul se afla în poziție întinsă pe spate, orientat spre vest.

4. Fârlădeni-La Văleanu, r-nul Căușeni.

În anul 2015, în partea sud-vestică a localității Fârlădeni, în timpul lucrărilor agricole, în curtea unei gospodării, a fost identificat un mormânt de inhumație (coordonate: 46°46'59.9"N 29°21'02.6"E)⁷. Groapa mormântului avea forma dreptunghiulară alungită, cu dimensiunile: lungime 1,6 m, lățime 0,5 m, adâncime de la nivelul identificării 0,4 m. Defunctul se afla în poziție întinsă pe spate, mâinile drepte, orientat cu craniul spre vest. Mormântul aparținea unui individ de sex feminin, juvenilă, cu vârsta biologică în momentul decesului de cca 17-18 ani. În timpul analizei antropologice, în lotul osteologic al mormântului au fost identificate resturi care provin de la un *foetus*, al cărui schelet este bine reprezentat, fiind aproape complet⁸.

5. Sălcuța r-nul Căușeni.

În anul 1992, în partea de nord a localității Sălcuța, în zona fortificației liniare Valul lui Traian de sus, de către un localnic, a fost descoperită partea superioară a unei pietre funerare musulmane. La fața locului s-a prezentat Inspectorul-șef al Inspectoratului Național Arheologic⁹ Alexei Roșca, efectuând în zona descoperirii un sondaj arheologic. S-a constatat existența aici a unei așezări medievale târzii cu o suprafață de 1,5 ha¹⁰. Piesa a fost confecționată din rocă de culoare albă (marmură?), sculptată în relief în forma unui turban, având baza circulară. Asemenea piese ornau partea superioară a plăcilor funerare ale mormintelor de bărbați. Nu este exclus că în zona descoperirii ar fi existat

⁶ Cercetări: Sergiu Popovici, Ion Ciobanu.

⁷ Cercetări: Sergiu Popovici, Eugen Mistreanu, Ion Noroc.

⁸ Expertiza antropologică: dr. Angela Simalcsik.

⁹ Instituție existentă în anii 1991-1994, fiind subordonată Ministerului Culturii și Cultelor din Republica Moldova.

¹⁰ Alexei Roșca, *Raport către directorului Direcției Monumente, Arhitectură și Design, domnului Tudor Braga*. Chișinău, 2.03.1992, Arhiva Agenției Naționale Arheologice.

în vechime în afară de așezare și un cimitir de rit musulman (Fig. 2, 1-2).

În anul 2015, în partea sudică a localității Sălcuța, în malul surpat al unui lac, au fost identificate resturile unui schelet uman, reprezentat incomplet (coordonate: 46°34'20.7"N 29°15'06.4"E)¹¹. Urmele gropii nu au putut fi identificate. Bazinul și membrele inferioare au fost distruse. Conform datelor culese în teren s-a constatat că scheletul defunctului se afla în poziție întinsă pe spate, orientat cu craniul spre vest.

6. Roșu – La Babco, r-nul Cahul

Situl arheologic a fost descoperit în anul 2016, de către echipa de arheologi ai șantierului arheologic de la Crihana Veche, r-nul Cahul. Situl este situat la cca 2 km est de marginea de sud a satului Roșu și la 0,85 km sud-vest de s. Cotihana, pe partea stângă a Văii Cotihanei, pe un teren în pantă înclinat de la est spre vest, în punctul numit de localnici *La Babco* (coordonate: 45°55'35.2"N 28°13'53.1"E)¹². În vederea stabilirii stratigrafiei sitului, aici au fost efectuate două sondaje arheologice. Pe lângă descoperirea complexelor funerare, aici a fost stabilită existența unei așezări cu urme slabe a două orizonturi de locuire din perioada târzie a epocii bronzului/Hallstattul timpuriu și epoca romană¹³.

Mormântul 1 a fost depistat la adâncimea de circa 0,7 m de la suprafața solului, groapa complexului nu a putut fi identificată. Scheletul unui copil era orientat spre vest și avea mâinile și picioarele întinse în lungul corpului, iar craniul întors pe partea dreaptă (Fig. 3, 1-2). Scheletul, aparține unui copil, cu vârsta la deces de 4-4,5 ani.

Mormântul 2 a fost identificat la adâncimea de circa 0,6 m de la suprafața solului, forma camerei funerare nu a fost surprinsă. Scheletul era orientat cu craniul spre vest și avea mâinile întinse de-a lungul corpului, iar picioarele ușor arcuite spre stânga. Craniul defunctului a fost puternic fragmentat (Fig. 2, 3-4). Mormântul aparținea unui individ de sex feminin, cu vârsta estimată de deces de cca 20-30 de ani¹⁴.

7. Giurgiulești r-nul Cahul.

Un mormânt grav afectat, a fost descoperit în anul 2016, în malul abrupt al râului Prut, în partea sud-vestică a localității Giurgiulești (coordonate: 45°28'38.2"N 28°11'20.8"E)¹⁵. Partea superioară a scheletului s-a surpat împreună cu malul abrupt al râului Prut, o parte din oase însă au fost recuperate de către arheologi. Judecând după osemintele păstrate *in situ*, defunctul se afla probabil în poziție întinsă pe spate, fiind orientat cu craniul spre vest.

8. Cazaclia, UTA Găgăuzia,

O necropolă plană descoperită în anul 2005 a fost cercetată în anul 2019 la periferia nord-estică a localității Cazaclia, în apropierea cimitirul actual al satului (coordonate: 46°00'36.3"N 28°40'20.5"E)¹⁶. Aici au fost cercetate 40 de morminte de înhumăție. În plan, complexele funerare formează anumite rânduri întinse de la est la vest. Mormintele aveau camere funerare dreptunghiulare, prevăzute uneori cu nișă, trepte sau borduri. În unele complexe au fost surprinse urmele sicriilor din lemn, sau scânduri amplasate pe fundul gropilor. Defuncții înhumați, au fost depuși în poziție întinsă pe spate, fiind orientați cu craniul spre vest și cu fața spre sud-est (Fig. 3, 5-7)¹⁷. Prezintă interes concluziile formulate de către antropologul Alexandru Varzari, referitoare la componența și structura mormintelor cercetate în funcție de sex și vârstă. Astfel, necropola se caracterizează printr-un număr semnificativ al înmormântărilor de copii (14 indivizi) și predominanța cantitativă a înmormântărilor feminine (15 indivizi). Mormintele aparținând bărbaților au fost identificate doar în 9 cazuri. Se pare că bărbații grupului populațional înmormântat în necropola medievală târzie de la Cazaclia au fost înhumați separat, posibil, în cadrul tumulilor prezenți în abundență în zona respectivă. Speranța medie de viață a celor îngropați în necropola de la Cazaclia este de 27 de ani.

După caracteristicile tipologice, necropola plană de la Cazaclia poate fi atribuită complexelor funerare timpurii a populației mongole turcizate din câmpia Bugeacului și datată cu secolele XVI-XVII.

¹¹ Cercetări: Valeriu Bubulici, Sergiu Bodean.

¹² Cercetări: Vlad Vornic, Ion Ciobanu, Angela Simalcsik.

¹³ V. Vornic, I. Ciobanu, S. Agulnicov, „Un sit arheologic descoperit la Roșu (r-nul Cahul)”, în *Cercetări arheologice în Republica Moldova*. Campania 2016. Sesiunea Națională de Rapoarte (Chișinău: 24 mai 2017), 68-70.

¹⁴ Expertiza antropologică: dr. Angela Simalcsik.

¹⁵ Cercetări: Vlad Vornic, Ion Ciobanu, Valeriu Bubulici, Ion Noroc.

¹⁶ Cercetări: Serghei Agulnikov, Vitalie Jeleznii.

¹⁷ С. Агульников, В. Железный, „Могильник ногайской культуры у с. Казаклия”, în: *Revista Arheologică*, nr. 1(17) (Chișinău: 2021), 81-98.

Ritul funerar conține astfel de detalii tipice înmormântare timpurii, cum ar fi construcțiile complicate a camerelor funerare, trepte, nișe și acoperăminte din lemn¹⁸.

*

Majoritatea mormintelor din cele opt puncte cu descoperiri la care ne-am referit mai sus au fost realizate în gropi dreptunghiulare alungite, la o adâncime ce nu depășea 0,5-0,7 m de la suprafață. Cea mai mare adâncime a gropii a fost documentată la Taraclia, fiind de 1,4 m de la suprafața actuală de călcare. Defuncții au fost depuși în poziție întinsă pe spate, picioarele drepte, mâinile drepte aduse pe sau sub bazin. Defuncții sunt orientați cu craniul cu precădere spre direcția vestică, cu devieri. Una dintre caracteristicile mormintelor medievale târzii din câmpia Bugeacului este lipsa aproape cu desăvârșire a inventarului, doar o pereche de cercei a fost descoperită în mormântul 3 de la Cazaclia. Pentru o bună parte a materialului osteologic identificat, a fost realizată expertiza antropologică de către Alexandru Varzari și Angela Simalcsik. Conform constatărilor, tipul antropologic dominant al complexelor funerare cercetate, este cel mongoloid, fiind prezente și elemente europoide sau mediteraneene.

Luând în considerație elementele de rit și ritual funerar, tipul antropologic, starea bună de conservare a resturilor scheletice, dar și descoperirile similare mai vechi de la Comrat (1960), Gaidar (1981), Balabanu (1993)¹⁹ și Mologa (2004)²⁰, putem presupune că aceste complexe funerare reprezintă morminte izolate sau făcând parte din necropole plane ale populației mongole turcizate, cunoscută și cu etnonimul de Tătari-Nogai, răspândită în stepa Bugeacului în sec. XVI-XVIII²¹.

¹⁸ С.М. Агульников, „Отчет об археологических исследованиях у с. Казаклия в 2019 году”, în *Археология* (Комрат: 2021), 71.

¹⁹ С. Агульников, И. Чебан, „Могильники позднего средневекового времени в Буджакской степи”, în *Сборник материалов Международной практической конференции «Наука, Образование, Культура»* (Комрат: Комратский Государственный Университет, 2017), 106-108.

²⁰ А. Е. Малюкевич, С. М. Агульников, С. С. Попович, *Курганы правобережья Днестровского лимана у с. Мологи* (Одесса-Кишинев: 2017), 55-90.

²¹ С. Бакалов, *Размышления об территориальном расселении татаро-ногайских родоплеменных групп на юге прито-днестровского междуречья (в XVI-XIX вв.)*, în «Әділеттін» ғылыми еңбектері – «Научные труды «Әділет», № 2 (40), (Алматы: Каспийский общественный университет, 2012), 157-170.

CÂTEVA NOI DATE ARHEOLOGICE DESPRE MĂNĂSTIREA NEAMȚ

Vasile DIACONU,
Silviu-Constantin CEAUȘU,
Angela SIMALCSIK

Abstract

The authors highlight the outcomes of preventive archaeological research carried out at the Neamț Monastery, in Neamț County (eastern Romania) in 2019. Though it was a limited type of research, consisting of the investigation of two surfaces (i.e., a survey inside and a section outside the church founded in 1497 by Stephen the Great (1457-1504), the authors obtained a series of relevant information for the history of the monastic establishment. Recent studies have highlighted within the church the presence of a segment of a previous foundation of the current building, which we attribute to an older ecclesiastical building. Excavations carried out on the outside, limited in terms of surface, have provided new data related to the foundation level of the current church. On this occasion, the authors have also identified two funerary complexes (reburials), and they have analysed subsequently the osteological material from an anthropological perspective.

Keywords: Middle Age, Moldova, Neamț Monastery, architecture, tombs.

Mănăstirea Neamț reprezintă unul dintre cele mai importante și mai vechi ansambluri monastice din Moldova, fiind în perioada medievală și un valoros centru cultural. Pentru că originile mănăstirii coboară în timp cu aproape șase secole, istoria ei a atras atenția specialiștilor (istorici, arheologi, teologi), care au încercat, în mai multe rânduri, să aducă date concrete referitoare la etapele de construcție ale locașului monastic.

Istoricul cercetărilor

Cele mai consistente informații de ordin arheologic provin din anii '50-'60 când au fost realizate mai multe săpături în interiorul incintei mănăstirii, fiind vizată în mod special zona aflată la sud de biserică ridicată la 1497 de Ștefan cel Mare. Aici a fost constatată o succesiune de vestigii, cele mai timpurii fiind atribuite secolelor XIV-XV. Mai

precis, a fost identificată o suprafață în care s-ar fi succedat biserică de lemn din secolul al XIV-lea și cea de zid ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun (Fig. I/1, 2)¹.

Recent, o privire retrospectivă asupra situației înregistrate la Mănăstirea Neamț o regăsim în paginile unui articol semnat de Adrian Bătrâna și Gheorghe Sion, asupra căruia vom reveni în rândurile de mai jos și care nuanțează mai vechile aserțiuni.

Singurele cercetări arheologice efectuate în interiorul bisericii au fost realizate în anul 2013, cu prilejul deschiderii mormântului Cuviosului Paisie Velicikovski. În respectiva etapă a fost cercetată o criptă din cărămidă, din care au fost recuperate osemintele umane atribuite personajului amintit, la momentul actual mormântul fiind acoperit cu o pardoseală de sticlă².

La cele menționate anterior se adaugă și rezultatele unei cercetări arheologice preventive de mică amploare, desfășurată la Biserica „Înălțarea Domnului” în vara anului 2019, și care constituie subiectul articolului de față.

Materiale și metode

Recentele lucrări au fost determinate de extinderea rețelei de termoficare a edificiului monahal, ceea ce a implicat o săpătură pe latura de nord a bisericii amintite, dar și în interiorul monumentului. În exteriorul lăcașului de cult a fost trasată o secțiune de 3×1,5 m, perpendiculară pe absida nordică și care s-a continuat în interior cu un sondaj de 2×1,5 m (Fig. I/3).

¹ Ștefan Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț* (București: Editura Tehnică, 1958), 19; Radu Heitel, „Cercetările arheologice efectuate la Mănăstirea Neamț”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 5-6 (1962), 330-331; Ion Balș, Ștefan Balș, Radu Heitel și Petre Năsturel, „Restaurarea Mănăstirii Neamț”, în: *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, I (1964), 46. Vezi și Petre Diaconu, „Săpăturile de la Mănăstirea Neamț”, în: *Materiale și cercetări arheologice*, VI (1962), 701.

² Gheorghe Diaconu, „Chipul Sântului Paisie Velicikovski și deshumarea moaștelor sale (II)”, în: *Revista Teologică*, 2, (2017), 172-227.

Singurele materiale arheologice au fost identificate în săpătura exterioară, constând în resturi osteologice, care au fost supuse unei analize antropologice.

După curățare, atribuirea individuală și reconstituire, pentru fiecare individ în parte s-au înregistrat starea de conservare³, gradul de reprezentare⁴ și modificările tafonomice⁵. Următorul pas a fost estimarea vârstei biologice în momentul decesului⁶ și determinarea sexului⁷. Ulterior s-au prelevat datele biometrice, morfoscopice și conformativ⁸ și s-a calculat statura scheletică după lungimea oaselor lungi ale membrelor⁹. Etapa de analiză paleopatologică a

constat în identificarea eventualelor traumatisme, patologii, anomalii și trăsături epigenetice dentare și osoase¹⁰, înregistrarea indicatorilor stresului fiziologic¹¹ și analiza indicatorilor musculo-scheletici sau ocupaționali care indică adaptări funcționale, stilul de viață și intensitatea efortului fizic¹².

Rezultate

În săpătura exterioară, la o distanță de 1,5 m față de fundația bisericii și la adâncimea de -0,80 m

3 Brian Connell, „Preservation and archaeological data”, în: *Guidelines to the standards for recording human remains*, ed. Megan Brickley and Jacqueline I. McKinley (Southampton: BABAO, IFA, 2008), 8.

4 Jane E. Buikstra and Douglas H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains* (Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44, 1994), 5-8.

5 Buikstra and Ubelaker, „Standards for data collection from human skeletal remains”, în: *Arkansas Archaeological Survey Research Series No. 44* (Fayetteville: 1994), 95-106.

6 B.G. Smith and J. K. Knight, „An index for measuring the wear of teeth”, *British Dental Journal* 156 (1984). <https://doi.org/10.1038/sj.bdj.4805394> (accesat: 10.03.2022); Buikstra and Ubelaker, „Standards for data...”, 21-38; Aurore Schmitt, „Une nouvelle méthode pour estimer l'âge au décès des adultes à partir de la surface sacro-pelvienne iliaque”, în *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 17, no. 1-2 (2005); Krista E. Latham and Michael Finnegan, în *Age estimation of the human skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas Publisher, 2010).

7 Buikstra and Ubelaker, „Standards for data”, 16-21; Jaroslav Bruzek, „A method for visual determination of sex, using the human hip bone”, în *American Journal of Physical Anthropology* 117 (2002), <https://doi.org/10.1002/ajpa.10012> (accesat: 10.03.2022); Dana Walrath, Paul Turner and Jaroslav Bruzek. „Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination”, în *American Journal of Physical Anthropology* 125 (2004). <https://doi.org/10.1002/ajpa.10373> (accesat: 10.03.2022); Brenna Kay Blanchard, *A study of the accuracy and reliability of sex estimation methods of the human pelvis* (Chico: Spring, 2010).

8 Rudolf Martin, *Lehrbuch der anthropologie* (2nd ed.) (Jena: Fisher, 1928); Rudolf Martin and Karl Saller. *Lehrbuch der anthropologie in systematischer Darstellung* (Stuttgart: Fischer, 1956-1966); Buikstra and Ubelaker, „Standards for data...”, 69-84.

9 Mildred Trotter, „Estimation of stature from intact long limb bones”, in: *Personal identification in mass disasters: National Museum of Natural History*, ed. Thomas Dale Stewart (Washington D.C.: Smithsonian Institution, National Museum of Natural History, 1970).

10 Buikstra and Ubelaker, „Standards for data”, 83-94, 107-158; Arthur C. Aufderheide and Conrado Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Donald J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains* (Oxford: Academic Press, 2003); Robert W. Mann and David R. Hunt, *Photographic regional atlas of bone disease: A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas Publisher, 2005); Charlotte Roberts and Keith Manchester. *The archaeology of disease* (Ithaca: Cornell University Press, 2007); Tony Waldron, *Palaeopathology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Ethne Barnes, *Developmental defects of the axial skeleton in paleopathology* (Niwtot: University Press of Colorado, 1994); Ethne Barne, *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective* (Hoboken: Wiley-Blackwell, 2012); Robert W. Mann, David R. Hunt and Scott Lozanoff, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas, 2016).

11 Patty Stuart-Macadam, „Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition”, *American Journal of Physical Anthropology* 66, no. 4 (1985). <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330660407> (accesat: 10.03.2022); Alan H. Goodman and George J. Armelagos, „Factors affecting the distribution of enamel hypoplasia within the human permanent dentition”, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680404> (accesat: 10.03.2022).

12 György Pálfi and Olivier Dutour, „Activity-induced skeletal markers in historical anthropological material”, *International Journal of Osteoarchaeology* 11, no. 1 (1996). <http://dx.doi.org/10.1007/BF02442202> (accesat: 10.03.2022); John E. Robb, „The interpretation of skeletal muscle sites: a statistical approach”, *International Journal of Osteoarchaeology* 8, no. 5 (1998). [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1212\(1998090\)8:5%3C363::AID-OA438%3E3.0.CO;2-K](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1212(1998090)8:5%3C363::AID-OA438%3E3.0.CO;2-K) (accesat: 10.03.2022); Robert Jurmain, *Stories from the skeleton. Behavioral reconstruction in human osteology* (London: Routledge, 1999); Anna Myszka and Janusz Piontek, „Variation of musculoskeletal stress markers in the Medieval population from Cedynia (Poland) – proposal of standardized scoring method application”, *Collegium Antropologicum* 36, no. 3 (2012); Sébastien Villotte et al., „In search of consensus: Terminology for enthesal changes (EC)”, *International Journal of Paleopathology* 13 (2006). <https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2016.01.003> (accesat: 10.03.2022).

au fost identificate mai multe țevi din vechea rețea de termoficare. Tot aici a fost surprinsă o porțiune din împământarea electrică, iar profilele stratigrafice confirmă existența mai multor intervenții antropice recente. Ca o constatare generală, menționăm că depunerile din secolele XIV-XV au fost amputate de lucrările de la sfârșitul veacului al XV-lea, evidențiindu-se doar nivelul de turnare a agregatelor în șanțul de fundație, aflat la -1,38 m față de cota „0”¹³. În raport cu elevația, fundația se decroșează cu 0,45/0,50 m (Fig. II).

Lângă fundația absidei nordice săpătura a atins cota de -1,60 m față de nivelul actual de călcare, respectiv -2,17 m față de cota „0”. La adâncimea de -1,50 m, lângă profilul de vest (-2 m față de cota „0”), a fost identificat un prim complex funerar, notat M.1. Este vorba de o reînhumare, din care s-au păstrat oasele membrilor inferioare ale unui individ adult, câteva vertebre și o claviculă. Printre oase au fost identificate și două cuie de fier, provenite, cel mai probabil de la un sicriu.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet, slab reprezentat (Fig. IV/1); segment cranian absent; segment postcranial reprezentat prin vertebrele C1, C6, C7 și T1, omoplatul stâng, clavicula stângă, femure, tibii, peronee, rotule, calcane, astragal drept, navicular drept, metatarsianul I drept, falanga proximală I dreaptă, două metatarsiene de pe dreapta și două de pe stânga, două metacarpene de pe stânga; stare de conservare bună.

Estimarea vârstei la deces: 35-40 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus I*).

Determinarea sexului: masculin.

Caracteristici morfo-metrice: osatură robustă, zveltă; femur stenomer pe dreapta și eurimer pe stânga; tibie euricnemă pe dreapta și mezocnemă pe stânga; statură scheletică mare (171-176 cm).

Patologii osoase: osteoartrită la debut pe extremitatea scapulară a claviculei de pe stânga (Fig. IV/3); excrescență osoasă (osteofit) pe fațeta claviculă a omoplatului stâng (Fig. IV/4); coroziune incipientă pe corpul vertebrei C6 (Fig. IV/2).

Indicatori ocupaționali: sulcus costo-clavicular pe clavicula stângă (Fig. IV/3); pilastrie femurală moderată, bilateral; inserții musculare extrem de accentuate pe femure, cu modificări entezopatice pe *linea aspera* și în regiunea subtrohanteriană (Fig. IV/7); modificări entezopatice pe calcane

(Fig. IV/5); curbura antero-posterioară a diafizelor femurale (mai accentuată în treimea proximală); fațete suplimentare pe articulația tibio-talară (bilateral) (Fig. IV/6); stres biomecanic la nivelul membrului inferior, corelat cu mobilitatea terestră.

Observații tafonomice: urme de oxizi de fier pe tibii (Fig. IV/6), femure și rotule; urme de cărbuni pe femurul stâng (Fig. IV/8); exfoliere accentuată pe oasele membrilor inferioare (Fig. IV/8), produsă în mediul în care au zăcut osemintele; fragmentare accentuată, rupturi și fisuri produse *postmortem*.

Sub vechea rețea de termoficare, la adâncimea de -0,90m (-1,67 m față de cota „0”), a fost identificat un al doilea complex funerar, reprezentând tot o reînhumare, deranjată, cel mai probabil, în timpul montării țevilor metalice. Din acest mormânt, notat M.2, s-a păstrat un craniu și câteva vertebre.

Gradul de reprezentare și starea de conservare: schelet incomplet, foarte slab reprezentat (Fig. V/1); segment cranian aproape complet (cu câteva lipsuri/distrugeri în regiunea feței); segment postcranial prezent doar prin cinci vertebre cervicale (C1-C5); stare de conservare bună.

Estimarea vârstei la deces: 40-50 ani (adult de vârstă mijlocie sau *maturus II*).

Determinarea sexului: masculin.

Caracteristici morfo-metrice: neurocraniu sferoid (privit din plan vertical); indice cefalic brahi-cran; frunte îngustă și teșită; relief cranial accentuat; fosă canină de profunzime moderată; zigomatice înalte și reliefate; occipital scund și larg; mandibulă destul de gracilă, cu simfiză intermediară nereliefată, ram scurt și îngust, relief evidențiat (Fig. V/2-7).

Anomalii dentare: tremă de circa 2,5 mm pe hemiarcada superioară dreaptă, între P² și M¹ (Fig. V/6); anomalie de poziție a caninilor inferiori (răsușiți în alveolă) (Fig. V/7).

Patologii dentare (Fig. V/6-9): stare de sănătate dentară precară; tartru supragingival depus în strat subțire pe ambele fețe ale coroanelor; abraziere a coroanelor dinților frontali; malocluzie pe partea stângă, cauzată de durerile dentare de la molarii cariati de pe partea dreaptă; opt căderi/pierderi dentare produse în timpul vieții (cinci pe arcada superioară, trei pe arcada inferioară); opt carii (patru pe arcada superioară, patru pe arcada inferioară); inflamație a bolții palatine; parodontoză, hipoplazie liniară a smalțului pe caninii inferiori și superiori (câte două defecte) (Fig. V/8) și pe incisivi.

Traumatisme: pe fețele vestibulare ale incisivilor și caninilor de pe arcada superioară au fost identifi-

¹³ Cota „0” (W) corespunde pragului dintre pridvorul și pronaosul bisericii.

cate câteva șanțuiri (Fig. V/9), care ar putea indica un anumit tip de uzură traumatică de tip eroziv mecanic (pilire?).

Indicatori ocupaționali: musculatură nucală accentuată (torus occipital).

În sondajul din interiorul bisericii, după înlăturarea actualei pardoseli din plăci de marmură, a fost descoperit un paviment realizat din cărămizi rectangulare nesmălțuite (Fig. III/1), așezat pe un pat de mortar. Acestea pot fi grupate în două tipuri: primul tip este de dimensiuni mari, de 27×22 cm, în timp ce al doilea tip, dispus în spic de jur împrejurul absidei, are dimensiunile de 12,5/13×22 cm. Urmărind succesiunea depunerilor arheologice din interiorul sondajului, constatăm prezența a trei pânze de mortar ce corespund diverselor stadii de realizare a elevației și care alternează cu nivele de umpluturi argiloase, compactate, așternute etapizat în interiorul lăcașului (Fig. III/3-4). În ceea ce privește nivelul de turnare a fundațiilor, față de cota de referință¹⁴, acesta se află la -1,45 m. În raport cu elevația, fundația prezintă un decroș ce variază între 0,45 m și 0,52 m. Observația principală privește descoperirea unui segment dintr-o fundație care a fost suprapus pe nivelul de construcție a bisericii ștefaniene (Fig. III/2-3). Tronsonul descoperit a fost realizat din piatră legată cu mortar și descrie un traseu curb, cel mai probabil absida de nord a unei biserici mai vechi. Or, după cum se știe, punctul de vedere consacrat în istoriografie pornește de la premisa funcționării atât a lăcașului de lemn din secolul al XIV-lea, cât și cea a bisericii de zid ctitorite de Alexandru cel Bun, într-o zonă aflată la sud de actualul monument¹⁵. Însușindu-ne carențele și neajunsurile cercetărilor efectuate în anii '50-'60¹⁶, ce au fost expuse cu altă ocazie de Adrian Bătrâna și Gheorghe Sion¹⁷, și asupra cărora nu vom mai insista, noua descoperire credem că reprezintă un ele-

ment important în sprijinirea ipotezei recent vehiculate în istoriografie, conform căreia succesiunea bisericilor trebuie urmărită tocmai în zona rămasă necercetată și care coincide cu cea a actualului monument de epocă ștefaniană¹⁸.

Concluzii

Deși la Mănăstirea Neamț au fost efectuate mai multe cercetări arheologice, încă nu au fost elucidate toate aspectele privitoare la evoluția acestui așezământ monahal în secolele XIV-XV. Așa cum s-a menționat, însăși biserica ctitorită de Ștefan cel Mare nu a beneficiat de o investigație arheologică desfășurată în interiorul ei, motiv pentru care unele detalii au stat sub semnul ipoteticului.

Recentele cercetări preventive, desfășurate pe absida nordică a Bisericii „Înălțarea Domnului”, au pus în evidență, în interiorul lăcașului de cult, existența unui segment dintr-o fundație de piatră zidită, ce o atribuim unei biserici mai vechi. În secțiunea din exteriorul edificiului au fost făcute o serie de observații legate de nivelul de fundare al monumentului ștefanian și s-a observat că zona a fost puternic afectată de intervenții antropice de dată recentă. Tot în această zonă au fost identificate două complexe funerare, constând în două reînhumări. Fiind lipsite de inventar, datarea celor două morminte este dificilă. Analiza antropologică a resturilor scheletice a indicat faptul că e vorba de doi indivizi adulți, bărbați, cu vârste de 35-40 și respectiv 40-50 de ani.

¹⁴ Cota „0” corespunde pragului dintre pridvorul și pronaosul bisericii.

¹⁵ Ștefan Balș, Corina Nicolescu, *Mănăstirea Neamț* (București: Editura Tehnică, 1958), 17-19; Heitel, *Cercetările arheologice*, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 5-6 (1962), 330-331.

¹⁶ O intervenție limitată s-a produs în anii când au fost deshumate osemintele Sfântului Paisie și amenajată cripta Diaconu, „Chipul Sântului Paisie Velicikovski și deshumarea moaștelor sale” (II) în: *Revista Teologică* (2017), nr. 2, 172-227.

¹⁷ Adrian Bătrâna, Gheorghe Sion, „Despre activitatea constructivă desfășurată de Alexandru cel Bun în cuprinsul așezământului de la Neamț”, în: *Memoria Antiquitatis*, XXV-XXVI (2010), 397-399.

¹⁸ *Ibidem*, p. 402-403.

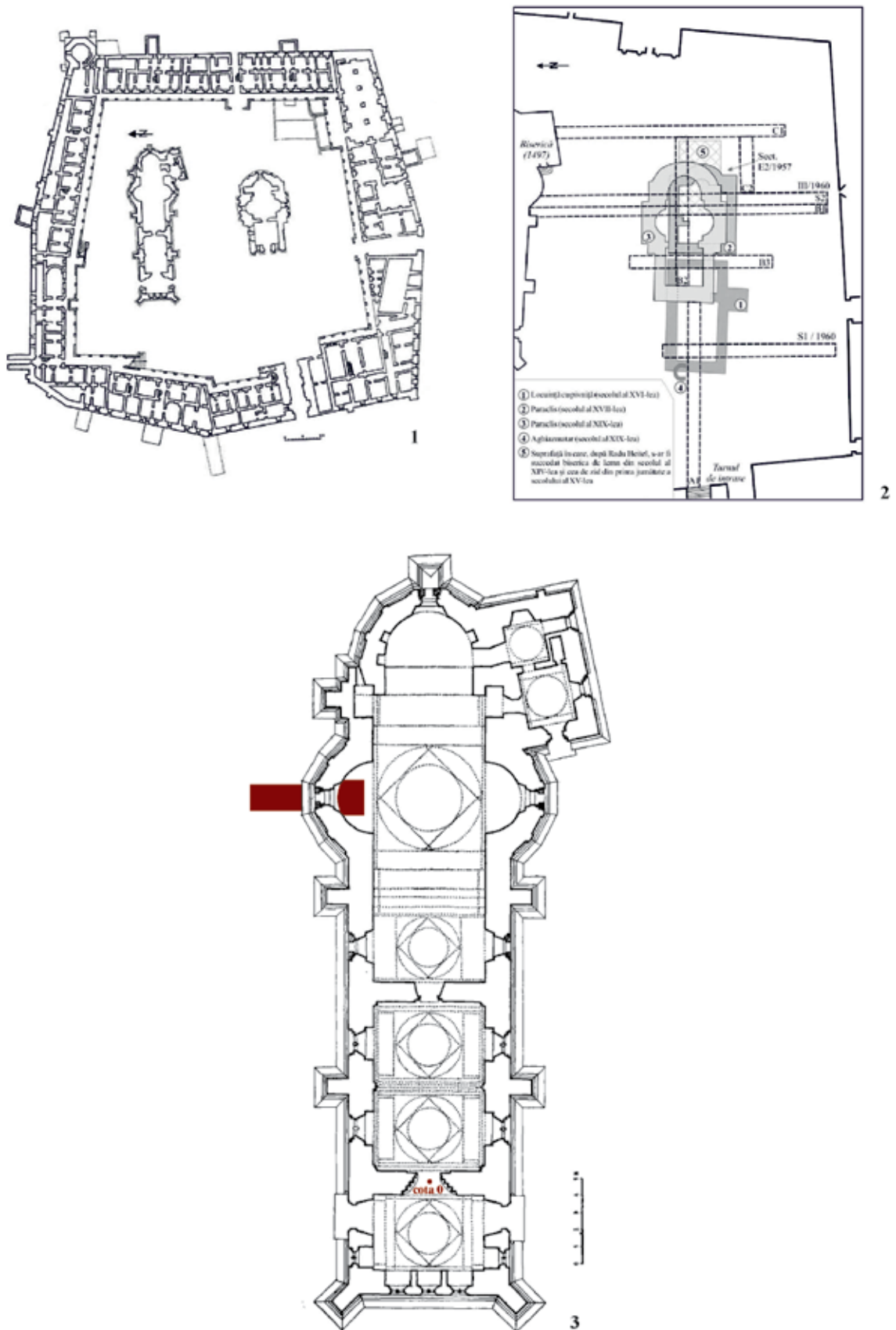

Fig. I. 1. Planul incintei Mănăstirii Neamț înainte de restaurare (*apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 3); 2. vestigiile descoperite la sud de biserica Mănăstirii Neamț (*apud* Bătrâna, Sion 2010, fig. 2); 3. Amplasamentul secțiunii și a sondajului din 2019 (planul bisericii *apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 12).

Fig. I. 1. Plan of the Neamț Monastery perimeter before restoration (*apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 3); 2. The ruins discovered South of the church of the Neamț Monastery (*apud* Bătrâna, Sion 2010, fig. 2); 3. Emplacement of the 2019 section and survey (church plan *apud* Balș, Nicolescu 1958, fig. 12).

1

2

3

4

Fig. II. Secțiunea I. 1. Aspect general; 2. Fundația bisericii; 3. Profilul de est al secțiunii; 4. profilul de vest al secțiunii.
Fig. II. Section I. 1. General appearance; 2. Church foundation; 3. Eastern profile of the section; 4. Western profile of the section.

1

2

3

4

Fig. III. Sondajul I. 1. paviment; 2. fundația și elevația absidei de nord a naosului și restul de fundație descoperit; 3. profilul de est; 4. profilul de vest.

Fig. III. Survey I. 1. Pavement; 2. Foundation and elevation of the northern naos apse and the rest of the foundation discovered; 3. Eastern profile; 4. Western profile.

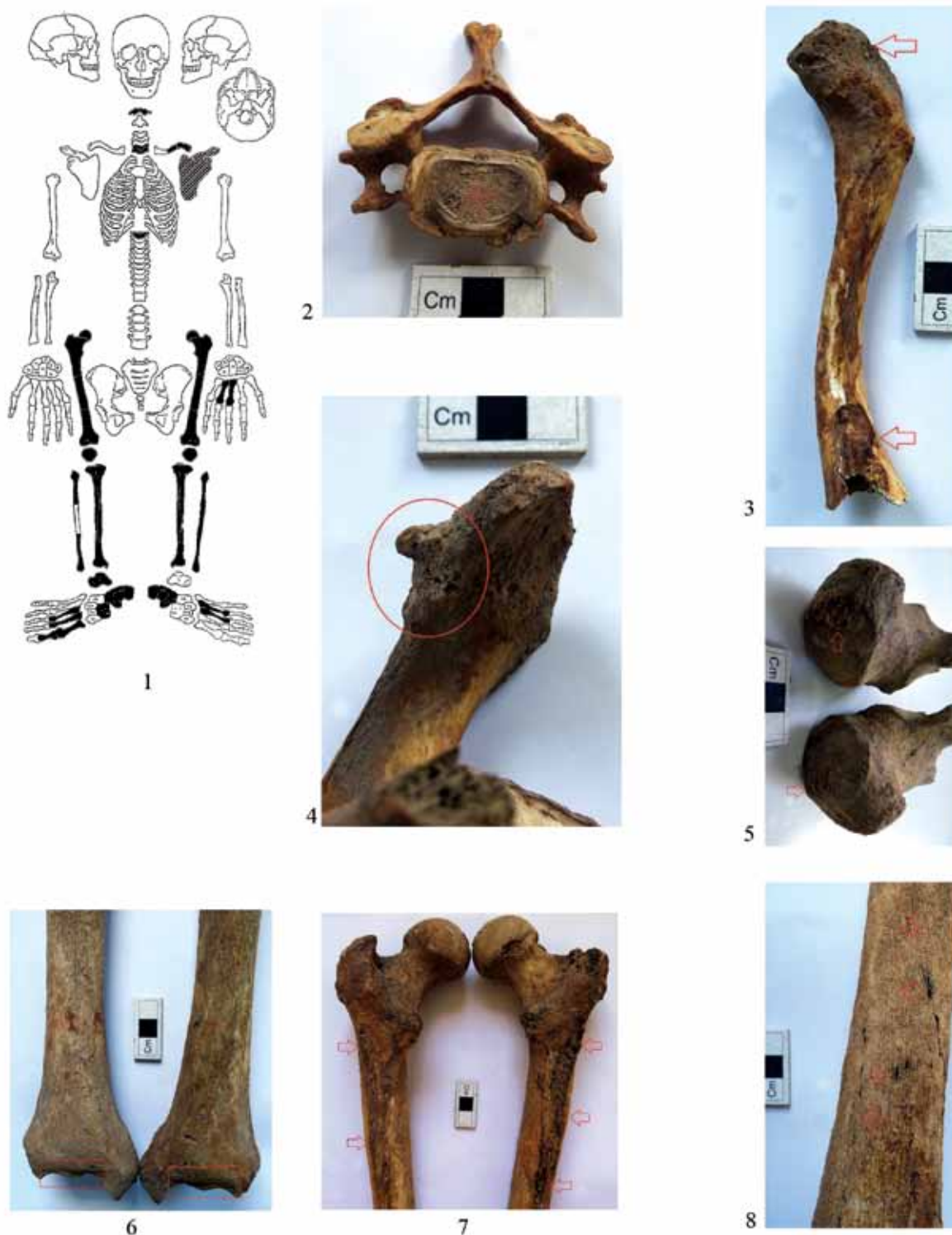

Fig. IV. Mănăstirea Neamț, mormântul 1. Bărbat, 35-40 de ani. 1. Starea de reprezentare a scheletului; 2. Vertebra C6, coroziune; 3. Clavicula stângă, sulcus costo-clavicular și degenerare incipientă; 4. Omoplatul stâng, osteofit; 5. Calcaneii, entezofite; 6. Tibii, fațete suplimentare de articulație, urme de oxid de fier și de cărbune; 7. Femururi, treimea proximală, fața posterioară, inserții musculare accentuate; 8. Femur stâng, exfoliere și urme de cărbuni.

Fig. IV. Neamț Monastery, grave 1. Male, 35-40 years old. 1. The representation state of the skeleton; 2. C6 vertebra, corrosion; 3. Left clavicle, costo-clavicular sulcus and incipient degeneration; 4. Left scapula, osteophyte; 5. Calcanei, enthesophytes; 6. Tibiae, squatting facets, traces of rust, and charcoal; 7. The femur, proximal third, posterior face, pronounced muscle insertions; 8. The left femur, exfoliation, and traces of charcoal.

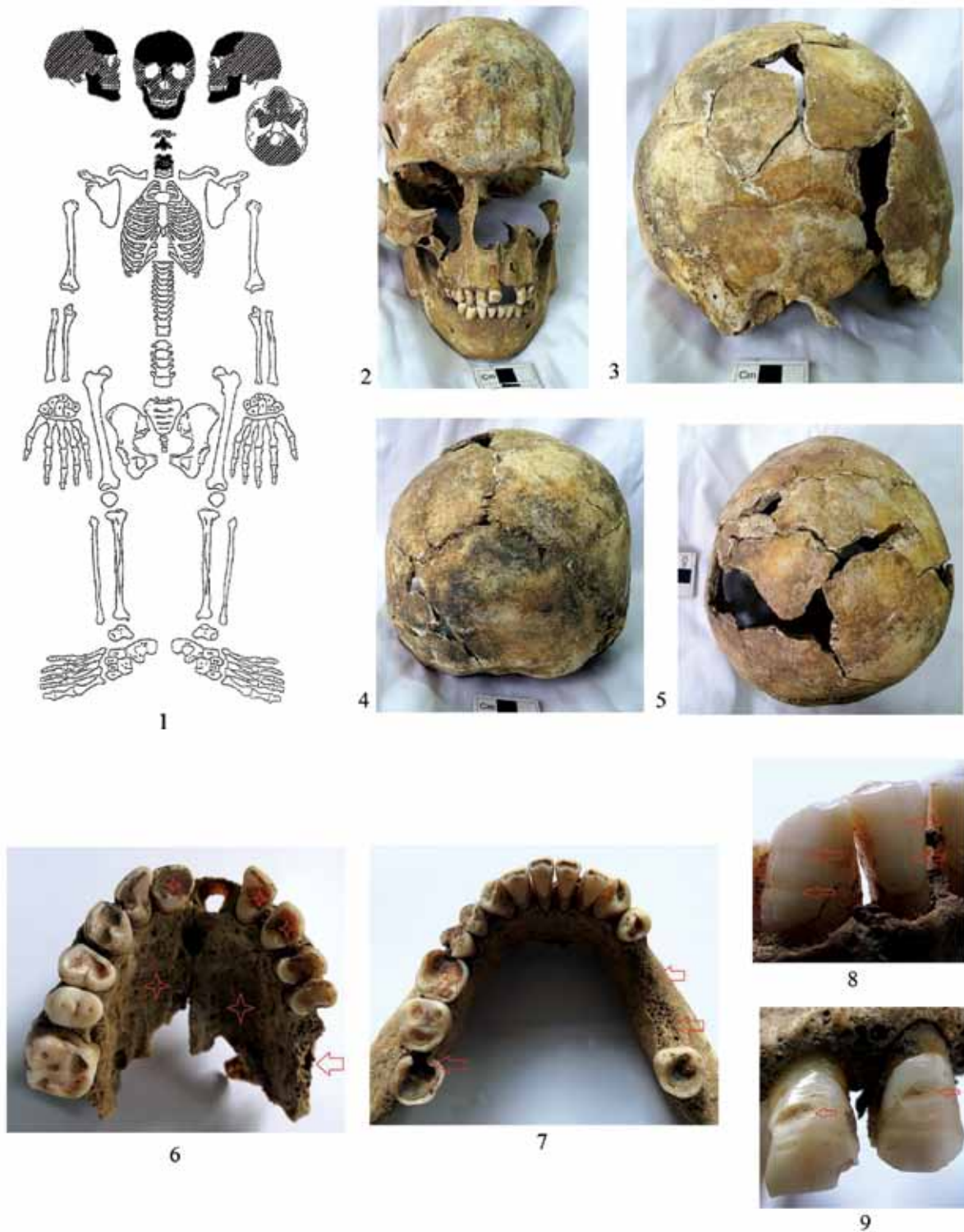

Fig. V. Mănăstirea Neamț, mormântul 2. Bărbat, 40-50 de ani. 1. Starea de reprezentare a scheletului; 2-5. Craniul văzut din planurile facial, lateral, occipital și vertical; 6. Arcada dentară superioară; 7. Arcada dentară inferioară; 8. Hipoplazia liniară a smalțului; 9. Șănțuiri/depresiuni pe dinții frontali superiori.

Fig. V. Neamț Monastery, grave 2. Male, 40-50 years old. 1. The representation state of the skeleton; 2-5. The skull seen from the facial, lateral, occipital, and vertical planes; 6. Upper dental arch; 7. Lower dental arch; 8. Linear enamel hypoplasia; 9. Grooves/depressions on the upper front teeth.

DESPRE O PERECHE DE CERCEI DIN COLECȚIA MUZEULUI MUNICIPIULUI BUCUREȘTI

Silviu OȚA,
Dragoș Al. MIREA

Abstract

In the collections of the Museum of Bucharest was found a pair of earrings from the George Severeanu collection, which has remained unpublished until now. Most likely due to the rarity of such ornaments discovered in Romania, but also to the fact that its place of discovery is unknown. According to its characteristics of making, but also of the decorative elements, the source of inspiration of the jeweller indicates the pieces from the East-Adriatic space, from the end of the 13th century and the 14th century. Their physicochemical analysis is quite different from that of specimens from the western Balkan Peninsula, made mostly of silver or gold. The specimens from the collection of the Bucharest museum suggest a possible making of them at the end of the 14th century or the beginning of the 15th century.

Keywords: earring, silver, filigree, glass, collection.

În cadrul colecțiilor de artefacte deținute de către Muzeul Municipiului București¹ se află o pereche de cercei rămasă aproape necunoscută mediului științific. Ea face parte din colecția George Severeanu și a fost expusă în cadrul expoziției de bază a instituției amintite². Din păcate, nu este cunoscut nici momentul achiziției și nici al descoperirii lor. În acest stadiu al cercetării, modelul de cercei în discuție nu a intrat prea mult în atenția cercetătorilor din țara noastră, deoarece în spațiul românesc sunt doar exemplare sporadice și nici nu provin din contexte arheologice clare, în afara tezaurului de la Schinetea (jud. Vaslui)³. O altă pereche, relativ ase-

mănătoare, se află în colecția Muzeului Național de Artă al României⁴. Ea a fost publicată în anii '60 în fosta Iugoslavie⁵.

Descrierea pieselor

1. Cercel (MMB, inv. nr. 19650; **Fig. 1. 1/a-b; Fig. 2. 1/a-c**). Veriga (D=24,8 mm) a fost confecționată din sârmă simplă (D=1,3 mm), cu un capăt îndoit într-o parte. Cel opus a fost aplatizat și îndoit spre exterior, în formă de buclă. Pe verigă sunt introduse două pandantive și au fost fixate o plăcuță decorativă, ornamentată probabil cu o pastilă de sticlă de culoare albastră și o alta decorată cu o cupolă din sârme. Cea din urmă a fost montată între cele două sfere. Imediat după buclă, în jurul verigii au fost înfășurate patru spire de sârmă filigranată. Cercelul a fost rupt, iar mai apoi „reparat” cu o sârmă înfășurată în jurul celor două bucăți rezultate.

Sferele introduse pe verigă sunt ajurate (**Fig. 1. 4**) și au fost executate prin turnare (D=12,00 mm), câte o jumătate, apoi lipite în zona mediană. Ele imită filigranul (**Fig. 2. 1/detalii sferă/a**). Pe fiecare dintre ele au fost fixate câte trei grupuri de cerceulețe duble, concentrice și distanțate, din sârmă torsionată. Între ele au fost lipite câte patru tuburi de sârmă spiralată, distanțate, dispuse în formă de cruce. Pe marginea interioară a fiecărui cerceuleț (n. n. cel de dimensiuni mai mici) este câte o cupolă în formă de floare, fiecare are șase petale. Ele au fost confecționate din sârme îndoite și aplatizate (**Fig. 2. 1/c, detaliu d**). Spre vârful fiecăreia, este câte un cerceuleț filigranat, suprapus de o granulă (D peste cupola=16,1 mm; **Fig. 1. 7**). La primul pandantiv lipsește una dintre cele trei cupole.

¹ În continuare MMB este prescurtarea ce va fi folosită pentru Muzeul Municipiului București.

² Pe această cale mulțumim colegilor Vasile Opriș și Dan Pârvolescu pentru posibilitatea de a studia cele două artefacte.

³ Ruxandra Alaiba, „2. Schinetea, comm. de Dumești, dép. de Vaslui; 1982”, în *Monnaies et parures du Musée Départemental „Ștefan Mare” de Vaslui*, Corpus Nommorum Moldaviae, ed. Viorel M. Butnariu (Iași: Pamfilus, 2007), 24, Fig. 12; 25; Svetlana Reabteva, *Piese de podoabă și*

vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV-XVII) (Brăila: Istros, 2014), 82, 302, Fig. 40/6.

⁴ În continuare MNAR este prescurtarea ce va fi folosită pentru Muzeul Național de Artă al României.

⁵ La acea vreme, perechea de cercei, împreună cu altele asemănătoare din spațiul ex-iugoslav și bulgar a fost atribuită influenței meșterilor italieni.

Între cele două sfere, în jurul verigii a fost înfășurată sârmă filigranată. Peste ea a fost lipită o plăcuță decorată cu o cupolă executată similar cu cele de pe pandantive, dar cu șapte petale (**Fig. 2. 1/a, detaliu b**) și un tub spiralat. Probabil cel de-al doilea a fost pierdut, dacă avem în vedere următorul cercel.

La mijlocul verigii, lângă ultima sferă, este montată (**Fig. 1. 6**) o altă plăcuță rotundă (D=8,1 mm). Pe margine are lipit un cerc de sârmă buclată (**Fig. 2. 1/a, detaliu c**). Acesta înconjoară o casetă tubulată în care a fost fixată o pastilă de sticlă de culoare albastră sau o piatră semisferică la exterior (H placă, casetă și sticlă=5,1 mm).

Gr.=8,21 grame.

2. Cercel (MMB, inv. nr. 19757; **Fig. 1. 2/a-b; Fig. 2. 2/a-d**) similar cu precedentul, dar păstrat întreg. Veriga (D=30,00 mm) este din sârmă simplă (D sârmă=1,5 mm), identică cu cea a exemplarului precedent. De pe prima sferă (anume cea de lângă buclă), lipsește o cupolă (D=11,1 mm). De la baza uneia dintre ele se mai păstrează doar un cadru de sârmă filigranată, iar granula din vârful ei nu s-a păstrat. Între cele două sfere mari și cupola centrală lipită pe plăcuța rotundă, mai sunt alte două tuburi de sârmă spiralată.

Gr.=7,79 grame.

Acest model de cercei a cunoscut în timp mai multe variante ornamentale, mai bogate sau mai sărace⁶. Cele mai multe exemplare au fost confecționate din argint și mai puțin din alte materiale.

Veriga este una relativ simplă, realizată în tehnica ciocănirii (**Fig. 1/3**). Ea este specifică în special coastei Dalmate, pentru o lungă perioadă de timp⁷. Modelul a fost utilizat și de către bijutieri din zona vest-pontică în special în secolele X-XI. Astfel de verigi au fost întâlnite la exemplare de cercei din Dobrogea, ca, de exemplu, la două piese din tezau-

rul de la Dinogetia⁸, sau cercei descoperiți la Piatra Frecăței⁹. În acest spațiu vest-pontic, modelul a fost însă abandonat treptat după secolul al XI-lea, spre deosebire de vestul Balcanilor.

Pentru secolele mai târzii, anume XIV-XV, prezența cerceilor cu veriga cu un capăt aplatizat și îndoit în exterior în formă de buclă, iar cel opus îndoit în lateral pentru teritoriul vest-pontic, poate sugera că ei ar fi o imitație a celor din zona Mării Adriatice, fie părți ale lor erau importate și asamblate de bijutieri în alte areale, respectând gusturile și cerințele localnicilor.

Pentru moment, voi discuta doar despre acele verigi pe care au fost montate pandantive sferice, decorate similar sau asemănător cu cele două exemplare din colecția MMB. În spațiul rusesc, imitațiile cerceilor din zona Mării Adriatice, sunt ușor diferite, din punctul de vedere al terminațiilor verigilor. Acestea sunt din bară sau sârmă simplă, cu un capăt aplatizat și îndoit spre exterior în formă de buclă, iar cel opus de formă rombică, cu o perforație centrală. Ele sunt specifice unei mari părți a exemplarelor din spațiul rus, dar și din Moldova.

Pe lângă modelele de verigă menționate anterior, s-a observat că mai există un model utilizat la astfel de pandantive. Pentru moment, el este sesizat doar în teritoriul actual al Macedoniei nordice. Este vorba de o pereche de cercei la care veriga a fost realizată din sârmă pusă în două pe un anumit segment, apoi torsionată¹⁰. Ele puteau fi decorate

⁸ Luminița Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donauebietes im 11.-15. Jahrhundert* (București: Muzeul Național de Istorie, 2001), 104, Taf. 14/3-4.

⁹ Luminița Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck...*, 114, Taf. 22/1-2, 6-7.

¹⁰ Este vorba de cercei descoperiți la Prilep (Elica Maneva, *Srednovjekoveh nakit od Makedonija* (Skopje: Grafički Centar, 1992), 49, 222, Pl. 21/C/2a-b), Zaječar (Mirjana Ćorović-Ljubinković, „Naušnice T.Z. Tokajskog tipa”. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 3 [1954], 85, Sl. 6, 7; 86), Vinča (Ćorović-Ljubinković, „Naušnice”, 87, Sl. 11), Schinetea (Alaiba, „2. Schinetea”, 24, Fig. 13; 25, 26, Fig. 14, 15, 18, 19; 27), Olteni (Dinu V. Rosetti, „Tezaurul de podoabe medievale de la Olteni (Teleorman) și elementele lor bizantine”, în *Buletinul Monumentelor Istorice* 41, 4 [1972], 12, Fig. 24, sus), Brașov (Antal Lukács, „Tezaurul de la Streza – Cârțișoara (jud. Sibiu)”, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)* 49, 2 (1998): 154, Fig. 5/rând doi, stânga; 155), Dubovac (Marija Birtašević, „Zbirka srednjevekovnog i kasnog narodnog nakita iz Dubovca”, în *Rad Vojvođanskih Muzeja* 10 [1961], 25, 27, Tab. 1/1, 2, 2a), Vršac (Ćorović-Ljubinković, „Naušnice Z. Tokajskog tipa”, în *Rad Vojvođanskih Muzeja* 3 [1954], 81-93, 87, Sl. 12), Cuptoare-Sfoega (Dumitru Țicu,

⁶ Aș dori să mulțumesc colegilor din Croația (Zagreb) și Serbia (Beograd) pentru sprijinul acordat, anume Želiko Demo și Dejan Radičević.

⁷ Vladimir Sokol, *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia. A Study of Graves and Grave Goods, ca. 800 to ca. 1450*, ECEEMA, ed. Florin Curta, 36 (Leiden/Boston: Brill, 2016), 230-231. Tabelul pe care se observă că astfel de verigi cu un capăt îndoit în formă de buclă, iar cel opus îndoit puțin în lateral a început să fie folosit chiar din secolul al IX-lea în zona Mării Adriatice și a fost în uz cel puțin până la mijlocul veacului al XV-lea.

uneori cu filigran. Se poate menționa în acest sens o pereche de cercei descoperită la Usje, în Macedonia¹¹, într-un tezaur¹² databil ca perioadă de acumulare din ultimul sfert al veacului al XIII-lea până în 1321. Cerceii aceștia aveau veriga confecționată dintr-o sârmă pusă în două și torsionată. Capătul unde se plia sârma a fost îndoit în lateral și formează un mic cârlig, iar cel opus a fost aplatizat și îndoit în formă de buclă. Acest model de verigi, cu anumite aspecte regionale au fost tipice Macedoniei, Serbiei, Bulgariei, Ungariei medievale sudice, Țării Românești și Moldovei.

Pandantivele exemplarelor din colecția MMB sunt ajurate, spre deosebire de cele ale cerceilor din Croația vestică, Serbia, Macedonia, cât și cele din spațiul rus, ori Moldova. Acestea din urmă au sferele compacte, neajurate. Similare sunt și piesele din tezaurul de la Schineta¹³, dar și cele din colecția Muzeului Național de Artă al României¹⁴.

Ca mod de execuție, reprezintă o variantă locală. Din păcate, necunoașterea locului de descoperire, nu ne ajută prea mult în a spune fie și orientativ, despre ce regiune este vorba. Piesele au analogii bune în special la cercei de pe coasta Dalmată, ca mod de decorare. Deosebirea între cerceii din colecția MMB și exemplarele din spațiul actual croat este că cele din urmă au cupola din sârme, de regulă mai ascuțită și lipsesc plăcuțele decorative¹⁵. O bună parte a exemplarelor din spațiul Dalmat au câte trei pandantive sferice de aceeași dimensiune (Pag¹⁶, Biskupija¹⁷, Biskupija-Crkvina¹⁸, Biljane Donje-Begovača, M. 228¹⁹, Cetina-Sf. Spas, M. 374, M. 376²⁰, M. 980²¹, Đevrske²², Knin-Plavno²³, Skradin-Smrdelje²⁴, Krbava-Biserica Sf. Jakov²⁵, exemplare din colecția Muzeului din Split al căror loc de descoperire este necunoscut²⁶), dar sunt întâlniți și cercei doar cu două pandantive (Knin-Dealul Spas)²⁷. Spațiul dintre ele, pe verigă a fost umplut cu trei sau patru șiruri de granule (fixate paralel de-a lungul verigii)²⁸ sau câte patru tuburi

Banatul montan în evul mediu [Timișoara: Banatica, 1998], 137, 163, Fig. 45/5-6), Macoviște (Ilie Uzum, „Un tezaur de podoabe medievale descoperit la Macoviște [comuna Ciuchici, județul Caraș-Severin]”, în *Acta Musei Napocensis* XX [1983], 510-511, Fig. 2), Doliște (Vera Pavlova, *Säkrovišata na srednovjekovna Bălgaria. Katalog na izložba*. [Varna: Arheologičeski Muzej, 2007], 48, Fig. 6.1, Fig. 6.2), Baniska (Pavlova, *Säkrovišata na srednovjekovna Bălgaria. Katalog na izložba* [Varna: Arheologičeski Muzej, 2007], 65, Fig. 13.1), Mihailovgrad/Montana (Pavlova, *Säkrovišata na srednovjekovna...*, 69, Fig. 14. 4; 70, Fig. 14.5), cercei din nordul Bulgariei al căror loc de descoperire este necunoscut (Pavlova, *Säkrovišata na srednovjekovna...*, 75, Fig. 15.8, 15.11). Lista acestor cercei este cu mult mai mare, dar ei provin din colecții muzeale, ca, de exemplu, cele ale NM Beograd și MNM Budapesta, iar locul lor de descoperire este necunoscut.

- ¹¹ Elica Maneva, „Novi detalji na dotsnocrednovkovniot grupen naod usje kaj Skopje”, în *Macedoniae Acta Archaeologica* 17 (2006), 329-39.
- ¹² Tezaurul (Maneva, „Novi detalji...”, 329-30) conținea 12 monede emise la Veneția din timpul dogilor D. Contarini (1276-1280), G. Dandolo (1280-1289) și P. Gradenigo (1289-1321) și alte 84 în Serbia emise de către Ștefan Dragutin (1276-1282/1316) și Ștefan Uroš II Milutin (1282-1321).
- ¹³ Ruxandra Alaiba, „2. Schineta, comm. de Dumești, dép de Vaslui; 1982”, în *Monnaies et parures du Musée Départemental „Ștefan Mare” de Vaslui*, Corpus Nommorum Moldaviae, ed. V.M. Butnariu (Iași: Pamfilius, 2007), 15-53; 24, Fig. 12; 25.
- ¹⁴ Gordana Trivunac-Tomić, „Srebrna ostava iz Dobrog Dola kod Pirota”, în *Zbornik Radova Narodnog Muzeja MCMCLII*, (1960/61 (1962)), 187-205, + Sl. 1-25; 192, Sl. 10.

¹⁵ Acestea există pe exemplarele din colecțiile MMB și MNAR, precum și pe perechea de cercei din tezaurul de la Veliko Târnovo.

¹⁶ Radomir Jurić, *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom Muzeju Zadar* (2015), 83, 84, nr. cat. 15/2.

¹⁷ Maja Petrinc, *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates* (Split: Museum der kroatischen archäologischen Denkmäler, 2009), 177, 189, T. 5, Grob 109.

¹⁸ Dušan Jelovina, *Starohrvatske nekropole. Na području između rijeka Zrmanje i Cetine* (Split: Čakovski sabor, 1976), 22, 99, T. XX/11-12.

¹⁹ Jelovina, *Starohrvatske nekropole...*, 31, T. XL/4-5.

²⁰ Jelovina, *Starohrvatske nekropole...*, 41, T. LVI/1-3.

²¹ Jelovina, *Starohrvatske nekropole...*, 41, T. LIX/10-11.

²² Jelovina, *Starohrvatske nekropole...*, 43, T. LXI/1-2.

²³ Jelovina, *Starohrvatske nekropole...*, 49, T. LXXI/1-3.

²⁴ Jelovina, *Starohrvatske nekropole...*, 56, T. LXXXII/5-14.

²⁵ Radomir Jurić, „Arheološka istraživanja katedrale Sv. Jakova u Krbavi (Udbini, 2000-2006)”, în *Zbornik radova*, knjiga 2, *Identitet Like: Korijeni i razvitak*, ed: Željko Holjevac, nakladnik Institut za društvene znanosti Ivo Pilar, (Zagreb-Gospić: Područni centar Gospić, 2009), 493-511, 501, Sl. 10.

²⁶ Ante Piteša, *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu/Medieval gold and silver in the Archaeological Museum in Split* (Split: Arheološki muzej u Splitu, 2014), 111, Fig. 53.a; 112, Fig. 53.b; 120, Fig. 58; 121, Fig. 59.

²⁷ Dušan Jelovina, „Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina”, în *Starohrvatska prosvjeta*, III, 19 (1989), 121-141; 133, 167, G. 66/11-12.

²⁸ Aceasta este o caracteristică a unor cercei din perioada bizantină a secolelor XI-XII (Gordana Marjanović-Vujović, „Rasprostranjenost naušnica naroskanog tipa u Srbiji”, în

de sârmă spiralată (Biskupija²⁹), dispuse în cruce (similar, pe lungimea verigii)³⁰. O altă parte are doar sârmă filigranată, înfășurată în jurul verigii (Knin-Dealul Spas³¹, Biskupija³²). Acest din urmă decor apare și la perechea de cercei descoperită la Usje, în Macedonia, Schineta (jud. Vaslui) și pe perechile de cercei din colecțiile MMB și MNAR. O altă variantă, ceva mai simplă, a fost descoperită în Serbia vestică, la Čačak³³. La această pereche, porțiunile de verigă dintre pandantive nu au fost decorate. Doar în zona perforațiilor celor trei pandantive există câte o verigă de sârmă filigranată. Ele au fost păstrate doar parțial. Exemplare diferite au apărut în spațiul bulgar, ca, de exemplu, cele din tezaurul de la Veliko Târnovo³⁴, unde cerceii din aur au fost decorați cu două sfere, un pandantiv central elipsoidal, dar și cu o plăcuță ornamentată cu tuburi din sârmă spiralată.

Piese cu sfere ornamentate asemănător provin și din spațiul rusesc, ca, de exemplu, la Černigov (1883)³⁵,

Starinar N. S. XXVII [1976], 101-109, T. I-IV.102, 103, 104, T. I/1-3, T. II/2, stânga. T. III/1 sus, T. III/2, stânga sus, T. IV/1, 2, 4, 5; Vesna Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe* [Beograd: Altanova, 2010], 60, Sl. 32/4-6; vezi și Jelovina, *Starohrvatske nekropole. Na području između rijeka Zrmanje i Cetine* [Split: Čakovski sabor, 1976], pentru piesele de la Biskupija-Crkvina, Biljane Donje-Begovača, Brenkovic-Podgrađe, Cetina-Sf. Spas și Knin-Plavno), dar și mai timpurii, ca, de exemplu, piese din tezaurul de la Răducăneni, județul Iași – Dan Gh. Teodor, „Tezaurul de la Răducăneni-Iași” în *Spațiul carpato-dunăreano-ponctic în mileniul marilor migrații*, Biblioteca Mousaios 4 [Buzău: Alpha, 2003], 177-195; 178, 179, 190, Fig. 1-6.

²⁹ Petrinc, *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates* [Split: Museum der kroatischen archäologischen Denkmäler, 2009], 177, 189, T. 5, Grob 109, cercelul din stânga.

³⁰ Podoabe mai timpurii, datate în secolele X-XI, de tradiție bizantină sau ajunse în spațiul nostru prin intermediul comercianților din Imperiu, au fost găsite și la nordul Dunării sau în Dobrogea, ca, de exemplu, la Dinogetia și Piatra Frecăței.

³¹ Jelovina, „Starohrvatska nekropola na brdu Spasu”, 133, 167, G. 66/11-12.

³² Petrinc, *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates* [Split: Museum der kroatischen archäologischen Denkmäler, 2009], 177, 189, T. 5, Grob 109, cercelul din dreapta.

³³ Radivoje Bojović, *Cacak Region in the past. Guide of National Museum Cacak* (Cacak: National Museum, Cacak, 2009), 30.

³⁴ Pavlova, *Säkrovišata na srednovjekovna* (Varna: Arheologiceski Muzej, 2007), 25, Fig. 2.1; Reabțeva, *Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV-XVII)* (Brăila: Istros, 2014), 297, Fig. 35/1-2.

³⁵ N. Kondakova *Russkie kladu. Isslidovanie drevnostej velikoknjažeskago perioda*, Tom pervâii (S. Peterburg: Ti-

Pereiaslavec (1885)³⁶ și Kiev (1885)³⁷. Aici veriga pe care au fost montate cele trei pandantive este una tipică spațiului rus, anume cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de buclă, iar cel opus aplatizat, în formă de romb, perforat în centru. Acest amănunt exclude importul lor din orașele dalmate.

O parte a aceluiași motiv decorativ al pandantivelor, anume cupola din sârme, înconjurată la bază de două cercuri concentrice de sârmă filigranată, se mai observă în paralel și pe pandantivele elipsoidale ale unor cercei datați în cursul secolelor XIV-XV, a căror origine a fost atribuită foarte probabil bijutierilor italieni. Ea este întâlnită și pe exemplare de cercei descoperiți la Dobri Dol³⁸ și Gorna Bela Reka³⁹.

Această modalitate de ornare a pandantivelor este una destul de veche, fiind întâlnită atât pe cercei (pandantive)⁴⁰ cât și pe inele în spațiul balcanic (Trnjane, M. 318⁴¹, Azoros⁴²). Trebuie, însă, remarcată o mică diferență între o parte a exemplarelor din zona dalmată și cele și din interiorul Balcanilor, estul lor și spațiul rus. Dacă cele dintâi exemplare amintite au decorul realizat din triunghiulețe de sârmă alăturate, celelalte exemplare sunt în formă de petale, dispuse unele lângă altele.

Transpunerea sa pe pandantivele sferice ale cerceilor nu constituie neapărat un factor de noutate, fiind observabil pe diverse exemplare, încă din veacurile X-XI (ca, de exemplu, pe piese descope-

pografija Glavnago Upravljenija Udblov Mohovajja, 40, 1896), 121, Tabl. XIII/4, 5.

³⁶ Kondakova, *Russkie kladu...*, 133, Tabl XII/7, 10.

³⁷ Kondakova, *Russkie kladu...*, 124, 125, Tabl IV/14, 15.

³⁸ Trivunac-Tomić, „Srebrna ostava”, 187, 190, 191, Sl. 5, inv. nr. 2949, Sl. 6, inv. nr. 2950, Sl. 7, inv. nr. 2951, 3345, Sl. 8, inv. nr. 2900.

³⁹ Trivunac-Tomić, „Srebrna ostava iz Dobrog Dola kod Pirota”, în *Zbornik Radova Narodnog Muzeja MCMCLII*, (1960/61, 1962), 187-205, + Sl. 1-25, 192, Sl. 9.

⁴⁰ Pentru spațiul actual al României, pentru utilizarea decorului (sfere realizate din două jumătăți, fiecare confecționate din sârmă) pe cercei vezi Silviu Oța, „Cercei decorați cu o sferă din sârme, descoperiți pe teritoriul României (secolele XI-XV)”, în *Acta Mysei Porolissensis. Arheologie – Restaurare – Conservare XXXV* (2013), 295-302.

⁴¹ Gordana Marjanović-Vujović, *Trnjane. Srpska nekropola (kraj XI- početak XIII veka)* Monografija Narodnog Muzeja (Beograd: Narodnog Muzej, 1984), 50, Sl. 15.4; 51, 93, Sl. 207.

⁴² Antje Boselmann-Ruickbie, *Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde. SPÄTANTIKE – FRÜHES CHRISTENTUM – BYZANZ. KUNST IM ERSTEN JAHRTAUSEND. Reiche B: Studien und Perspektiven* (Wiesbaden: Reichert, 2011), Band 28, 324, Kat. nr. 217.

rite la Kiszombor-B⁴³, Sisek⁴⁴, Krstevi-Korešnica⁴⁵, Krn'vo⁴⁶, Veliko Gradište⁴⁷, Dodești⁴⁸, Guševac⁴⁹) sau XII/XIII (Trnjane⁵⁰). El a continuat și în secolul al XIII-lea (Mirijevo⁵¹) și chiar al XV-lea (Solin⁵²), și se datorează în special meșterilor care au adaptat motivul pentru diverse bijuterii. Modul de execuție, dar și tipul sârmelor utilizate pot fi ușor diferite de la o regiune la alta, sau chiar în aceeași necropolă. Astfel, avem exemplare al căror decor pe sfere este din sârmă simplă, dar și filigranată, fără a putea face o departajare cronologică clară între ele.

Alte exemplare asemănătoare, provenite din aceeași zonă est-adriatică, au mai fost descoperite la Starigrad Paklenić-Biserica Sf. Petru⁵³, Begovača⁵⁴, Galovac-Crkvina⁵⁵, Pag-Orașul vechi⁵⁶, Skradin-

Smrdelji⁵⁷, Vrh Rici-Biserica Sf. Spas-M. 60⁵⁸, M. 77⁵⁹, M. 260⁶⁰, M. 656⁶¹, M. 809⁶², M. 905⁶³, M. 932, M. 934⁶⁴, M. 952⁶⁵, M. 976⁶⁶, M. 978, M. 980⁶⁷ precum și alte exemplare fără context arheologic clar⁶⁸.

Pe de altă parte, nu este exclus ca în regiunile vest-pontice să fi ajuns exemplare de cercei sau meșteri care provin din alte zone, decât din partea est-adriatică. În acest sens, ne putem întreba dacă astfel de piese nu erau comercializate de către genevezi sau venețieni în punctele în care își desfășurau activitatea.

Plăcuțele decorative. Fiecare pereche de astfel de cercei descoperite pe teritoriul României până în prezent a fost diferită. Comparativ cu perechea de cercei din colecția MMB, la cei aflați la MNAR, plăcuța dintre cele două sfere la unele exemplare lipsește. Pe ultimele exemplare amintite, a existat doar cea din zona mediană a verigii. Aici, decorul central a fost realizat foarte probabil cu email sau sticlă.

Cronologia exemplarelor din România este dificil de realizat în acest stadiu al cercetării, numărul unor astfel de cercei fiind relativ redus. Cu toate acestea, putem spune că foarte probabil, cerceii din colecția MMB aparțin veacului al XV-lea. Dacă avem în vedere exemplarul datat cu monede din tezaurul descoperit la Schinetea (jud. Vaslui), avem un argument în plus pentru o datare generică, pentru moment, a acestor modele de cercei din Moldova. Exemplarul de la Schinetea, dacă avem în vedere forma verigii, provine din spațiul său de influență rusă, spre deosebire de cei din colecția MMB.

În sud-estul și estul Europei, cronologia podobașelor în discuție, în toate variantele lor, este cuprinsă între veacul al XIII-lea și mijlocul celui de-al XV-lea. În acest sens, aș menționa o pereche de cercei descoperită la Brnaze-Mijoljanca, în M. 88, în zona

⁴³ Peter Langó, „Egyedi függő Kiszombor B lelőhelyről — A unique earring from the Kiszombor B site” în *AVAROK PUSZTÁI Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára AVARUM SOLITUDINES Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday*, ed. Anders Alexandra, Balogh Csilla, Türk Attila, (Budapest: Martin Opitz Kiadó – MTA BTK MÓT, 2014), 427-428, 434, 2. Kép 1-3.

⁴⁴ Langó, „Egyedi függő Kiszombor...”, 428, 435, 3. Kép 3, dreapta sus.

⁴⁵ Langó, „Egyedi függő Kiszombor...”, 428, 435, 3. Kép 1.

⁴⁶ Maneva, *Srednovjekoveh nakit nakit od Makedonija* (Skopje: Grafički Centar, 1992), 50.

⁴⁷ Gordana Tomić, Gordana Marjanović-Vujović, Miroljub Miletić, Vladimir Popović, *Nakit na tlu Srbije. Iz srednjovekovnih nekropola od IX – XV veka* (Beograd: Narodnog muzej, 1982), 80, Nr. cat. 516.

⁴⁸ Dan Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI-XI* (Iași: Junimea, 1984), 115, fig. 61/11.

⁴⁹ Dejan Radičević, „Srednjovekovno srpsko groblje na lokalitetu Gruševac u Mrčajevcima”, în *Zbornik. Radova Narodnog Muzeja XXX* (2000), 61-109, Sl. 1-6, Tab. I-II; 74, Tab. I/6/M. 82.

⁵⁰ Marjanović-Vujović, *Trnjane Srpska nekropola (kraj XI-početak XIII veka)*, Monografija Narodnog Muzeja (Beograd: Narodnog Muzej, 1984), 4, 49, 81, Sl. 169.

⁵¹ Marija Bajalović-Hadži-Pešić, *Nakit VIII-XVIII veka u Muzeju grada Beogradu* (Beograd: Muzej grada Beogradu, 1984), 76, T. IV/3.

⁵² S. Vojislav Jovanović, „Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I)”, în *Balkanoslavica* 8 (1979), 115-169, 122, 165, T. VIII/5, 5a.

⁵³ Radomir Jurić, „Arheološka istraživanja Crkve Sv. Petra i njezina okoliša u Starigradu Paklenici”, în *Senjski zbornik* 40 (2013), 647-656, 650, 654, T. II/1, T. III, sus.

⁵⁴ Sokol, *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia. A Study of Graves and Grave Goods, ca. 800 to ca. 1450*, ECEEMA, ed. Florin Curta, 36 (Leiden/Boston: Brill, 2016), 225, no. 30/3.

⁵⁵ Sokol, *Medieval Jewelry...*, 225, no. 30/4-5.

⁵⁶ Jurić, *Zlato i srebro srednjega vijeka u Arheološkom Muzeju Zadar* (Zadar: Arheološki Muzej, 2015), 83, 84, Fig. 15/2.

⁵⁷ Radomir Jurić, „Srednjovekovni nakit Istre i Dalmacije”, în *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 11.2 (1986), 245-289; 280, Tab. IX/7.

⁵⁸ Maja Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici. Katalog”, în *Starohrvatska prosvjeta*, III, 23 (1996), 7-138; 23 (1996), 15.

⁵⁹ Maia Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 17.

⁶⁰ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 27.

⁶¹ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 56.

⁶² Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 73.

⁶³ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 87.

⁶⁴ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 89.

⁶⁵ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 91.

⁶⁶ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 94.

⁶⁷ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 95.

⁶⁸ Petrinec, „Kasnosrednjovekovno groblje...”, 116, nr. 40; 117, nr. 42-43.

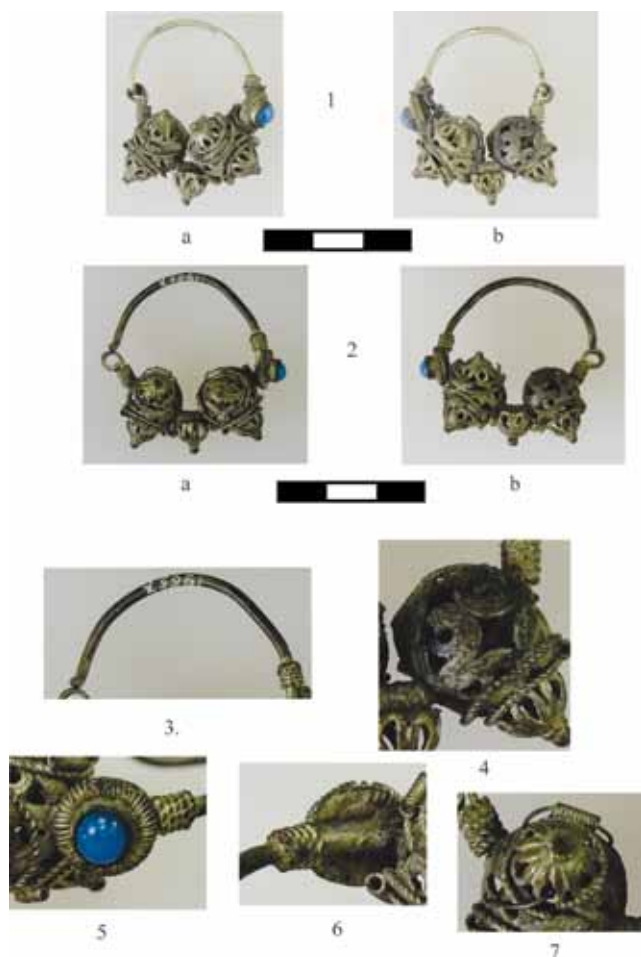

Fig. 1. 1/a-b. Cercei, MMB, Inv. nr. 19650; 2/a-b. Cercei, MMB, Inv. nr. 19657; 3. Detaliu al verigii pe care se observă urme de ciocănire; 4. Detaliu de sferă ajurată; 5. Detaliu plăcuță decorată cu sârmă spiralată și sticlă sau piatră colorată; 6. Detaliu de fixare al plăcuței pe veriga cerceului; 7. Detaliu cu cerculeț de sârmă filigranată, cu granulă lipsă (fotografii Silviu Oța).

Fig. 1. 1 / a-b. Earring, MMB, Inv. no. 19650; 2 / a-b. Earring, MMB, Inv. no. 19657; 3. Detail of the link on which there are traces of hammering; 4. Detail of openwork sphere; 5. Detail of plaque decorated with spiral wire and colored glass or stone; 6. Detail of fixing the plate on the earring link; 7. Detail with filigree wire circle, with missing granules (photos by Silviu Oța).

dalmată⁶⁹ care a fost găsită în asocieră cu monede emise în timpul regelui Ludovic I (1342-1382). La Starigrad Paklenić-Biserica Sf. Petru piesele sunt atribuite secolelor XIV-XV, iar la Galovac-Crkvina exemplarele acestea au fost datate generic între anii 1275-1400⁷⁰. Tezaurul de la Usje (Macedonia) a fost datat aproape similar pentru începuturile sale, iar limita cronologică superioară se oprește la primul sfert al secolului al XIV-lea. Exemplarul de la Schineta în acest stadiu al cercetării este poate cel mai târziu exemplar cunoscut în asocieră cu

⁶⁹ S. Jovanović, „Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I)”, în *Balcanoslavica* 8 (1979), 115-169; 156, 184, T. XX/5, 5a; Radomir Jurić, „Srednjovjekovni nakit...”, 281.

⁷⁰ Sokol, *Medieval Jewelry...*, 222-223, 231.

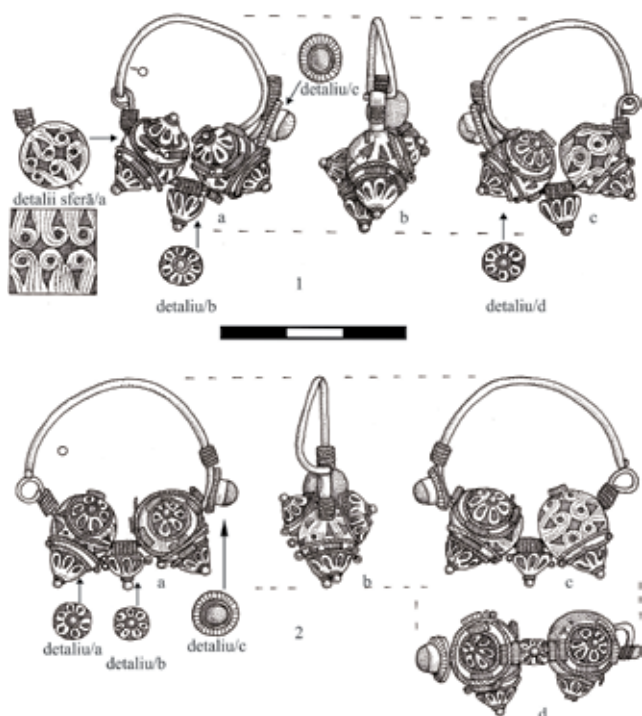

Fig. 2. 1. Cercei, MMB, Inv. nr. 19650; 1/a-c. detalii; 2. Cercei, MMB, Inv. nr. 19657; 1/a-d. detalii (desene Simona Mateescu).
Fig. 2. 1. Earring, MMB, Inv. no. 19650; 1 / a-c. details; 2. earring, MMB, Inv. no. 19657; 1 / a-d. details (drawings by Simona Mateescu).

monede. Acestea au fost emise între sfârșitul veacului al XIV-lea și anii 1461/71. Deși monedele din tezaure nu constituie o datare foarte exactă a acestor cercei, se poate presupune că durata lor de confecționare și utilizare a fost cuprinsă între ultimul sfert al secolului al XIII-lea și sfârșitul celui de al XIV-lea sau începutul celui următor. Dacă avem în vedere că astfel de exemplare pentru moment nu au fost descoperite în nicio necropolă din secolele XV-XVI din spațiul actual al României, putem spune că propunerea de datare anterioară este corectă. Situația este momentan asemănătoare în ceea ce privește necropolele datate similar și pentru spațiul mai apropiat al Bulgariei, Serbiei, Moldovei și Ungariei. Raritatea lor la nordul fluviului, modul de execuție și motivele decorative sugerează că este foarte probabil vorba de piese de import.

Analiza fizico-chimică. Tehnica de analiză⁷¹

Analizele pentru identificarea compoziției chimice a probelor (Tab. 1) au fost efectuate utilizând tehnica Fluorescenței de Raze X (XRF), aplicată cu ajutorul unui spectrometru Tracer S1 Titan produs

⁷¹ Deoarece o parte a pieselor din colecția MMB (podoabe), provenite din loturi diferite, au fost analizate similar, textul cu privire la tehnica de analiză se regăsește și se va regăsi și în alte studii care se referă la ele, deoarece ea a constat în operațiuni identice.

Piesa	Ag	Cu	Pb	Zn	As	Ni	Mn	Co	Bi	Fe	Si	Sn	S	Al
19650 verigă	0,11 ± 0,06	60,58 ± 0,51	0,42 ± 0,1	25,13 ± 0,33		8,59 ± 0,18	0,05 ± 0,02	0,05 ± 0,02		0,13 ± 0,01	0,98 ± 0,57	0,87 ± 0,21	0,03 ± 0,01	2,63 ± 0,68
19650 montură	35,82 ± 0,43	51,02 ± 0,31	0,03 ± 0,01	0,28 ± 0,03	4,06 ± 0,22				0,22 ± 0,09	0,22 ± 0,04	3,12 ± 0,1	0,66 ± 0,31	2,55 ± 0,03	1,97 ± 0,22
19657 verigă	26,62 ± 0,56	62,43 ± 0,52		0,39 ± 0,05	3,48 ± 0,35				0,43 ± 0,17		1,07 ± 0,12	1,23 ± 0,44	1,15 ± 0,04	3,19 ± 0,39
19657 montură	32,82 ± 0,46	57,27 ± 0,38	0,38 ± 0,04	0,82 ± 0,04	1,81 ± 0,25						2,11 ± 0,1	1,03 ± 0,34	1,33 ± 0,03	2,42 ± 0,27

Tab. 1. Analiza fizico-chimică a cerceilor (Dragoș Al. Mirea)
Tab. 1. Physico-chemical analysis of earrings (Dragoș Al. Mirea)

de Bruker. Aparatul este dotat cu un anod de rodiu (Rh) și are o rezoluție foarte bună pentru domeniul de energii aparținând metalelor tranzitionale (de la Scandiu la Zirconiu), de aproximativ 120 eV. Rezoluția excelentă este dată de detectorul Silicon Drift Detector (SDD), poziționat în spatele tubului emițător, la un unghi de aproximativ 45° în raport cu fascicolul de raze X emise, pentru a înregistra razele X caracteristice emise de probă și a minimiza efectul tubului.

Fascicolul de raze X emise de anodul aparatului trece printr-un colimator înainte de a iradia proba selectată. Rolul colimatorilor este de a da o formă circulară fascicolului emis, care conform producătorului, la suprafața probei are o formă circulară cu un diametru de 8 mm.

Fiecare probă a fost analizată în două puncte semnificative, în funcție de piesele din care era compusă. În urma prelucrării spectrelor înregistrate s-au obținut date referitoare la elementele chimice care intră în compoziția pieselor, dar și la concentrația lor.

Ambele piese analizate prezintă concentrații măsurabile sau urme de bismut. Prezența acestui element în compoziția probelor poate reprezenta un punct de plecare către identificarea sursei materiei prime utilizate.

Pentru cele două piese au fost analizate atât veriga, cât și monturile. Între cele două verigi există diferențe semnificative. Pentru proba 19650, veriga este confecționată din alamă, spre deosebire de proba 19657, a cărei verigă este confecționată dintr-un aliaj de argint în care cuprul este majoritar. Monturile celor două piese prezintă diferențe în concentrațiile elementelor principale, astfel cele două piese par a fi destul de diferite una față de cealaltă.

Concluzii

Cel mai probabil exemplarele din spațiul est-balcanic au avut de la un moment dat o evoluție ușor diferită de cele din zona croată, date fiind caracteristicile lor de confecționare.

Având în vedere compoziția chimică a verigilor celor doi cercei, este destul de clar că au fost confecționate din loturi diferite de material. Forma lor, însă, demonstrează că este vorba de același meșter bijutier, dar care avea la dispoziție foarte probabil resturi de material sau a încercat să își valorifice o parte a metalelor deținute, pentru a nu le pierde.

Situația este similară și în cazul monturilor, compoziția lor chimică demonstrând că au fost realizate din materiale destul de diferite, putem aproape spune că erau un fel de „resturi”.

Totuși, având în vedere modul similar de execuție al celor doi cercei, precum dimensiunile și ornamentele, putem spune că au constituit o pereche, fiind vorba de produse ale aceluiași meșter sau atelier. Deși bogat ornamentați, cerceii foarte probabil din punctul de vedere al materialelor utilizate, au fost de proastă calitate și au imitat exemplarele din aur și argint care au circulat în acea vreme. Este greu de spus dacă au constituit opera unui atelier italian sau de pe coasta Dalmată, sau bijutierul doar a imitat astfel de exemplare.

BISERICI MEDIEVALE ȘI PREMODERNE DIN MOLDOVA. REVIZIA REPERTORIULUI ȘI METODELOR DE ABORDARE¹

Adrian Andrei RUSU

Abstract

Observations relative to the gradual growth of the ecclesiastical landscape of medieval Moldavia are included. Bold generalizations are noted but without any real basis. The archaeological contribution is considered minor and little relevant for the presence of many old, wooden, disappeared churches. The return to the use of the general mechanisms for the birth of churches is called for, along with social maturation and the achievement of some mandatory economic performances related to constructions, the majority of craftsmen from Gothic architecture or the maintenance of worship and clerical workers. In short, the tendencies to delimit opposite traditional cults are taken into analysis, based on strictly formal criteria. Several important objectives, superficially restored archaeologically, are reconstructed planimetrically: princely founders (Suceava, Vaslui), Catholic churches (Suceava, Săbăoani) and wooden churches (Suceava, Igești-Bătinești).

Keywords: medieval churches, Moldova, 15th century, Catholic churches, medieval wooden churches.

Tema este esențială pentru perioada istorică menționată. Din același motiv a fost curtată istoriografic, începând de la listări și sfârșind cu generalități mai mult ori mai puțin de luat în socoteală². Deținem dovezi evidente care ne arată absența creștinismului pentru perioade lungi de timp, indiferent de populația care a ocupat teritoriul³. Cu destul timp înainte, am formulat idei legate de o *creștere creștină* a teritoriilor

noastre. În bună măsură, a fost fenomen paralel expansiunii românității la est de Carpați și întâlnirilor punctuale cu alți creștini de la toate granițele, mai numeroși ori chiar cu episcopate active. Este alternativă corectă la admiterea creștinismului genetic, unde el crește istoric, se învață, se răspândește și se consolidează treptat din convingeri, din înmulțirea clerului, prosperitatea socială și sprijinul neprecupețit al unui consistent număr de ctitori. Biserica nu se poate folcloriza fără ierarhie ori produse strict necesare pentru euharistie (pâine și, mai ales, vin), cult (ceară de lumânări, obiecte/inventar de cult, cultul crucii și al icoanelor etc.).

Să operăm doar câteva selecții din istoriografia Moldovei, pentru a înțelegem ce rezultă din reasezarea lor corectă și interpretări raționale. Liniaritatea aparițiilor, fără contestație neutră și anonimă, la adresa unor pagini publicate de către „monștrii sacri”, este total contraproductivă și chiar stânjenitoare.

După Antichitate, creștinismul timpuriu arătat de către Dan G. Teodor și Victor Spinei a fost argumentat mai ales prin *obiecte*, a căror istorie poate fi total despărțită de structura spirituală a populației ori să conducă la ideea de inși creștini care nu au rădăcini. Să invocăm numai inelul cu inscripție arabă, îngropat la Rădăuți, pentru a pricepe mai bine fenomenul perpetuat mult timp după veacurile „foarte întunecate”. Să ne reamintim tangajul cultic al lui Lațcu. Căsătoria lui Alexandru cel Bun cu o catolică. Apoi, că întemeietorul mitropoliei Moldovei, Petru I, era „înrudit îndeaproape cu mării cneji lituanieni”, care erau păgâni până la mariajul lui Jagello cu Hedviga de Anjou, moștenitoarea coroanei polone⁴. Adăugăm încă două detalii de „coloratură”: figurarea din pictură a toiegeilor, care sunt absolut identice cu cele de pelerini din toată Europa, și semnalarea scoicilor (Orheiul Vechi⁵), care ar putea fi tot însemne ale acelorași voiajori religioși.

¹ Aceste pagini reprezintă o selecție a unui capitol din vol. Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea lui (Cluj-Napoca-Suceava: 2022).

² V. Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia. Monografie* (Chișinău, 2000); I. Cereteu, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)* (Brăila, 2004); Tereza Sinigalia și Paraschiva-Victoria Batariuc, în vol. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*. Ed. A 2-a revizuită. (Suceava: 2012).

³ A se vedea Gh. Postică, *Românii din codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)* (Chișinău: 1994).

⁴ Vezi C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399 – 1 ianuarie 1432)* (Iași: 1984), 41.

⁵ Gh. Postică, *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996-2001* (Iași: 2006), fig. 111/1.

Ne îndoinim foarte mult că cineva ar lua în serios „vestigiiile unor edificii datate în secolele XII-XIII”, care arătau că „există o viață creștină ortodoxă în ierarhie proprie”⁶. În textul referențial, trecut printr-o comisie doctorală recentă, sunt citate trei pilde, împrumutate în bloc de la dascălul coordonator. La Bâta Doamnei a fost un punct de pază al regatului maghiar, la Vicina era Imperiul bizantin ori bulgar, iar la Vasiliu-Vasiliev (Cernăuți), probabil rușii. Exemplele sunt centrifuge, aparținătoare vecinilor și nici măcar nu toate aparținătoare sigur bisericii răsăritene. Calificativele care s-ar da pilduitoare ori cu satisfacții, nu se pot avansa pe asemenea cifre și dovezi. Harta pe care o populează este de-a dreptul ridicol de săracă. Ideea potrivit căreia „putem afirma existența bisericilor în aproape fiecare localitate rurală din Moldova, în secolele XV-XVI, având câte un preot, iar în târguri sau orașe, câte cel puțin două biserici”⁷ este și ea fără bază reală. Este mai curând un deziderat puternic imaginat de istorici patrioți ori voit a fi socotiți foarte creștini. Studii serioase au arătat mereu că biserica nu trebuie doar construită, ci și înzestrată și întreținută cu averea și preoții ei. Aceasta înseamnă un confort existențial al unei entități, domn, boier ori sat, care își poate permite asemenea obligații. Să fim de acord – în sfârșit! – că o populație ascunsă prin bordeie și rezumată la un inventar ceramic făcut cu roată înceată, nu are nici cea mai mică șansă să performeze vreo biserică. Să încercăm a construi scenariu realist la conceptele și funcționarea „bisericilor populare din lemn”⁸ din Evul Mediu.

Încă alte lucruri ciudate, care nu s-au lăsat ieși la iveală: deși traversată de oști, Moldova pare să dețină foarte puține biserici medievale afectate de războaie. Cel puțin incendierea celor vechi, din lemn, a fost un bun temei pentru refaceri în piatră; desigur reluând totul cu un efort material majorat ori din momentul în care cărămida s-a ieftinit semnificativ. Tot așa cum este greu de admis ipoteza că o „distrugere totală” de biserică ori mănăstire din piatră să însemne, în realitate, numai pierderea inventarului și a facilităților care susțineau funcționarea cultului la interiorul lor.

⁶ V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV* (București: 1982), 107; reluate de I. Cereteu, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)* (Brăila: 2004), 43.

⁷ V. Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia*. Monografie (Chișinău: 2000), 190.

⁸ Termenul la L. Chiriac, *Monumente religioase medievale din zona Bârladului* (Iași: 2007), 197 și urm.

O „sperietoare” continuă a fost mereu prezența bisericii catolice, ca o realitate paralelă, cu monumente și comunități structurate în episcopii arătate de izvoare. Strădania de a o lăsa în umbră este însoțită de stângăcii copilărești în încercările de a o vedea construită mereu altfel, diminuată ori nesemnificativă. Ori, toate studiile de istorie au arătat că arhitectura ecleziastică a Moldovei medievale s-a născut cu goticul în casă. De la el s-au preluat planuri și detalii ornamental-funcționale. Evident, a fost colportat și întreținut de meșteri care nu erau nativi și nici nu au reușit vreodată să formeze congregații statornicite în solul dintre Carpați și Nistru. Acea arhitectură a întregit peisajul bisericesc local și a fost mai mult contribuatoare decât comunitățile „frățești” ale rușilor ori armenilor.

Mult mai simplu ar fi arătat lucrurile dacă pentru lămurirea unor identități ori forme fruste de asimilare a patrimoniului religios s-ar fi urmărit prezențele de iconostas și amplasarea centrală a meselor de altar. Este frapant că bisericile de la Giulești și Netezi sunt singurele biserici arheologice din timpul sec. XIV-XV, cărora li s-a descoperit talpa iconostasului de zid cu două uși⁹. Soluția se regăsește în Hațeg¹⁰, dar nu s-a putut data cu precizie. Pentru că iconostasul este ușor de adăugat ulterior ori renovat radical, fără atingerea structurilor majore ale bisericii. Întâlniri cu afirmații în care contraforturile ori chiar orientarea altarelor pot fi identități garantate de rit, rămân doar ambiții de personalizare. Coexistă cu nepriceperea simplă de a numi/identifica „nișele pastoforiilor”, uneori extinse la încăperi alipite altarului/corului prezente în ambele mari biserici tradiționale, dar cu nume individualizate: proscomidia/tabernacolul, veșmântarul/diaconicolul/sacristia. În cultura unor exegeți dezarmați de cunoștințe soleia nu s-a reușit a se comunica decât prin „podium” (*scabellum*)¹¹. Exact în aceeași sferă

⁹ Performanța aparține grupului de familie Lia și Adrian Bătrâna. Avem toate motivele să ne întrebăm unde sunt dovezile acestor detalii ori măcar de ce alte biserici săpate arheologic nu conțin vreo semnalare identică. Ultima biserică a fost datată în sec. XIV, dar nu se precizează când și-a încheiat viața. Referințe la iconostase de epocă face și Fl. Hău, „Din nou despre biserica veche de la Volovăț – județul Suceava (unele considerații referitoare la planimetria monumentului)”, în *Acta Moldaviae Septentrionalis*, IV, 2005, 289.

¹⁰ A.A. Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700* (Satu Mare: 1997), 155-156.

¹¹ Teodora Voinescu, Ana Maria Musicescu, *Broderii și țesături*, în vol. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* (București: 1958), 294.

de abordări am sărit peste aghiasmatar, cristelniță, candelă ori sfeșnice de cult (de altar, cu picior, candelabru etc.).

Ambiguitatea tipului de „biserică simplă” este evidentă. Numele invocat se alătură la multe utilizări întrebuițate pentru a defini categorii de biserici. Ciudat este că s-a eșuat în descoperirea ariei mai clare a „bisericilor de mir”¹², știindu-se că majoritatea lăcașurilor zise „de curte”, dimpreună cu cele de mănăstiri, și-au asumat rosturi de biserici parohiale până în cele mai noi vremuri de modernitate. Toate datele de funcționare ale acestor instituții ar fi trebuit corelate de la început cel puțin cu edificii mai răsărite și cu ceva datări mai restrânse.

Observăm cum termenii de „capelă” și „paracelis” joacă liber, mai degrabă pentru a nu abuza de numele repetat al „bisericii” decât pentru a acoperi o realitate efectivă/aparte din lumea ecleziastică. Este mult prea îndoielnic a crede că niște boieri anonimi de la Fântâna Mare (Răciuleni) au ridicat o „capelă” (presupunând că datările ei sunt corecte)¹³. Că, la Voroneț, antecedentele ar putea intra în alternativa „o capelă de curte sau un mic schit”¹⁴. Pentru destui exegeți s-a fixat eronat ideea că o „capelă” este numădecât egală cu o „biserică mică” (cazul frapant la prima biserică de la Rădăuți). Realitatea coexistă în paralel cu lipsa pandantului opus, în care o „biserică mare” să devină/să fie acceptată drept „catedrală” (chiar în lipsa notorie a scaunului de ierarh – „catedra”). Formula ultimă a prins contur arhitectonic doar în vremuri apropiate de contemporaneitate. Iar jocul fără reguli (forme fără fond) continuă în jos. Dacă acceptăm ideea că domnul a ctitorit „biserici de sat”, rămân în suspensie toate întrebă-

rile legate de orgoliile afirmate la celelalte biserici, prin inscripții mărturisitoare, și problemele legate de constanta lor administrare/întreținere și înzestrare. Căci toate nu puteau îngheța la structurile de ziduri și ar fi trebuit ținute în uz de către cler și obști despre care știm că abia se întrețineau pe ei înșiși.

În cazuri frecvente, amplasamentul punctual a ținut de o înțelegere dintre voința ctitorului și exigențele meșterilor constructori. Cel mai izbitor este cazul unui monument ce pare să nu fi fost grevat de antecedente restrictive constrângătoare, ca acela al mănăstirii Putna. Este imposibil ca niște meșteri pricepuți să nu-i fi atras atenția lui Ștefan cel Mare că dorește să-și pună temelii pe un teren nepotrivit, prea mult îmbibat cu apă. Însă o biserică din lemn, mai veche, ar fi sfințit locul unde se cerea edificată biserică din materiale solide. Mănăstirea odată hotărâtă, nu se putea lipsi de un loc de închinare, încropit chiar înainte de finalizarea unui șantier serios, pentru o biserică durabilă. Meșterii au fundat pe paturi de piloți înfipti la bază, au instituit de la început drenări majore, dar nu au reușit să compenseze deplin problema umezelii aduse de apele versanților de nord. Îndată ce au intervenit perturbări în aranjamente inițiale, clădirea bisericii a fost compromisă.

În puține obiective a putut fi făcută vreo remarcă legată de faptul că ridicarea unei biserici din lemn a provocat o „obligație a locului”¹⁵. Ea rezulta din sfințirea unui perimetru, care conținea deopotrivă edificiul bisericii, cât și cimitirul aferent ori potențial. Ne-au atras atenția săpăturile de la Fântâna Mare, unde, precum rezultă din rapoartele arheologice, constructorii celei de-a doua biserici nu au mai respectat sacralitatea altarului primei biserici¹⁶. Faptul trebuia nu doar înregistrat ca excepție, ci și explicat din punctul de vedere al ritului. Nu s-a observat nici dacă „teroarea” antecedentului a intrat în conflict cu incompatibilitățile terenului care nu suporta în același fel o biserică de piatră, cum a îngăduit-o anterior pe cea din lemn. Cele mai multe

¹² I. Cereteu, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)* (Brăila: 2004), 97.

¹³ Acolo nu există absolut niciun fel de elemente de datare. Cu toate acestea, a fost amplasată în perioada de la sf. sec. XIV până la mijloc de sec. XV. Vezi Lia Bătrâna, O. Monoranu, A. Bătrâna, „Cercetări arheologice de la Fântâna Mare, com. Vadul Moldovei, jud. Suceava”, în *Cercetări Arheologice*, VII (1984), 165-75; I. Cereteu, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)* (Brăila: 2004), 80-81. Monumentul s-a înghețat astfel în literatură. Vezi Paraschiva Victoria Batariuc, *Bisericile lui Ștefan cel Mare. Cercetări arheologice*, postfață în vol. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*. Ed. A 2-a revizuită (Suceava: 2012), 351-52.

¹⁴ Paraschiva-Victoria Batariuc, „Bisericile lui Ștefan cel Mare. Cercetări arheologice”, postfață în vol. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*. Ed. a 2-a rev. (Suceava: 2012), 335.

¹⁵ Amintită și de N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, „Mănăstirea Voronețului. Arheologie și istorie”, în *Analele Putnei*, 5, nr. 1 (2009), 90-91.

¹⁶ Lia Bătrâna, O. Monoranu, A. Bătrâna, „Cercetările arheologice din zona Fântâna Mare-Spătărești, com. Vadul Moldovei, jud. Suceava”, în *Cercetări Arheologice*, VIII (1986), 87. Pe această temă s-a invocat numai situația de la Dobrovăț. Vezi N. Pușcașu, Voica Maria Pușcașu, „Mănăstirea Voronețului. Arheologie și istorie”, în *Analele Putnei*, 5, nr. 1 (2009), 91.

cazuri de mișcări ale bisericilor noi au fost determinate de configurarea ori soliditatea straturilor în care trebuia fundat un alt monument, cu mult mai greu și mai exigent în tasări, decât cel din lemn.

Repetăm aici (didactic) ideea că pentru un istoric, arhitectura și arta sunt manifestări definitorii ale unui succes social complex, îmbrăcat în forme/capacități de diferite calibre. El trebuie să alunece pe lângă aspectele formale și să abordeze genetica și consecințele acelorași rodnicii materiale. Parcă temându-se de rezultatul dezechilibrului din balanța contribuțiilor stilistice implicate în cultura se-

colelor medievale, autorii istorici nu le-au tipărit niciodată suficient de tranșant. Ar fi prea simplu ori prea nedrept să credem că nu au găsit termeni prin care să le eticheteze. În multe cazuri le-au făcut pur și simplu uitate. Fie pentru că nu le-au înțeles, fie că nu au dorit să-și asume concluzii „prea grave” care ar fi decurs din ele. Ori, poate mai precis, toți cei care s-au legat de ele au fost incapabili să facă altceva decât să folosească niște refrene socotite suficient de neutre ori recente, din pragul măsluirii scorurilor adevărate dintr-o civilizație/societate locală esențial imitatoare și dependentă de aporturi exterioare statului.

O viziune particulară asupra evoluțiilor bisericesti a venit mereu dinspre arheologi¹⁷. Detalii incomplete ori suspicioase exprimate în dreptul unor obiective s-au dublat de concluzii generale dintre cele mai bizare. Una dintre marile naivități circulate istoriografic este cea a posibilei relații dintre dimensiunile de fundare și datarea obiectivelor. Cazul de la Hârlău ne servește pentru a demonstra că exa-

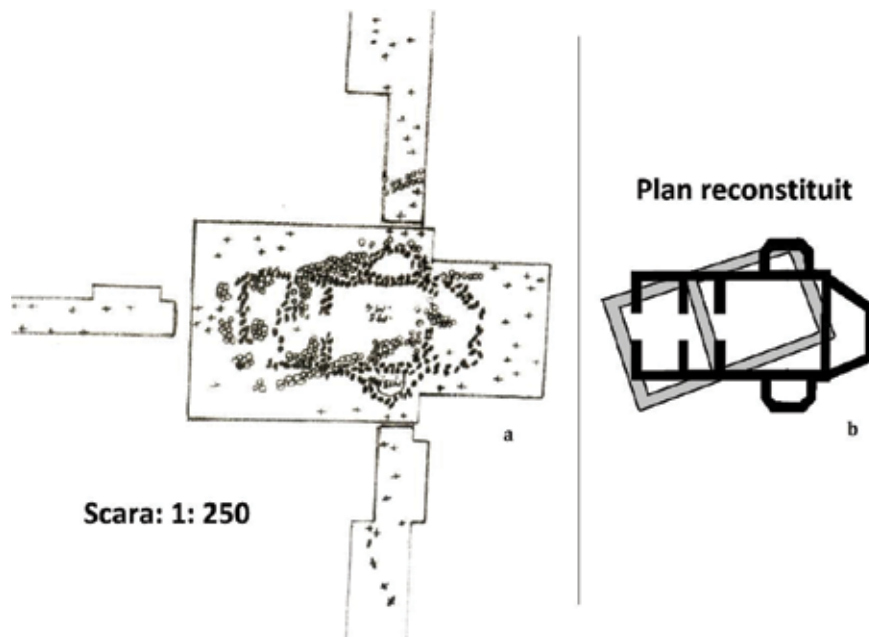

Fig. 1. Bisericile de la Igești-Bătinești: a. planurile după A. Paragină; b. reconsiderări grafice

gerarea lățimii zidărilor mai vechi nu a împiedicat apariția unei grave fisurări a primul monument. Biserica mai nouă, deși a beneficiat de grosimi mai modeste, a rezistat mult mai mult timp decât precedentă.

Acelorași meseriași ai recuperărilor din pământ le-a fost comod și neîngrădit să claseze sistematic lăcașurile după materialul de bază din care au fost confecționate. Scenariile cu multe/numărate biserică din lemn, care au dispărut, pentru că vinovat a fost materialul din care s-au ridicat, trebuia depășit. Arheologii știu bine că ele lasă urme, la fel ca și locuințele. Și ar putea fi identificate prin orientare, mărime, inventare ori înconjurare cu cimitire. Urmează relevanța „umbrei” vechii biserici, egală cu locul neocupat cu morminte dintr-un cimitir¹⁸. Oricare biserică din lemn, recuperată arheologic, nu oferă decât simplul indiciu al fostului său contur de sol¹⁹. Care a abuzat până la sațietate de forme unghiulare, cu altare ușor decroșate. Trebuia demult acceptat că planimetria menționată este/a fost cea

¹⁷ Evaluări repetate la Lia și A. Bătrâna, „Arhitectura ecleziastică din Moldova în secolele XIV-XV”, în *SCIVA*, 45, nr. 2 (1994), 146-52. Utilizăm aici sinteza publicată de C.N. Apetrei, *Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI* (Brăila: 2009), 129-234. Stângăcia autorului în temă se face simțită adesea („fresce pictate”, „semicilindru longitudinal”, 138). Mult mai utilă este Voica Maria Pușcașu, „Arhitectura ecleziastică din vremea domniei voievodului Ștefan cel Mare. Ce și cât știm”, în *Analele Putnei*, XIV, nr. 1 (2018), 139-164.

¹⁸ Din puținele mărturii de asemenea factură, mai consistent pare a fi cazul de la Doina. Vezi Voica Maria Pușcașu, *Necropole medievale în Moldova până la sfârșitul secolului al XVII-lea* (București: 2021), 41.

¹⁹ Trebuie să ne înfrânăm mirarea exagerată în fața aprecierii generale de acest fel: „s-a constatat că bisericile moldovenești din lemn au fost influențate, în construcția lor, de elemente arhitecturale de tip bizantin, romanic, gotic sau chiar renescentist”. Vezi L. Chiriac, *Monumente religioase medievale din zona Bârladului* (Iași: 2007), 173.

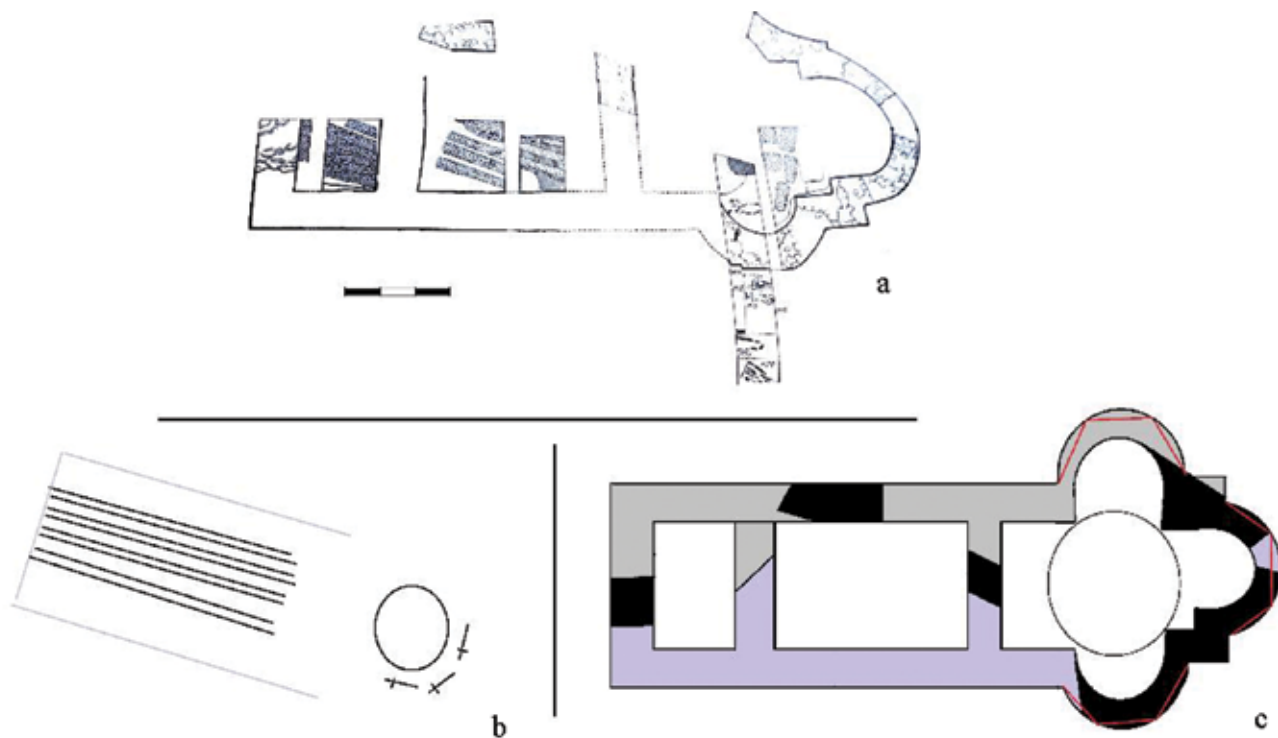

Fig. 2. Biserica Sf. Paraschiva Suceava-Șibot: a. planul arheologic publicat; b. urmele primei biserici din lemn; c. reconstituirea planimetriei bisericii din piatră

mai simplă formă posibilă de biserică care a putut fi construită. Iar arhitectura din lemn nu poate modela abside semicirculare, ci doar forme unghiulare. Sunt realități elementare, de la bazele meseriei de arheolog medievist. Ilustrarea pentru asemenea tipuri de biserici este oferit exemplar de cele două biserici suprapuse, de la Igești-Bătinești²⁰ (Fig. 1).

Frapantă este realitatea actualei Basarabii, unde multe date mai vechi de secolul al XVI-lea abia se pot aduna²¹. Dacă situația ar fi mai consistentă decât datările, bisericile vor părea nepăstorite ori superficial cuprinse într-o viață religioasă creștină. Deși au socotit bisericile de lemn străvechi, pentru secolele XV-XVI istoricii au folosit abuziv doar indicația unor toponime (care se puteau referi și la biserici din alte materiale!) și au admis cu candoare finală că nu pot cita decât lăcașuri reale din secolul al XVII-lea²². Însă studii dendrocronologice au mărturisit că putem moșteni biserici de lemn străvechi (Volovăț).

Compensativ pentru asemenea lacune de edificii perisabile, nu se poate pricepe de ce nu se discută despre uneltele regăsite pentru construc-

rea acestor biserici, din care nu pot lipsi, în mod esențial, toporul/barda/secură, fierăstrăul, țapina, sfredelul pentru cuie din lemn și ciocanul, ranga, scripetele sau funia. Cu unealta din lemn, figurată în mâna Sf. Marina (Arbore), care îl martelează pe diavol, se pot realiza numai o parte dintre operațiunile de construcție. Și trebuie să invocăm din nou exemple ardelenne care ne arată că, deși au avut păduri nemărginite, nobilii din Transilvania au adus consecvent de la Bistrița săsească grinzi și scânduri pentru că nu le-au putut scoate cu ajutorul muncii țăranilor lor iobagi. În Moldova nu a fost deloc altfel, ba dimpotrivă, mai dificil de găsit joagăre și locuri unde lemnul se usca așteptându-și poziționările subtile într-o arhitectură mai complicată decât a unei case.

Niciun fel de adevăr nu este conținut în fraza „funcția edificiului determină și forma sa materială”²³. Vom stabili de la început că un asemenea tip de formalism nu a funcționat consecvent în biserică Evului Mediu, și nu ar fi cazul să-l rememorăm decât atunci când ne referim la performanțele generale ale arhitecturii și nu la cele ale destinului punctual al vreunor lăcașuri.

Să vedem cum am performat până în prezent. Putem să o facem strălucit oprindu-ne la moda-

²⁰ A. Paragină, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XIV* (Brăila: 2002), 87.

²¹ Vezi V. Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia*. Monografie (Chișinău: 2000), 43-44, 56.

²² L. Chiriac, *Monumente religioase medievale din zona Bârladului* (Iași: 2007), 198.

²³ E.I. Emandi, M.Șt. Ceaușu, *Să nu dărâmi, dacă nu știi să construiești* (Rădăuți-Iași, 1991), 181.

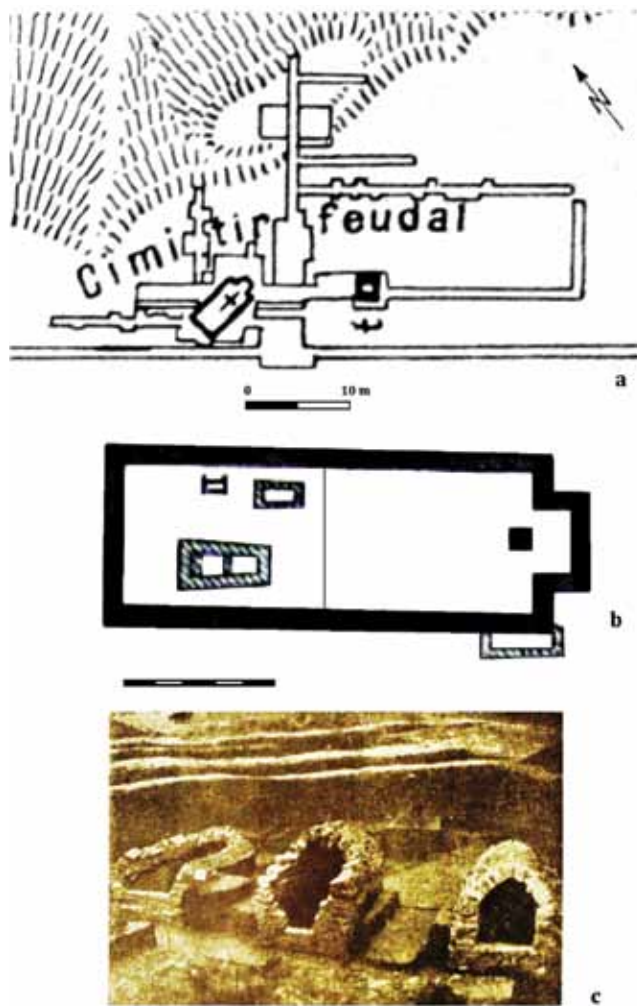

Fig. 3. Biserica din perimetrul cetății Suceava („Câmpul șanțurilor”): a. amplasarea în orizontul de cercetare din jurul anilor 1960; b. planul publicat; c. grup de cripte din zona ei

litățile de publicitate ale unor monumente. Începem cu două monumente *princeps*. Rădăuți a fost publicat cu fast într-un volum care ne-a povestit mai multe despre ADN-ul îngropașilor, decât despre evoluția bisericilor. Biserica de lemn a avut, în modul cel mai bizar, cripte din materiale durabile, iar când s-a ridicat monumentul din piatră, contururile ei din bârne par să fi lăsate pe loc pentru a-i ajuta pe arheologi să priceapă ce a fost înainte. Revizia arheologiei monumentului am operat-o printr-o recenzie²⁴, respinsă de către institutul arheologic academic din Iași, care a protejat și replica la ea²⁵. Acum autorul aces-

²⁴ A.A. Rusu, Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei* (Piatra Neamț: Ed. Constantin Matasă, 2012), 519 p. + 16 Pl. în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 17, II, (2013), 257-264 (digital la <http://www.medievistica.ro/pagini/tribuna/recenzii/texte/batrana-radauti/radauti.html>, accesat: 30.11.2021).

²⁵ Lia Bătrâna, A. Bătrâna, *Comentarii pe marginea unei re-*

tor rânduri este convins că recenzia sa a fost chiar neîndestulătoare pentru rezultatele publicate și, din păcate, a însoțit tehnici de lucru care se pot imputa și la o altă serie de monumente istorice.

Nedreptățită de un scenariu evolutiv similar (lemn-piatră) este o biserică ortodoxă din Suceava, identificată relativ recent cu cea având hramul Sf. Paraschiva²⁶. Aceasta nu s-a învrednicit decât de o restituire planimetrică simplă, dar în baza căreia a fost de la început posibil, prin respectarea simetriilor și a liniilor de fugă date de fundații ori negativele lor, să se obțină un rezultat prețios (Fig. 2/a). În texte au ieșit la iveală date despre pavimentele și ornamentele ei ceramice. Dar planul primar publicat ne oferă surprize. Prima este cea a urmelor oblice de podele din interior, adăugate la înmormântări din interiorul altarului bisericii de zid, care au făcut parte din cimitirul care înconjura biserica mai veche și mai scurtă (Fig. 2/b). Coroborarea celor două elemente sugerează o biserică din lemn, suprapusă de fundațiile unui edificiu din piatră. Conturul închiderii altarului bisericii mai noi pare a fi tocmai invers decât s-a descris: cu laturi unghiulare la exterior și semicirculare la interior (Fig. 2/c). Adică în regula mai frecventă a bisericilor ștefanieni.

O altă biserică, dacă nu complet uitată, atunci foarte neglijată, a fost aceea din așa-numitul „Câmp al șanțurilor”, pe care îl socotim cetatea Sucevei, alipită castelului Sucevei, rămas stingher în țintele de studiu și vizitare. Începem prin a-i arăta consecvența absență din repertoriul bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare²⁷. Planimetric, pare chiar mai veche de această domnie (Fig. 3). În faza ei de glorie a fost înzestrată cu podele decorative și discuri parietale, fresce cu poleiri, cripte, lespezi și morminte de personaje sus-puse. Clădiri învecinate, de dimensiunile unor palate de epocă, ne apropie serios de acceptarea ipotezei unui sediu mitropolitan real.

Ne mai oprim doar în dreptul caricaturii de plan de la Vaslui²⁸. A fost cea mai notabilă biserică medi-

cenziei semnate de A.A. Rusu, în Arh. Moldovei, XXXVII, (2014), 307-310.

²⁶ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Bisericile lui Ștefan cel Mare. Cercetări arheologice*, postfață la vol. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*. Ed. a 2-a rev. (Suceava: 2012), 353.

²⁷ Reconstituirea edificiului este un efort de sinteză, din „bucățele” care provin de la K.A. Romstorfer, echipa de la Șantierul Suceava, din jurul anului 1960 și informațiile Paraschivei-Victoria Batariuc.

²⁸ Paraschiva-Victoria Batariuc, „Bisericile lui Ștefan cel Mare. Cercetări arheologice”, postfață la vol. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*. Ed. a 2-a rev. (Suceava: 2012), Pl. 1.

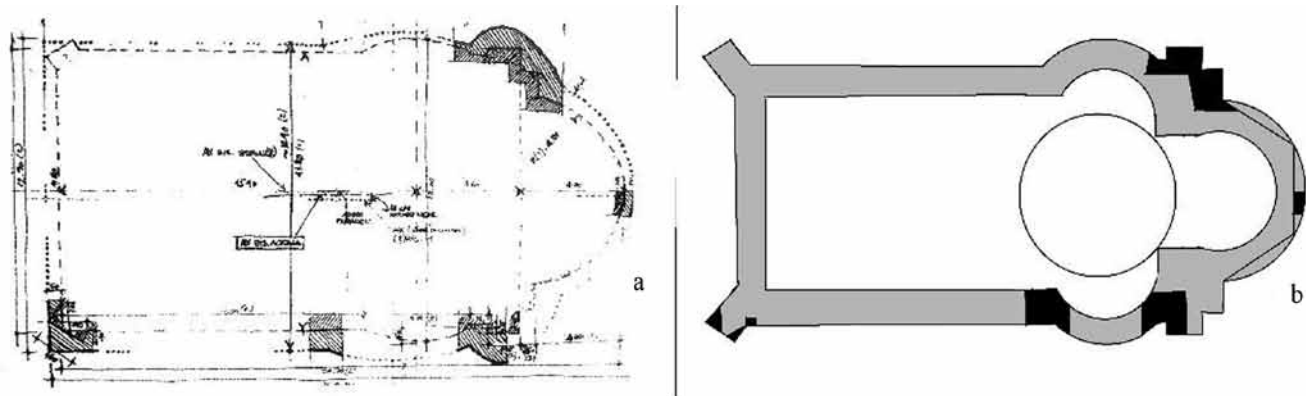

Fig. 4. Biserica Sf. Ioan Botezătorul de la Vaslui: a. planul de cercetare publicat; b. reconstituiri aproximative

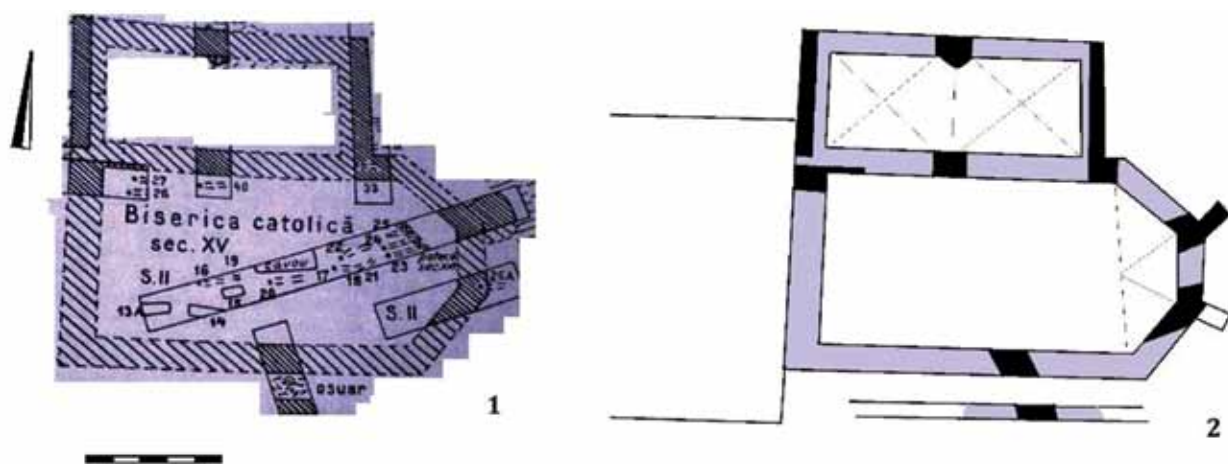

Fig. 5. Biserica catolică de la Suceava-Șibot: a. planul arheologic publicat; b. reconstituirea planimetrică

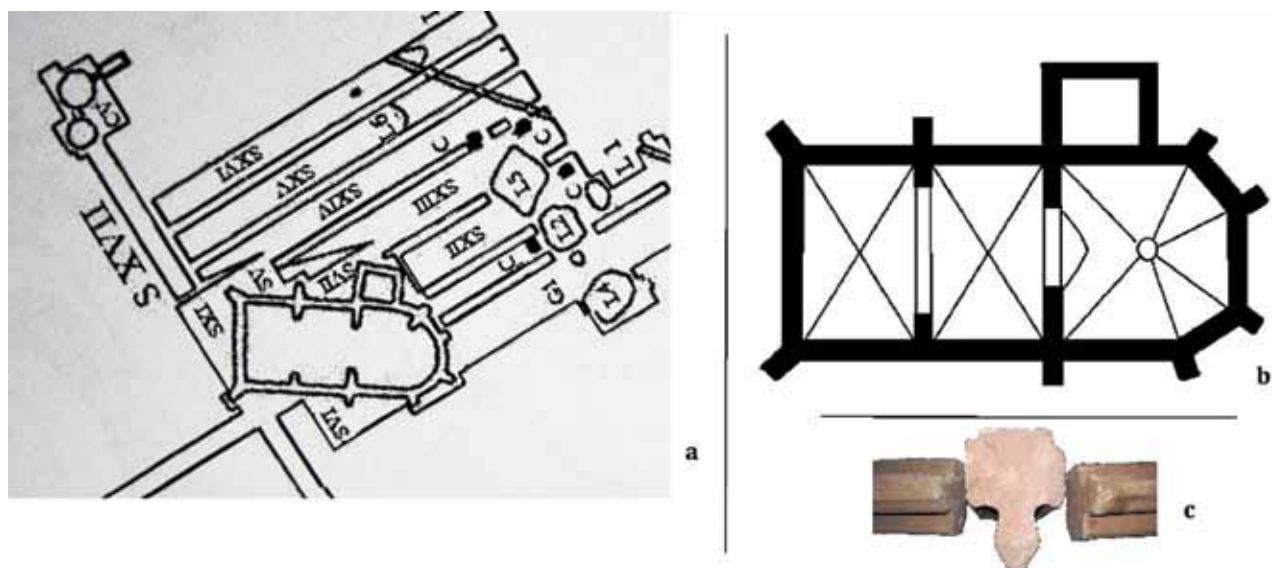

Fig. 6. Biserica catolică de la Săbăoani: a. plan și context arheologic, după V. Ursachi; b. reconstituirea grafică; c. ogive din cărămidă

evală, cu hramul Sf. Ioan Botezătorul, ridicată de către Ștefan cel Mare. Apoi, ca multe altele, urmând un destin complicat până la transformarea într-o frustrată realitate arheologică. Era suficient doar un exercițiu de desenare mai redus de o oră, pentru a recompuce măcar un plan „mai onorabil” (Fig. 4).

Urmează grupul paracliselor din cetățile Moldovei. La cele certe (Suceava, Neamț, Hotin, Cetatea Albă²⁹, Soroca) am putea adăuga pe acelea nedetectate, dar construite ca o obligatorie soluție medievală (Roman, Bârlad etc.). În perimetrul curții domnești de la Suceava, un perimetru de ziduri lipit de turnul cel nou, seamănă amarnic cu cel al unui alt paraclis. Dacă primele sunt exemplificări aeriene (în fapt, capete dublate pe verticală, comune unei arii largi europene), altele sunt perspective de la sol. Sunt foarte bune demonstrații cât de puțin pregătiți au fost arheologii să găsească biserici în mari încrângături de ziduri.

Două biserici catolice au fost cercetate arheologic. Informația despre ele este de mare zgârcenie și de o condamnabilă strepezeală științifică. Numai din planurile publicate, rezultă pagini noi de istoria arhitecturii medievale locale. Ne vom opri în dreptul a două biserici dispărute. Ambele au beneficiat de reconstituiri grafice pe care le putem repede socoti nesatisfăcătoare³⁰. Prima este cea de la Șibot

(Suceava). Contemplând planul publicat la sfârșitul deceniului șase al secolului XX, rezultă imediat „noutăți”. Pare că avem de-a face cu un mare proiect arhitectonic, rămas nefinalizat, ca și la Baia. Clădirea are o structură de altar/cor, închisă poligonal și probabil cu contraforturi pe ambele colțuri libere, cu o sacristie la nord, divizată în două travei, sprijinite median cu un stâlp adosat coborât până la sol (Fig. 5). A doua biserică catolică este cea de la Săbăoani (Fig. 6), care se relevă drept un monument de o structură gotică clasică, cu o navă compusă din două travei și, la fel, cu o sacristie nordică. Posibil ca de la ea să provină singurele ogive de cărămidă semnalate în perimetrul Moldovei, păstrate acum la Muzeul Județean de Istorie Neamț. Lista unor asemenea obiective nu este epuizată în acest loc. Și ar putea continua, separat, cu analizele bisericilor apărute în Epoca Premodernă, cu probleme care le însoțesc, continuate ori diferite de acelea ale Evului Mediu.

²⁹ Este cel mai notoriu exemplu de nepricepere, semnat de un actual membru corespondent al Academiei Române. Prima publicare, găzduită de *Arheologia Medievală*, II, 1998, s-a bucurat din plin de o revizie colegială din parte-mi. În schimb, autorul „a uitat” complet să-și mai citeze opul în lucrările următoare, inclusiv în lăbărțatul, masivul și ostentativul vol. pe care l-a dedicat aceleiași cetăți. Sinteza Marianei Șlapac (*Cetăți medievale din Moldova. Mijlocul secolului al XIV-lea - mijlocul secolului al XVI-lea* [Chișinău, 2004], 293-295) s-a derulat pe fondul unor considerații formulate de același arheolog puțin pricepător (Ionel Căndea). Însă nu putem să nu glosăm pe marginea faptului că autoarea nu cunoștea deloc faptul că nu există cetate medievală creștină în care să nu existe un „loc de închinare” (capelă ori paraclis), iar definirea absidiolilor laterale drept „săni” (la Cetatea Neamțului, *Ibidem*, 298) este un termen elegant, demn de toată admirația, dar absolut exotic în arhitectură. Drept urmare, întreaga abordare este de-a dreptul pilduitoare pentru modalitatea prin care se derulează actuala istoriografie a monumentelor medievale din Moldova cea veche (nepricepere sectorială vădită, compensantă prin tupeu, uitări bibliografice partizane, inovații șocante ori grave lacune privitoare la contextele de epocă).

³⁰ Prima variantă, a descoperitorilor, apare în *Materiale și Cercetări Arheologice*, IV (1957), 686, s-a reluat aidoma, dar foarte neglijent reprodușă recent la Voica Maria

Pușcașu, *Necropole medievale în Moldova până la sfârșitul secolului al XVII-lea* (București: 2021), XXXIX, Fig. 44 a. Altă variantă, mai curată, la Paraschiva-Victoria Batariuc, „Bisericile lui Ștefan cel Mare. Cercetări arheologice”, postfață la vol. G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*. Ed. a 2-a rev. (Suceava: 2012), Fig. 9/1.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ФОРТИФИКАЦИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В АТЛАСЕ РИЦЦИ-ДЗАННОНИ¹

Андрей ГЕРЦЕН

Abstract

Unique maps of the atlas of Poland compiled by G.A.B. Rizzi-Zannoni in the middle of the 18th century and published in early 1772 are important scientific sources. The atlas contains detailed information on the historical geography of the Northern and North-Western Black Sea region. Of particular importance is the unique map of Moldavia and the territories adjacent to it (the 23rd, as well as the 22nd and 24th sheets of the atlas), compiled based on earlier sources – the rich cartographic materials of the predecessors (G.L. Beauplan, D.K. Cantemir and others), and first of all, the works of the cartographers of the Ottoman Empire, which flourished in the 15th – 17th centuries, have not yet been identified or studied. The work of Rizzi-Zannoni is a reproduction of the oldest (found at the moment) topographic map of the North-Western Black Sea region, reflecting the geographical picture no later than the first half of the 16th – second half of the 17th centuries.

Current and further study of the fortifications (castles, fortresses and other fortifications) marked on the maps of Rizzi-Zannoni and representing the most important complexes and objects of historical and cultural heritage are impossible without the involvement of the author's unique information. Descriptions and reconstructions of fortifications that ignore topography and other details reported by this unique source are a priori incomplete or may even be erroneous. The historic-geographical information recorded on the Rizzi-Zannoni maps is of enormous multidisciplinary and interdisciplinary significance. Its consideration is important for modern and future studies of geography, history, archaeology, architecture, culture, art, ethnography, linguistics, the toponymy of the region as a whole and each heritage site.

Keywords: Rizzi Zannoni, maps, Black Sea region, cities, fortresses, castles, toponyms.

¹ Исследование выполнено в рамках темы государственного задания Института географии РАН АААА-А19-119022190170-1 (FMGE-2019-0008). The study was carried out within the framework of the state-ordered research theme No. АААА-А19-119022190170-1 (FMGE-2019-0008).

Введение

Уникальные карты атласа Польши, составленные Д.А.Б. Рицци-Дзаннони в середине XVIII в. и опубликованные в начале 1772 г. представляют собой бесценный научный источник². Атлас содержит детальные сведения по исторической географии Северного и Северо-Западного Причерноморья. Особое значение имеет абсолютно уникальная карта Молдавии и прилегающих к ней территорий (23-й, а также 24-й и отчасти 22-й листы атласа), составленная на основе более ранних источников – богатых картографических материалах предшественников (Г.Л. Боплана, Д.К. Кантемира и др.), и в первую очередь не выявленных пока, либо не исследованных работ картографов Османской империи, переживавшей расцвет в XV–XVII в.³. Произведение Рицци-Дзаннони является репродукцией древнейшей (обнаруженной на данный момент) топографической карты Северо-Западного Причерноморья, отражающей географическую картину не позднее первой половины XVI – второй половины XVII в.⁴.

² А.А. Герцен, Т.П. Нестерова, Е.Г. Паскарь, Н.П. Тельнов, *На перекрестке цивилизаций: пространство, время, наследие. Новейшие историко-географические исследования некоторых памятников Северо-Западного Причерноморья* (М. – СПб., Нестор-История: 2019), 416 с.; А.А. Herzen, O.A. Herzen, E.G. Paskary, „Unique map of the North-Western Black Sea Region by Giovanni Antonio Bartolomeo Rizzi Zannoni”, in: *Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională „Mediul și dezvoltarea durabilă”*, ediția a 5-a (Chișinău: 2020), 268-271.

³ А.А. Герцен, Е.Г. Паскарь, А.Г. Хропов, „Топографические карты Северо-Западного Причерноморья XVII – середины XVIII в.”, in: *Геодезия и картография*, 2021, №6, 26-36. DOI: 10.22389/0016-7126-2021-972-6-26-36; А.А. Герцен, „Картографические методы решения историко-географических проблем (на примере полимасштабных исследований регионов Европы, Средиземноморья и Северо-Западного Причерноморья)”, in: *ИнтерКарто. ИнтерГИС*, 2020, Т. 26, Ч. 4, 266-281. DOI: 10.35595/2414-9179-2020-4-26-266-281.

⁴ А.А. Герцен, Старинные карты Северо-Западного Причерноморья и картографический подход в решении историко-географических задач, *Социоестеств-*

Предварительный анализ карт Кантемира и Рицци-Дзаннони показывает, что они восходят к нескольким, а в итоге – одному существенно более древнему османскому прототипу. Вместе с тем, в отличие от карты Кантемира, отображающей географическую информацию со значительно большей степенью генерализации, карты Рицци-Дзаннони составлены гораздо более подробно, максимально передавая топографические аспекты не только природных (гидрография, рельеф, растительность и пр.), политико-географических, социально-экономических и лингво-этнографических (государственные и административные территории и границы, статусы и особенности застройки населённых пунктов, центры добычи полезных ископаемых, дороги, топонимия, конфессиональная принадлежность и пр.) компонентов и в первую очередь наиболее тщательно – фортификаций, что, очевидно, было одним из главных назначений карты.

Карты Рицци-Дзаннони, охватывающие центральную часть Северо-Западного Причерноморья (Молдавия, Бессарабия и приграничные области), наименее изученную среди окружающих территорий (Венгерское и Польское королевства, Крымское ханство) и в прошлые эпохи, и в наше время, содержат детальные сведения о фортификационных сооружениях в более сотни различных городов и селений. Их обзор, изображения и систематизация представлены в настоящей работе, сведения о многих вводятся в научный оборот впервые.

Об авторе

Джованни Антонио Бартоломео Рицци-Дзаннони (Giovanni [Jovanni] Antonio Bartolomeo Rizzi Zannoni; 1736, Падуя – 1814, Неаполь) – выдающийся итальянский картограф, долгие годы работавший во Франции, известный своими впечатляющими картами и атласами. В конце 1740-х-начале 1750-х г. учился в Паду-

Рис. 1. Портрет Д.А.Б. Рицци-Дзаннони
Fig. 1. J.A.B. Rizzi Zannoni portrait

анском университете у профессора астрономии Джованни Полеми, путешествовал по Италии, Турции, России. В 1753 г. польский король Август III пригласил Рицци-Дзаннони на должность картографа. В 1756-1757 г. проводил геодезические измерения в Швеции, Дании, Германии, Пруссии. 5 декабря 1757 г. в битве при Ро-

шбахе взят в плен французами и отправлен в Париж, где провёл более двадцати лет. По заказу секретаря посольства Неаполитанского королевства Фердинандо Галиани на основе лучших источников того времени создал карту этого государства, после чего в Париже получил должность инженера-гидрографа, на которой работал в 1772-1774 г. Затем Рицци-Дзаннони вернулся в Италию, где продолжил активную деятельность в Венеции, Падуе, Неаполе.

При жизни Рицци-Дзаннони было издано несколько его книг, атласов и карт, среди которых: «Краткое изложение текущих военных событий в Германии» (1758), «Исторический атлас древней и современной Франции, содержащих все места, иллюстрированные наиболее памятными событиями нашей истории...» (1766), «Карта Польши, разделенной на провинции и воеводства и подразделенной на округа...» (1772), «Карта северной части Оттоманской империи» (1774), «Географический атлас, содержащий карту мира и четыре части: с различными государствами Европы» (1782), а также знаменитый невероятно подробный «Географический атлас Королевства Неаполя» на 32 больших листах (завершён в 1812 г.) и др.

В научных кругах Европы вклад Рицци-Дзаннони оценён уже его современниками: А.Ф. Бюшинг в своей книге упоминает о некоторых его картах⁵. Первые подробные сведения о его жизни и деятельности собраны А. Блессихом в конце XIX в.⁶ В современной Италии в его

венная история, 2020, Вып. 43, 13-25. DOI: 10.29003/m1940.s-n_history_2020_43/13-25; А.А. Герцен, „Килинѣв на географических картах XVI-XVIII веков”, in: *Acta et Commentationes, Exact and Natural Sciences*, 2020, № 1(9), 116–129. DOI: 10.36120/2587-3644.v9i1.116-129; А.А. Герцен, „Бендеры на географических картах XVI-XIX веков”, in: Академику Л. С. Бергу – 145 лет: Сборник научных статей (Бендер: Есо-ТИРАС, 2021), 15-22.

⁵ A.-F. Büsching, *Nuova geografia, tradotta in lingua toscana da Gaudio Jagemann*, Vol. 7 (1774).

⁶ A. Blessich, „Un geografo italiano del secolo XVIII: Giovanni Antonio Rizzi Zannoni (1736-1814)”, in: *Bolletino*

Рис. 2. Карта Д.А.Б. Рицци-Дзаннони, 1772 г.: обзорный лист и листы 18-20, 22-24
 Fig. 2. J.A.B. Rizzi Zannoni Map, 1772: overview sheet and sheets 18-20, 22-24

чество проводятся научные конференции, издаются красочные фолианты⁷, активно оцифровывается и анализируется богатейшее наследие.

О карте

Наибольший интерес среди обзорно-топографических многолистных карт, созданных его командой, на которых изображена значительная часть Северо-Западного Причерноморья, вызывает «Карта Польши, разделенной на провинции и воеводства и подразделенной на округа...»⁸. Она издана в Париже на 24-х листах, в масштабе примерно 1 : 629 000. Заказчиком карты выступил принц Й.А. Яблоновский, которому она была преподнесена 25 января 1772 г. в Лондоне. Основное содержание карты, а по сути – колоссального атласа – территория Польского королевства в границах того времени. Но, несмотря на это, прилегающие земли, в том числе районы Причерноморского региона к северу от параллели 47° с.ш., показаны не менее подробно. Территория областей, относящихся к Причерноморью, изображена на 6-ти из 24-х листов атласа (листы 18-20 и 22-24), охватывающих преимущественно Молдавию (её северную

и центральную части), а также Покутье, Трансильванию, Марамуреш, Галицию, Волынь, Подолье, Польскую Украину, Новороссию и Татарию (рис. 2).

Рицци-Дзаннони в предисловии к атласу указывал, что представленная работа – результат двадцатилетнего труда. Соответственно она началась сразу после обучения в университете и путешествия по Италии, Турции и России. Именно во время работы при дворе саксонского курфюрста и польского короля Августа III в 1753-1756 г. у него была возможность как самостоятельно проводить топографические изыскания в польских землях, так и значительно обогатить собственный картографический фонд за счет материалов предшественников. Но непосредственно причерноморские участки карты не могли быть результатом его собственных съёмок. Они, несомненно, составлены на основе картографических материалов Османской империи, добытых во время путешествия в Турцию, либо в польских королевских архивах. Сведения, накопленные картографом с середины XVIII в. подвергались переработке, генерализации и дополнениям. В ряде мест, где в 1750-1770-х годах происходили военные действия и были сооружены новые фортификации, обновления и дополнения акцентированы и прямо отмечены автором. Вместе с тем картографическая основа этого произведения опирается на существенно более древнюю географическую картину, так как колоссальный объём помещенной на карту информации не мог быть собран отдельным исследователем самостоятельно, тем более за короткий срок путешествия Рицци-Дзаннони в Турцию. И даже тогда молодой итальянский картограф, вероятно, смог бы раздобыть не новейшие и самые точные, а значит,

della Società geografica italiana, ser. 3, vol. 11 (Yr. 32, vol. 35) (1898).

⁷ Giovanni Antonio Rizzi Zannoni. *Scenziato del sett ecento Veneto*, a cura di Giuseppe Gullino e Vladimiro Valerio (Venezia: 2015).

⁸ Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts. Construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations, et de Mesures prises sur les Lieux. Dediée a son Altesse le Prince Prusse-Vindes Joseph Alexandre Jablonowski palatin de Nowogrod. Chevalier des Ordres du St. Esprit, de l'Aigle blanc et se St. Hubert Associé a l'Academie R^{le}. des Sciences de Paris Par son très humble et très obeisant Serviteur J.A.B. Rizzi Zannoni de l'Academie R^{le} des Sciences de Gottingue d'Altors &c Geographe de la Marine de France 1772.

совершенно секретные материалы, а старые, потерявшие для османов к середине XVIII в. актуальность⁹.

Поэтому карта Рицци-Дзаннони выглядит так архаично, гораздо больше напоминая топографические планы и карты Г.Л. Боплана и В. Гондиуса¹⁰ первой трети XVII в. и в то же время чрезвычайно близка к карте Д.К. Кантемира¹¹, однако содержательно существенно более насыщена. Но если известно, что Боплан много лет работал на Подолье, строил фортификации и проводил картографические исследования на местности, то у Кантемира и Рицци-Дзаннони таких возможностей не было. Поэтому не вызывает сомнений, что оба учёных пользовались богатыми картографическими материалами предшественников, в том числе картами Османской империи, переживавшей расцвет в XV-XVII в. Молдавия была включена в её состав в первой половине XVI в. К сожалению, турецкие карты пока слабо исследованы, а те, что охватывают территорию Северо-Западного Причерноморья, не исследованы совсем.

Кроме того, имеется ряд других прямых и косвенных доказательств, что карта составлена по сильно устаревшим источникам. Наряду с турецким дублированием топонимов (арабской вязью), архаичными стилистикой и картографическими приёмами, ещё одним подтверждением старины служит карта Молдавии французского королевского географа Ж.-Л. Лё Ружа¹², созданная в 1769-1770 г. и содержащая ссылки на карты Кантемира и Рицци-Дзанно-

ни. Судя по содержанию карты Ружа, речь идёт о каком-то более раннем издании.

Анализ карт Кантемира и Рицци-Дзаннони показывает, что созданные ими произведения опираются на материалы, накопленные в период с середины XVI в. по вторую половину XVII в., и отражают географическую картину того времени. Очевидно, что они восходят к нескольким, а в итоге – одному существенно более древнему османскому прототипу, созданному, как сейчас можем предположить, в конце XV – начале XVI в. Сохранившая феноменальные для своего времени детали репродукция Рицци-Дзаннони представляет собой древнейшую обнаруженную топографическую карту Северо-Западного Причерноморья.

Фортификации. Региональный обзор

Северо-Западное Причерноморье попадает в сферу интересов картографов с самых древних времён. Старинные карты эпохи античности, средневековья, периода Возрождения и Нового времени содержат сведения о многочисленных укреплениях региона. Анализ сведений, предоставляемых этими бесценными источниками: размещение укреплений, их картографическая и топонимическая эволюция, свидетельствуют о том, что эти произведения являются ключевыми для выявления фортификационных сооружений на изучаемой территории, определения этапов историко-географической эволюции региона и развития картографии в целом¹³. Карта, сохранившаяся в репродукции Д.А.Б. Рицци-Дзаннони, содержит уникальные сведения о наибольшем количестве древних фортификациях региона, среди всех карт, созданных до второй половины XVIII в., что обусловлено как постепенным накоплением знаний и всё большей топографической детализацией, так и кардинальным вкладом автора в виде внесения данных из источника, неизвестного предшественникам.

Наибольшее значение в атласе Рицци-Дзаннони с точки зрения уникальности сведений о фортификационных сооружениях Молдавии и Северо-Западного Причерноморья, имеют листы 23 – «Карта границ Польши от конца

⁹ Герцен А.А., Паскарёв Е.Г., Хропов А.Г., Топографические карты Северо-Западного Причерноморья XVII – середины XVIII вв., *Геодезия и картография*, 2021, №6, С. 26–36. DOI: 10.22389/0016-7126-2021-972-6-26-36.

¹⁰ *Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac districtibus, Provincysq. Adiacentibus bono publico erecta per Guilhelmum le Vasseur de Beauplan S. R.M^{ts} Poloniae et Sueciae architectum militarem et capitaneum aeri vero incisa opera et studio Wilhelmi Hondy S.R.M.^{ts} Poloniae et Sueciae chalcographi privilegiati Gedani anno Domini M.C.D.L. Gedani An. M.D.C. L, 1650.*

¹¹ *Principatus Moldaviae nova & accurata Descriptio. Delineante Principe Demetrio Cantemirio. F. Changuion. Amsterdam, 1737; Moldaviae principatus delineante principe Demetrio Cantemirio. D'Anville. Paris, 1738.*

¹² *Carte de la Moldavie dressee sur celle du prince Cantimir dans la quelle j'ai puise simplement pour la partie meridionale, la septentrionale est reduite d'apres la frontiere du Royaume de Pologne, de M.r Zannoni, ... le Rouge geographe du roy (Paris: 1770).*

¹³ А.А. Герцен, „Днепровские укрепления на старинных картах”, in: *Социально-историческая история*, 2021, Вып. 44, 198–207. DOI: 10.29003/m2605.s-n_history_2021_44/198-207.

Рис. 3. Карта Д.А.Б. Рицци-Дзаннони, 1772 г.: листы 23 и 24

Fig. 3. J.A.B. Rizzi Zannoni Map, 1772: sheets 23 and 24

Карпак в Трансильвании до территории татар-бессарабов, содержащая Молдавию Северную, пустыню татаров липков и течение Днестра от Кочима до Бендер»¹⁴ и 24 – «Карта Границ Польши от Балты до Реки Сина-Вода; содержащая Территорию Козаков Хумана и Запоров; Пустыни Татаров Очакова, Бессарабии и Ногай с их Ордами как они были расположены в конце 1767, по приказу Хана Крыма. Находим так же, продолжение Бога и Днестра, с течением Борисфена от Порогов до его устья в Море Чёрное»¹⁵ (рис. 3).

Ввиду того, что в 23-й и 24-й листы атласа включены планы фортификаций, в большинстве своём не известные по другим картографическим источникам, их следует, наконец, систематизировать и ввести в научный оборот. Поэтому далее на основе географического принципа представим краткий обзор отмеченных на карте укреплений с иллюстрациями их планов. Структурируем список в соответствии с политическим и административно-территориальным делением того времени, тем более что границы стран и областей чётко обозначены

¹⁴ Carte des Frontières de Pologne depuis la fin des Karpaks en Transylvanie jusques au Territoire des Tatares-Bessarabes contenant la Moldavie Septentrionale, le Desert des Tatares Lipkes et le cours du Dniester depuis Koczum jusques à Bender.

¹⁵ Carte des Frontières de Pologne depuis Balta jusques à la Rivière de Sina-Woda; contenant le Territoire des Kossaks de Human et de Zaporow; les Deserts des Tatares d'Oczakow, de Bessarabie et du Nogai avec leurs Hordes telles qu'elles furent situées à la fin de 1767, par les ordres du Khan de Krimée. On trouve de plus, la suite du Bog et du Dniester, avec le cours du Boristhène depuis les Cataractes jusques à son embouchure dans la Mer Noire.

на карте, а важнейшей задачей крепостей и замков была их охрана. Территориальный охват ограничим пределами административно-территориальных единиц, попадающих на лист 23, особо отмечая случаи, когда они распространяются на соседние листы (18, 22 и 24), учитывая все фортификации в их составе, приводя иллюстрации всех планов (включая дублирующие на соседних листах), а также географические названия (топонимы) в оригинальном варианте и передаче, максимально приближённой к оригиналу на картах атласа. В число фортификаций включены все объекты, обозначенные тремя типами условных знаков в соответствии с легендой карты, встречающиеся в пределах изучаемой нами территории: 1) города-крепости (польск. *Miasto Obmurowane* – «Город Обмурованный», фр. *Ville Fermée* – «Город Закрытый») в виде застройки внутри крепостной стены с башнями, 2) замки-усадебьы (польск. *Dwor lub Zamek* – «Двор [Усадьба] или Замок», фр. *Château* «Шато [Замок]») в виде пунсона с символом шпиля с флагом, 3) замки-крепости (польск. *Twierdza lub Szaniec* – «Твердыня (Крепость) или Шанец (Окоп)», фр. *Fort et Redoute* – «Форт (Крепость) и Редут (Укрепление)»).

Крайнюю левую часть 23-го листа атласа и соседние участки 22-го (преимущественно отданного под легенду – экспликации знаков, букв, используемых на картах, и 14 стандартов масштабов, принятых в разных странах) занимает **Часть Венгрии (Część Węgier)**, и её составная – **Часть Княжества Семиградского (Część Xięstwa Siedmiogrodzkiego)**, то есть Трансильвании. Здесь обозначены *Бестерце (Bestertze* – сов-

ременная Бистрица; квадратный замок с примыкающей с севера прямоугольной крепостью и 8 башнями), *Дишнайо* (*Dischnajo* – Вэлений-де-Муреш; прямоугольная стена неправильной формы без башен), *Гергенъ* (*Gergeny* – Гургиу; квадратный замок с примыкающей с запада прямоугольной крепостью и 6 башнями), *Родна-Баня* (*Rodna-Banja* – Родна; круглая крепость с 7 башнями), *Шосбург или Шегеш-вар* (*Schosburg albo Seges-var* – Сигишоара; квадратный замок с примыкающей с юга пятиугольной крепостью и 8 башнями), *Репс* (*Reps* – Рупя; крепость неправильной формы с 6 башнями), *Чик Серед* (*Czik Szereda* – Меркуря-Чук; прямоугольный замок с 5 башнями), *Одерхелен или Удвархей* (*Oderhelen albo Udwarhey* – Одорхею-Секуеск; квадратный замок с 4 башнями), *Алмаш Хомород* (*Almas Homorod*; на листе 22 – *Хомород Алмаш* (*Homorod Almas*) – Мерешты; квадратный замок с 4 башнями), *Кездю-Вашиархей* (*Kézdy-Vasarhely* – Микфалэу; крепость неправильной формы с 5 башнями), *Шарошпатак* (*Sárospatak* – Бэиле-Тушнад; прямоугольная крепость неправильной формы с 6 башнями), *С. Кирай* (*Sz. Kiraly* – Сынкраены; прямоугольный замок с 2 или 4 башнями), *Касонь* (*Kaszony* – Нижние

Плаешты; прямоугольная крепость с 6 башнями), *Алмаш* (*Almás* – Мерены; прямоугольная крепость неправильной формы с 7 башнями), *Брецк* (*Bretzk* – Брецку; прямоугольный замок с примыкающей крепостью неправильной формы с 7 башнями) (рис. 3). На карте выделены две области, занимающие межгорную котловину на границе Трансильвании, Молдавии и Покутья: *Гиоргио* (*Giorgio*) и *Сек-Хели* (*Szek-Hels*) без обозначения фортификаций. Соседние межгорные котловины заняты *Комитатом Марамарош* (*Maramarosch Warmegye*; Марамурешским замковым округом), непосредственно входящем в состав Венгерского королевства, в котором отмечены два укрепления: *Родна-Паланка* (*Rodna-Palanka* – в верховьях реки Лапуш; квадратный замок с 4 башнями) и *Сигет* (*Szigeth* – Сигету-Мармацией; крепость неправильной формы с 6 башнями) (рис. 4).

Северо-восточные склоны Карпат – владения *Королевства Польского* (*Krolestwo Polskie*), *Малопольская Провинция* (*Prowincya Malo Polska*) которого изображена на всех выделенных нами листах атласа. Пограничные с Марамурешом, Трансильванией и Молдавией земли расположены в пределах *Коломыйского*

Рис. 4. Карта Д.А.Б. Рицци-Дзаннони, 1772 г.: планы крепостей Княжества Семиградского, Комитата Марамароша и Коломыйского уезда Галицкой земли Русского воеводства (листы 22 и 23)

Fig. 4. J.A.B. Rizzi Zannoni Map, 1772: Plans for the Fortresses of the Siebenbürgen Prinsipality, Maramarosh County and Kolomya District of the Halicz Land of the Russia Voivodeship (sheets 22 and 23)

Уезда (*Powiat Kolomyjski*), входящего в состав **Галицкой Земли (*Ziemia Halicka*) Русского Воеводства (*Woiewodztwo Ruskie*)** (стык 19, 22 и 23 листов). Здесь обозначены *Коломея (*Kolomea** – Коломыя; прямоугольный замок с 4 башнями и расположенная к северу прямоугольная крепость с 7 башнями (на листе 19 – крепость неправильной формы с 8 башнями)), *Заблотов (*Zablutow** – Заболотов; окружённые рвом квадратный замок с 4 башнями с примыкающей с востока разомкнутой крепостной стеной с 4 башнями), *Снятын (*Sniatyn**; окружённые рвом квадратный замок с 3 башнями с примыкающей с востока пятиугольной крепостью с 5 башнями и 3 рavelинами), *Яблонов (*Jablonow**; квадратный замок с 4 башнями), *Городенка (*Horodenka**; замок, обозначен пунсоном с символом шпилья с флагом), и *Чернелица (*Czernelica**; замок с двумя бастионами) (рис. 4).

В приграничных Молдавии **Червоногородском и Каменецком уездах (*Powiat Czerwonograd, Powiat Kamieniec*) Подольского Воеводства (*Woiewodztwo Podolskie*)** отмечено большое количество крепостей и замков. Перечислим обозначенные на листе 23 и имеющие дубли на листе 19: *Жванец (*Zwaniec**; прямоугольная (на листе 23 – круглая) крепость с 6 башнями) и примыкающие с восточной стороны *Окопы С.Тр (*Okopy S.Tr**; квадратный замок с 4 башнями, окружённый крепостью с 4 рavelинами и 8 бастионами) (рис. 8), *Китайгород (*Kytaigrod** – Китайгород; прямоугольный замок с примыкающей с севера крепостью неправильной формы с 9 башнями), *Студзьеница (*Studzienica** – Студеница, Рогозна; крепость неправильной формы с 7 башнями), *Калуз (*Kaluz** – Калюс, Рудковцы; замок с примыкающей с запада крепостью неправильной формы с 9 [10] башнями), *Могилев (*Mohylow** – Могилёв-Подольский; окружённая рвом прямоугольная крепость с 8 башнями), *Сугаки (*Suhaki**; квадратный замок с примыкающей с востока крепостью неправильной формы с 8 [9] башнями), *Следзце (*Sledzce** – Следы; прямоугольная крепость с 6 башнями), *Черниовце (*Czerniowce**; крепость неправильной формы с 5 (8) башнями) (рис. 5).

Почти весь правый верхний угол 23 листа карты занимает **Брацлавский Уезд (*Powiat Braclaw*) Брацлавского Воеводства (*Woiewodztwo Braclawskie*)**, в котором отмечено более 20 кре-

постей: *Груска (*Gruska** – Грушка; квадратный замок с примыкающей с северо-востока шестиугольной крепостью с 9 башнями), *Буша (*Busza**; шестиугольная крепость с 6 башнями), *Яногород или Чарне (*Janograd albo Czarne** – Стена; пятиугольная крепость с башнями), *Томасполь (*Tomaspol** – Томашполь; квадратный замок с прилегающей с востока прямоугольной крепостью с 7 башнями), *Комаргород (*Komargrod** – Комаргород; квадратный замок с прилегающей с востока прямоугольной крепостью с 9 (10) башнями), *Тульчин (*Tulczyn**; прямоугольная крепость с 6 башнями), *Ладзыжин (*Ladyzyn**; квадратный замок с прилегающей с северо-запада крепостью неправильной формы с 9 башнями), *Куна (*Kuna**; шестиугольная крепость с 6 башнями), *Кублич (*Kublicz** – Киблич; квадратный замок с прилегающей с востока крепостью неправильной формы с 9 башнями), *Александровка (*Alexandrowka**; овальная крепость с 8 башнями), *Троченице (*Troczenice** – Тростянец; шестиугольная крепость с 6 башнями), *Новогород (*Nowograd** – Верховка; прямоугольная крепость с 6 башнями), *Ободовка (*Obodowka**; окружённые рвом квадратный замок с примыкающей с востока крепостью неправильной формы с 8 башнями), *Болановка (*Bolanowka** – Блановка; крепость неправильной формы с 8 башнями), *Беркад (*Berkad** – Бершадь; квадратный замок с примыкающей с востока крепостью неправильной формы с 11 башнями), *Чачаник (*Czaczanik** – Чечельник; квадратный замок с примыкающей с юга прямоугольной крепостью с 8 башнями), *Яруга (*Jaruga**; семиугольная крепость с 7 башнями), *Ямполь (*Jampol**; пятиугольный замок с примыкающей с востока крепостью неправильной формы с 11[13] башнями), *Кучениец (*Kuczeniec** – Великая Косница; квадратный замок с 4 башнями и расположенная к югу крепость неправильной формы с 7 башнями), *Каменча (*Kamienicza** – Каменка; шестиугольная крепость с 6 башнями), *Расков (*Raskow** – Рашково; прямоугольный замок с 4 башнями, окружённый с севера, востока и юга крепостной стеной с 5 башнями), *Рыбнице (*Rybnice** – Рыбница; два квадратных замка, объединённых квадратной крепостью с 12 башнями), *Яорлик или Кайнар (*Jaorlik albo Kaynar** – Ягорлык; окружённые рвом квадратный замок с прилегающей с севера крепостью неправильной формы с

Рис. 5. Карта Д.А.Б. Рици-Дзаннони, 1772 г.: планы крепостей Подольского и Брацлавского воеводств и Степей Татар (листы 23 и 24)

Fig. 5. J.A.B. Rizzi Zannoni Map, 1772: Plans for the Fortresses of the Podolia and Braclavia Voivodeships and Tatars' Steps (sheets 23 and 24).

9 башнями) (рис. 5). Восточная часть воеводства занимает части 20 и 24 листов и обозначена как область *Козачизна Гуманьская* (*Kozaczyzna Humańska*) с тремя крепостями: *Гумань* (*Humań* – Умань; пятиугольный замок с примыкающей с запада шестиугольной крепостью с 8 башнями), *Нове Кониецполе* (*Nove Koniecpole* – Саврань; квадратный замок с четырьмя башнями прилегающей к югу крепостью неправильной формы с 8 башнями) и *Йозефград* (*Jozefgrad* – Балта; окружённый бастионами шестиугольная крепость с расширенной западной частью с 5 башнями) (рис. 5).

Прямо напротив польской крепости Йозефград за рекой *Кодеме* (*Kodeme Deresi* – Кодыма), служащей границей с **Османской империей**, расположена крепость *Балта* (*Balta*; квадратный замок с 4 башнями, окружённый крепостью с 4 рavelинами и 8 бастионами), находящаяся на территории **Сменеу Татар Очаковских** (**Stepy Tatarow Oczakowskich, Ouzi-Kala Tatarlerinugn**

Topraghi). Ещё одна приграничная крепость в этой области, расположенная в устье *Телигула* (*Teli-Gheuli*; в низовьях – *Асьяк Суии* (*Asyak Souii*)) на берегу Чёрного моря (*Kara Deghizugn Dgiuzvi*) – *Возия* (*Vozia* – Коблево; крепость неправильной формы с 8 башнями) (рис. 5).

К западу от Очаковской области простираются **Сменеу Татар Бессарабских** (**Stepy [Osady] Tatarow Bessarabskich, Budziak Tatarlerinugn Topraghi**). Прямо напротив крепости *Возия* находится крепость *Янидуни* (*Janiduni* – Кошары; крепость неправильной формы с 7 башнями). Выше по течению реки, с бессарабской стороны границы – *Ески Запелзаклы Селим Керай* (*Eski Zapelzakly Selim Kerai* – на правом берегу верхнего течения Телигула; два соединённых крепостной стеной квадратных замка с 4 башнями каждый). Ещё 10 крепостей Бессарабии, планы которых попали на 23 и 24 листы карты, строго привязаны к нижнему течению Днестра (*Dniester R.*): в устье *Ягорлыка*, напротив самой

Рис. 6. Карта Д.А.Б. Рицци-Дзаннони, 1772 г.: планы крепостей Бессарабии (листы 23 и 24)
 Fig. 6. J.A.B. Rizzi Zannoni Map, 1772: Plans for the Fortresses of Bessarabia (sheets 23 and 24)

южной крепости Польши Яорлик или Кайнар, – *Tatar-Kaynar* (*Tatar-Kaynar* – Гоян; квадратный замок с 4 башнями, окружённый крепостью с 4 рavelинами и 8 бастионами), ниже по течению – *Tatar Aneskan* (*Tatar Aneskan* – Кошница; квадратный замок с 4 башнями), в самом низовье реки, на правом берегу – *Talmaza* (*Talmaza*; квадратный замок с 4 башнями), *Resequiati* (*Resequiati* – Чобручи; квадратный замок с 4 башнями), *Kzuberka* (*Kzuberka* – Раскаецы; квадратный замок с 4 башнями), *Purkary* (*Purkary*; квадратный замок с 4 башнями), *Olanesta* (*Olanesta* – Оланешты; два квадратных замка с 4 башнями каждый), *Palanka-Owa* (*Palanka-Owa* – Паланка; квадратный замок с 4 башнями), *Tatar-Punar* (*Tatar-Punar* – Удобное; квадратный замок с 4 башнями), на левом берегу, напротив Оланесты, – *Asrak* (*Asrak* – Яськи; квадратный замок с 4 башнями). Немного в стороне от берега Днестра, выше по течению от устья Ботны (*Botna R.*) – город *Causzeny* (*Causzeny* – Каушаны; пятиугольный замок с прилегающей с юго-востока крепостью неправильной формы с 10 башнями) (рис. 6).

Крупнейший город региона образует собственный **Бендерский Санджак** (*Benderi-Sandgiak-Begli*) и мощнейший фортификационный комплекс – *Bender* (*Bender* – Бендеры; окружённые бастионами и рavelинами прямоугольный замок с примыкающей с запада крепостью неправильной формы с 12 башнями, а также квадратный замок с 4 башнями, окружённый крепостью с 4 рavelинами и 8 бастионами за рекой Тигина [*Tegino R.*]). К этому же комплексу

относится крепость *Iik Palanka* (*Iik Palanka* – Парканы; окружённый рвом квадратный замок с 4 башнями) на левом берегу Днестра, прямо напротив Бендер, возведённая для охраны переправы через реку (рис. 6).

Остальные укрепления относятся к **Части Государства Молдавского или Богдан-Бейства** (*Część Hospodarostwa Moldawskiego czyli Bogdän-Beglighi*). В **Чернауцком Округе** (*Sęstwo Czernauckie*; дословно – судейство; Черновицкий цинут [край]) обозначена только одна крепость – *Czernaucy* (*Czernaucy* – Черновцы; крепость неправильной формы с 8 башнями). В **Сучавском Округе** (*Sęstwo Suczawskie*) крепостей пять: *Siret* (*Siret*; квадратный замок с 4 башнями, соединённый окружающий город крепостной стеной без башен), *Suczavitz* (*Suczavitz* – Сучевица; шестиугольный замок с 6 башнями), *Radauz* (*Radauz* – Радауцы; пятиугольный замок с примыкающей с запада шестиугольной крепостью с 10 башнями), *Suczava* (*Suczava*; квадратный замок с 4 башнями с примыкающей крепостью неправильной формы с 7 башнями), *Moldovitz* (*Moldovitz* – Ватра-Молдовицей; квадратный замок с 4 башнями). В **Немецком Округе** (*Sęstwo Niemieckie*) – тоже пять: *Nemizul* (*Nemizul* – Нямецкий монастырь; шестиугольный замок с 6 башнями), *Niemecz* (*Niemecz* – Нямецкий замок; крепость неправильной формы с 8 башнями), *Agaria* (*Agaria*; прямоугольная крепость с 6 башнями), *Tyrgul* (*Tyrgul* – Тыргу-Нямц; крепость неправильной формы с 6[7] башнями), *Piatra* (*Piatra* – Пятра-Нямц; пятиугольный замок с примыкающей

Рис. 7. Карта Д.А.Б. Рицци-Дзаннони, 1772 г.: планы крепостей округов Чернауцкого, Сучавского, Немецкого, Баковского, Романского, Харлевского, Дорогойского и Кирлигатуре (лист 23)
 Fig. 7. J.A.B. Rizzi Zannoni Map, 1772: Plans for the Fortresses of the Czernaucy, Suczawa, Niemecz, Bacow, Roman, Harlew, Dorohoy and Kirligatura Districts (sheet 23)

с запада пятиугольной крепостью с 9 башнями). В **Баковском Округе** (*Sęstwo Bakowskie*) крепости две: **Тазлеу** (*Tazleu* – Тазлэу; крепость неправильной формы с 7 башнями) и **Баков** (*Bacow* – Бакэу; окружённые рвом пятиугольный замок с примыкающей с юга крепостью неправильной формы с 9 башнями, а также примыкающим с запада городом, окружённым крепостной стеной без башен). В **Романском Округе** (*Sęstwo Romanskie*) и **Кирлигатуре** (*Kirligatura*) по одно крепости – их столицы: **Роман** (*Roman*; окружённый рвом шестиугольный замок с 6 башнями и примыкающая к нему с южной стороны крепость неправильной формы с 10 башнями) и **Тыргул Фрумос** (*Tyrgul Frumos* – Тыргу-Фрумос; квадратный замок с примыкающей с юга крепостью неправильной формы с 8 башнями). В составе **Харлевского Округа** (*Sęstwo Harlewskie*) три крепости: **Котнар** (*Cotnar* – Котнары; крепость неправильной формы с 8 башнями), **Хирлау** (*Hirlau* – Хырлэу; крепость неправильной формы с 9 башнями) и **Болачаны** (*Bolaczany* – Ботошаны; квадратный

замок с прилегающей с востока крепостью с 10 башнями). Ещё три крепости в **Дорогойском Округе** (*Sęstwo Dorohoyskie*): **Дорогой** (*Dorohoi* – Дорохой; крепость неправильной формы с 8 башнями), **Казарбаки** (*Kazarbaki* – Щербака, Рипичены; квадратный замок с 4 башнями), **Стефанесты** (*Stephanesty* – Штефанешты; квадратный замок с 4 башнями и расположенная к северу овальная крепость с 7 башнями) (рис. 7).

В составе **Хоцимского Округа** (*Sęstwo Chocimskie* – Хотинского цинута) три крепости: **Хотин** (*Khotin*; на листе 19 – **Хочим** (*Choczim*); окружённый бастионами круглый (восьмиугольный) замок с 6 башнями и прилегающая с востока крепость неправильной формы с 8 башнями дополнены квадратным замком с 4 башнями напротив крепости Жванец, а также огромным бастионным комплексом, включающим три квадратных замка с 4 башнями каждый, четыре крупных бастиона и три крупных рavelина, соединёнными крепостной линией, протянувшейся на многие километры от Хотина до **Прибацауц** (*Pribacaucy* – Перебыковцы),

Рис. 8. Карта Д.А.Б. Рицци-Дзаннони, 1772 г.: планы крепостей округов Хоцимского, Ясского, Васлуй, Фалций, Лапушна, Орхейского и Степей Татаров-Липков (листы 19 и 23)
 Fig. 8. J.A.B. Rizzi-Zannoni Map, 1772: Plans for the Fortresses of the Choczim, Iassy, Waslui, Falcii, Lapuszna, Orhey Districts and Tatars-Libkas' Steps (sheets 19 and 23)

подписанный как *Редут Миниха* [*Münich Red*]), *Лядова* (*Ladova* – Наславча; квадратный замок с примыкающей с запада шестиугольной крепостью с 9 башнями), и *Подул-Сипкалинор* (*Podul-Sircalinor* – Липканы; крепость неправильной формы с 6 башнями). В *Ясском Округе* (*Seştwo Iasskie*) расположена столица Молдавии – *Ясси* (*Iassi* – Яссы; город, окружённый шестью квадратными замками с 4 башнями каждый (очевидно – монастыри), соединёнными крепостной стеной, которая так же на значительном протяжении окружает северный пригород). В *Округе Васлуй* (*Seştwo Waslui*) тоже обозначена только одна фортификация – *Васлуй* (*Vaslui*; крепость неправильной формы с 7 башнями). В *Текучском Округе* (*Seştwo Teczuckie*) и *Округах Тумова* (*Seştwo Tutowa*) фортификационных сооружений не отмечено. В *Округе Фалций* (*Seştwo Falcii*) – одно – *Гуш* (*Husz* – Хуши; крепость неправильной формы с 5 башнями). В приграничном с Бессарабией *Округе Лапушна* (*Seştwo Lapuszna*) отмечены четыре крепости: *Кантемири Кал.* (*Cantemiri Kal.* – на правом берегу Прута; квадратный замок с 4 башнями), *Лапушна* (*Lapuszna*; окружённые рвом квадратный замок с примыкающей с севера овальной крепостью с 11 башнями), *Каприяна* (*Capriana*; город, окружённый крепостной стеной без башен) и *Киснул* (*Kisnul* – Кишинёв; квадратный замок с примыкающей с востока крепостью

неправильной формы с 10 башнями). Ещё четыре крепости обозначены в *Орхейском Округе* (*Seştwo Orheyskie*): *Орхей* (*Orchei* – Оргеев; квадратный замок с примыкающей с юго-востока крепостью неправильной формы с 9 башнями), *Устия* (*Ustia* – Устье; квадратный замок с 4 башнями), *Богдан Анескан* (*Bogdan Aneskan* – Оницканы; крепость неправильной формы с 5 башнями), *Спекул* (*Specul* – Спя; квадратный замок с 4 башнями) (рис. 8).

Особо выделен регион, впоследствии ставший Сорокским цинутом Молдавии, но на карте Рицци-Дзаннони обозначенный как *Стени* (*Пустые Поля*) *Татар-Липков* (*Stepy [Pola Puste] Tatarow Lipkow, Libka Tatarlerinugn-Topraghi*). Здесь размещён план только одной крепости – *Сорока* (*Soroca* – Сороки; квадратный замок с прилегающей с запада крепостью неправильной формы с 10 башнями) (рис. 8).

С одной стороны, данный факт служит ещё одним ярким подтверждением древности прототипа, использованного Рицци-Дзаннони для подготовки этой части атласа, с другой – сам документ выступает важнейшим хронологическим ориентиром для реконструкции историко-географической эволюции региона. Ведь именование Сорокского края Степями Татар-Липков – фундаментальная архаика и просто политико-административный атавизм не только для второй половины XVIII в.: татары-лип-

ки – название литовских татар, возникших в результате разгрома Золотой Орды и присоединения её территорий в Северо-Западном Причерноморье к Великому Княжеству Литовскому в середине XIV в. Даже с учётом позднего вхождения края в состав Молдавии, отражённые в первоисточнике карты политико-географические реалии потеряли актуальность уже в конце XV в. Ликвидация «татарской вольницы» на Днестре позволяет Стефану Великому создать вместо неё Сорокский цинут и назначить его главу – коменданта Сорокской крепости, упоминание о котором встречается в документах с 1499 г.¹⁶. Для молдавского господаря Д.К. Кантемира в 1714-1716 г., когда он составлял карту и книгу «Описание Молдавии», такой политико-географический диссонанс был, разумеется, очевиден, поэтому область Татар-Липков была переименована в *Округ Сороки (Districtus Sorocae, Sorocae Distr.)*. А вот Пустые Поля сохранились: на обоих вариантах карты Кантемира название административно-территориальной единицы предваряет формулировка *Campi deserti (Поля пустые)*. Для картографа Д.А.Б. Рицци-Дзаннони в 1750-е-1772 г. данная проблема не была столь принципиальна, хотя уже даже в 1774 г. для создания другой своей колоссальной карты он пользуется новой основой и убирает значительное количество устаревшей информации. Тем не менее, благодаря этому удивительному случаю мы имеем возможность изучать фундаментальное произведение более раннего этапа развития картографической науки и искусства, уникальный источник историко-географической информации, получить бесценные сведения о древних и средневековых фортификациях региона.

О существенной архаичности первоисточника, ставшего основой карты Рицци-Дзаннони (равно как и карты Кантемира, созданной на полвека ранее, но более генерализованной), свидетельствует и анализ других участков и объектов, в частности в западной части Мол-

давии, Трансильвании и др. Он демонстрирует значительные отличия топографических реалий на карте Рицци-Дзаннони в сравнении с другими картами, созданными во второй половине XVIII в. русскими и австрийскими картографическими институтами и служащими чёткими геохронологическими ориентирами, зафиксировавшими современную на тот момент картину местности.

Огромное значение атлас Рицци-Дзаннони имеет и для локальных комплексных междисциплинарных исследований в отношении каждого зафиксированного объекта, в особенности фортификационного, о чём свидетельствует, предварительные рекогносцировки, проведённые в 2017-2021 г. в ходе экспедиционных выездов коллективом учёных под руководством автора в Рашкове, Оргееве, Устье, Спее, Оницканах, Наславче, Яссах, Нямце, Бистрице, Сороках, Каушанах, Паланке, Пуркарах, Оланештах, Раскаецях, Чорбучах, Бендерах, Лапушне, а также опыт реконструкции историко-географического ландшафта средневекового Кишинёва¹⁷.

Выводы

Атлас Д.А.Б. Рицци-Дзаннони содержит репродукцию существенного более раннего картографического источника, представляющего собой древнейшую обнаруженную на данный момент топографическую карту Северо-Западного Причерноморья. В основе 22, 23 и 24 листов атласа лежит османский прототип, созданный, предположительно в конце XV-начале XVI в., и дополненный рядом венгерских и польских картографических источников.

О существенной древности первоисточника, ставшего основой карты Рицци-Дзанно-

¹⁶ Т. Нестерова, А. Герцен, „Архитектурная и историко-географическая загадка церкви села Василкэу“, in: *Revista Arta*, 2021, Vol. XXX, № 1, 139-147. DOI: 10.52603/arta.2021.30-1.20; А.А. Герцен, С.К. Костовска, Т.П. Нестерова, „Загадки Василькова на Днестре: история, география, топонимия, архитектура“, in: *ИнтерКарто. ИнтерГИС*, 2021, Т. 27, Ч. 4, 495-519. DOI:10.35595/2414-9179-2021-4-27-495-519.

¹⁷ А.А. Герцен, Т.П. Нестерова, Е.Г. Паскарь, „Реконструкция историко-географического ландшафта средневекового Кишинёва“, in: *Identitățile Chișinăului (Chișinău: Editura Arc, 2018)*, Т. 4, 114-140; А.А. Герцен, Т.П. Нестерова, Е.Г. Паскарь, Н.П. Тельнов, *На перекрестке цивилизаций: пространство, время, наследие. Новейшие историко-географические исследования некоторых памятников Северо-Западного Причерноморья* (М. – СПб., Нестор-История: 2019), 416 с.; А.А. Герцен, „Картографические методы решения историко-географических проблем (на примере полимасштабных исследований регионов Европы, Средиземноморья и Северо-Западного Причерноморья)“, in: *ИнтерКарто. ИнтерГИС*, 2020, Т. 26, Ч. 4, 266-281. DOI: 10.35595/2414-9179-2020-4-26-266-281.

ни свидетельствует ряд прямых и косвенных признаков, неразрывная связь с созданной на полвека ранее, но более генерализованной картой Кантемира, архаичность топографической картины в северо-восточной (Сорокский край) и западной частях Молдавии, Трансильвании, Бессарабии и других участках, сравнительный анализ с другими картами, служащими чёткими геохронологическими ориентирами второй половины XVIII в.

Планы фортификаций, включённые в эти карты, в большинстве своём не известны по другим картографическим источникам, впервые систематизированы и введены в научный оборот в настоящей работе.

Актуальное и дальнейшее изучение укреплений (замков, крепостей и прочих фортификаций), обозначенных на картах Рицци-Дзаннони

и представляющих собой важнейшие комплексы и объекты историко-культурного наследия, невозможно без привлечения уникальных сведений автора. Описания и реконструкции фортификаций, игнорирующие особенности топографии и другие детали, сообщаемые этим уникальным источником, априори неполноценны, либо даже могут быть ошибочны. Историко-географическая информация, зафиксированная на картах Рицци-Дзаннони, представляет колоссальное мультидисциплинарное и междисциплинарное значение. Её учёт важен для современных и будущих исследований географии, истории, археологии, архитектуры, культуры, искусства, этнографии, лингвистики, топонимии региона в целом и каждого отдельного памятника наследия.

CARACTERIZAREA MORTARELOR PENTRU CASTELUL MEDIEVAL DE LA SOROCA, REPUBLICA MOLDOVA

Nicoleta VORNICU

Abstract

This study is the first result of research on the mortars and bricks used to build the medieval stone fortress of Soroca, carried out within the project "Ștefan cel Mare - common history, common heritage, Soroca-Vaslui", 1HARD/2.1/50, coordinated by UPS "Ion Creangă", Republic of Moldova.

The investigation began with the primary goal of providing a complete characterization of the types of mortar and brick used in this citadel, but a more complex trajectory developed throughout the study. Mortars and bricks were characterized by petrographic, mineralogical and geochemical analyzes (X-ray fluorescence spectrometry and optical microscopy).

The results showed that in the production of the mortars taken from different areas of the Citadel, siliceous aggregates and lime binders were used, the ratio between them, the microscopic appearance and the state of preservation of the component minerals allowed the establishment of their authenticity. More recent plaster and sand intervention mortars were identified in three areas. The results of the analysis of the brick revealed the nature of the mineral content.

Keywords: Soroca citadel, mortar, brick, XRF, OM, petrography.

Introducere

Conservarea patrimoniului cultural este direct legată de interacțiunea monumentelor cu împrejurimile lor. Mortarele sunt materiale folosite din cele mai vechi timpuri pentru a susține substraturile clădirilor, iar durabilitatea lor este legată de natura componentelor și de metodele de fabricație. Mortarele în general sunt realizate dintr-un amestec de agregate și lianți care poartă informații legate atât de locația geografică a clădirii, cât și de contextul istoric în care au fost fabricate mortarele.¹ Studiul mortarelor oferă indicii despre materiile prime și

proveniența acestora, precum și despre tehnologia de fabricație². Caracteristicile mortarelor pot fi folosite pentru a determina secvențele cronologice ale construcției³ și pot fi utilizate pentru datarea clădirilor⁴. Mortarele oferă, de asemenea, chei pentru problemele de restaurare și conservare și pentru formularea de noi materiale compozite.⁵ În clădirile și construcțiile istorice au fost aplicate diferite soluții tehnice care ulterior au fost utilizate pe scară largă.

Cetatea medievală de piatră de la Soroca este situată pe malul drept al Nistrului și primele mențiuni documentare aparțin începutului secolului al XVI-lea⁶.

Fortificația desfășurată în plan circular, are un turn de intrare în formă rectangulară și patru turnuri ce au forma cilindrică, amplasate la distanțe egale unul de altul.

Investigațiile științifice au un rol esențial în caracterizarea materialelor prelevate din siturile arheologice pornind de la încadrarea într-o anumită zonă geografică, stabilirea perioadei de producere, recunoașterea tehnicilor și tehnologiilor de execuție, autentificării acestora, stabilirea stării de conservare, a cauzelor și mecanismelor care au condus la deteriorarea lor. Toate acestea nu ar fi posibil de

2 A. Moropoulou, A. Bakolas, K. Bisbikou, *Investigation of the technology of historic mortars.*, J. Cult. Herit. (2000), 1, 45-58.

3 D. Miriello, D. Barca, A. Bloise, A. Ciarallo, G.M. Crisci, T. De Rose, C. Gattuso, F. Gazineo, M.F. La Russa, *Characterisation of archaeological mortars from Pompeii (Campania, Italy) and identification of construction phases by compositional data analysis.* J. Archaeol. Sci. (2010), 37, 2207-2223.

4 J. Hale, J. Heinemeier, L. Lancaster, A. Lindroos, A. Ringbom, *Dating Ancient Mortar.* Am. Sci. (2003), 91, 130-137.

5 N. Vornicu, „Investigarea Științifică în autentificarea și conservarea monumentelor din piatră”, în: *Doxologia*, (2014), 88-96.

6 S. Musteață, I. Tentiuc, I. Ursu, „Cetatea Soroca în lumina surselor scrise și descoperirilor arheologice”, în: *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare* (Chișinău: Editura Arc, 2015), 35.

1 J.J. Hughes, J. Válek, „Mortars in Historic Buildings”, în: „A Review of the Conservation, Technical and Scientific Literature”, Historic (Edinburgh, Scotland: 2003), 1-88.

elucidat fără o cercetare minuțioasă prin contribuția examinării științifice, ce poate furniza un tablou complet al compoziției materialelor, al tipurilor de degradări, al factorilor care au dus la degradarea acestora etc.

Cercetarea arheologică a sitului, realizată în mai multe etape (2013, 2021) de echipe de arheologi coordonate de dl. prof. Ion Tentiuc și dl. prof. Sergiu Musteață a oferit o oportunitate excelentă pentru studiul mortarelor din zone diferite ale cetății.

1. Materiale și metode

Probele (tabelul 1) de mortare și cărămidă au fost colectate din mai multe puncte prezentate în stratigrafia zidurilor. În lipsa unei evidențe arheologice din acea perioadă care să stabilească cronologia clădirii, au fost prelevate la nivelul zidului 1 (cota 0-15m) și zidului 2 probe (cota 0-13m) din metru în metru pentru a se stabili vechimea construcției. Probele de cărămidă și de mortar au fost prelevate și din zonele denumite Șanțul cetății de pământ și lemn și Groapa nr. 2/ Gura de lup – Soroca 2021.

Prelevarea probelor a fost realizată de echipa de arheologi, fiecare probă a fost ambalată în pungă de plastic, etichetată, specificându-se locul de prelevare. Prin metodele analitice folosite în această cercetare s-a realizat caracterizarea mortarelor și cărămizii utilizate în construirea monumentului din punctul de vedere al compoziției, morfologiei, microstructurii și al factorilor determinanți de degradare.

Probele prelevate din zona monumentului (probe detașate din monument fără posibilitatea de a mai fi introduse în acesta) au fost analizate prin următoarele tehnici analitice:

a. Analiza petrografică a contribuit la identificarea diferiților constituenți prezenți – proprietăți optice și morfologice ale fazelor prezente conform SR EN 998-2/2011. Prin analiză petrografică au fost caracterizate compoziția componentelor mortarului, mineralogia liantului și a agregatelor, dimensiunea granulelor și relațiile morfologice. A fost realizată prin observarea directă cu un microscop de tip Olympus SZX 160, corelat cu programul compatibil Quick Capture Pro 2.0, microscopul digital U500X și microscopul electronic de scanare (Carl-Zeiss SMT, Oberkochen, Germania) la 5 kV. Pe baza rezultatelor studiului petrografic s-a efectuat caracterizarea din punct de vedere compozițional a mortarelor din structura cetății Soroca.

b. Fluorescența de raze X cu dispersie după energie a fost efectuată cu un instrument EDXRF. Măsurătorile experimentale au fost realizate cu ajutorul unui spectrometru cu fluorescență de raze X (XRF), de tip Innov X Systems Alpha Series (SUA). Acest dispozitiv a fost echipat cu un tub cu raze X cu anod W, care funcționează la parametrii maxim de 35 kV și 100A, radiația de fluorescență fiind detectată și analizată cu un detector de Si (PIN), cu răcire termoelectrică, controlat de un minicomputer. Pentru achiziționarea spectrelor și analiza semicantitativă a unei matrice grele, software-ul de mod Soil a fost utilizat pentru o durată de excitație selectată de 30 de secunde. Dimensiunea punctului analitic este de 8 mm. Analizele au efectuat prezența filtrelor în timpul analizei și absența vidului în timpul analizei.

Prin analiza calitativă elementală XRF pentru fiecare probă prelevată au fost identificate elemente majoritare și minoritare cu rapoartele procentuale aferente.

2. Rezultate și discuții

Mortarele sunt amestecuri bine omogenizate de lianți, nisip și apă, în care se pot introduce adaosuri active-substanțe cu caracter plastifiant, de accelerare sau întârziere a prizei, coloranți etc. În compoziția mortarelor se utilizează atât varul gras cât și cel hydraulic (are mai mult de 7% argilă). Calitatea mortarului, granulometria și culoarea nisipului utilizat diferă de-a lungul timpului și constituie indicii de datare a edificiului. În epoca medievală se utiliza mai mult mortarul de var alb gras. Acesta este ductil, aderent, absoarbe apa, dar permite evaporarea spre deosebire de cel hydraulic care face o priză rapidă sub apă dar produce probleme de condens. Compoziția chimică a probelor de mortar prelevate din Groapa nr. 2/ Gura de lup este strâns legată de compoziția agregatelor și a liantului, rezultatele sunt prezentate în Tabelul 2.

Zidul este realizat din piatră care are ca element de legătură un mortar de umplere pe bază de var și nisip identificat în proba 1,2,3,4 și var și nisip argilos în proba 5. Din punctul de vedere al compoziției, analiza XRF a pus în evidență prezența unui procent ridicat de CaO, ceea ce indică faptul că liantul utilizat în realizarea mortarului a fost varul hidratat, care prin carbonatare a format calcitul (CaCO_3) identificat și microscopic. Nisipul care a fost adăugat în mortar ca agregat mineral conține urme de argilă (K) în proporții mai mici în mortarele 3 și 4.

Tabelul 1. Descrierea punctelor de prelevare

Proba	Localizare	Cota de prelevare
Groapa nr. 2/ Gura de lup – Soroca 2021		de la nivelul actual
1.	Mortar din groapă	- 460 cm
2.	Mortar căzut în timpul construcției	- 480 cm
3.	Mortar din groapă	- 300 cm
4.	Mortar, peretele ars (intrare)	- 160 cm
5.	Mortar, peretele de est din zona ușii astupate	- 150 cm
Șanțul cetății de pământ și lemn		de la nivelul actual
7.	Lut ars din marginea șanțului, S17	- 150 cm
8.	Lut ars din marginea șanțului, S 18, din fața contrafortului	- 120 cm
9.	Proba 2. Mortar, fundație perete cazemata nr. 7	- 200 cm
10.	Proba 3. Mortar, fundația zidului cetății, peretele de vest al turnului rectangular din interiorul cetății	- 100 cm
11.	Proba 4. Mortar, fundația pintelului de sud de lângă intrarea în turnul rectangular	- 100 cm
12.	Proba 5. Mortar, turnul rectangular, pragul dinspre incintă, din zona canalului de drenaj din zidărie	- 60 cm
13.	Proba 6. Mortar, cazemata nr. 5, din boltă	
14.	Proba 7. Mortar, sub pragul cazematei nr. 10	- 70 cm
15.	Proba 8. Mortar, fundație contrafort nr. 7	- 60 cm
16.	Proba 9. Mortar, fundația cazematei nr. 7, sub prag	- 120 cm
17.	Proba 1. Mortar, contrafort nr. 10, marginea de sud	- 220 cm
Soroca 2013, Zid I		
18.	Proba 1. Mortar din zidul cetății, exterior	0 (zero) m
19.	Proba 2. Mortar din zidul cetății, exterior	1,0 m
20.	Proba 3. Mortar din zidul cetății, exterior	2,0 m
21.	Proba 4. Mortar din zidul cetății, exterior	3,0 m
22.	Proba 5. Mortar din zidul cetății, exterior	4,0 m
23.	Proba 6. Mortar din zidul cetății, exterior	5,0 m
24.	Proba 7. Mortar din zidul cetății, exterior	6,0 m
25.	Proba 8. Mortar din zidul cetății, exterior	7,0 m
26.	Proba 9. Mortar din zidul cetății, exterior	8,0 m
27.	Proba 10. Mortar din zidul cetății, exterior	9,0 m
28.	Proba 11. Mortar din zidul cetății, exterior	10,0 m
29.	Proba 12. Mortar din zidul cetății, exterior	11,0 m
30.	Proba 13. Mortar din zidul cetății, exterior	12,0 m
31.	Proba 14. Mortar din zidul cetății, exterior	13,0 m
32.	Proba 15. Mortar din zidul cetății, exterior	14,0 m
33.	Proba 16. Mortar din zidul cetății, exterior	15,0 m
Soroca 2013, Zid II		
34.	Proba 1. Mortar din zidul cetății, exterior	0 (zero) m
35.	Proba 2. Mortar din zidul cetății, exterior	1,0 m
36.	Proba 3. Mortar din zidul cetății, exterior	2,0 m
37.	Proba 4. Mortar din zidul cetății, exterior	3,0 m
38.	Proba 5. Mortar din zidul cetății, exterior	4,0 m
39.	Proba 6. Mortar din zidul cetății, exterior	5,0 m
40.	Proba 7. Mortar din zidul cetății, exterior	6,0 m
41.	Proba 8. Mortar din zidul cetății, exterior	7,0 m
42.	Proba 9. Mortar din zidul cetății, exterior	8,0 m
43.	Proba 10. Mortar din zidul cetății, exterior	9,0 m
44.	Proba 11. Mortar din zidul cetății, exterior	10,0 m
45.	Proba 12. Mortar din zidul cetății, exterior	11,0 m
46.	Proba 13. Mortar din zidul cetății, exterior	12,0 m
47.	Proba 14. Mortar din zidul cetății, exterior	13,0 m

Tabelul 2. Compoziția chimică elementală a mortarelor din Groapa nr. 2/
Gura de lup prin analiza XRF

Proba	Elemente majoritare, ppm			Elemente minoritare sau urme, ppm							
	CaO	K ₂ O	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	MnO	BaO	Cr ₂ O ₃	ZnO	MoO	SrO	ZrO
1	>10%	13700	13556	1373	525	174		48		494	103
2	>10%	14783	11233	1556	503			34	16	431	99
3	>10%	7978	7831	912	326					126	58
4	>10%	12557	8097	876	458					427	54
5	>10%	18848	17309	2489	930	197	68	32	63	264	135

Proba 1

Proba 2

Proba 3

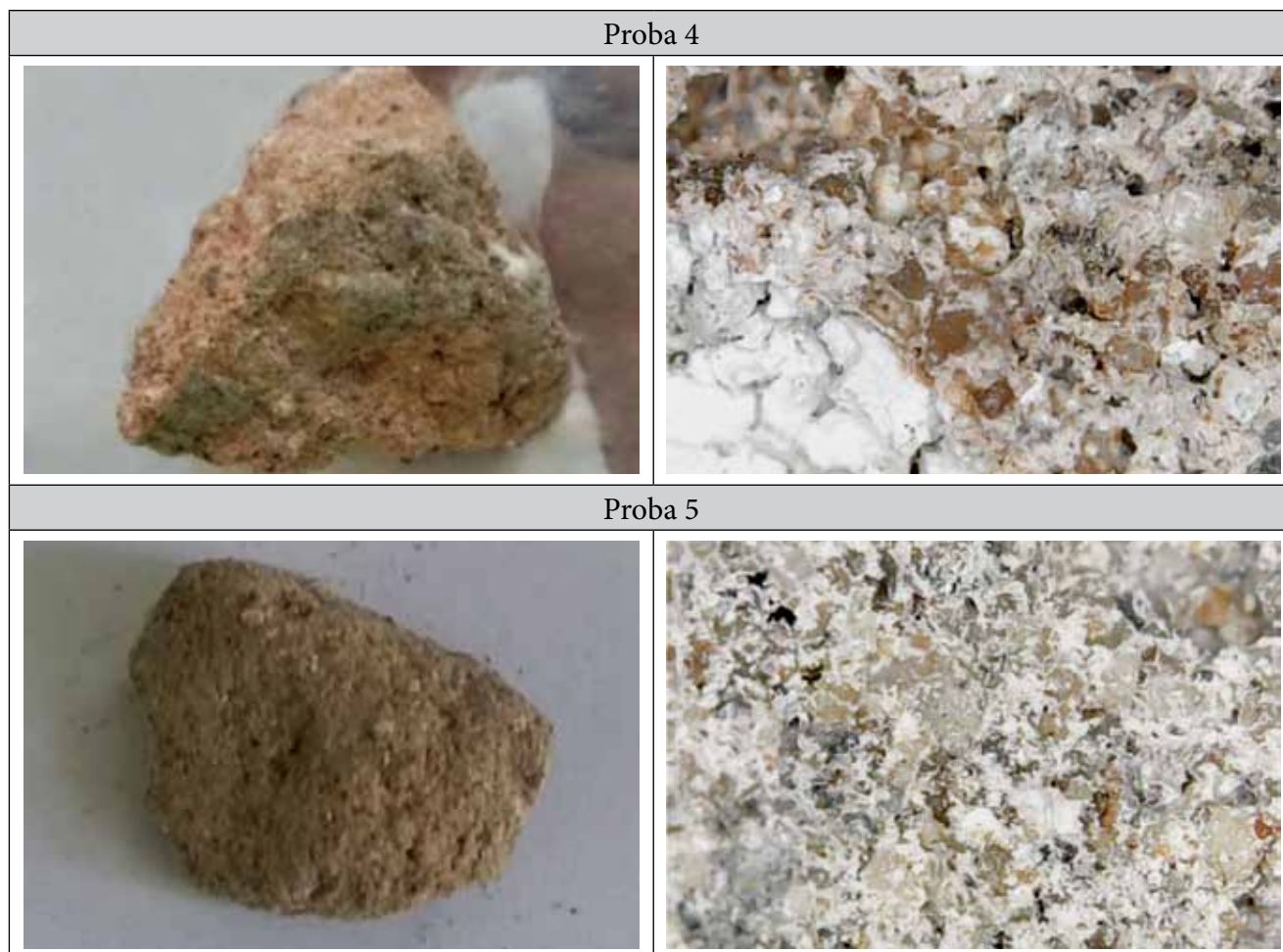

Fig. 1. Fotomicrografii ale probelor de mortar din Groapa nr. 2

Tabelul 3. Compoziția elementală a mortarelor din șanțul cetății Soroca prin analiza XRF

Proba	Elemente majoritare, ppm					Elemente minoritare sau urme, ppm							
	Ca	K	Fe	S	Ti	Mn	Ba	Zn	Cr	Sn	Sr	Zr	I
7	48364	48364	23361	-	2948	768	425	25	88	-	194	250	-
8	60305	15802	21174	-	3336	504	242	24	74	-	185	286	-
9	>10%	13869	14507	-	1617	526	272	33	-	-	752	111	-
10	>10%	10310	8116	-		422	180	22	72	-	812	51	6326
11	>10%	6998	7273	-	545	496	121	16	-	-	339	97	-
12	>10%	8620	7767	-	769	397	-	24	-	-	129	50	-
13	>10%	10560	6162	39555	735	323	-	-	117	-	315	50	-
14	>10%	7437	8679	-	759	428	116	21	-	-	343	99	-
15	>10%	5349	5094	-	-	400	324	-	-	-	374	37	3265
16	>10%	6419	4681	-	-	426	242	-	-	-	768	35	-
17	>10%	9076	12396	-	1326	565	183	-	68	133	1224	119	-

Comparând aspectul microscopic al probelor am observat că mortarul din proba 1 are în compoziție fragmente de piatră de var, este diferit de celelalte probe. În proba 5 se observă o colorație cărămidie datorată prezenței argilei în agregat.

În urma determinării prin sondaj a raportului liant/ agregat folosind metoda chimică cu HCl a rezultat în urma calculelor că mortarul din proba 2 are raport liant/ agregat: $L/A = 1:3,5$, iar mortarul din proba 5 are un raport $L/A = 1:4$. Conform standardelor, cele două mortare fac parte din categoria mortarelor normale.

Setul de probe provenite din șanțul cetății este descris prin probe de lut ars, 7 și 8 identificate ca și cărămidă. Conform rezultatelor XRF, cele două probe de lut ars au compoziție neuniformă datorită prelucrării manuale când argila poate proveni din locuri diferite, apar variații de compoziție. Acestea se pot datora și unei perioade diferite de prelucrare. Astfel, lutul ars din proba 7 a fost obținut dintr-o argilă mai nisipoasă decât în cazul probei 8. Acest aspect diferit este confirmat și prin analiza OM.

Culoarea diferită a celor două probe de lut ars din fotografiile OM se datorează timpului de ardere folosit la fiecare probă în parte.

Mortarele de fundație din probele 9,10,11 sunt pe bază de var și nisip, însă mortarul din proba 10 și 11 au ca agregat un nisip argilos, fiind identificate ca mortare slabe. În proba 12, mortarul din turnul rectangular, conform rezultatelor XRF, este realizat pe bază de var și nisip argilos. Mortarul din proba 13 provenind de la nivelul boltei este un mortar mai nou, pe bază de gips și nisip. Mortarele de sub pragul cazematei și din fundația cazematei probele 9,10 sunt pe bază de var și nisip având compoziții elementare asemănătoare. Datele sunt confirmate și de analizele microscopice (Fig. 2).

În fotograma probei 7 se observă prezența unui număr mai mare de oxizi de fier.

Mortarul prelevat din fundația cazematei, proba 8, este, de asemenea, pe bază de var și nisip, cu aspect mai bine conservat, degradări mai mici, poate fi mai nou decât cel din fundația contrafortului. Proba 17 din zidăria contrafortului nr.10 a fost identificată ca mortar pe bază de nisip și var, se observă prezența unor fire vegetale în fotomicrografia din Fig. 2. Raportul liant/agregat este de 1:3 conform analizei chimice și face parte din categoria mortare normale din punctul de vedere al omogenității și rezistenței.

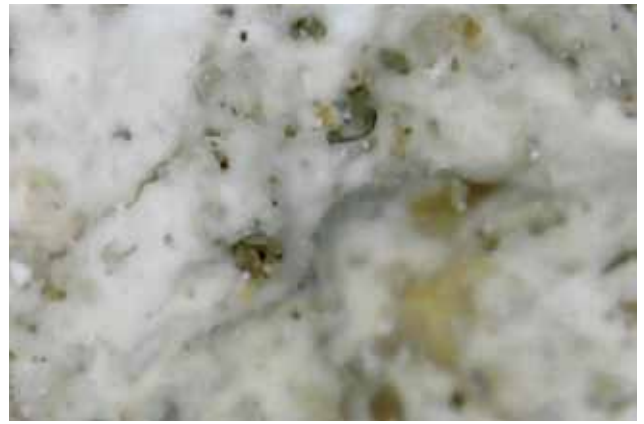
Proba 7

Proba 8

Proba 9

Proba 10

Proba 11

Proba 12

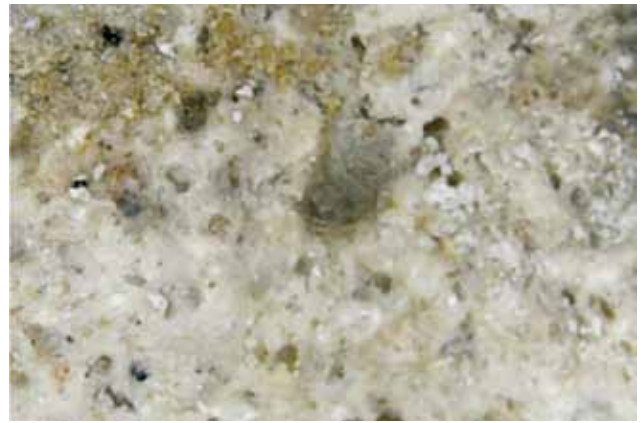
Proba 13

Proba 14

Proba 15

Proba 16

Proba 17

Fig. 2. Fotomicrografii ale probelor de mortar din șanțul cetății Soroca

Tabelul 5. Compoziția elementală a materialelor prelevate din Zid I al Cetății Soroca prin analiza XRF

Proba	Elemente majoritare,ppm				Elemente minoritare sau urme,ppm									
	Ca	K	Fe	S	Ti	Mn	Ba	Zn	Pb	Cr	Sr	Zr	Mo	I
18	>10%	13008	11830	-	1052	455	195	30	-	81	440	53	-	-
19	>10%	1694	3181	-		224	-	20	-	54	1620	103	25	2204
20	>10%	7641	5249	-		260	-	-	-	-	681	56	-	2989
21	>10%	8124	8389	-	884		-	-	-	-	352	141	-	-
22	>10%	7627	6925	-		276	-	-	-	-	356	92	-	-
23	>10%	10745	14329	-	1480	572	155	32	-	65	862	124	-	2352
24	>10%	6203	8438	84457	875	170	-	32	-	61	508	55	-	2630
25	>10%	6463	8256	-	1046	463	-	-	-	-	937	65	-	-
26	>10%	13325	14646	23295	1672	436	195	38	15	-	497	105	-	2164
27	>10%	5134	3848	-	522	189	-	-	-	-	473	74	-	
28	>10%	6380	8690	82997	833	381	-	37	-	733	1470	65	-	-
29	>10%	6113	8371	-	1082	452	-	47	-	-	489	62	-	-
30	>10%	6064	8505	78522	-	274	149	32	-	-	462	43	-	2312
31	>10%	7311	6922	-	699	327	148		-	67	1424	52	-	-
32	>10%	9038	12149	-	1341	295	-	30	-	-	134	73	-	-
33	>10%	10270	8266	-	1029	220	-	16	-	-	173	49	-	3316

Cele 16 probe provenite din zidul I al cetății au fost prelevate pornind cu cota 0 m până la cota 15 m din metru în metru. Conform rezultatelor obținute în urma analizei XRF, probele 1,6,9,16 sunt mortare pe bază de var și nisip argilos. Mortarele din probele 2,3,4,5, 8,10,12,14, 15, 16 sunt pe bază de var și nisip. Iar mortarele din probele 7,9,11,13 au fost identificate ca mortare pe bază de gips și nisip.

Pentru a putea extinde interpretarea, ar trebui analizat și materialul litic pentru a vedea dacă sunt reziduri sau reparații. În proba 16 s-a identificat prezența unui fragment de lemn identificat ca specie *Abies alba*.

Fotogramele obținute prin analiza microscopică confirmă cele 3 compoziții identificate prin spectrometrie. Prin analiza OM, se evidențiază probele cu conținut ridicat de calcite, de oxizi de fier și minerale secundare, dar și aspectul diferențiat

datorat degradării în timp a componentelor mortarelor. Aceste degradări se datorează în principal umidității, apa care se infiltrează în porii materialului transportă substanțele poluante pe care le-a dizolvat la exteriorul materialului. Apa pluvială pătrunde în structura poroasă a mortarului, unde dizolvă calciul din CaCO_3 , conținut de mortarele de var, crește porozitatea mortarelor și, implicit, scad rezistențele lor mecanice. De asemenea, ciclurile îngheț-dezghet aduc modificări în structura mortarelor expuse în aer liber. În cazul mortarelor umede porii acestui material sunt umpluți cu apă, atunci când aceasta din urmă își va schimba starea de agregare înghețând, asupra pereților porilor mortarului va fi exercitată o presiune din cauza creșterii în volum care va degrada în mod progresiv mortarele. Cele mai sensibile la acest fenomen sunt mortarele de var.

Proba 18

Proba 19

Proba 20

Proba 21

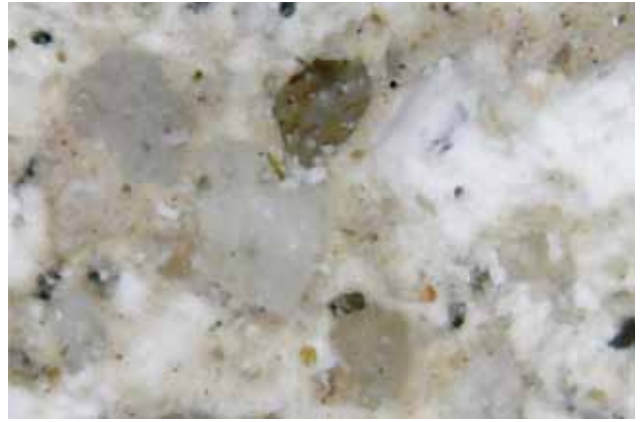
Proba 22

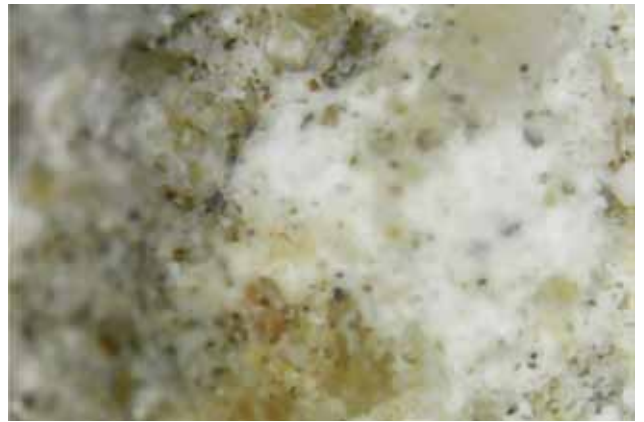
Proba 23

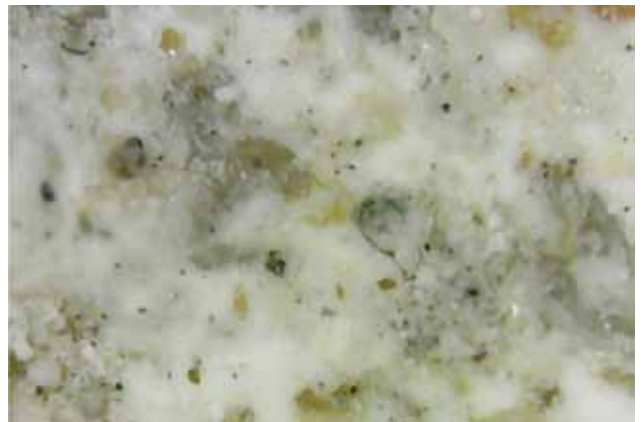
Proba 24

Proba 25

Proba 26

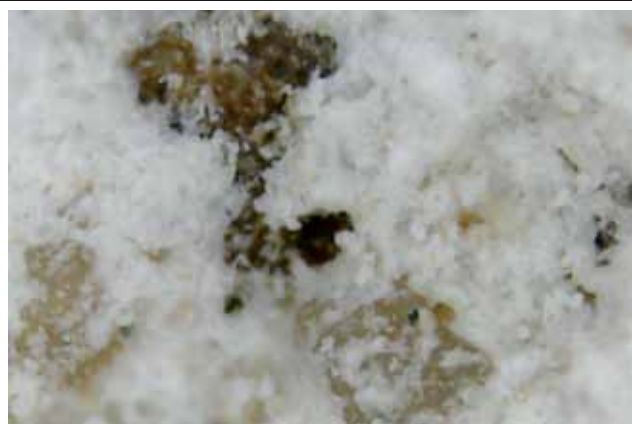
Proba 27

Proba 28

Proba 29

Proba 30

Proba 31

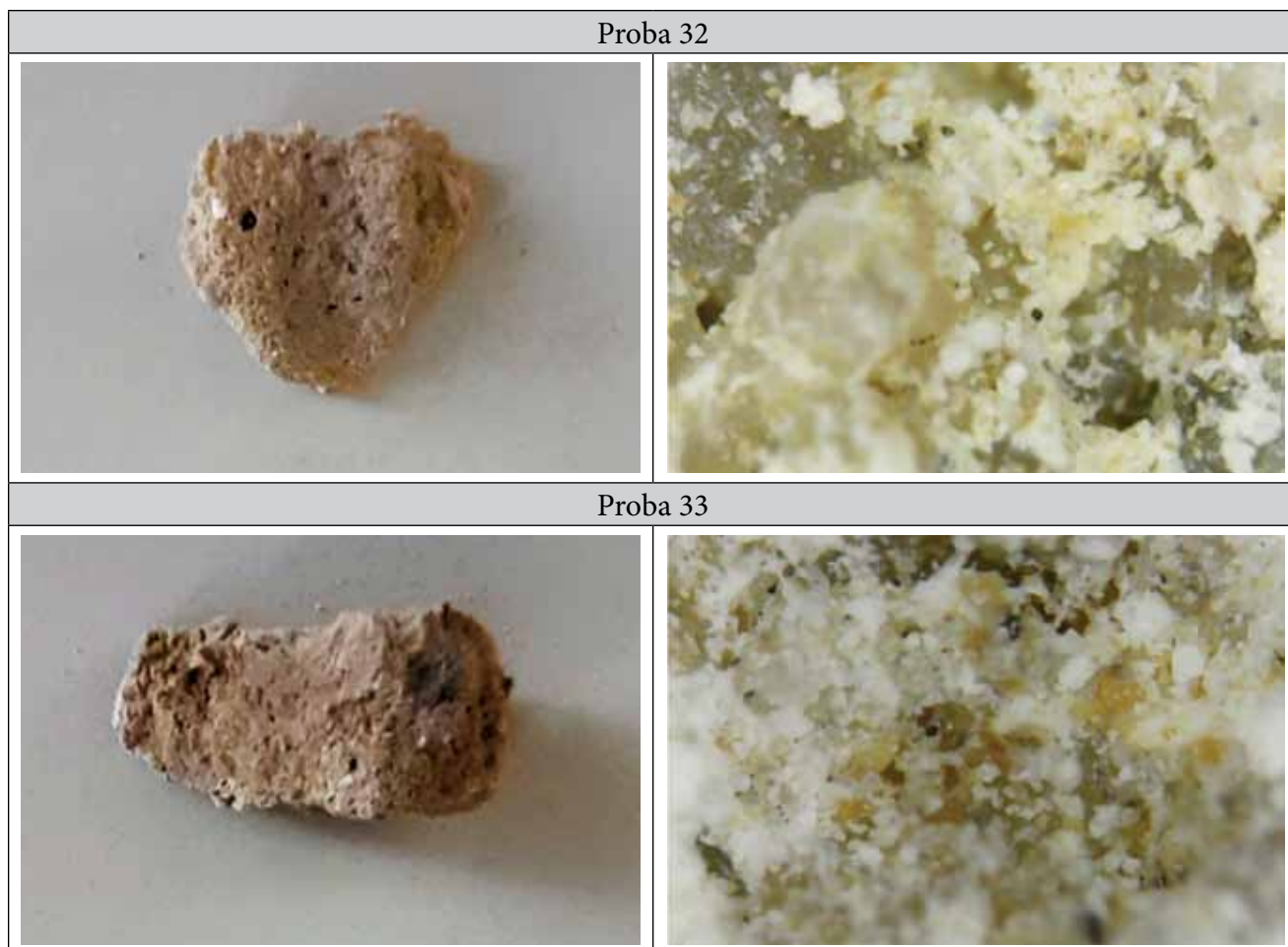

Fig. 3. Fotomicrografiile probelor de mortar din zidul I al cetății Soroca

Tabelul 7. Compoziția elementală a mortarelor din Zid II cetatea Soroca prin analiza XRF

Proba	Elemente majoritare, ppm				Elemente minoritare, urme ppm								
	Ca	K	Fe	S	Ti	Mn	Ba	Zn	Pb	Cr	Sr	Zr	I
34	>10%	10346	5381	-	-	177	-	-	-		568	39	5054
35	>10%	8081	3168	-	-	150	-	-	-		2269	83	5104
36	>10%	7788	6475	-	732	375	-	-	-		455	68	
37	>10%	12123	8262	-	782	309	-	37	26	62	709	97	2481
38	>10%	12273	12895	-	1577	398	163	19	21		494	110	3332
39	>10%	10161	13141	-	1371	452		20	-		199	127	
40	>10%	9320	10538	13208	1273	1033	246	46	20		512	131	2596
41	>10%	5200	4910	-	-	242	-	-	-		178	78	4438
42	>10%	6731	7040	-	-	332	-	-	-		576	104	
43	>10%	9410	10017	-	873	684	183	38	19		386	92	2646
44	>10%	6064	9670	-	-	310	-	-	-		518	41	-
45	>10%	18223	14928	-	1185	480	-	31		59	2644	58	4305
46	>10%	7729	9730	-	913	539	-	19	25		336	49	-
47	>10%	6860	5220	-	-	322	-	86	-		428	86	-

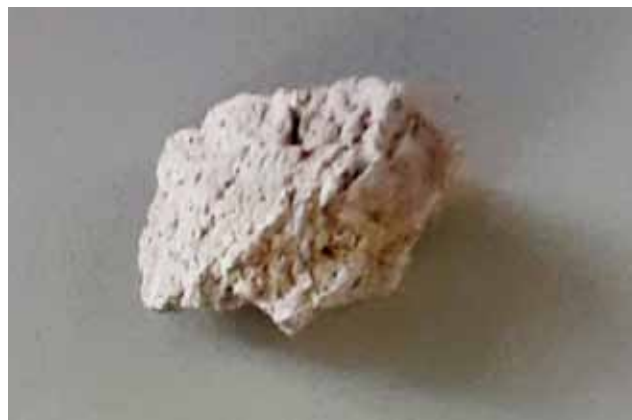
Din zidul II al Cetății Soroca au fost prelevate 14 probe de mortare de la cote diferite (0-13 m). Compoziția elementală a acestor mortare este descrisă prin elemente majoritare (Ca, K, Fe și doar în proba 40 S) și elemente minoritare (Ti, Mn, Sr, I). Conform rezultatelor obținute în urma analizei prin spectrometrie de fluorescență cu raze X,

probele 34, 37, 38, 39 și 45 sunt mortare pe bază de var și nisip argilos. Mortarele din probele 35, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, identificate prin XRF și OM, sunt mortare pe bază de var și nisip. Iar mortarul din proba 40 a fost identificat ca mortar pe bază de gips și nisip.

Proba 34

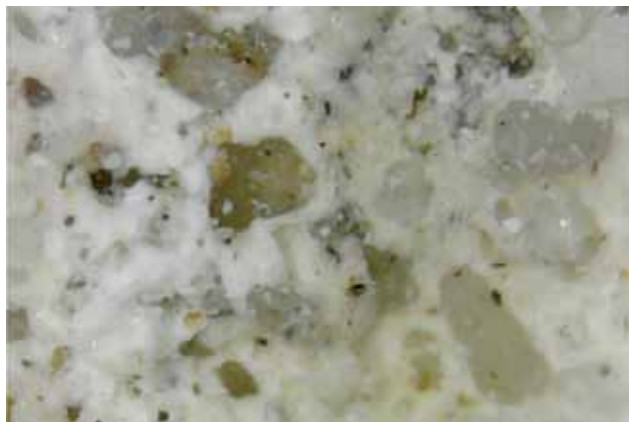
Proba 35

Proba 36

Proba 37

Proba 38

Proba 39

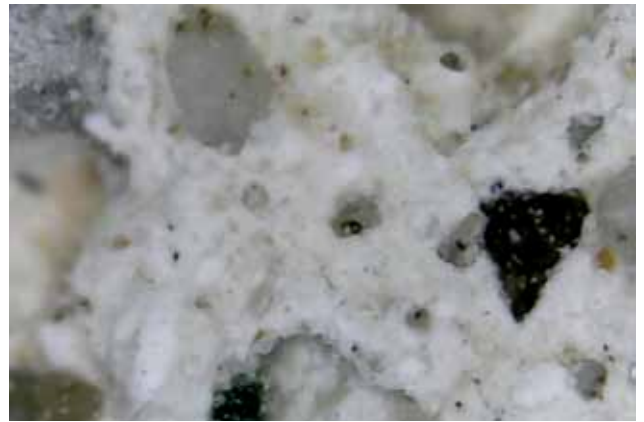
Proba 40

Proba 41

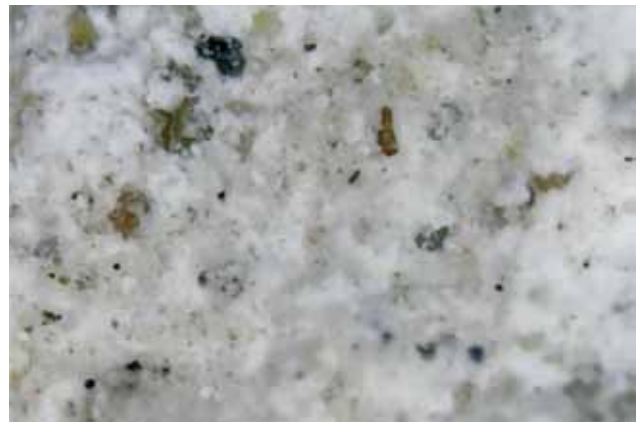
Proba 42

Proba 43

Proba 44

Proba 45

Proba 46

Proba 47

Fig. 4. Fotomicrografii ale probelor de mortar din zidul II al cetății Soroca

Fotogramele obținute prin analiza microscopică confirmă cele 3 tipuri de compoziții identificate prin XRF. De asemenea, se evidențiază prezența cuarțului, calcitelor, oxizilor de fier și a mineralelor secundare.

Pe suprafața probei 45 se văd amprente fosiliere, care s-au impregnat probabil din materialul litic cu care a fost în contact direct.

Procesele de degradare (disoluția calcitului, dezintegrarea granulară) la mortare sunt detaliate în fotografiile realizate la microscop (Fig. 4).

Din determinarea prin sondaj a raportului liant/agregat folosind metoda chimică cu HCl a rezultat în urma calculelor că mortarul din proba 35 și 42 are raport liant/agregat: $L/A = 1:2,8$, iar mortarul din proba 42 are un raport $L/A = 1:2,6$. Conform standardelor cele două mortare fac parte din categoria mortarelor grase.

Concluzii

Mortarele sunt materiale compuse din materii prime de natură foarte diversă și cu o compoziție care poate varia considerabil. Acest studiu a fost realizat folosind un set de tehnici analitice ex-situ în probe colectate în diferite zone ale zidurilor medievale. Determinarea compoziției exacte a unui mortar poate fi o sarcină dificilă, deoarece materialul este complex și suferă modificări chimice atât în faza de întărire, cât și în timp.

În ciuda acestui fapt, pe baza unui set de tehnici analitice, este posibilă determinarea unor caracteristici ale mortarelor. În cazul probelor din zidurile cetății medievale Soroca am stabilit că toate probele sunt în principal mortare de var cu agregate de cuarț și calcit. Morfologia, mărimea cristalelor și distribuția agregatelor în matricea liantului este destul de variată. Conform observațiilor microscopice sunt vizibile în principal minerale bogate în

carbonat de calciu, iar cristalele mai fine corespund unei varietăți de alte minerale.

Conform compozițiilor chimice determinate prin EDXRF, probele prezintă rezultate similare, menținând predominant aceleași elemente majore și minore pentru toate compozițiile. Elementele care variază sunt de tipul Cr, Pb, Mo, I, Ba, care se pot datora nisipului folosit la prepararea mortarelor. În general, mortarul conține granule grosiere de agregate de litotipuri calcaroase, în unele cazuri, agregatele sunt în intervalul de la 1 la 2 mm, de formă unghiulară până la subrotunjită.

Având în vedere doar caracterizarea materială, se poate afirma că prezența gipsului în cazul specific al probelor 7 (cota 6 m), 9 (cota 8 m), 11 (cota 10 m), 13 (cota 11 m) din zidul I al cetății și proba 40 (cota 6 m) din zidul II se datorează unor intervenții de reparație realizate de-a lungul timpului. Aceeași situație am regăsit-o la proba 13 prelevată din bolta șanțului cetății, cazemata nr. 5.

Fisurile interne ale liantului pot avea cauze diferite, care pot rezulta din proces de întărire a mortarului, cicluri de îngheț și dezgheț, procese de mișcare mecanică, cristalizare a sărurilor, lipsa aderenței între agregate și liant, tensiuni cauzate de dilatarea și retragerea componentelor și calitatea scăzută a pregătirii mortarului, printre alți factori.

Studiul petrografic relevă că meșterii au urmat îndrumările tehnice teoretice pentru pregătirea mortarelor de var cu mici variații, ceea ce explică duritatea diferită la unele mortare.

Mineralele identificate în cărămidă sugerează că tehnica de ardere închisă a fost folosită în timpul procesului de fabricare a cărămizilor, probabil că surse locale de lut brut au fost folosite pentru a le produce.

CASA STĂREȚIEI DIN CADRUL COMPLEXULUI MĂNĂSTIRII BÂRNOVA. STUDIU ISTORIC ȘI ARHEOLOGIC

Elena GHERMAN

Abstract

The monastery ensemble from Bârnova dates back to the 17th century and is the work of two founder-voivodes of Moldova – Miron Barnovschi and Eustratie Dabija. The archaeological research undertaken at the abbot's house revealed the stages of the constructive evolution of this building and its relationship with the church. Archaeological research was carried out over three years and was limited to this historical monument. Thus, it was found that it was built in two stages, as well as the church, the first stage included only the construction of the cellars and the second meant the completion materialized by the construction of the house itself. From a structural point of view, the house had living rooms (cells for some of the clergy, especially those monks who had various functions), a kitchen, a dining room and the residence of the abbot of the monastery. Over time, although several repairs and maintenance operations have been carried out (it was also temporarily inhabited by Grigore II Ghica), the building in question has been in a deplorable state of disrepair, which also required the start of restoration work.

Currently, the abbot's house is being restored and it has been assigned the role of a museum of the monastery complex.

Keywords: monastic complex, precinct, the abbot's house, cellar, beams.

Complexul mănăstiresc de la Bârnova, format din biserica propriu-zisă, Casa Stăreției, turnul-clopotniță și zidul de incintă, a făcut obiectul unor cercetări istorice și arheologice determinate de începerea lucrărilor de restaurare. Respectivul lucrări s-au desfășurat în două etape și anume între anii 1997-1999 și 2018-2021. Hiatusul mare dintre cele două perioade de intervenție s-a datorat în primul rând lipsei fondurilor necesare restaurării, având în vedere că cele două edificii componente necesitau reparații de mare anvergură, deci implicit și fonduri bănești considerabile. În prima etapă s-au executat doar cercetările arheologice care au avut ca obiectiv

doar Casa Stăreției¹. Facem, în acest context, precizarea că din tot complexul s-au păstrat, pe lângă biserică, kuhnea, casa stăreției, turnul-clopotniță și zidul de incintă.

Istoria acestui monument începe odată cu Miron Barnovschi (1626-1629, 1633). Deși domnia sa a durat doar trei ani, acest domn a ctitorit sau a contribuit la terminarea mai multor lăcașe de cult: Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Iași (1627), cunoscută mai ales sub numele de Biserica Barnovschi, Biserica „Sfântul Ioan din măji” (locul unde se vindea peștele), terminată de Vasile Lupu, Biserica mănăstirii Bârnova (1629), Mănăstirea Hangu (1629), Mănăstirea Dragomirna (1627) și Biserica Stavropighiei din Liov (1631). Așezământul de la Bârnova, construit chiar pe una dintre proprietățile familiei Barnovschi (1628-1629), așa cum se deduce și din toponimia locului, trebuia să fie, în intenția domnului și necropolă, dovadă a faptului că biserica a fost prevăzută cu gropniță. Împrejurările triste ale sfârșitului domniei lui Miron Barnovschi, despre care știm că a stat închis la Istanbul și apoi executat din porunca sultanului, au făcut ca acesta să nu termine biserica-necropolă și nici să nu fie înmormântat în acest loc. Un alt domn va fi cel care va termina biserica, și anume Eustratie Dabija (1661-1665). De altfel, chiar Miron Barnovschi va preciza în testamentul său, conștient fiind că nu va mai ajunge pe tronul Moldovei, faptul că „alt nimeni nu va putea să o săvârșească, numai o putere domnească” va putea termina lucrarea începută de el². Adresându-se în continuare executorilor testamentari, aflăm și o informație foarte valoroasă, și anume despre existența unei mănăstioare construi-

¹ Colectivul de arheologi care au participat la aceste cercetări a fost compus din Elena Gherman, Adriana Mogan (Miron) și Cătălin Hriban. Un raport al primei campanii, în care sunt prezentate doar date preliminare a fost publicat în *Cronica cercetărilor arheologice din România, 1983-2012* și în volumul *Monumentul. Tradiție și viitor* (Iași: 2000), 147-48.

² Aurel Golimas, *Un domnitor o epocă*. Citat preluat din textul testamentului voievodului (București: Editura Sport-Turism, 1980), 210.

tă din lemn „mănăstirea ce de lemn ce s-a făcut întâi să aibă acești boieri a o socoti și a o întări”³. Din păcate, planul de săpături din cele trei campanii nu a prevăzut și o extindere în zona incintei, nu am putut localiza acest prim edificiu ca atare, rămânând doar cu informația documentară. Al doilea ctitor a devenit astfel Eustratie Dabija care, murind, „l-au îngropat în mănăstirea Bârnova ce este de dânsul zidită; numai temelia au zidit-o Miron Barnovschi vodă”⁴. Având calitatea de ctitor, folosește noul său așezământ drept necropolă a familiei sale, fiind înmormântată tot în gropnița bisericii, alături de el și fiica sa Maria. La data înhumării sale și anume în anul 1666, deducem că edificarea bisericii era deja finalizată.

Despre celelalte construcții din cadrul complexului și anume Casa stăreției, kuhnea și chiliile nu avem informații documentare certe legate de momentul construcției lor, iar în prezent existând în cadrul incintei doar casa și kuhnea, aflate la data începerii cercetării arheologice, respectiv anul 1997, într-o avansată stare de degradare. Într-o stare mai bună, datorită unor intervenții de restaurare anterioare (anii 1968-1970), sunt turnul clopotniță și zidul de incintă, inclusiv un alt turn, de mai mici dimensiuni, aflat în colțul de sud-vest al incintei (Fig. 1).

Una dintre cerințele care au impus cercetarea arheologică era aceea că, neavând informații clare despre relația dintre etapele de construcție ale bisericii mănăstirii și ale Casei egumenești, trebuia stabilit un raport de temporalitate între aceste construcții. Deși izvoarele documentare sunt foarte puține, se pot distinge câteva informații legate de această clădire. Prima informație oficială ne este dată de cronicarul Ioan Neculce pe care o regăsim și în „Cronica Ghiculeștilor”⁵ conform căreia existau „case” la mănăstirea Bârnova pe care, în anul 1728, domnul Grigore al II-lea Ghica le refăcea deoarece erau ruinate. La acțiunea de reparare a caselor se adaugă și o contribuție a domnului în sensul că mai construiește un foișor și un havuz „și

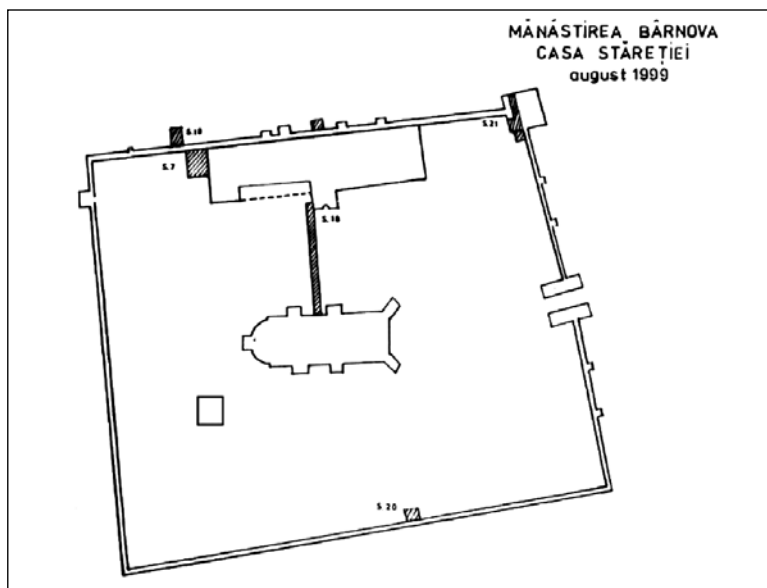

Fig. 1. Plan general incintă
Fig.1. General precinct plan

văzând Grigore vodă acolo la mănăstire casele stricate și pustii și de vreme că s-au aflat sănătate de acolo s-au apucat cu cheltuiala sa și au făcut niște case foarte frumoase și un havuz zidit din piatră și pe deasupra un foișor, precum se vede”⁶, aducând prin aceasta un plus de confort necesar șederii la această mănăstire, având în vedere că la Iași era o epidemie de friguri și curtea se retrăsese într-o locație mai ferită.

Pe lângă documentele prin care atât Miron Barnovschi, cât și Eustratie Dabija înzestreză mănăstirea cu proprietăți funciare, există unele care ne dau indirect și informații despre starea funcționabilă a casei. Astfel, din documentul datat 30 ianuarie 1667 aflăm că starețul Misail, în acord cu soborul mănăstirii, vinde paharnicului Apostolache moșia Căpotești și din banii primiți s-a acoperit biserica și s-au reparat beciurile⁷. Aceasta este o primă informație despre starea precară a Casei egumenești, stare care va dăinui multă vreme, fiind mereu necesare intervenții pentru a fi reparată, dar totodată știm că această construcție a fost chiar de la facerea sa cu beciuri. Nici amenajările făcute de Grigore al II-lea Ghica, menționate mai sus, nu vor îmbunătăți starea de ruină, realitate dovedită și de relatarea episcopului Melchisedec, care deplânge starea în care găsește întregul complex monastic, făcând referire și la casă: „casele egumenești se ruinează; acoperământul este spart și plouă în ele. Cu

³ *Ibidem*.

⁴ M. Kogălniceanu, *Cronicile României*, vol. II, 4.

⁵ „Cronica Ghiculeștilor”, în: *Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, 289.

⁶ Mihail Kogălniceanu, *Cronicile României*, vol. II, 169.

⁷ Documente Iași, vol I, editate de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, doc 152 (Iași: Editura Dosoștei), 134.

toate acestea, într-o parte locuiește preotul satului care se poreclește și *Îngrijitoriu al Mănăstirei*, fără să aibă cu ce îngriji de dânsa”⁸.

Reparații la biserică cât și la Casa stăreției se execută în anii 1875 și 1902. În anul 1913 preotul paroh locuia în fostele case egumenești, probabil în aripa de vest, aripa estică fiind deteriorată și ruinată încă din acea perioadă. Ultimele reparații, menționate mai sus, sunt făcute de preoții parohi, care aveau la dispoziție mijloace financiare destul de modeste. La începutul secolului al XX-lea, ansamblul mănăstiresc intră în atenția Comisiunii Monumentelor Istorice, fapt datorat tot preoților parohi care înaintează, împreună cu enoriașii și episcopii bisericii, mai multe memorii prin care se cer intervenții de urgență. În respectivele memorii este menționată, prioritar, starea gravă în care se afla biserică și turnul-clopotniță. În dosarul cu numărul 254, aflat în Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice, în prezent la Institutul Național al Patrimoniului, sunt documente care atestă executarea lucrărilor de intervenție⁹. Chiar la începutul dosarului, găsim un *Chestionar privitor la Monumentele istorice*, care a fost completat de preotul A. Pătrașcu și care cuprinde informații istorice detaliate referitoare la ctitorii bisericii, la odăile care le posedă și la cărțile de rugăciune. În chestionar se specifică și faptul că în incintă există și „o casă ce a fost egumenească cu pivnițe sub ea și aceasta în stare de ruină, având câteva odăi separate și întreținute de preotul paroh care le locuiește... În una din odăile casei este instalată o clasă a școlii”¹⁰. Așadar obiectivul nostru și anume Casa Stăreției, își pierde scopul pentru care a fost construit, fiind luat în folosință de preoții parohi, după anul 1864, când mănăstirea devine biserică a satului.

Comisiunea Monumentelor Istorice demarează, ca urmare a acestor memorii, lucrările de restaurare a bisericii și a turnului. Cel care s-a ocupat de proiect a fost arhitectul Ștefan Balș. În memoriul din data de 1 aprilie 1936 se cere deviz și pentru repararea casei. Din raportul întocmit de același arhitect la data de 7 mai 1936 aflăm că jumătate din clădire este fără acoperiș, iar cealaltă jumătate este folosită

Fig. 2. Aspectul Casei Stăreției la data începerii lucrărilor
Fig.2. The appearance of the Abbot's House at the beginning of the works

drept casă parohială¹¹. Casa are și pivniță la subsol, cu două travee, având lungimea totală de 48 de metri. Din păcate, cu toate insistențele, observabile prin numărul mare de memorii, nu s-au realizat intervenții la acest edificiu, dimpotrivă, s-au produs unele deteriorări datorate directorului școlii din vecinătate care a intervenit asupra monumentului și chiar într-un mod nefericit, prin dislocare de pietre care alcătuiau paramentul zidului de incintă și al casei. Mereu au existat cereri de restaurare, dar până în perioada relativ recentă nu s-a intervenit în scopul unei restaurări conform cerințelor legale.

În anul 1997, când s-a aprobat proiectul de restaurare a întregului complex monumental, primul obiectiv pentru care s-au cerut investigații arheologice a fost Casa Stăreției. Se impune, de la început, precizarea că am găsit această construcție în aceeași stare fizică, descrisă în raportul întocmit de arhitectul Ștefan Balș în anul 1937 (Fig. 2). Casa egumenească este construită din piatră, are opt camere care comunică prin două holuri, între încăperi, plasată central, existând trapeza (Fig. 3), iar la subsol a fost construită o pivniță, formată din două travee despărțite de un șir de opt stâlpi care sprijină bolta acestora, accesul se face printr-un gârlici prevăzut cu scări (la momentul începerii lucrărilor noastre nu mai existau scările, dar se observă foarte bine locașele de amenajare a acestora) realizate tot din piatră și pe toată lungimea beciului sunt câte trei guri de aerisire (Fig. 4)¹². Deasupra gârliciului, pe

⁸ Melchisedec, episcop al Romanului, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova* (București: 1885), 285.

⁹ Arhiva INP, Dosarul Comisiunii Monumentelor Istorice, nr. 254.

¹⁰ *Ibidem*, 3.

¹¹ *Ibidem*, 15.

¹² G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea* (București: 1933), 409.

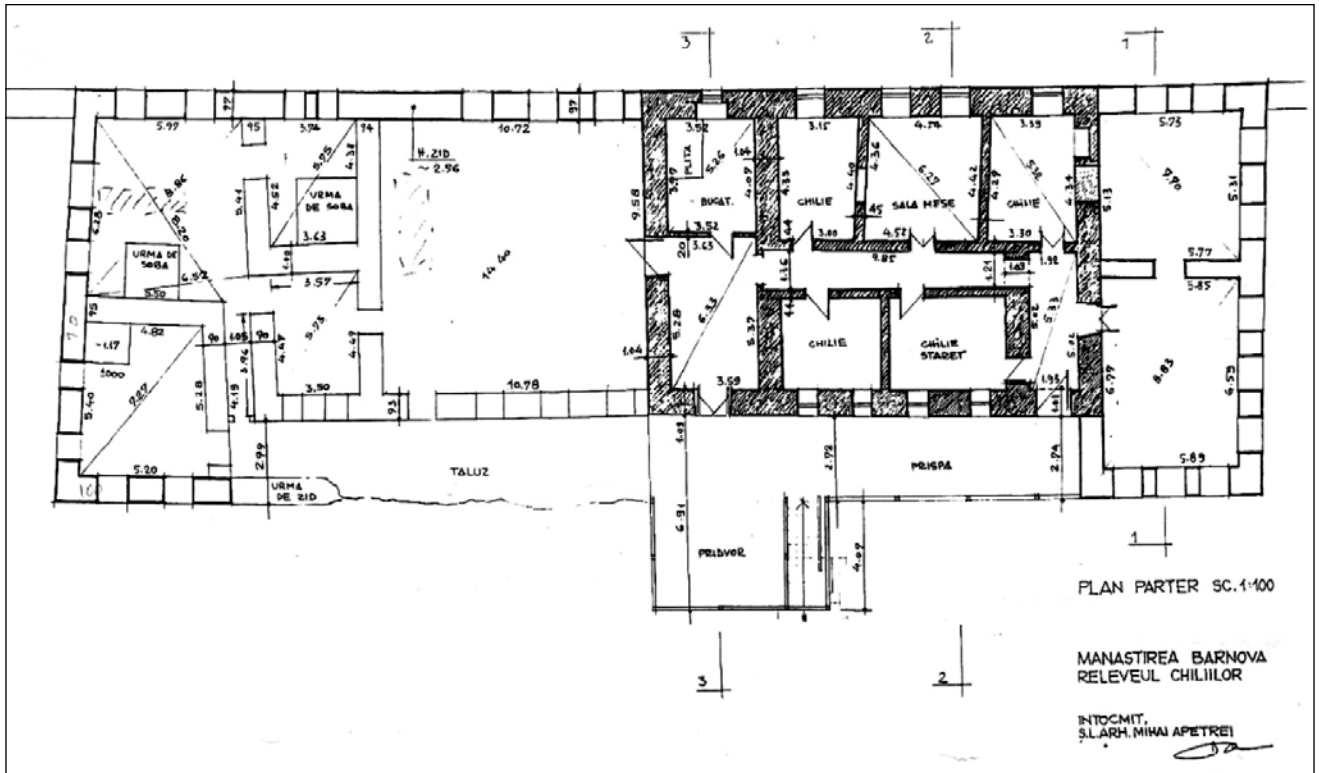

Fig. 3. General plan. The shaded area was refurbished and occupied by monks (in the early 1990s)
 Fig. 3. Plan general. Zona hașurată a fost reamenajată și ocupată de călugări (la începutul anilor '90)

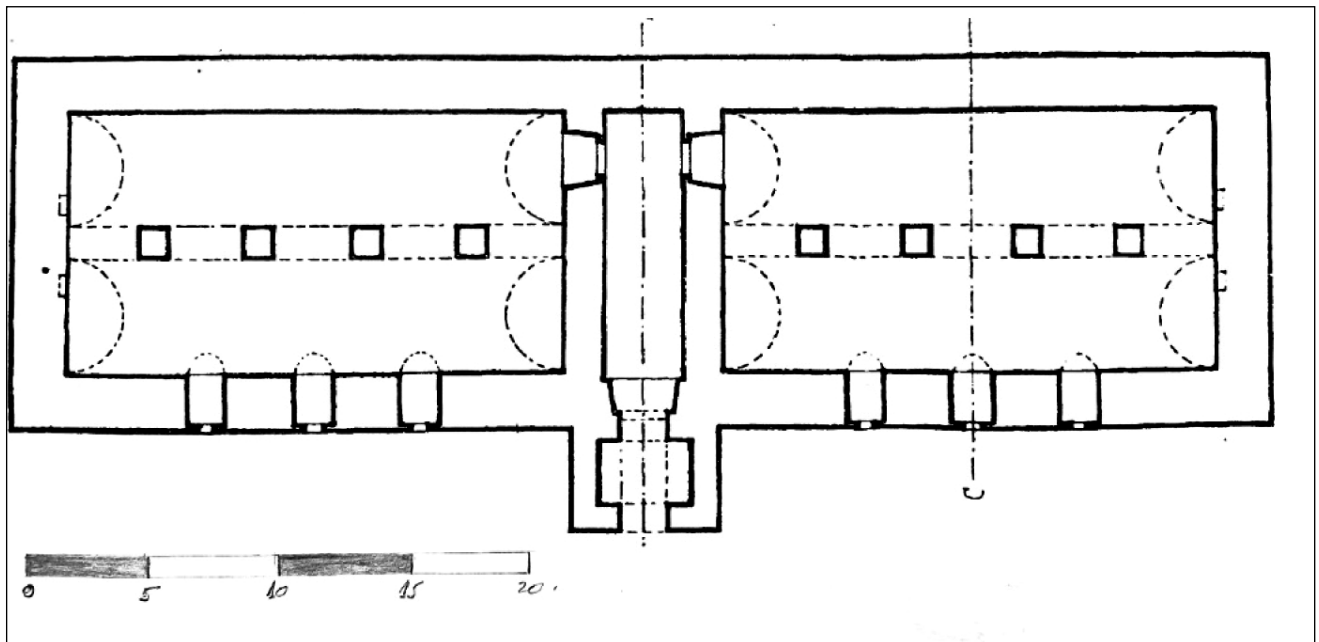

Fig. 4. Planul beciurilor (după G. Balș)
 Fig. 4. The plan of the cellars (after G. Balș)

latura de nord a casei este amenajată o terasă. În momentul observațiilor noastre, din cauza stării de degradare, nu putem spune dacă această terasă se continua și cu un cerdac dispus de-a lungul pereților fațadei casei. Trebuie menționat și faptul că peretele sudic al casei este același cu zidul de incintă, pe lungimea celor 48 de metri cât are casa.

La data începerii cercetării arheologice am făcut unele constatări referitoare la starea monumentului:

- aripa estică era cea mai degradată; paramentul din piatră fiind distrus în bună parte, iar piatra era puternic măcinată de intemperii;
- doar în unele locuri se mai observau urme de tencuială, destul de recentă ca dată a execuției;
- cele patru încăperi la care se adaugă și un mic hol erau folosite ca depozit pentru resturile menajere;
- trapeza, deși parțial curățată, era folosită tot pentru depozitarea resturilor menajere;
- încăperile aflate în partea centrală a casei și terasa erau la acea dată folosite de călugării mănăstirii, având rol de bucătărie, locuință a starețului și sală de mese;
- latura vestică despre care am spus că a fost folosită de preotul paroh era nefolosită, unul

dintre motive fiind acela că reprezenta ori-când riscul de prăbușire;

- cu excepția încăperilor menționate ca fiind în folosință, celelalte spații nu aveau acoperiș, situație pe care o expune și arhitectul Ștefan Balș;
- în interiorul camerelor se acumulasă un strat gros de pământ și deșeuri menajere, datând din perioada imediat postbelică (conform monedelor găsite în aceste straturi care au fost emise în anii 1954, 1957, 1965); un argument în plus la această constatare este adus de fragmentele de ceramică care au aceeași datăre.

Scopul acțiunii arheologice a fost acela de a degaja depunerile recente, mai sus menționate, pentru a stabili nivelul de călcare inițial din casă și pentru a identifica conformația întregului edificiu, dacă au intervenit, de-a lungul timpului, transformări ale structurii planimetrice, de asemenea, rolul pe care l-a avut fiecare dintre încăperi. Totodată ne-am propus să stabilim legătura dintre casă și biserică și anume dacă această casă a fost construită odată cu biserica sau într-o perioadă mai târzie, având în vedere faptul că primul ctitor nu reușește să finalizeze acest locaș de cult cu atât mai puțin casa egumenească.

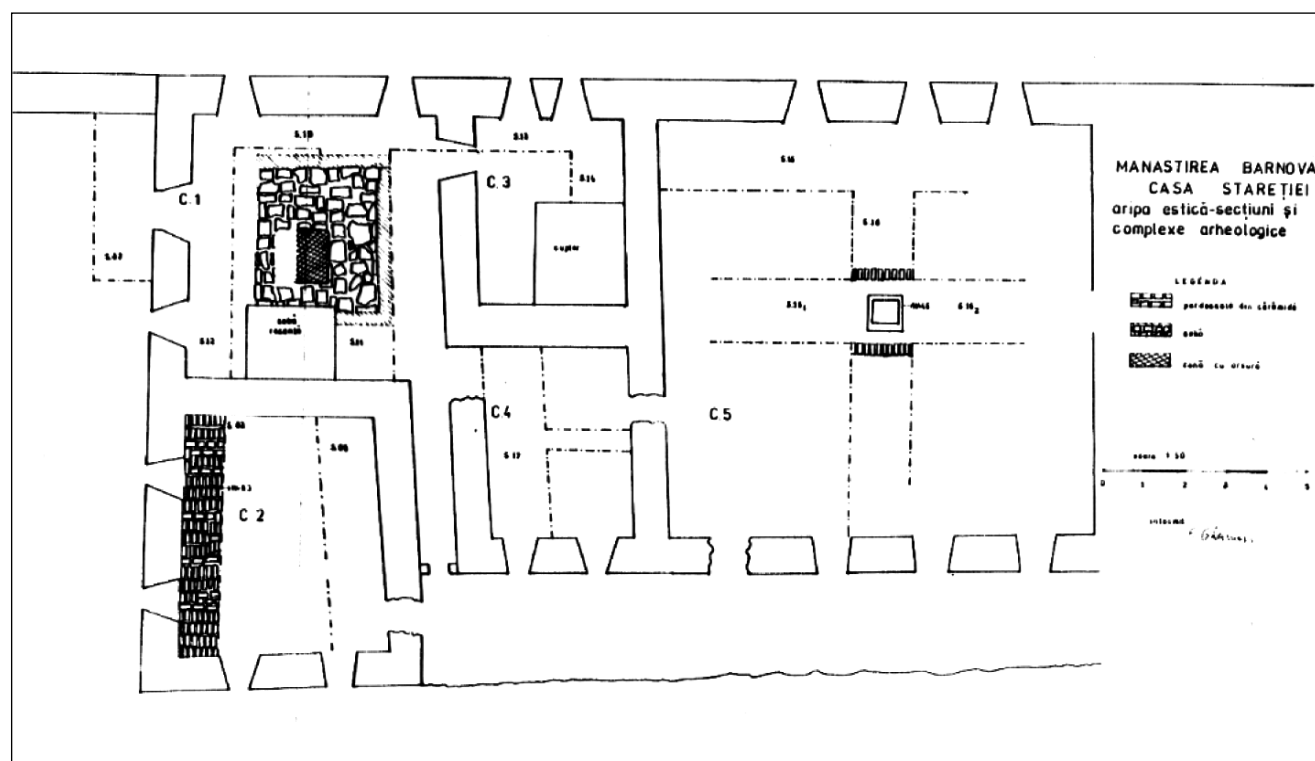

Fig. 5. Aripa estică a casei. Secțiunile trasate și complexe arheologice
Fig. 5. The east area of the house. Drawn sections and archaeological complexes

Aripa estică, nefiind locuită, a fost primul obiectiv al cercetării noastre. Astfel, am trasat câte o secțiune în trei dintre cele patru camere (Fig. 5) și o secțiune în camera 5, căreia i-am atribuit datorită dimensiunilor sale, comparativ cu celelalte încăperi, rolul inițial de trapeză. La o adâncime de 0,96 m față de nivelul de călcare al straturilor cu depunere recentă am surprins o pardoseală realizată din lemn de stejar relativ bine păstrată. În extremitatea vestică a secțiunii 01 din Camera 1(C01), pe o lungime de 1 metru aceasta s-a adâncit până la extradusul pivniței. Pe suprafața profilului astfel obținut am putut observa încă două nivele de călcare alternând cu nivele de arsură și un al treilea nivel, realizat din cărămidă care considerăm că a fost cel inițial. Din cauza uzurii și a incendiilor care au afectat în repetate rânduri casa, aceste pardoseli au fost refăcute și, în final, s-a amenajat o pardoseală din lemn, aceasta fiind și cea mai recent folosită, probabil în cursul secolului al XVIII-lea. În celelalte camere, respectiv C02 și C03, am găsit, în secțiunile trasate, același tip de pardoseală, realizată din cărămidă, dar prezervată pe toată suprafața încăperilor spre deosebire de C05 (trapeza), unde era foarte deteriorată, cărămidzile având un aspect spongios, fiind foarte friabile. Ca elemente constructive, descoperite, atât în C01 și C02, am identificat prezența unei sobe și a unui cuptor. În C02, existența sobei ne-a îndreptățit să-i atribuim acestei camere rolul de locuință pe când în C01, unde era amenajat un cuptor, rolul de bucătărie. Respectivul cuptor, având dimensiunile de 2,26 m și 1,75 m, a fost realizat din cărămidă, iar la nivelul de călcare era mărginit de o bordură executată din piatră și cărămidă. Construirea sobei-cuptor a început de la extradusul pivniței, a fost ridicată până la 0,80 m după care se observă o retragere, având lățimea de 0,50 m. Nivelul de pornire corespunde stratigrafic primei pardoseli surprinsă în profil; mijlocul sobei este constituit dintr-o masă compactă de lut ars până la roșu și putem spune că folosirea sobei a continuat și după prima distrugere a casei, fiind, de altfel, mai complicat să schimbi destinația unei încăperi deja utilată pentru a fi bucătărie. Încetarea folosirii cuptorului-sobă se poate data spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și cu siguranță în tot secolul al XIX-lea când este dizolvată și comunitatea monahală prin transformarea mănăstirii în biserică de mir. Atât soba cât și cuptorul au rămas *in situ*, în vederea amenajării ca atare, în cursul procesului de

restaurare. Un argument în plus, care ne-a întărit convingerea că această încăpere a avut rol de bucătărie a fost prezența unui uluc realizat din piatră masivă care penetra zidul sudic al camerei, ieșind în afara zidului și care a servit, cu siguranță pentru eliminarea apelor reziduale, rezultate în procesul de preparare a hranei pentru comunitatea monahală. Tot în această primă etapă a investigațiilor, am realizat și două secțiuni în pivniță, pe latura estică a casei (latura de vest era folosită la momentul respectiv drept magazie pentru obștea monahală). Configurația solului era una lutoasă fără alte urme de intervenții anterioare. Din păcate, nu s-a mai putut realiza săpătura până la talpa fundației deoarece după cca 0,60 m a apărut apa provenită din pânza freatică.

Ca urmare a acestor realități stratigrafice am considerat că putem stabili că degajarea întregii suprafețe a aripii estice a casei se poate face până la nivelul pardoselii de cărămidă, considerată și cea inițială, exceptând camerele C03 și C04, unde, pentru că nu am găsit nici măcar resturi de pardoseală, am stabilit ca această degajare să se facă la nivelul celor din celelalte camere.

Coroborând situația stratigrafică conturată de noi cu informațiile documentare referitoare la casă, am făcut, după această primă etapă de investigații arheologice o serie de considerații care ne ajută să stabilim, parțial, evoluția configurației acestei case. Astfel, deosebit de etapa inițială de construcție, casa a mai cunoscut încă trei faze de refacere, una fiind ilustrată de al doilea strat de arsură, respectiv a doua pardoseală, care se datorează eforturilor călugărilor de refacere, când știm că au vândut o moșie din patrimoniul mănăstirii și anume Căpotești (vezi nota 6) pentru a realiza și acoperirea bisericii, fapt ce demonstrează că aceste distrugeri s-au datorat unui incendiu. O altă pardoseală din cărămidă datează din perioada domnului Grigore al II-lea Ghica, când, cu ocazia șederii aici, reface casele, adăugând amenajări care să confere un standard potrivit rangului său. Desele reparații și modificări menționate sunt ilustrate și de straturile de tencuială, observabile pe suprafața pereților camerelor. Aceste straturi prezentau puternice urme de arsură, care porneau chiar de la nivelul pardoselilor, găsite *in situ*, incendiile frecvente fiind una dintre cauzele care au determinat refaceri periodice ale casei.

Intervențiile făcute de Grigore Ghica în anul 1728 sunt demonstrate și de existența montanților

de la ferestre și uși, având rol de ranforsare a întregii structuri, deși la unele ferestre se păstrează ancadramentele caracteristice secolului al XVII-lea (Fig. 6, a și b), fapt ce ne determină să considerăm că, pe suprafețe considerabile au fost refaceri chiar integrale ale unor ziduri ale încăperilor.

A doua etapă de cercetare arheologică la Casa stăreției de la Mănăstirea Bârnova s-a desfășurat în anul următor, 1998, în perioada martie-iunie. Prezența apei în beci care era și cauza unei umidități foarte ridicate a condus la ideea realizării unor secțiuni în toate camerele în scopul aerisirii și uscării extradodusului pivniței. În marea majoritate a cazurilor, în toate camerele, secțiunile s-au trasat de-a lungul zidurilor, din motivul foarte simplu că altfel ar fi fost periclitată integritatea extradodusului care putea fi în pericol de prăbușire. Singura excepție a fost secțiunea (S 16) trasată pe centrul trapezei (acelei încăperi de mai mari dimensiuni comparativ cu celelalte camere, având 10/10 m) și orientată pe direcția nord-sud. La exteriorul casei au mai fost trasate alte trei secțiuni, respectiv S6, S7 și S8 în scopul depistării sursei de umezeală și pentru a observa dacă pivnița avea o ieșire și pe partea opusă intrării cu gârlici.

De asemenea, s-au continuat lucrările și pe suprafața trapezei, astfel, motivul care ne-a susținut convingerea că era vorba de sala de mese a călugărilor a fost descoperirea unui element constructiv de formă patrulateră, de fapt, un bloc masiv de piatră, amenajat pe extradodusul beciului și care era amplasat exact în centrul încăperii. Putem presupune că în elevație se continua în formă de coloană cilindrică sau pătrată care susținea arcul de boltă și arcurile-nervuri care asigurau susținerea tavanului sălii. Din păcate, acest aspect gotic (întâlnit și la alte case egumenești – vezi mănăstirile Galata, Trei Ierarhi sau Cetățuia) nu s-a mai păstrat, un motiv fiind o intervenție ulterioară datorată domnului Grigore al II-lea Ghica. Această intervenție a fost constatată arheologic, și anume că pe tot cuprinsul sălii am descoperit fundații superficiale, realizate din cărămidă, fapt ce ne-a dus cu gândul la singura concluzie explicabilă și anume că toată suprafața a fost compartimentată pentru a obține mai multe încăperi, necesare șederii la mănăstire, având în vedere că domnul era însoțit de familie, de personalul necesar și de o parte de curteni.

În aripa vestică a casei am reușit să facem câteva constatări din punctul de vedere al amenajării încă-

perilor. Sondajele făcute ne-au dus la concluzia că, la momentul intervenției noastre, aspectul structural al întregului spațiu nu mai era cel inițial. S-a intervenit la modificarea pereților, unele ferestre au fost zidite iar altele care au rămas au fost modificate în sensul că li s-au schimbat dimensiunile. Această situație este explicabilă prin faptul că aripa vestică a fost locuită (după ruinarea aripii estice care devenise de nelocuit) de preotul paroh și în unele perioade, în paralel, funcționa și o sală de clasă care aparținea școlii satului.

Secțiunile trasate la exteriorul casei, menționate în rândurile anterioare, au avut rolul de a lămurii și situația apei apărută în cele două travee ale beciului și presupusă de noi ca având ca sursă apa freatică. Nici la exteriorul zidului de incintă, nici pe latura de est a casei nu am constatat o altă sursă de apă și deci nefiind în legătura nici cu fântâna din curtea școlii (școala este, față de zidul de incintă, la o distanță de 200 m).

Trasarea unei secțiuni pe latura de est a casei, la exterior (S7), la îmbinarea zidului de incintă cu peretele estic, a avut ca scop evidențierea relației dintre cele două construcții. Astfel, am constatat că cele două fundații până la nivelul de călcare sunt realizate concomitent, fiind întreșesute, și, abia când începe elevația propriu-zisă a casei, se observă adosarea (Fig. 7) peretelui acesteia la zidul incintei. Această situație ne determină să considerăm că fundațiile pentru pivniță și zidul de incintă (el fiind și un zid al casei) s-au făcut în același timp și de la început s-a prevăzut ca respectiva casa să fie dotată și cu beci.

Aceeași secțiune ne-a oferit o descoperire, oarecum spectaculoasă, și anume a unui număr de paisprezece plăcuțe din cupru, având dimensiunile de 0,14-0,15/0,3 cm. O parte a suprafeței lor avea și urme de argintare, iar atât pe față, cât și pe verso erau imprimate monede (avers și revers). În același context stratigrafic au fost descoperite și fragmente de cahle caracteristice secolului al XVII-lea, fiind, de altfel, și singura zonă din întreaga arie cercetată de noi unde am surprins un nivel de locuire medieval. Monedele au ca emitenți pe regele Poloniei, Ioan Cazimir (1648-1668), pe principii electori ai Prusiei, respectiv Georg Wilhelm (1619-1640) și Friedrich Wilhelm (1640-1688) și pe regina Suediei Cristina (1632-1645). Se pot face mai multe supoziții legate de prezența acestor falsuri monetare, așa cum au fost considerate în literatura de spe-

a

b

Fig. 6 (a, b). Casa Stăreției. Ancadramente de uși și ferestre
Fig. 6. The Abbot's House. Door and window frames

Fig. 7. Casa Stăreției. S 25. Adosarea zidului de incintă
față de zidul Casei

Fig. 7. The Abbot's House. S 25. Adjoining the precinct
wall to the wall of the House

Fig. 8. Nivelul de construcție, marcat de stratul de mortar
și stratul de arsură

Fig. 8. Construction level, marked by the mortar layer
and the burn layer

cialitate. Știm că Eustratie Dabija „făcut-au și bănărie de bani de aramă la Suceava”¹³, bani mărunți de aramă, numiți „șalăi” de la *schilling* și este posibil ca aceste plăcuțe să provină de la acea „bănărie” (există ipoteze care susțin emiterea de către acest domn a unor serii de monede false, dar nu intenționăm să dezbatem aici acest aspect). Această descoperire confirmă, o dată în plus, implicarea domnului Eustratie Dabija la acțiunea de finalizare a acestui complex monastic.

În afara incintei s-a trasat o secțiune, S6, care corespunde laturii sudice a gârliciului (intrării princi-

pale). În această secțiune s-au descoperit fundațiile unei construcții și în elevație doar o parte din zidul de est al acesteia, care este adosată zidului de incintă. Piatra din care este realizat este superficial fasonată, iar ca liant s-a folosit și nu uniform, doar argilă. Pe măsura adâncirii casei au fost înlăturate fragmente de piatră, cărămidă și lutuală. La o primă investigație, ținând cont și de umplutura șanțului se poate constata că respectiva construcție a avut fundația din piatră și poate chiar o porțiune din elevația ei, apoi s-a folosit cărămidă. Existența, în umplutură, a unor bucăți mari de lut pe care erau impresiuni de nuiiele ne conduce la ideea că tavane-

¹³ Mihail Kogălniceanu, *Cronicile României*, vol. II, 4.

Fig. 9. Latura de sud a zidului de incintă și al casei; turnul (foișorul) și un contrafort

Fig. 9. The south side of the precinct wall and the house; the tower (pavilion) and a buttress

Fig. 10. Latura de sud a zidului de incintă. Fundația foișorului

Fig. 10. South side of the precinct wall. The pavilion foundation

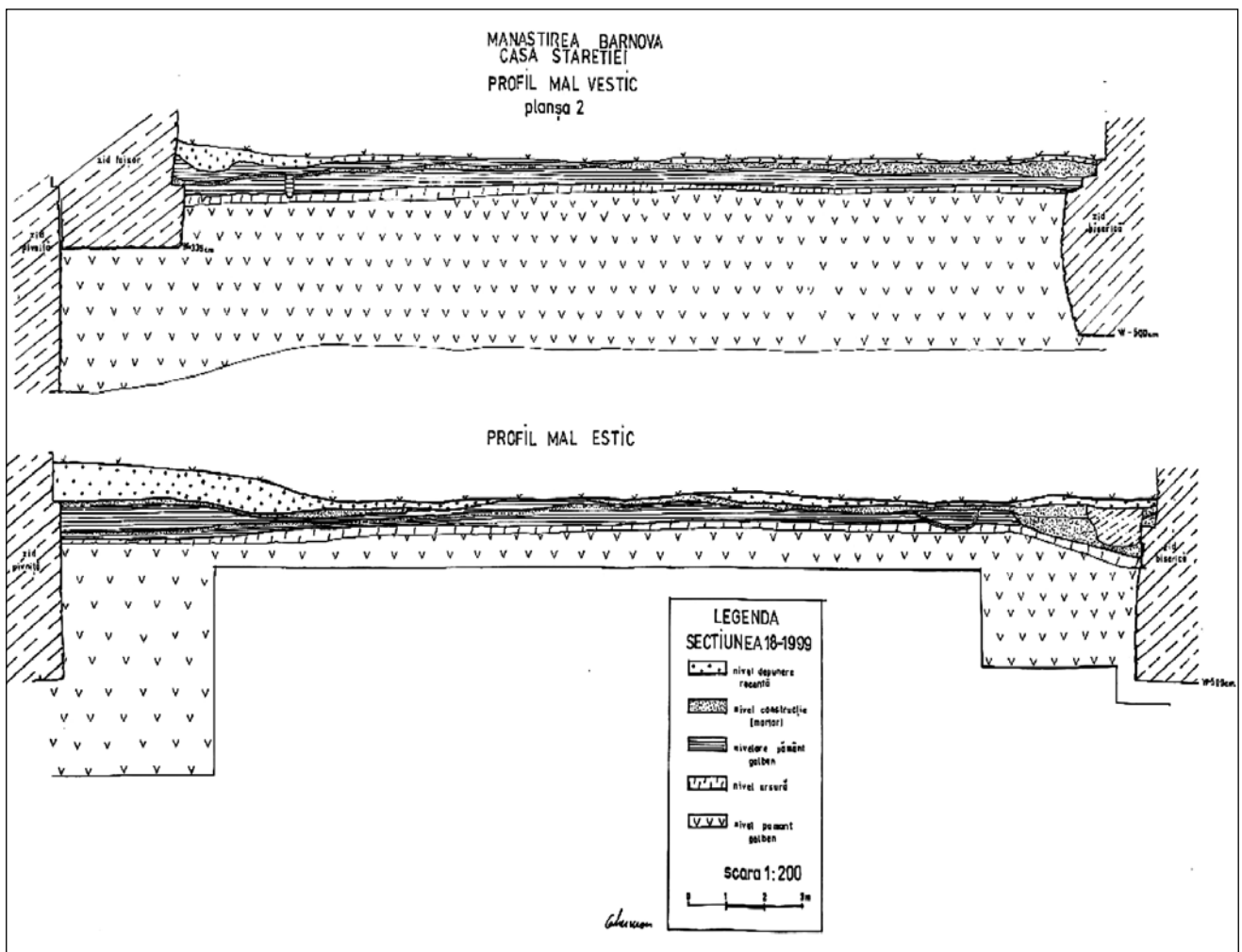

Fig. 11. Secțiunea 18, dintre Casă și biserică. Nivelul de construcție unitar al celor două edificii
Fig. 11. Section 18, between the House and the church. The unitary construction level of the two buildings

le și o parte din pereți au fost realizate cu aceste materiale. Am putut constata că nu a existat o cale de comunicare între gârlici și această construcție. În schimb am făcut legătura dintre informația documentară conform căreia Grigore al II-lea Ghica a construit, printre altele și un foișor (vezi nota 4) și care considerăm că este tocmai această amenajare constructivă pe care am descris-o mai sus (Fig. 9 și 10).

O altă problemă pe care am dorit să o clarificăm, având în vedere puținele informații oferite de documente, a fost cea a raportului de temporalitate dintre cele două edificii. Acest aspect s-a putut elucidă cu ajutorul unei secțiuni trasată între cele două construcții. Astfel am putut constata existența unui strat de mortar continuu între biserică și casă, prin urmare, am considerat că atât casa, cât și biserica încep să fie construite în același timp de către primul ctitor, Miron Barnovschi. Această realitate poate fi susținută datorită situației stratigrafice (Fig. 11), dar și datorită informației documentare și ne referim la documentul din anul 1667, din care aflăm că sunt necesare reparații la biserică și la beciuri. Dacă aceste beciuri ar fi fost construite sau finalizate de voievodul Eustratie Dabija, nu ar fi necesitat refaceri la un an sau doi de la terminarea lor. Așa cum am menționat în rândurile anterioare, pe suprafața de teren unde urma să fie construită mănăstirea s-a făcut o defrișare masivă și apoi s-a curățat terenul prin incendiere, fapt constatat tot cu ajutorul stratigrafiei, prin observarea, în profil, a unui nivel consistent de arsură peste care a intervenit acțiunea de construire a celor două edificii. Având în vedere că succesiunea straturilor este aceeași pe toată lungimea profilului, considerăm că și acesta este un argument care să susțină afirmația noastră.

În finalul acestei expuneri se impun o serie de concluzii care credem noi că aduc clarificări referitoare la etapele și modul de construcție ale casei egumenești. De la început, casa a avut aceleași dimensiuni, respectând în elevație traseul beciurilor. În toate secțiunile trasate în jurul casei s-a observat aceeași succesiune a straturilor de depunere și anume peste nivelul de arsură intervine nivelul de construcție (o lentilă continuă și consistentă de mortar). Această afirmație este susținută și de un element de structură a construcției și anume tirantul montat în zid, care asigură rezistența clădirii, taie gârliciul de la est la vest, făcând legătura între

cele două ziduri, dovadă că a fost o singură etapă de construcție. Prezența celor trei contraforți, de pe latura exterioară a zidului sudic, sunt amplasați atât cât este lungimea casei, având zidărie întretesută, observație care întărește ideea expusă mai sus.

Un alt aspect privind identitatea acestui edificiu este legat de etapele de construcție. În opinia noastră a fost o primă etapă care cuprindea doar fundațiile bisericii și beciurile, acțiune începută de domnul Miron Barnovschi și a doua etapă, concretizată prin implicarea lui Eustratie Dabija care finalizează întregul complex monahal, etapă prezentă în profilele secțiunilor prin existența unui al doilea nivel de construcție, ilustrat de o lentilă de mortar, fragmente de piatră și nisip. Un argument în plus îl reprezintă descoperirea unor fragmente de cornișă care împodobeau ferestrele casei și care aveau decor denticular, pe care îl găsim și la interiorul bisericii, pe elevația zidurilor, imediat sub nașterea bolților (Fig. 6), decor specific secolului al XVII-lea. Intervențiile ulterioare au fost doar reparații mai mult sau mai puțin ample cu excepția foișorului construit de Grigore al II-lea Ghica.

Așa cum a reieșit și din analiza stratigrafică, există un raport de contemporaneitate între fundația bisericii și a casei, acestea fiind construite odată, realitate vădită și prin măsurătorile nivelului Wagriss-ului:

Obiectiv	Nivel decroș	Nivel talpă fundație	Nivel strat arsură
Biserica	- 1,59 m	- 5,00 m	- 2,21 m
Casa Stăreției			
Zidul casei	- 1,70 m	- 4,90 m	- 2,28 m
Zidul incintei	-	- 3,95 m	- 2,31 m
Foișorul	- 2,16 m	- 3,35 m	- 2,29 m

Se poate observa că cele două construcții au, cu o diferență de 0,10 m, același nivel de fundare, excepție făcând zidul de incintă care a fost construit la o dată ulterioară, având în vedere că, atât la nivel de fundație cât și la cel al elevației, acest zid este adosat casei, atât pe latura de vest, cât și pe cea de est. Este știut faptul că în turnul-clopotniță se află un clopot de la Ștefan al II-lea Tomșa, pe care este gravat anul 1614, dar mai mult ca sigur acesta provine de la turnul Curții Domnești, deci nu poate fi un reper cu ajutorul căruia să putem data construirea zidului de incintă și a turnului de intrare.

Putem, însă, admite ipoteza că atât zidul cât și turnul de intrare au fost construite de către Eustratie Dabija, dar această ipoteză nu este susținută de alte informații, în special cele documentare.

Un aspect care s-a constatat ca fiind general valabil pentru toată incinta mănăstirii este acela că la un moment dat s-a făcut o răzuire masivă în scopul curățării terenului sau chiar al uniformizării acestuia. Această constatare a fost determinată de faptul că nu au fost găsite artefacte aparținând perioadei medievale, cu excepția plăcuțelor cu impresiuni monetare și a fragmentelor de cahle. Este posibil ca această degajare masivă să fi avut loc în timpul amenajărilor datorate domnitorului Grigore al II-lea Ghica.

Campania de cercetare arheologică a lămurit o serie de aspecte legate de identitatea acestui monument, de relația cu celelalte construcții din cadrul complexului monastic. O realitate pe care dorim să o subliniem, deosebit de importantă, relevată de cercetarea arheologică este aceea că această casă este singura care s-a păstrat, integral, în cadrul unui ansamblu monahal din Moldova care aparține secolului al XVII-lea.

În prezent, Casa Stăreției (care a primit statut de muzeu) a fost restaurată prin implementarea unui proiect european care a inclus toate construcțiile-monument din cadrul complexului și anume: biserica, kuhnea, zidul de incintă și turnul-clopotniță.

CASTELUL TIGHINA AL CETĂȚII BENDER: GEOGRAFIA, ISTORIA, ARHEOLOGIA, ARHITECTURA ȘI STUDIERA CONTROVERSATĂ A COMPLEXULUI FORTIFICAT¹

Tamara NESTEROV,
Sergiu MUSTEAȚĂ,
Andrei GHERȚEN

Abstract

The controversial and in many ways mysterious history of the Bender Fortress – one of the largest fortified complexes in the Black Sea region – has long attracted the attention of specialists in various fields of historical sciences. However, due to the fact that the fortress continued to be used according to its original destination (part of the territory is still occupied by a military garrison, in 2008 the complex was partially opened for visits), full field research began only in last years. The Tigina-Bender fortification was gradually formed and developed throughout the medieval and modern periods. The site occupies a vast territory, fortified with earth and stone bastions, adjacent to the bank of the Dniester a rectangular stone citadel. Its origin is uncertain, but the development stages could be recognized by the architectural elements. Authors of this paper based on the available sources, they try to re-evaluate the dating, architecture and history of the fortification system at Tigina-Bender.

Only a few written sources have proven to be the cornerstone of the official history of Tigina Castle and Bender Fortress. These are the memoirs of the Turkish traveler Evliya Celebi, who visited Bender in 1655, naming Mimar Sinan, who accompanied the sultan in his campaign to punish the Moldavian ruler Petru Rareș, the city's architect, in 1538. construction of the complex. The construction of the Bender fortress by the Turkish architect should be called into question due to the numerous historical information, in which there are no reports of the construction of a castle in Tigina after 1538, espe-

cially considering the mentions of the locality long before this year.

The history of Tigina Castle, built on the banks of the Dniester and known from the writings of contemporaries in the period before the sixteenth century, when according to other historical accounts received the new name, in the twentieth century was replaced by scientific opinion with that of the fortress. Bender. This „change of origins” has been accepted by most historians, due to the method of study: the exclusive use of documentary information and selective and total trust in the content of texts, neglecting the research of documents with other information, to which is added the scarcity of published documents regarding Tigina and Bender. In the case of the use of the fortress after the original destination and insistence of the historians who supported the Turkish origin of the Bender fortress, claiming material evidence of the fortress's antiquity for a long time was not possible.

The interdisciplinary research of the fortified complex Tigina-Bender, at the intersection between architecture, archeology, history and geography would allow the creation of the correct evaluation of the cultural heritage monument. Of great importance, for solving complex problems in the history of architecture are archaeological research, analysis of old maps and plans, which, as a whole, are invaluable sources on the history, geography and toponymy of the Northwest Black Sea region, studied so far in fragments. The complex analysis of the architecture of the Bender fortress, whose complete study has not yet been completed, confirms the hypotheses identified during the preliminary historical, cartographic and archaeological research regarding the presence at Tigina of the fortification prior to the conquest by the Ottoman Porte.

Keywords: Tigina Castle, Bender Fortress, Middle Ages, geography, history, archeology, architecture.

¹ Componenta arheologică a acestui articol a fost elaborată în cadrul proiectului 20.80009.1606.06 „Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval din Republica Moldova – CVPAM”, implementat prin intermediul Programelor de Stat 2020-2023, prioritatea strategică IV. *Provocări societale*, direcția strategică *Patrimoniu material și imaterial*, administrat de către Agenția Națională pentru Cercetare și Dezvoltare din Republica Moldova.

Introducere

În orașul Bender (fost Tighina) s-a păstrat unul dintre cele mai mari complexe de fortificații din Regiunea Mării Negre și din Europa în ansamblu, Cetatea Bender. Originea ei este incertă, istoria – lipsită de informații sigure cu privire la edificare, inițial a fost studiată de către istorici, care s-au folosit de două surse istorice, devenite pietre de temelie ale istoriei oficiale a cetății. De-a lungul timpului s-au emis ipoteze că ar fi fost construită de geți, perși, romani² și daci³, încercări de a potrivi istoria universală cu istoria monumentelor din Țara Moldovei. Nicolae Iorga, la fel susține că Tighina a fost construită anterior formării statului moldovenesc – „Și noi am luat-o de la alții”⁴. Cea mai interesantă a fost ipoteza edificării cetății Tighina pusă în raport cu prezența geneveză la nordul Mării Negre. Unul dintre primii cercetători care a atribuit-o genezeilor a fost A.F. Veltman⁵, opinia fiind promovată și în scrierile istoricilor ruși și basarabeni A.I. Zașciuk⁶, A.K. Nacco⁷, P.N. Batiușkov⁸, Z.C. Arbore⁹, I.N. Halippa¹⁰, V.P. Semionov-Tean-Șanski¹¹, N.A. Marx¹². Identificarea originii geneveze a cetății Bender se sprijinează pe aspectul arhitecturii fortăreței actuale de piatră, precum și conform unor surse istorice indirecte. Originea geneveză a cetății a fost combătută cu argumente istorice¹³, dar ipoteza despre

originea geneveză a acesteia nu a fost abandonată de știința istorică, persistând în enciclopediile specializate în geografie și istorie și în Marea Enciclopedie Sovietică¹⁴.

Pe lângă cele menționate mai sus, avem și alte versiuni ale originii cetății: C. Stamati o considera moldovenească: „pe Nistru în jos <...> se văd retransamente în vechea cetate moldovenească Tighina, numită de turci Bender”¹⁵, cronicarul Miron Costin scria că citadela, ca și forturile din centrul cetăților moldovenești, sunt moștenite înainte de statalitatea moldovenească și doar cetatea exteroară au făcut-o domnitorii¹⁶; istoricul rus P.N. Batiușkov: „Tighina <...> a fost ridicată în 1395 de către principele lituaniano-rus Vitovt”¹⁷; istoricul G.O. Asvatașurov: „cetatea Tighina a fost construită <...> de tătari în secolul al XV-lea” sau „la comanda tătarilor în prima jumătate a secolului al XVI-lea”¹⁸. Aceste opinii au fost, rând pe rând, criticate din cauza lipsei de argumente istorice¹⁹.

În stadiul actual al studierii, cetatea Bender este considerată în totalitate turcească, atribuție ce se bazează pe două surse istorice – memoriile călătorului turc Evliya Çelebi, care a vizitat cetatea Bender în anul 1657, și cronograma (*tarih*-ul), înscrisă pe o lespede de marmură, instalată deasupra porții de intrare în citadelă. Conținutul cronogramei era cunoscut în mediul militar al fortăreței, ca și numele constructorului: *Sinan aga ibn Abdul Menan*²⁰, ulterior o somitate a arhitecturii din Imperiul Otoman. Cronograma (*tarih*) a fost scrisă din numele

² M. Costin, *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei* (București: 1979), 214-215; А.И. Защук, *Материалы для географии и статистики России собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, Часть II* (Санкт-Петербург: 1862), 148.

³ Costin, *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei...*, 214-215.

⁴ N. Iorga, *Neamul Românesc în Basarabia* (București: 1995), 101.

⁵ А.Ф. Вельтман, *Начертание древней истории Бессарабии* (Москва: 1828), 48.

⁶ Защук, *Материалы для географии и статистики России...*, 145.

⁷ А.К. Накко, *История Бессарабии с древнейших времен, Часть I* (Одесса: 1873-1876).

⁸ П.Н. Батюшков, *Бессарабия: Историческое описание* (Санкт-Петербург: 1892), 50.

⁹ Z.C. Arbure, *Basarabia în secolul XIX* (București: 1898), 279.

¹⁰ И.Н. Халиппа, „Основные исторические данные о Бессарабии”, *Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии*, Том 2 (Кишинев: 1902), 17-18.

¹¹ *Россия: Полное географическое описание нашего отечества*, Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского, Том XIV (Санкт-Петербург: 1910), 493.

¹² Н.А. Маркс, *К истории Бендерской крепости*, (Одесса: 1917), 3.

¹³ Ф.К. Брун, „Древняя топография некоторых местностей Новороссийского края”, *Новороссийский календарь на 1858 г.*, (Одесса: 1858), 38; Șt. Ciobanu, „Монументе историче”, *Basarabia: Monografie* (Chișinău: 1926), 190-192; Șt. Ciobanu, „Cetatea Tighina”, *Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția Basarabia* (Chișinău: 1928), 16-17; I. Chirtoagă, *Târguri și cetăți din sud-estul Moldovei (secolul al XIV-lea – începutul secolului al XIX-lea)* (Chișinău: 2004), 103.

¹⁴ „Бендеры”, *Большая советская энциклопедия*, Изд. 3, Том 3 (1970), 193.

¹⁵ C. Stamati, „О Бессарабии и ее древних крепостях”, *ЗООИД*, II, 1850, с. 807; Scrieri, Chișinău: Ed. Știința, 1993, p. 454.

¹⁶ Costin, *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei...*, 214-215.

¹⁷ Батюшков, *Бессарабия: Историческое описание...*, 106; П.Н. Батюшков, *Подолія: Историческое описание* (1891), 39.

¹⁸ Г.О. Асваташуров, *Бендерская крепость* (Бендеры: 1997); Асваташуров, Г.О., *Бендерская крепость* (Бендеры: 2007), 47.

¹⁹ Chirtoagă, *Târguri și cetăți din sud-estul Moldovei...*

²⁰ Evliya Çelebi, *Călători străini în țările române*, v. VI (București: 1976), 416.

sultanului Suliman Magnificul²¹, cu indicarea anului construcției castelului, denumit Bender – 945 Hegira (corespunzător anului european 1538/1539).

Datele despre edificarea cetății Bender de către turci au fost convingătoare. Nicolae Iorga acceptă această nouă versiune a originii cetății: „În 1538 Suliman cel Mare, urmând pe Petru Rareș, ajunsese la Tighina, în care văzu repede însemnătatea unei trecători ca aceasta și făcu deci din ea o cetate nouă, turcească. Îi puse numele Bender”²². După vizitarea Cetății Bender și elaborarea celui mai documentat studiu istoric al cetății Tighina de la acea oră, Ștefan Ciobanu a susținut construcția de către turci și cu argumente din arhitectura cetății: „la nivelul doi are o geamie, <...> s-a păstrat locul mihrabului și astăzi o firidă adâncă în zid. În concluzie: citadela de astăzi a fost ridicată de către Soliman că n-a fost vorba de o reconstrucție a cetății, ci de o cetate nouă”²³. A întărit informația textului lapidar și cu argumente din documente istorice, urmând concluzia categorică: „Așa că cetatea Tighina a fost ridicată de către turci”²⁴.

Considerația istoricului C.C. Giurescu că „Vechea întăritură de la Tighina, probabil de lemn și pământ, a fost luată în stăpânire de domniile Moldovei <...>, anexând-o în 1538, cu prilejul expediției împotriva lui Petru Rareș, a înlocuit-o printr-o puternică fortificație de piatră, ale cărei ziduri, refăcute în decursul secolelor următoare, se păstrează, în bună parte, și astăzi”²⁵ confirmă atestarea Tighinei anterior anului ocupării ei de Poarta Otomană, cu construcția cetății după 1538. Au fost elaborate studii cu expunerea evenimentelor din istoria Tighinei, cu analiza documentelor istorice și a textelor scrise, din care edificarea de către turci a cetății reieșea coerent și convingător.

Când s-au formulat concluziile majoritare cu privire la istoria cetății, în toate opiniile și argumentările expuse era o lacună importantă – nu s-a luat în considerație arhitectura clădirilor. În ultimii

ani informațiile despre fortificația din Bender s-au completat cu noi surse documentare istorice și literare, cu rezultate ale cercetării arheologice, a avansat și studierea arhitecturii medievale din Moldova – factori ce permit punerea pe rol a cercetării repetate a istoriei fortificației.

Istoria complexă și în mare măsură misterioasă a cetății a atras de mult specialiști din diverse științe. Cu toate acestea, datorită faptului că literalmente până de curând cetatea a continuat, de fapt, să-și îndeplinească funcțiile inițiale (o parte a teritoriului este și acum ocupată de o garnizoană militară, în 2008 complexul a fost deschis parțial pentru excursii și vizite), cercetările cu drepturi depline pe teren au început abia în ultimii ani – în domeniile specific geografice și cartografice²⁶, istorice²⁷, arhitecturale²⁸, dar și interdisciplinare²⁹.

²⁶ М.П. Бурла, В.Г. Фоменко, А.В. Кривенко и др. *Бендеры: география города* (Тирасполь: 2010); «И славою русскою полна...»: *Атлас исторических карт к 250-летию взятия русскими войсками крепости Бендеры*, Сост. И.П. Шорников; Институт социально-политических исследований и регионального развития (Бендеры: 2020).

²⁷ И. Сапожников, В. Левчук, „Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н.А. Маркса”, *Scriptorium nostrum*, 2 (5), 2016, 306-337; И. Сапожников, „Мечети и церкви Бендер до середины XIX в.”, *Емінак: науковий щоквартальник*, 2017, № 4 (20) (жовтень-грудень). Т. 2., 67-73; И. Сапожников, В. Левчук, „Генерал-лейтенант и «ученый археолог», Н.А. Маркс: вклад в исследования Бендерской крепости”, *Tyragetia*, Serie nouă, 2017, № 2(26), 173-194; *Бендерская крепость. Живой символ истории*. 3-е изд., доп. (Тирасполь: 2019); S. Musteață, „Tighina-Bender Fortress – (Re)Inventing a Museum”, *Culture. Society. Economy. Politics*, 2021, 1(1), 21-39. DOI 10.2478/csep-2021-0003.

²⁸ N. Berlucci, *Technical Expertise and develop Detailed Technical Design for Conservation and Restoration Works of Bender Fortress (Phase I)*, URL: <http://www.bendery-fortress.com/benderskaya-krepost-pervaya-tehnicheskaya-ekspertiza-2019> (accessed: 17.03.2022); Н. Берлуччи, Г. Вилков, *Цитадель. Специализированные исследования – анализ кладки*. 2019, URL: <http://www.bendery-fortress.com/tsitadelspetsializirovannye-issledovaniya-analiz-kladki> (дата обращения: 17.03.2022); *Отчет о проведенных технических исследованиях крепости и рекомендации по ее реконструкции*, URL: <http://www.bendery-fortress.com/otchet-o-provedennyh-tehnicheskikh-issledovaniyah-kreposti-i-rekomendatsii-po-ee-rekonstruktsii> (дата обращения: 17.03.2022); Т.П. Нестерова, „Об архитектуре замка Тигина (Бендеры)”, *Социоестественная история*, 2020, № 43, С. 256–262. DOI: 10.29003/m1975.s-n_history_2020_43/257-263.

²⁹ А.А. Герцен, Т.П. Нестерова, Е.Г. Паскаръ, Н.П. Тельнов, *На перекрестке цивилизаций: пространство*,

²¹ Н.И. Ильминский, „Турецкая надпись 1534 года, в Бендерской крепости”, *Записки Одесского общества истории и древностей*, т. 13 (Одесса: 1883), 263-264; M. Guboglu, „Inscripția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945)”, *Studii. Revista de istorie*, (București: IX, 1956), Nr. 2-3, 107-121.

²² Iorga, *Neamul Românesc în Basarabia*, 101; N. Iorga, *Les châteaux occidentaux en Roumanie* (Bucarest: 1929), 15.

²³ Ciobanu, „Cetatea Tighina”..., 23.

²⁴ Ciobanu, „Cetatea Tighina”..., 25.

²⁵ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe si cetăți moldovene* (București: 1967), 317.

Din cauza cantonării pe teritoriul cetății a armatei, cercetările arheologice în perioada sovietică au fost limitate la câteva investigații izolate în exteriorul ei, fără rezultate deosebite. În 2019 au avut loc investigații arheologice locale în turnul din colțul de sud-est, fiind identificate doar artefacte din perioada otomană și rusă³⁰, deci raliindu-se la opinia deja formată a istoricilor. Arhitectura n-a fost valorificată integral, istoricii arhitecturii rezumându-se la căutarea argumentelor pentru întărirea opiniei ce obținuse girul majorității³¹, astfel formându-se un cerc vicios, care pleda pentru originea otomană a cetății, construită după 1538.

Cercetările istorico-cartografice

Analiza hărților și planurilor geografice antice, combinată cu informațiile din surse istorice scrise, formează o imagine indispensabilă a evoluției spațiului, a structurii teritoriale și a utilizării unui anumit loc în trecut și prezent. Analiza cartografică cuprinzătoare face posibilă formarea unei viziuni holistice asupra spațiului studiat, sistematizând și extinzând înțelegerea evoluției istorice și geografice a zonei și, în același timp, detaliind informațiile obținute în cursul lucrărilor de teren și a altor metode. Hărțile antice ale regiunii Mării Negre de nord, în special, de nord-vest și ale orașului Bender servesc drept cea mai importantă sursă de informații istorice, geografice, toponimice, arhitecturale și de altă natură neprețuite³².

время, наследие. Новейшие историко-географические исследования некоторых памятников Северо-Западного Причерноморья (Москва-Санкт-Петербург: 2019).

³⁰ С.Н. Разумов, С.А. Фидельский, И.А. Четвериков, С.О. Симоненко, *Отчёт о работах Днестровской археологической экспедиции по исследованию юго-восточной башины цитадели Бендерской крепости в 2019 году*, ПГУ им. Т.Г. Шевченко, НИЛ «Археология», (Тирасполь: 2019); С.Н. Разумов, „Бендерская крепость в XVI в. по данным археологических исследований / С.Н. Разумов [и др.]”, *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 2019, № 11, 245-267.

³¹ M. Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, (Chișinău: 2004); A.B. Красножон, „Бендерский фортификационный комплекс XVI–XVIII вв.”, *Stratum plus*, № 6, 2011, 221-251; A.B. Красножон, *Фортеці Та Міста. Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII Ст.)* (Одеса: 2018); M. Șlapac, *Castelologia Comparată. Arhitectura de Apărare a Țării Moldovei Între Occident și Orient*, (Chișinău: 2020).

³² А.Г. Хропов, „История топографического изучения территории Молдавии (ранние этапы)”, *Геополитические и историко-географические проблемы Причер-*

Prima imagine geografică a Tighinei se găsește, se pare, pe o hartă cu două foi din 1562 întocmită de către cartograful piemontez Giacomo Gastaldi (Giacomo di Castaldi, Giacomo Gastaldo, Jacobo Castaldo; 1500-1566) „Il Disegno de Geografia Moderna Del Regno di Polonia...”³³. Orașul semnat ca *Teime* (prima literă poate fi citită și ca *F*; cel mai probabil să citească – *Teinie*), marcat sub formă de castel (ca și altele marcate pe hartă) pe malul drept al Nistrului ca parte a Moldovei (Moldavia) (fig. 1a). Din nou, această imagine se găsește deja în 1568 într-o reproducere a celei de-a doua foi a acestei hărți de către Paolo Forlani (15...?–1574)³⁴. Toponimul *Tehinie* însoțit cu semnul castelului apare pe harta actualizată în 1578 de Sebastian Münster (1489-1552)³⁵. Similar cu hărțile lui Gastaldi și Forlani, prima literă de pe ea poate fi citită ca *F*. Pe o hartă a Poloniei în 1570 a lui A. Ortelius (1527-1598) – *Tehinnije*, iar pe harta lui Andrzej Pograbski (Andreas Pograbijski) din 1570, „Partis Sarnatiae Evropeae...” – *Tehynia*. La Stanisław Sarnicki (Sar-

номорья (Кишинёв: 2019), 89-96; Е.Г. Паскаръ, „Неизученные письменные и картографические источники по истории Северо-Западного Причерноморья”, *Геополитические и историко-географические проблемы Причерноморья* (Кишинёв: 2019), 80-88; А.А. Герцен, „Картографические методы решения историко-географических проблем (на примере полимасштабных исследований регионов Европы, Средиземноморья и Северо-Западного Причерноморья)”, *ИнтерКарто. ИнтерГИС*, 2020, Т. 26, Ч. 4, 266-281. DOI: 10.35595/2414-9179-2020-4-26-266-281; Е.Г. Паскаръ, „Крым и Северо-Западное Причерноморье на картах XIV века”, *Социостественная история*, 2020, № 43, С. 97-104. DOI: 10.29003/m1951.s-n_history_2020_43/98-105; А.А. Герцен, „Старинные карты Северо-Западного Причерноморья и картографический подход в решении историко-географических задач”, *Социостественная история*, 2020, Вып. 43, 13-25. DOI: 10.29003/m1940.s-n_history_2020_43/13-25; А.А. Герцен, Паскаръ, Е.Г., Хропов, А.Г., „Топографические карты Северо-Западного Причерноморья XVII – середины XVIII вв.”, *Геодезия и картография*, 2021, № 6, 26-36. DOI: 10.22389/0016-7126-2021-972-6-26-36; Герцен, А.А., „Бендеры на географических картах XVI-XIX веков”, *Академику Л. С. Бергу – 145 лет: Сборник научных статей* (Бендер, Есо-TIRAS: 2021), 15-22.

³³ Castaldi, G. di., *Il Disegno de Geografia Moderna Del Regno di Polonia, e parte Del Ducado di Moscouia, con : parte della Scandia, e parte de Sueuia, con molte Regioni, in quelli. Et la prouincia de Vstiuga, e quella di Seuera in sino al mare maggiore...* (Veneția: 1562).

³⁴ Gastaldo, G., Forlani, P. *Il uero disegno della seconda parte dil Regno di Polonia, dell' eccmo. mp. Giacomo Gastaldo piemontese* (Veneția: 1568).

³⁵ Münster, S., *Landtafel des Ungerlandes / Polands / Reussen / Littaw / Walachei / Bulgarei* (Basle, 1578).

Fig. 1. Harta lui G. Gastaldi, fragment (a); Harta Moldovei întocmită de G. Reichersdorff, fragment (b)

nicus; 1532-1597) – *Tebinia* (1587). Data exactă a întocmirii hărții de către G. Reichersdorff³⁶ sunt anii 40 ai secolului al XVI-lea sau anul 1595 – nefinalizată³⁷. Tighina este marcată pe ea ca *Tehynie* (fig. 1b).

Orașul *Fehynie* este marcat pe harta „Rvssia cum confinijs” (1606) și „Tavrica Chersonessus...” (1630 și 1631) – reeditări ale lui G. Mercator (1512-1594). Pe harta „Evropa exactissime descripta” (1631) a lui H. Hondius (1597-1651) – *Tehinnie*. G.L. Beauplan (1595-1673), de asemenea, marchează orașul pe hărțile sale din 1648-1665 cu o nouă variantă – *Tekin*. Sub același nume, orașul este indicat pe harta inclusă în cartea germană *Provinciarum Europae geographica descriptio* (Bodenehr, 1679). În aceeași versiune N. Sanson (1600-1667) în 1655 pe harta „Estats, de l’Empire des Turqs en Evrope...”, în 1663 r. pe harta „Estats de la Couronne de Pologne... Duches de Lithuanie...”. Pe harta sa „Cours du Danube...”, publicată la Paris în 1665 în colaborare cu fiul său G. Sanson (1633-1703), toponim desemnat ca *Tokin*. Din nou, această opțiune este reprodușă pe harta „Nova totius Hungariae...” a lui De Wit în 1680.

Forma originală *Tehinioe* se găsește pe o hartă geografică foarte detaliată „Totius Regni Hungariae Maximaque Partis Danubii Fluminis una cum adjacentibus et finitimis regionibus” (1657) de Nicola-

es Visscher I (1618-1679), iar ulterior retipărită de multe ori (de exemplu, în 1680, 1687), și de către alți autori, precum C. Allard (1648-1706) la Amsterdam în 1685, 1700. La Johannes Hoffman (1629-1698), pe harta „Typus generalis Ukrainae...” (1660), orașul este marcat, dar nu este subscris. Varianta *Tehynie* este găsită pe harta „Carte de la Haute et Basse Hongrie, Transylvanie, Moldavie, Valachie, Sclavonie et Croatie depuis Vienne ivsqves a Constantinople” (1664) a lui Nicolas Beres (1610-1665).

Harta publicată de G. Sanson la Paris în 1670 „Partie Septentrionale de la Turquie en Europe...”³⁸ este unică nu numai pentru că pe ea se găsesc pentru prima dată trei variante ale numelui orașului: *Tekin als Tigina et Bender*, dar și prin faptul că numele Bender însuși este marcat pe ea pentru prima dată. Situația este duplicată de autor și pe hărți „La Russia Noire ou Polonoise...” în 1674 și „Estats de l’Empire des Turqs en Evrope...” în 1696. Formula a trei toponime este repetată pe hărțile englezești de W. Berry – „The Kingdom of Hungary...” (1680) și T. Terrey și R. Palmer – „A New Mapp of the Kingdom of Hungary...” (1683), precum și harta italiană „Descrizione delli Principati della Moldavia, e Valachia...” de Giovanni Giacomo de Rossi (1627-1691) și Giacomo Cantelli (1643-1695), publicată la Roma în 1686.

Harta „Nouvelle Carte de la Mer Noire et du Canal de Constantinople très exacte” creată (conform legendei din publicațiile ulterioare – „descoperită”, „identificată”) de Nicolaes Visscher II (1649-1702) în anii 1680, după moartea căruia soția sa Elisabeth a vândut colecția familiei altor cartografi olandezi. Deci harta a fost republicată în prima jumătate a

³⁶ Reichersdorff, G.V., Bronovius M. „Moldaviae, Finitimarvmq3 Regionum Typus”, *Tartariae descriptio, ante hac in Ivcm nvmqvam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae*. Bronovii M. (Coloniae Agrippinae: 1595).

³⁷ Pascari, E., Gherțen, A., „Statul Moldovenesc pe hărțile geografice vechi”, *Statalitatea Moldovei: continuitatea istorică și perspectiva dezvoltării* (Chișinău: 2017), 144-154; Герцен, et al., *На перекрестке цивилизаций...*, 100-102; Тельнов, Н.П., „Чобручская Переправа на Днестре в свете археологических и исторических источников”, *Социоестественная история*, 2020, № 43, 263-269, DOI: 10.29003/m1976.s_n_history_2020_43/264-270.

³⁸ Sanson, G., „Partie Septentrionale de la Turquie en Europe ou sont les Beglerbeglicz ou Gouvernements de Bude, de Temeswar, de Bosnie, et Partie de celuy de Romelie. dans chacun desquels sont remarquées les Residences des Sangiacz qui en dépendent, ou sont encor les Principautés de Transylvanie, Moldavie, et Valaquie, Tributaires des Turcs...” (Paris: 1670).

Fig. 2. Harta Mării Negre de N. Visscher în reproducere de H. de Leth (a) și P. Schenk (b); Harta lui V.-M. Coronelli et al. (1688) (c)

secolului al XVIII-lea de către Peter II. Schenk (Peter Schenk der Jüngere; 1693-1775)³⁹ (fig. 2a) și Hendrik de Leth (Henry de Leth; 1703-1766)⁴⁰ (fig. 2b). Data publicării (1733) este condiționată, este dată după anul indicat de P. Schenk în legenda inserată.

Pe ambele reproduceri toponimul este semnat ca *Tekin als Bender*. În același timp, aceasta este prima imagine cartografică pe care Bendery este marcat nu cu simbolul castelului, ci deja cu cel al unei cetăți bastionare. În plus, opțiunile de reproducere sunt ușor diferite: dacă fortăreața „clasică” a formelor timpurii de bastioane (sfârșitul secolului XV-XVI) este afișată în versiunea lui Leth, atunci forma „de stea” a dezvoltatului tip Vauban (secolul al XVII-lea) este prezentat pe versiunea lui Schenk. Structura interioară a orașului (blocuri și străzi) este percepută în mod clar, în ciuda faptului că fortăreața lui Schenk este pictată în roșu aprins, ceea ce o distinge vizibil pe fundalul unei hărți destul de colorate, împreună cu cetăți precum Constantinopol, Erzerum, Trapezund și altele, demonstrând astfel importanța sa și puterea de neegalat pentru Regiunea de nord-vest a Mării Negre. Harta lui Schenk prezintă, de asemenea, un număr mare de așezări și nume desemnate. Toate acestea sugerează că versiunea lui Leth este mai arhaică și mai apropiată de versiunea lui Visscher din a doua jumătate a secolului al XVII-lea (sau mai devreme) cu modificări minime, iar harta lui Schenk, în ansamblu, reproducând la fel de scrupulos și originalul, conține adăugiri mici, dar semnificative, care actualizează informațiile în conformitate cu realitățile de la începutul secolului al XVIII-lea.

Tekin este indicat pe harta „Le Grand Royavme de Hongrie...” a nepotul lui N. Sanson (tot cartograf regal) P. Du-Val (1619-1683), publicată la Paris în 1684 (retipărit în 1687); pe harta „Danubius Fluminum Europaeorum Princeps...” a lui P. Willius și K. Pəтыс (C. Rhaetus) 1685 r; pe harta latină „Hungaria, Transilvania, Wallachia, Moldavia Croatia, Dalmatia, Bosnia, Servia & Thracia” (1686) a lui I. Hoffman, Johann Ulrich Müller (1653-1715) și Johann Christoph Drechsler (16...?-1704); pe harta franceză a lui Nicolas de Fer (1646-1720) „Le Cours du Danube...” (1687, retipărită în 1688, 1717); pe harta englezo-franceză „Transilvania Moldavia Valachia Bvlgaria &c” a lui R. Morden (1687); pe harta „Regni Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae...” a lui C. Allard (1696, apoi în 1705); pe harta „Le Royame de Pologne” a lui Tillemont și I.B. Nolin (1697). Cea mai precisă hartă de până atunci „Le Cours du Danube...”⁴¹ a fost creată în 1688 special pentru ministrul de război al celui mai mare rege francez Ludovic al XIV-lea, marchizul Courtinvaux (François-Michel Letelier, marchizul de Louvois) de remarcabilul cartograf V.-M. Coronelli (1650-1718) și colegii săi J.-N. Du-Tralage (Tillemont) și J.-B. Nolin. Pe această hartă, pentru prima dată Benderul este notat simultan cu patru variante ale toponimului: *Tehinia*, *Tekin*, *Tegina*, *Bender* (fig. 2c). Toponimul Bender este introdus tot mai mult în cartografia europeană: pe „Exactissima Tabula qua tam Danubii Fluvii Pars Inferior...” de N. Visscher II (1690) orașul este denumit *Bender al: Tekin*.

Pe harta „Nova et accurata tabula sedis belli in regno Hungariae, accedunt cetera regna...”⁴² de

³⁹ Visscher, N., Schenk, P., *Nouvelle Carte de la Mer Noire et du Canal de Constantinople tres exacte mises au Jour N Visscher Nunc apud P. Schenk* (Amsterdam: 1733).

⁴⁰ Visscher, N., Leth H. de. *Nouvelle Carte de la Mer Noire et du Canal de Constantinople tres exacte: mises au Jour, par N. Visscher avec Privilege. Se vend chez Henry de Leth a l'enseigne du Pecheur* (Amsterdam: 1733).

⁴¹ Coronelli, P., Tillemont, Sr., Nolin, I.B. *Le Cours du Danube, Depuis sa source, Jusqu'à ses Embouchures. ou sont partie de l'Empire D'Allemagne; et des Etats qui ont esté ou sont encore de l'Empire des Tvrçs en Europe; Auec Partie des Etats de la Ser.me Republique de Venise* (Paris: 1688).

⁴² Schenk, P. *Nova et accurata tabula sedis belli in regno Hungariae. Accedunt cetera Regna, Sclavonia, Croatia,*

Fig. 3. Planuri ale cetății Bender de I. Wolff, 1711 (a) și G.J. Haupt, 1737 (c) și Lagărului lui Carol al XII-lea de I. Wolff, 1711 (b)

P. Schenk (1700) Bender este marcat cu semnul unui castel situat în partea de nord a Basarabiei, la hotarul Principatului Moldovei (*Moldaviae Principatus*) și Ducatul de Brațlav (*Palatin: Braclaviensis*). Sunt date trei nume: *Tekin al^s Tegina et Bender*.

Pe harta lui D.C. Cantemir (1673-1723) „Principatus Moldaviae nova & accurata Descriptio” din 1714-1716 (publicată în 1737-1738) orașul este marcat cu numele *Bender alias Tigino*, iar zona înconjurătoare este evidențiată ca *Bender*. Fiind o lucrare unică și în mare măsură independentă, harta Cantemir încă se întoarce la izvoarele turcești și moldovenești ale epocii anterioare.

O schimbare fundamental nouă, calitativă, în istoria cartografiei cetății și orașului Bender are loc la începutul secolului al XVIII-lea, care este asociată cu evenimentele strălucitoare ale acestei epoci. În vara anului 1709, sub zidurile cetății Bender, regele Carol al XII-lea al Suediei cu opt sute de carolineri și hatman I.S. Mazepa cu detașamente de cazaci (reprezentanți ai maistrului general, câteva mii de cazaci din Zaporojie, cazaci din Hetmanat ș.a.), care au fugit în Imperiul Otoman după înfrângerea din Bătălia de la Poltava, au întemeiat un lagăr militar *Karlstad* (de asemenea, *Carlopolis*; în total, au fost până la 10 mii de oameni). Bender și *Karlstad* devin timp de câțiva ani reședința regală suedeză, precum și a hatmanului, centrul cazacilor ucraineni, care luptă pentru independență.

Două hărți de Ieremias Wolff (1663-1724) – „Accurate Delineation der Vestung Bender...”⁴³ (fig. 3a) și „Campement Seiner Könige. Maje zu Schweden...”⁴⁴ (fig. 3b) – sunt cele mai clare exemple ale

Bosnia, Servia, Dalmatia, Bulgaria et Romania: ut et Princip: Septimontium, Moldavia et Valachia, una cum reliquis circumjacentibus regionibus. Excudit Petrus Schenk (Amstel[odami]: 1700).

⁴³ Wolff, I., *Accurate Delineation der Vestung Bender mitt derer Situation und Vorstaedten...* (Augusta Vindelicorum: 1711).

⁴⁴ Wolff, I., *Campement Seiner Könige. Maje zu Schweden,*

celor mai înalte realizări ale științei topografice militare a vremii lor și, datorită celei mai înalte acurateți și eleganței simultane a execuției, se numără fără îndoială printre capodoperele artei cartografice. În viitor, nivelul lui Wolff pe acest teritoriu va fi atins abia după aproape șase decenii – odată cu apariția cartografiilor militari ruși din epoca Ecaterinei. Din punct de vedere istorico-geografic și istorico-arhitectural, prezintă un mare interes nu doar pricepera autorului, ci și informațiile cuprinse pe hărți și, în primul rând, planul topografic al cetății Bender (fig. 3a). Într-o formă generalizată, cu un sfert de secol mai târziu, apare ca pe harta însăși „Danubii Fluminis Pars Infima...”⁴⁵ a lui G.J. Haupt (1709-1760) și pe o hartă specială de legătură cu acesta (fig. 3c).

Separate în această lumină sunt patru surse independente care conțin imagini unice ale Benderului. Publicat concomitent cu lucrările lui Wolff, „Plan von der Festung Bndern...”⁴⁶, a cărui autor, potrivit Bibliotecii Academiei Române, ar fi A. de la Mottraye (1674-1743) (fig. 4a), este foarte diferit de lucrările predecesorilor și contemporanilor săi. Indisolubil legat de acesta este un alt desen cu același nume, dar nu identic, publicat fără a menționa paternitatea, probabil în 1713⁴⁷ (fig. 4b). Combinația de asemănări și diferențe dintre ele sugerează că ambele se întorc la același prototip.

A treia lucrare este o imagine a cetății Bender pe „*Carte des Frontières de Pologne...*” a lui G.A.B. Rizzi

beij Bender, wie Solches sich A^o. 1711 befunden (Augusta Vindelicorum: 1711).

⁴⁵ Haupt, G.J., *Danubii Fluminis Pars Infima, In Qua Transsylvania, Walachia, Moldavia, Bulgaria, Servia, Thracia et Bessarab accurate distincta a Gottf. Iac. Haupt Calcographo (Augusta Vindelicorum: 1737).*

⁴⁶ Mottraye, A. de la, *Plan von der Festung Bndern am Dniester Fluss, zwischen der Moldau, westlichen Nogaij und Bessarabien an einen Morast gelegen (1711).*

⁴⁷ *Plan von der Festung Bndern am Dniester Fluss, zwischen der Moldau, westlichen Nogaij und Bessarabien an einen Morast gelegen (1713).*

Fig. 4. Hărțile lui A. de la Mottraye, 1711 (a), 1713 (b), G.A.B. Rizzi Zannoni, 1772 (c) și A. Zatta, 1795 (d).

Fig. 5. Planurile cetății Bender: «Видъ и начертание осады города Бендеръ...», 1770 (a); «Бендеры Bender», 1770 (b); фрагментul din „Carte de la Moldavie...” a lui F.W. Bawr, 1772 (c) și «План Бендерской крепости...», 1770 (d)

Zannoni (1736-1814)⁴⁸ (fig. 4c). Ca și harta lui D.C. Cantemir, aceasta se bazează pe materiale ce reflectă tabloul geografic din prima jumătate a secolului al XVI-lea-a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁴⁹. Al patrulea din această serie de documente este desenul arhitectural și cartografic „Città, e Castello di Bender” a lui A. Zatta (1722-1804)⁵⁰ (fig. 4d) – tot fără momentul exact al realizării (potrivit Institutului Cartografic și Geologic Catalan – aproximativ 1795). Trăsăturile remarcate ale ordinii evolutiv-cronologice și, cel mai important, diferențele fundamentale dintre conținutul acestor misterioase lucrări cartografice și realitățile topografice de la sfârșitul secolului al XVII-lea-primul deceniu al secolului al XVIII-lea, consemnate în lucrările lui I. Wolff, mărturisesc fără echivoc ilustrarea perioadelor anterioare de planificare urbană și originea din surse anterioare (în primul rând turcești, necunoscute anterior cartografilor europeni).

O nouă eră în cartografia regiunii de nord-vest a Mării Negre începe în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774, ca urmare a muncii active a topo-

grafilor militari din vremea Ecaterinei⁵¹. În primul rând, acest lucru se aplică chiar orașului Bender, al cărui asediu de succes, de la 15 iulie până la 16 septembrie 1770, a devenit unul dintre principalele evenimente ale războiului care s-a reflectat pe scară largă în cartografia rusă și vest-europeană. Exemple vii de astfel de lucrări sunt planurile și hărțile de diferite scări: «Видъ и начертание осады города Бендеръ взятого приступомъ Импер. Российск. Войскомъ. Сент. 16. дня 1770 года»⁵² (fig. 5a); «Бендеры Bender»⁵³ (fig. 5b); „Carte de la Moldavie...”⁵⁴ a lui F.W. Bawr (1731-1783) (fig. 5c). Numeroase imagini ale Benderului, inclusiv cea mai rară arhivă și neintrodusă anterior în circulația științifică, sunt cuprinse în cele mai recente publicații dedicate istoriei orașului și a cetății⁵⁵, de exemplu, „План Бендерской крепости

⁴⁸ Rizzi Zannoni, J.A.B., *Carte des Frontières de Pologne depuis la fin des Karpaks en Transylvanie jusques au Territoire des Tatares-Bessarabes contenant la Moldavie Septentrionale le Desert des Tatares Lipkes et le cours du Dniester depuis Koczym jusques a Bender* (Paris: 1772).

⁴⁹ Herzen, A.A., Herzen, O.A., Paskary, E.G., „Unique map of the North-Western Black Sea Region by Giovanni Antonio Bartolomeo Rizzi Zannoni”, în: *Mediul și dezvoltarea durabilă* (Chișinău: 2020), 268-271; Герцен, А.А., „Средневековые фортификации Северо-Западного Причерноморья в атласе Рицци-Дзаннони”, în: *Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval* (Chișinău 2022), 87-99.

⁵⁰ Zatta, A., *Città, e Castello di Bender* (Venezia: 1795).

⁵¹ Хропов, „История топографического изучения...», 89-96; Герцен, et al., „Топографические карты Северо-Западного Причерноморья...», 26-36.

⁵² *Видъ и начертание осады города Бендеръ взятого приступомъ Импер. Российск. Войскомъ. Сент. 16. дня 1770 года* (Санкт-Петербург: 1770).

⁵³ F.G. de Bawr, *Carte de la Moldavie pour servir à l'Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs* (Amsteldami: 1772).

⁵⁴ *Бендерская крепость. Живой символ истории...; «И славою русскою полна...» ...*

⁵⁵ „План Бендерской крепости с показанием, в каком она состоянии по взятии Второй российской армией от турок находится, то есть от 16 сентября 1770 года” (РГВИА. Ф. 846, Оп. 16, Д. 2112), «И славою русскою полна...»: *Атлас исторических карт к 250-летию взятия русскими войсками крепости Бендеры*, Сост. И.П. Шорников; Институт социально-политических исследований и регионального развития (Бендеры: 2020), 58-59.

с показанием, в каком она состоянии по взятии Второй российской армией от турок находится, то есть от 16 сентября 1770 года”⁵⁶ (fig. 5d).

Intrarea Benderului împreună cu partea de est a Moldovei și Basarabia (partea de stepă a interfluviului Pruto-Nistru) în Imperiul Rus la începutul secolului al XIX-lea a determinat dezvoltarea ulterioară a orașului (care aproape că a devenit capitala regiunii nou-formate), inclusiv creșterea sa intensivă, planul clasic al noii dezvoltări urbane, precum și continuarea cetății pentru a-și îndeplini funcțiile inițiale.

Studiul critic al textelor istorice

Prima mențiune a Tighinei este în privilegiul din 1408 – ca vamă și strajă, după care au urmat știri similare și în următorii ani – 1434 și 1452. În privilegiul din 1456 se anunța că vama, ce se plătea la Tighina, va trece la Lăpușna⁵⁷, iar la Tighina se va păstra plata pentru paznici⁵⁸. Ștefan cel Mare a restabilit vama la Tighina, cu păstrarea și a celei de la Lăpușna⁵⁹. Faptul că localitatea Tighina și cetatea n-au fost menționate anterior atestării din privilegiu a condus la explicația ad-hoc că pe locul actual al fortificației de piatră ar fi fost o cetate de pământ. În 1527 Moldova a fost vizitată de secretarul regiunii Ungariei Georg Reichersdorffer, care a cules informații pentru harta Moldovei editată în 1541, pe care era indicată Tighina la Nistru. Să fi avut oare o asemenea însemnătate o cetate din pământ și lemn?

În cronica moldo-polonă pierderea Tighinei a fost redată de un contemporan al evenimentului: „Împăratul turcesc a luat sub stăpânirea sa o **cetate** moldovenească Tighina”⁶⁰, în altă ediție, fraza a fost redactată „a luat în stăpânire un **castel** moldovenească, Tighina”⁶¹ – în contextul știrii cuvintele *cetate* și *castel* corespund unor construcții existente.

În luna mai 1539, regele Poloniei a primit un mesaj de la sângeacbeiu Hasan, în care comunica că regiunea Tighinei va fi în componența sângeacu-

lui de Cetatea Albă „până la finisarea construcției cetății Bender”⁶². Că turcii „ridică fortificații la Tighina”⁶³ a scris în vara anului 1540 și castelanul de Belz Nicolae Sieneawski. Într-o scrisoare din februarie 1541 se înștiința despre „castelul Tehin nou construit”⁶⁴. În luna martie, agentul Ieronim Laski informa pe regele Ferdinand I al Ungariei că Petru Rareș, readus pe tronul Moldovei „va ataca Tighina, cea mai recentă pierdere a Moldovei <...> fortăreața Tighina ridicată de curând <...> Petru, voivodul Moldovei <...> vrea să ia cu asalt un castel Tehin”⁶⁵. După cum se vede, în aceeași scrisoare se face diferența dintre „fortăreața Tighina” și „castelul Tehin”, ce sugerează prezența a două componente. Despre „ocuparea Tighinei de către turci și distrugerea **cetății**” (sic!) a scris și Anton Verancici (Antun Vrančić)⁶⁶, un cunosător al regiunii și contemporan cu luarea Tighinei. În martie 1541, Nicolae Sienyawski, castelan de Belz, scria că sultanul ar fi fost dispus să întoarcă Tighina Moldovei, cu condiția ca Petru Rareș să plătească pentru zidirea cetății 10 000 de lei⁶⁷. Suma de 10 000 de lei era echivalentă cu venitul din taxele vamale de la 10 000 de care ce treceau prin vama Tighina⁶⁸. Aceasta permite o înțelegere a fluxului de traversare a vămii de la Tighina și valoarea înaltă cerută de sultan, care n-a putut fi plătită de Moldova.

Pentru un timp, informațiile despre Tighina pierd din actualitate și revin în istorie odată cu încercările lui Ioan cel Viteaz de a redobândi Tighina prin numeroase atacuri. Atacul din iulie 1583 a unei armate, alcătuită din 8 000 de cazaci și

⁵⁶ Al. Boldur, *Istoria Basarabiei* (București: 1992), 244.

⁵⁷ E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Vol. II-2 (București: 1891), 678.

⁵⁸ Chirtoagă, *Târguri și cetăți din sud-estul Moldovei...*, 106.

⁵⁹ Cronica moldo-polonă (evenimente 1359-1564), *Cronicele slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ion Bogdan*, ed. revăzută de P. Panaitescu (București: 1959), 184.

⁶⁰ *Славяно-молдавские летописи XV-XVI в.* (Москва: 1976), 22.

⁶¹ И.Г. Киртоагэ, *Положение населения Днестровско-Прутского междуречья под османским владением (1484-1595)*: дис. ... кандидата исторических наук (Кишинев: 1990), 37.

⁶² N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, Vol. XXIII (București: 1913), 46-49. (Datează cu 30 oct. 1540) ; E. Denize, „Basarabia între Polonia și Imperiul Otoman în vremea lui Petru Rareș”, *Destin românesc*, 1999, Nr. 4, (24), 10.

⁶³ Hurmuzachi, *Documente privitoare la Istoria Românilor...*, 215; Iorga, *Studii și documente...*, 189-190.

⁶⁴ Martin de Broniowski, E. Hurmuzachi, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Vol. XI, (București: 1900), 217 ; Iorga, *Studii și documente...*, 190.

⁶⁵ A. Veranciu, „Despre expediția lui Solimanu împăratul turcilor în Moldavia și Transilvania asupra lui Petru și Ioane”, *Tezauru de monumente istorice pentru România*, ed. A. Papiu Ilarianu, III (București: 1864), 145-175. (Posibil atunci a fost distrusă și înlocuită cu ceea ce se va numi Cetatea de Jos și Cetatea de Sud).

⁶⁶ N. Iorga *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, 1900, 349.

⁶⁷ *Instituții feudale din țările române. Dicționar* (București: 1988), 210, 274, 414.

⁶⁸ Ciobanu, „Cetatea Tighina”..., 30.

2 000 de polonezi⁶⁹, a adus cele mai mari pagube. În aprilie 1584 la Poartă ajunsese vestea că voievodul Moldovei „a reclădit din nou pe socoteala sa proprie cetatea Tighina, pe care în vara trecută au devastat-o parțial cazacii”. În semn de recunoștință pentru refacerea cetății pe socoteala proprie, domnitorul Petru Șchiopu primește de la sultan haine de stofă de aur și o sabie cu pietre scumpe, care costă vreo 5 000 de ducați⁷⁰. A fost răsplătit darnic de sultan, pentru construcții noi, care se pretind, însă fără argumente, că ar fi fost atunci construite la Cetatea de Jos.

În aprilie 1594, la Tighina „moldovenii au aruncat în aer <...> totul, rămânând în picioare doar cetățuia”⁷¹, iar în următorul an, Martin Bronewski scria despre „orașelul Techinia și o cetate turcească, nu de mult construită”⁷². *Cetățuia* și *cetatea* – noțiuni ce diferă și tipologic și terminologic.

Cetatea Bender a fost vizitată în anii 1656-1657 de către călătorul turc Evlia Celebi, cu descrierea formei și amplasamentului, ce deschide o viziune mai clară asupra fortificației de atunci: „Este o cetate așezată pe marginea Nistrului, fiind zidită pe un loc stâncos, cu ziduri de piatră; are forma pătrată și se află pe un teren înclinat într-o parte și ridicat în partea de miază-zi”⁷³. Din descrierea autorului rezultă o fortificație așezată pe două terenuri, una pe malul jos al Nistrului, pe care o va numi în continuare *Cetatea de Jos*, și alta pe malul înalt, numită *Partea de Sus*.

„...Cetatea aceasta are două rânduri de ziduri în partea interioară a porții mari. Mai are încă o poartă de fier care se deschide spre miazăzi. Deasupra ei, pe o marmură albă cu patru colțuri se află scrisă data (zidirii ei); fiind așezată prea sus și într-un loc strâmt, nu s-a putut citi și, de aceea, nu s-a putut scrie”⁷⁴ – este vizată citadela sau castelul, unde

a rămas locașul de la instalarea *tarih*-ului, datorită acesteia castelul era cu siguranță datat cu perioada turcească.

„Deasupra acestor porți stă moscheea lui Suleiman han, dar ea nu este așa magnifică și măreață”⁷⁵, „...în spatele acestei porți de fier se mai află o altă poartă de fier, prinsă de arcada de sus, care, pe timp de luptă, este lăsată în jos, în fața porții, ca un obstacol”⁷⁶. Este descrisă herșa, de la care s-au păstrat culisele pentru lunecarea ei în jos.

„...Șanțul dinspre uscat este foarte adânc, însă pe malul Nistrului nu au șanț. <...> Podul suspendat deasupra șanțului se ridică în fiecare seară cu ajutorul unei macarale cu lanțuri și se reazime de poarta cetății”⁷⁷. Șanțul, turnul cu podul ridicător au fost cândva astupate, acuma sunt curățate și puse în valoare.

„...Partea aceasta de Sus a cetății se compune din 12 turnuri mari, rezistente, întărite”⁷⁸. Partea de sus numită și *Cetatea de Sus* includea castelul cu 8 turnuri și alte 4 turnuri, care au dispărut, dar s-au păstrat mai multe planuri ale cetății de la sfârșitul secolului XVIII pe care este fixată grafic Cetatea de Sus și componentele ei dispărute (Fig. 6 a, b)⁷⁹.

„...Mai este o poartă de fier înlăuntrul cetății, care dă spre fortificația de Jos: este mică și se deschide spre răsărit. Cetatea aceasta de Jos se întinde până la marginea Nistrului”. Și această parte s-a păstrat, deși modificată.

„...Când Sinan aga, fiul lui Abdul Mennan aga, bina-emini al sultanului Suleiman a zidit această cetate, s-a folosit de toată priceperea sa, făcându-i turnuri și alte vârfuri rezistente, cu măiestrie și potrivit științei geometriei, încât cu greu pot fi descrise”⁸⁰. Analizând ceea ce i se atribuie, admirația și aprecierea înaltă a operei arhitectului cunoscut mai mult ca Mimar (Constructorul) Sinan par exagerate: planul castelului este neregulat, cu lungimea cortinelor diferită, intrările în turnuri se

⁶⁹ Boldur, *Istoria Basarabiei...*, 245. (Suma de 5 000 de ducați este egală cu cca. 7 500 de lei).

⁷⁰ Chirtoagă, *Târguri și cetăți din sud-estul Moldovei...*, 119; Iorga, *Studii istorice asupra Chinei și Cetății-Albe...*, 204; M. Guboglu, „Mihai Viteazu în documentele turcești”, *Revista arhivelor*, 1975, Nr. 21, 150.

⁷¹ М. Броневский, *Описание Крыма (Tartariae Descriptio)*, *Записки Одесского общества истории и древностей* (Одесса: 1867), т. 6, 335; Arbure, *Basarabia în secolul XIX...*, 786.

⁷² E. Celebi, *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI, (București: 1976), 416.

⁷³ Celebi, *Călători străini despre Țările Române...*, Vol. VI, 417.

⁷⁴ Э. Челеби, *Книга путешествия*. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины (Москва: 1961), 42. (Fraza lipsă în ediția românească).

⁷⁵ Челеби, Э., *Книга путешествия*. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины (Москва: 1961), 42.

⁷⁶ Celebi, E., *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI (București: 1976), 416.

⁷⁷ Celebi, E., *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI (București: 1976), 416.

⁷⁸ Celebi, E., *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI (București: 1976), 416.

⁷⁹ Celebi, E., *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI (București: 1976), 416.

⁸⁰ Celebi, E., *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI (București: 1976), 417; Э. Челеби, *Книга путешествия*. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины (Москва: 1961), 44.

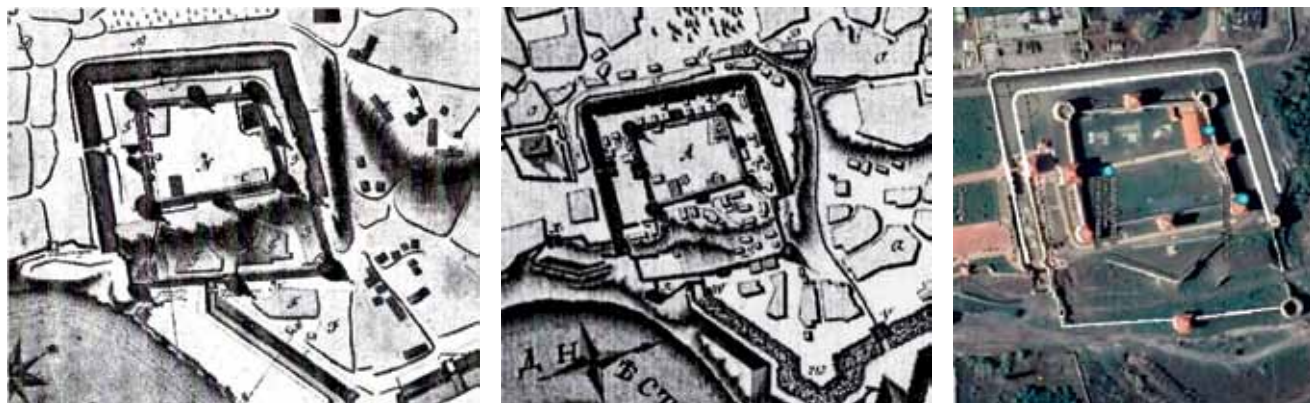

Fig. 6. Tighina pe fragmentele hărților de la sfârșitul secolului XVIII (a, b) și castelul cu conturul virtual al șanțului uscat pe imagine spațială (Google map, 2022) (c)

află la diferite înălțimi de la sol, fiind necesare trepte de acces, aceeași situație o întâlnim și la intrarea de la drumul de strajă în turnurile cetății, turnul octogonal pare să aibă un alt început, iar moscheea, aflată deasupra pasajului de intrare, are cota golului de acces în interior mai jos de nivelul drumului de strajă etc. Aportul lui Sinan la construcția vizată rămâne într-un con de umbră până la elucidarea istoriei fortificației.

„...La citadelă a fost alipit un zid care a format o cetate mai largă <...> În această mare Cetate de Jos, care are propriile porți, mai este o geamie a lui Suleiman⁸¹. Deci, cetatea Bender se compunea din *citadelă*, *Cetatea de Jos*, ce se află pe malul de jos, și *Cetatea de Sus* – pe malul înalt al Nistrului. Și care dintre ele prezintă opera arhitectului turc? Această cetate extinsă pe două terenuri a fost măsurată de Evlia Celebi cu pașii: „...de jur împrejur, sunt două mii cinci sute douăzeci de pași”. Parametrii dimensionali indicați cu pasul, cca. 0,60 m, descriu un perimetru de cca. 1,5 km, care, raportat la perimetrul citadelei măsurat cu diferită exactitate (egal cu cca. 0,371 km)⁸², arată că măsurările lui Celebi nu vizau citadela singuratică, atribuită de istorici lui Mimar Sinan, ci – împreună cu Cetatea de Jos și Cetatea de Sus, cu șanțul, lat de 5 stânjeni⁸³ – era un patrulater circumscris citadelei/castel (Fig. 6 c), cu lungimea perimetrului apropiat de numărul pașilor indicați.

În raportul din 1683 către Dogele de Veneția, Domenico Cantaral, ambassador la Viena, scria

⁸¹ Lungimea curtinelor incintei castelului autorii indică diferit: 61, 64, 74 și 82 m (M. Șlapac, 2004); 75, 84, 101, 101 m (A. Красножон, 2011); 67, 75, 90 și 100 m (A. Gherțen, 2019).

⁸² Lățimea șanțului cca. 10,80 m.

⁸³ Hurmuzachi, *Documente privitoare la Istoria Românilor...*, 309.

despre „vechea și vestita cetate Tighina”⁸⁴. La o distanță de 150 de ani de la pretinsa edificare de către Mimar Sinan a castelului aprecierea de vechime este exagerată!

În cronică Ghiculeștilor la anii 1703-1706 este descrisă extensia cetății Bender „...s-au apucat a tocmi cetatea ș-a o mări, ș-a o lărgi, de-au lucrat câțiva ani”⁸⁵, știre susținută și de cronicarul Ion Neculce⁸⁶, cetatea obținând actuala centură bastionată din pământ, lemn și piatră.

Îndoieli în privința corespunderii scrierilor situației reale a fortificației Tighina apar și la o atență analiză a circumstanțelor știrilor. D. Cantemir, fost ostatec la Istanbul în zilele tatălui său, indică drept motiv al detronării lui Petru Rareș în 1538 arderea Chilieii, fără a menționa construcția cetății Bender⁸⁷, afirmă că cetatea Tighina a fost construită înainte de înstrăinarea turcească: „Tighina <...> o cetate foarte întărită odinioară și pe care turcii au întărit-o și mai mult acum <...> au împresurat cetatea zădarnic înainte de a o supune și ceea ce n-au putut atinge prin forță, au dobândit numai prin viclenie și prin trădare”⁸⁸, subliniind de două ori importanța cetății Tighina în lupta „împotriva polonezilor și tătarilor”⁸⁹, cu referire la timpurile anterioare răpirii cetății Tighina.

⁸⁴ *Cronica Ghiculeștilor*, ed. N. Comariano, A. Comariano-Cioran (București: 1965).

⁸⁵ I. Neculce, „Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace”, *Letopisețul Țării Moldovei. Gr. Ureche, Miron Costin, Ion Neculce* (Chișinău: 1990).

⁸⁶ Д. Кантемир, *Описание Молдавии* (Кишинев: 1973), 50.

⁸⁷ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei* (Chișinău: 1992), 24-25; Кантемир, *Описание Молдавии...*, 16-17.

⁸⁸ Кантемир, *Описание Молдавии...*, 16-17.

⁸⁹ „Generalul Al. de Langeron, 1763-1831, Jurnalul companiilor făcute în serviciul Rusiei în 1790 de generalul conte de Langeron”, *Călători străini despre Țările Române*, Vol. X (București: 2001), 945.

Cunoscând componenta, de două ori extinsă, a fortificației, informațiile din secolele XIX-XX sunt ușor de atribuit etapelor și componentelor cetății. Vizitând în 1809 Benderul, generalul Al. de Longeron a descris cetatea: „...a fost clădită de turci. Cetatea este un careu lung, întărită după sistem modern și având în interior o veche cetățuie prevăzută cu 4 turnuri pe flancuri”⁹⁰, o descriere în corespundere cu fortificația cunoscută.

Informație despre citadela de la Tighina, obținută de la general-maiorul Emme I, trimise guvernatorului Fedorov, pentru Registrul anticităților din Basarabia, 1837-1838: „Citadela a fost moștenită de către Rusia de la stăpânirea turcă în 1806, este destul de tare, înainte era înconjurată de un șanț de 5 stâneni lățime, dar din ordinul autorităților ingineresti principale șanțul a fost distrus. Când a fost construită această citadelă – nimeni nu știe”⁹¹.

În fragmentele din documentele istorice și literare sunt menționate: *castel*, *cetățuie*, *citadelă* și *cetate*. Se face o diferență dintre *fortăreața Tighina* și *castelul Tighina*, *vechea cetățuie* și *vestita cetate Tighina*. În urma coroborării tuturor informațiilor acumulate, s-a cristalizat o viziune clară despre complexul fortificat Bender, în care, pe parcursul utilizării militare a acestuia, au apărut clădiri noi, iar o parte au dispărut. Din această cauză studiile clădirilor bazate numai pe informații textuale, fără luarea în seamă a arhitecturii lor, nu corelează cu aspectul fortificației actuale. Este necesară sistematizarea informațiilor vizuale ale componentelor, cu raportarea lor la rezultatele cercetării planimetrice, cu analiza detaliilor arhitectonice și constructive, recunoscute ca siguri indicatori cronologici și stilistici.

Arheologie

Deși Cetatea Tighina-Bender este una dintre cele mai importante fortificații medievale de pe Nistru, ea nu a beneficiat până astăzi de cercetări arheologice sistematice. Cetatea a fost subiectul unor investigații arheologice modeste în anii 1969, 1990 și 2019. Prima cercetare a fost realizată în toamna anului 1969 de către Ion Hâncu, la rugămintea directorului Muzeului de etnografie din Bender – A.V. Zajcev. Astfel, au fost cercetate două secțiuni: o suprafață de 8 m.p. lângă bastionul din lunca Nistrului și o altă suprafață de 28,0 m x 2,0 m lângă citadela Benderului. Săpātu-

rile arheologice de la cetatea Tighina-Bender au fost semnalate într-un articol scurt de ziar la începutul anului 1970⁹², iar rezultatele au fost publicate parțial abia în anul 1997 într-o culegere de studii cu un circuit restrâns⁹³. De aceea nu se știe prea mult despre aceste investigații arheologice. Cu atât mai mult, cu cât, în procesul cercetărilor noastre, am constatat lipsa unui raport al investigațiilor arheologice din 1969 în arhiva arheologică. Astfel, în articolul din 1997, Ion Hâncu descrie doar cercetările de lângă citadelă, fără a oferi detalii despre caseta de lângă bastionul octagonal. În secțiunea lungă de 28 m, orientată de la nord la sud, și lată de 2 m, care a fost alipită turnului de mijloc al curtinei de nord a citadelei, au fost descoperite patru gropi mari, încadrate cronologic în sec. XVIII-XIX, urmele unui șanț cu zid de piatră, ale unui șanț cu val de apărare și ale unei construcții adâncite. Șanțul cu zid de piatră a fost descoperit la distanța de 16,0 m de la zidul citadelei, paralel cu zidul de nord. În acest șanț au fost descoperite materiale arheologice din sec. XVIII-XIX și o monedă rusească din 1749. Al doilea șanț (cu val de apărare) a fost descoperit la distanța de 6,0 m distanță de la zidul citadelei, fiind orientat în lungime de la nord-est spre sud-vest, sub un unghi față de citadelă. Șanțul avea o adâncime de 3,9 m de la nivelul actual de călcare și lățimea de 3,8 m. La fundul șanțului au fost descoperite fragmente de ceramică, date de către autorul cercetărilor în sec. XV-XVI. Pe marginea de vest a șanțului s-au observat urmele valului de apărare, a cărui mărime era, cel mai probabil, egală cu lățimea și adâncimea șanțului. În valul de pământ s-au descoperit urmele unei construcții adâncite, una dintre laturile ei fiind paralele cu marginea șanțului. Pe baza materialelor arheologice (ceramică) construcția a fost datată în sec. XV-XVI. În cele din urmă, autorul cercetărilor consideră că șanțul cu val de pământ și construcția adâncită pot fi atribuite cetății Tighina de pe Nistru (cetatea din pământ și lemn), care la o un moment dat a fost distrusă. Cu pământul din val au fost astupate șanțul și construcția adâncită. Peste locul nivelat a fost construită citadela de piatră, care, din punct de vedere stratigrafic, întretaie urmele cetății de pământ din sec. XV-XVI⁹⁴.

⁹² I. Hâncu, „Rezultatele cercetărilor arheologice de la Tighina-Bender”, *Omagiu lui Vladimir Potlog și Constantin Drachenberg la 70 de ani*, (Chișinău: 1997), 97.

⁹³ Hâncu, „Rezultatele cercetărilor arheologice de la Tighina-Bender...”, 97-99.

⁹⁴ Hâncu, „Rezultatele cercetărilor arheologice de la Tighina-Bender...”, 99.

⁹⁰ Халиппа, „Основные исторические данные о Бессарабии”...

⁹¹ И.Г. Хынку, „К древней истории Бендер”, *Советская Молдавия*, 10 февраля 1970.

Pe baza acestor descoperiri, Ion Hâncu concluzionează că pe locul unde se află cetatea de piatră de la Tighina-Bender sunt urme de locuire din perioada antică (cultura getică și cultura Sântana de Mureș-Cernjachov) și din perioada medievală timpurie (sec. IX-X). În secolele XV-XVI în acest loc a existat o cetate cu șanțuri și valuri de apărare, care, cel mai probabil, a fost cetatea de pe Nistru, cunoscută cu numele Tiaghin. Când turcii au cucerit această cetate în anul 1538, ea a fost arsă, nivelată și pe locul ei a fost construită citadela de piatră⁹⁵. Printre concluziile dlui Ion Hâncu se evidențiază și una legată de perspectiva cercetărilor cetății Tighina-Bender, susținând că, pentru cunoașterea realităților medievale moldovenești de la Tighina, sunt necesare săpături arheologice sistematice și pe suprafețe extinse⁹⁶. Dar, astfel de săpături nu au urmat după investigațiile din 1969. Se prea poate ca autoritățile sovietice să nu fi acceptat ideea unor cercetări arheologice sistematice, cu atât mai mult, cu cât cetatea era ocupată de o garnizoană militară a Armatei URSS.

În anul 1990 Natalia Golițeva, cercetătoare la Muzeul de Istorie al RSS Moldova, a realizat cercetări arheologice în partea de sud a cetății Bender, într-un sector al șanțului de apărare și al zidului care urma să fie restaurat. Scopul investigației arheologice a fost cercetarea urmelor de amenajare a șanțului de apărare, a stratigrafiei umpluturii șanțului și elaborarea sugestiilor pentru echipa de restaurare. Cercetările arheologice au fost realizate la solicitarea Combinatului „Moldrestaurare”, responsabil de implementarea proiectului de restaurare a cetății Bender. Secțiunea arheologică a fost trasată perpendicular zidului cetății pe o suprafață de 3,0 x 29,80 m. În afară de gunoiul adunat de-a lungul anilor la fundul șanțului, a fost cercetat și un strat cultural, a cărui grosime varia între 30,0 cm și 80,0 cm. Pe suprafața cercetată au fost descoperite urmele unor șanțulețe care au avut legătură cu fazele timpurii de amenajare sau sprijin a zidului cetății. Din materialul arheologic descoperit, se evidențiază fragmente de ceramică, fragmente de pipe, cuie de fier, oase de animale și ghiulele de tun din fontă, care au fost încadrate, de către autorul raportului arheologic, în sec. XV. Cea de-a treia intervenție arheologică a avut loc la începutul anului 2019 (11 februarie-23

martie) în interiorul turnului de sud-est al citadelei și a fost realizată de arheologii de la Universitatea „T.G. Șevcenco” din Tiraspol. Autorii cercetărilor consideră că acest turn, precum și, probabil, întreaga citadelă, au fost construite de turci la finele anilor 30 ai sec. XVI, în timpul Sultanului Soliman I Magnificul (1520-1566). Ulterior, turnul a fost consolidat și reconstruit de mai multe ori. Astfel, în rezultatul acestor investigații, au fost evidențiate cinci orizonturi cultural-cronologice: primul reprezintă construcția citadelei de către turci din 1538-1539, al doilea reprezintă reconstrucția din anul 1584, al treilea ține de lucrările de renovare din ultimul sfert al sec. XVIII, al patrulea este legat de evenimentele din 1918-1919 și al cincilea reprezintă urmele anilor 1970-1991⁹⁷.

În luna octombrie 2019, cercetători de la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” și Agenția Națională Arheologică au efectuat investigații arheologice preventive la cetatea Tighina-Bender. Cercetările arheologice de teren au fost efectuate în diferite zone ale Cetății, fiind executate trei secțiuni de dimensiuni diferite, cu o suprafață totală de 32,64 m.p. Secțiunile 1 și 2 au fost realizate în partea de est a cetății, lângă bastionul avansat de apărare („kronverk” interior), pentru a verifica adâncimea, starea de conservare și stratul geologic pe care este așezată fundația. Secțiunea 3 a fost realizată în partea de sud a turnului de nord-est al cetății, în locul unde acesta face joncțiune cu peretele (Fig. 7).

Secțiunea I (3x4 m) (Fig. 8) a fost trasată perpendicular pe zidul secundar de apărare al cetății. Baza temeliei a fost documentată la adâncimea de 1,5 m de nivelul actual de călcare și a fost depusă pe nisipul aluvional. În colțul de nord al secțiunii, la adâncimea de 0,80 m, sub temelie a fost sesizată o groapă cu dimensiunile de 1,20x1,40 m și adâncimea de 2,20 m. Umplutura acesteia consta din sol cenușiu-nisipos în amestec cu oase de animale, ceramică, piese din fier, cărămidă, bucăți de mortar etc.

În stratul cultural al acestei secțiuni, majoritatea în groapă, a fost descoperit un număr impresionant de obiecte arheologice: fragmente de vase ceramice, un fragment de țigla, un mini borcan de sticlă, un pahar de fier, două potcoave, caracteristice secolului al XVI-lea. Cel mai important bun descoperit în groapă este o monedă de argint, ce datează din 1582, ceea ce înseamnă că groapa a fost acoperită ulterior și probabil cu ocazia pregătirii zonelor pen-

⁹⁵ Хынку, „К древней истории Бендер...”.

⁹⁶ Н.В. Гольцева, *Отчет об археологических исследованиях южного участка рва Бендерской крепости в 1990 г.*, Arhiva arheologică, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Nr. 316 (Chișinău: 1991).

⁹⁷ Разумов *et al.*, *Отчёт о работах Днестровской археологической экспедиции...*

Fig. 7. Planul citadelei Tighina-Bender și secțiunile arheologice cercetate în luna octombrie 2019 (S1, S2 și S3)

Fig. 8. Stratigrafia Secțiunii nr. 1 (Foto: Musteață, 2019)

tru construirea unui zid de piatră al cetății. Deci, conform bunurilor descoperite și stratigrafiei, credem că acest zid a fost construit la sfârșitul secolului al XVI-lea. Poate după atacurile poloneze și cazace din 1583 sau 1593, pentru că, după fiecare atac au fost atestate lucrări de construcție la cetatea Bender – 1584 și 1595.

Secțiunea 2 (3,20x2,70 m) (Fig. 9) a fost trasată perpendicular pe latura de est a bastionului avansat de apărare („kronverk”) al cetății, fața nord-estică, la distanța de 10 m de colțul cu contrafort. În această porțiune talpa zidului a fost surprinsă la adâncimea de 3,20 m de la nivelul actual de călcare și la 12,20 m de la partea superioară a peretelui. Zidăria în partea inferioară, pe o grosime de 0,60 m, a fost făcută din pietre de dimensiuni mari-nefațetate.

Contrafortul a fost documentat în peretele sud-estic al secțiunii și s-a stabilit că acesta nu are vreo legătură cu peretele și are o adâncime de doar 1,70 m de la nivelul actual de călcare (Fig. 2). Deci, datorită stării zidului, fisurilor apărute, cel mai probabil mai târziu a fost construit un contrafort pentru a spri-

Fig. 9. Stratigrafia Secțiunii nr. 2 (Foto: Musteață, 2019)

Fig. 10 (a, b). Stratigrafia Secțiunii nr. 3 (Foto: Musteață, 2019)

jini zidul și pentru a preveni prăbușirea acestuia. Fundația zidului secundar de apărare asemeni situației din secțiunea 1 nu este depusă pe sol geologic stabil, ci pe sol cenușiu în amestec cu diferite resturi antropogene. Probabil, această situație a afectat stabilitatea zidului și a provocat fisuri.

Secțiunea nr. 3 (Fig. 10) a fost trasată perpendicular pe turnul nord-estic cu scopul de a urmări arhitectura construcției și a verifica existența sau lipsa altor construcții ale acestuia. Secțiunea are formă pătrată de 3x4 m. Au fost excavate cinci straturi de sol până la adâncimea de 2,80 m pe toată suprafața. La adâncimea de cca 0,65 m de nivelul actual de călcare zidul turnului, dar și peretele drept se lățește cu 40 cm. După piatră, mortar, dar și tehnica de zidire, diferă de partea de sus a zidăriei. În acest caz, cert este că la această adâncime nu poate începe temelia deoarece până la adâncimea de 1,60 m au fost descoperite resturi menajere din secolul XX. Temelia a fost săpată în lut geologic 70 cm.

Chiar dacă au fost pe suprafețe foarte mici, aceste săpături sunt foarte importante și susțin ideea necesității de a face săpături arheologice la scară largă în interiorul și în afara cetății. Însă aceste lucrări ar trebui făcute împreună cu colegii din alte domenii, cum ar fi geologie, arhitectură etc. Este extrem de necesar să comparăm rezultatele sondajului non-invaziv efectuat de colegii noștri italieni și să stabilim un viitor plan de cercetare. Fără aceste cercetări, este imposibil să luăm unele decizii și să facem sugestii pentru lucrări de conservare și restaurare durabile.

Arhitectură

Cercetarea arhitecturii a fost insuficient atrasă în problema datării castelului Tighina, deși la mijlocul sec. XIX-lea, reieșind din aspectul ei, a fost făcută o importantă observație: „Benderul a fost construit până la utilizarea prafului de pușcă și turcii, după cucerirea acestui loc, au început să ajusteze castelul la utilizarea și acțiunea armei de foc”⁹⁸.

Accesul în ultimele decenii pe terenul cetății cu posibilitatea de cercetare pe terenul fortificației n-a schimbat opiniile: valorificarea particularităților arhitecturale fiind ajustate la concluziile studiilor istorice avansate între timp pe pista formulată în limitele informațiilor anterioare. În ultimele lucrări dedicate istoriei fortificației este reprodusă sumar istoria studierii complexului fortificat, cea mai complexă problemă rămânând a fi datarea castelului din piatră⁹⁹.

⁹⁸ А.И. Защук, *Материалы для военной географии и военной статистики России собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Бессарабской области* (Санкт-Петербург: 1863), 339.

⁹⁹ Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova...*; Șlapac, *Castelologia Comparată...*; E. Sava, I. Tentiuc, A. Boldureanu, *Cetatea Tighina/Bender – una dintre cele mai enigmatice fortificații*

Studiul arhitecturii castelului: planimetria, caracterul detaliilor, tehnicile constructive, soluțiile de apărare sugerează o altă opinie de datare și alte repere cultural-identitare. Este necesară departajarea terminologică a complexului fortificat și a componentelor sale: cetatea Bender – fortificație bastionată din piatră și pământ, înconjurată de șanț uscat, care închide un teren vast, în care se află castelul patrulater, subiectul acestui studiu. În memoriile lui Evlia Celebi au fost menționate încă două componente: Cetatea de Jos, o extindere sub forma unei curți, amplasată la o cotă mai joasă, spre est în direcția Nistrului, și Cetatea de Sus, amplasată la aceeași cotă cu castelul.

Componentele spațial-volumetrice ale fortificației au păstrat suficiente particularități cronologic recunoscutibile datorită arhitecturii lor, dar în studiile istoriografice, reproduse mai sus, obiectivelor supraviețuite le-au fost atribuite datări străine, legate de alte evenimente din istoria Moldovei.

Unul dintre cele mai bogate argumente în favoarea datării mai timpurii a castelului se găsește în arhitectura turnului intrării. Portalul intrării are forma ogivală, caracteristică pentru arhitectura gotică, stilistică care, în perioada presupusă a edificării castelului, în arhitectura Moldovei și în arhitectura țărilor din jurul ei, era în retragere, cedând locul arhitecturii renașterii. În interiorul portalului este înscris un gol mai mic de trecere cu arc în sector de cerc, alcătuit din bolțari din piatră în zidărie aparentă, procedeu constructiv, caracteristic arhitecturii otomane (Fig. 11 a, b).

Între portalul cu arc ogival și arc otoman se afla un timpan din piatră, care în timpul degradării castelului în ultima jumătate de secol a căzut și s-au văzut urmele reconstrucției nivelului doi al turnului intrării. Pasajul are o soluție atipică: în loc de boltă de trecere în curte a fost amenajat un planșeu. În parametrii spațiali ai nivelului doi al acestui turn se afla moscheea, menționată în sursele literare, iar detaliile modificate ale pasajului sunt mărturiile ale intervențiilor ulterioare în structura inițială a turnului. Din cauza exigențelor ridicate față de înălțimea interioară a clădirii de cult islamic, a fost necesară coborârea cotei podelei, dispărând bolta pasajului (Fig. 12 a), iar intrarea în moscheie aflându-se cu câteva trepte mai jos de nivelul drumului de strajă.

medievale din spațiul Pruto-Nistrean. URL: <http://rcchd.icomos.org/?l=E&m=4-4&JID=4&AID=34&l2> (accesat: 17.03.2022); Красножон, „Бендерский фортификационный комплекс...”, 221-251.

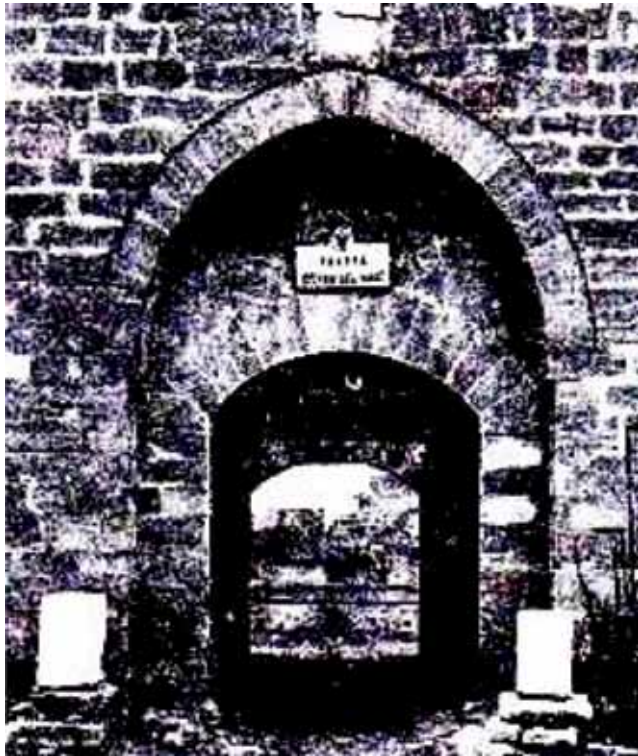

Fig. 11. Turnul intrării în citadela Tighina, arc otoman (Foto: Marx, 1918) (a) și Turnul avansat, perioada turcească, arc otoman (Foto: Nesterov, 2008) (b)

Fig. 12. Intrarea în moschee prin coborâre pe 4 trepte de pe drumul de strajă (sursa: Internet) (a) și Turnul intrării; căptușirea zidăriei din interior cu alungirea pe o porțiune nouă spre curte, foto anii 2000 (Sursa: Internet) (b)

Arhitectul Valentin Voițehovski a atras atenția la refacerea castelului: „Cercetând zidurile citadelei, s-a descoperit că pe verticală acestea sunt formate din două straturi, ceea ce vorbește despre existența cetății până la cucerirea otomană. Cel de-al doilea strat, a fost adăugat, cum se vede, de către constructorii lui Sinan”¹⁰⁰. A evidențiat trei perioade

în evoluția fortificației medievale: „Primei etape îi aparține citadela cu pereți subțiri, construită de voievozii moldoveni la sfârșitul secolului al XIV-lea; în cea de-a doua etapă, datată cu anul 1538, otomanii o consolidează, căptușind pereții citadelei moldovenesti; iar în cea de-a treia etapă, aparținând secolului al XVIII-lea, sunt construite zidurile exterioare sau cetatea exterioară”¹⁰¹. Nivelul doi al turnului intrării a fost întărit cu adaos de zidărie

¹⁰⁰ В.А. Войцеховский, „К вопросу о периодизации строительства крепости в Бендерах”, *Материалы Третьей научно-технической конференции Кишиневского политехнического института* (Кишинёв: 1967), 189-190.

¹⁰¹ Войцеховский, „К вопросу о периодизации строительства крепости в Бендерах...”, 189-190.

Fig. 13. Tighina. Turnul de vest cu peretele spre curte construit cu zidărie (Foto: Nesterov, 2006) (a); Orașul-cetate Monteriggioni, Toscana, sec. XII-XIII (Sursa: Internet) (b); Cetatea din or. Sudac, Crimeea, sec. XIII-XIV (c)

datorită amenajării în acel spațiu a moscheii, care a fost acoperită, probabil, cu o boltă, pentru ce a fost necesară întărirea zidurilor.

Din cele menționate, concluzia este că citadela a fost reconstruită după ocuparea Tighinei, aceasta fiind contribuția lui Sinan ibn Abdul Menan la arhitectura cetății, conform memoriilor lui Evlia Celebi, deși memorialistul a scris „Când Sinan aga, fiul lui Abdul Mennan aga, bina-emini al sultanului Suleiman a zidit această cetate, s-a folosit de toată priceperea sa, făcându-i turnuri și alte vârfuri rezistente, cu măiestrie și potrivit științei geometriei, încât cu greu pot fi descrise”¹⁰², ceea ce nu corespunde arhitecturii destul de modeste a castelului.

După restituirea citadelei Tighina societății civile ca obiect de patrimoniu, s-a observat că la turnurile rectangulare amplasate la mijlocul curtinelor lipsea un perete orientat spre curte, iar cei trei pereți rămași erau mult mai subțiri decât se obișnuia la cetățile din aria nord-pontică. Turnul intrării a avut aceeași structură ca și turnurile rectangulare, amplasate la mijlocul curtinelor citadelei, turnuri concepute fără peretele orientat spre curte (Fig. 12 b), construit mai târziu cu zidărie.

Funcția veche militară cu spații semideschise, specifice ariei sudice a Europei occidentale, era depășită, iar în interfluviul Prut-Nistru condițiile climaterice sunt mai severe, ceea ce a impus închiderea dinspre curte a spațiului interior. Turnuri fără peretele dinspre curte sunt cunoscute în cetățile de la nordul Italiei, în Toscana – Monteriggione, Veneto ș.a. și în alte zone, unde au ajuns meșterii italieni, cele mai cunoscute fiind în Crimeea, de după colonizarea venețiană și geneză – Sudac (Soldaia), Theodisia (Caffa), Kerci (Vosporo) ș.a. Lipsa

pereților orientați spre curte ai turnurilor rectangulare ale castelului Tighina a devenit vizibilă odată cu degradarea structurilor în ultima perioadă a utilizării fortificației (Fig. 13a).

Sunt diferențe constructive între arhitectura castelului de la Tighina, unde drumul străzii, soluționat pe grosimea curtinelor, trece prin fața părții superioare a turnului, nivelul doi și trei este în retragere, iar în castelele de la nordul Italiei Monteriggion și Veneto – drumul de strajă traversează spațiile turnurilor, acestea păstrând același plan pe toată înălțimea.

Grosimea zidurilor Turnului porții, anterior amenajării moscheii în interiorul ei, era obținută conform formulei „înscrierea cercului în pătrat”-ul cu latura egală cu cea a turnului, situație similară la cetatea geneză din secolul al XIII-lea de la Caffa (Theodosia) și Voporo (Kerci) (raportul laturilor exterioare/interioare este egal cu diagonala pătratulului către lungimea laturii, sau $\sqrt{2}:1$). Întărite prin aplicații adăugătoare, grosimea pereților turnurilor corespund paradigmei Europei de nord, unde din înscrierea consecutivă a cercului rezultă raportul laturilor exterioare/interioare 2:1.

Turnurile cilindrice de flancare de la colțurile incintei par să fi fost și ele inițial deschise pe sfertul orientat spre curte, închis de un perete, trasat în linie dreaptă. Drept argumente servesc grosimea lui mai mică în comparație cu peretele cilindric și golul de intrare de pe drumul de strajă cu buiandrug, dar nu în arc specific arhitecturii din piatră.

O particularitate rămasă neobservată este discrepanța dintre cotele solului în exteriorul și cotele solului din curtea citadelei. Situația, diferită de cea actuală, este fixată pe o fotografie din primele decenii ale secolului trecut. Accesul este în ascensiune pe o porțiune lată spre pragul turnului, de la care solul este în căderea laterală pe lângă curcina citade-

¹⁰² Celebi, *Călători străini despre Țările Române...*, Vol. VI, 416.

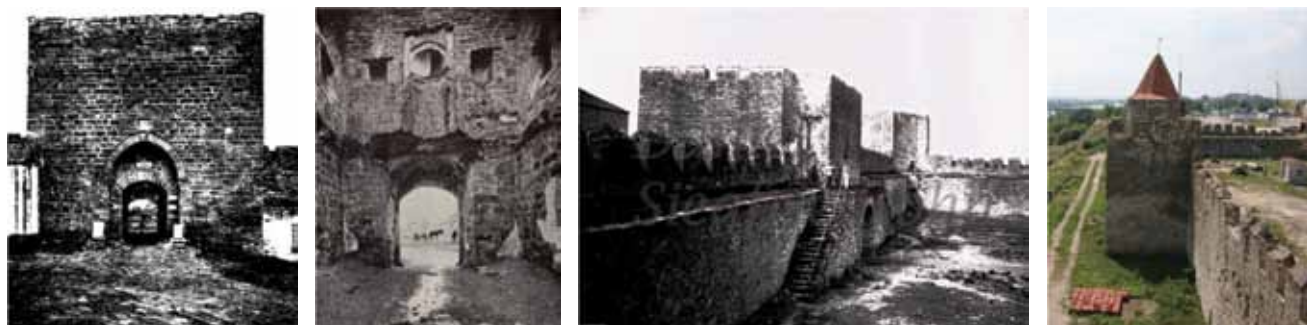

Fig. 14. Tighina, turnul intrării, coborârea treptată a terenului spre est (Foto Marx, 1918) (a); nivelul orizontal al pasajului din turnul intrării (Foto CMI, perioada interbelică) (b); vedere spre turnul intrării din curte, foto Daniel Siegfriedsohn, 1918-1944 (Sursa: Internet) (c); vedere din nord-est: decalaj de înălțime între curte și terenul exterior (Sursa: Internet) (d)

Fig. 15. Tighina, turnul de nord-vest, golul de ieșire la galeria pândantă și cuiburile de la console (Foto: Daniel Siegfriedsohn, 1918-1944, Internet) (a); turnul de sud-est, gol de ieșire la galerie și cuiburi de la console (Foto: Nesterov, 2008) (b); turnul de nord-est (octogonal), gol de ieșire la galeria pândantă (Foto: Nesterov, 2010) (c)

lei și continuă coborârea spre colțul de sud-est (Fig. 14a). Pe o fotografie cu vedere din interiorul turnului spre portalul de intrare se observă porțiuni ale pragului consumat în partea centrală, dar cu păstrarea pietrelor de jos ale montanților laterali (Fig. 14b). După această imagine poate fi calculat nivelul pragului, care era cu 20-30 cm mai sus de nivelul de călcare la timpul fotografierii. În interiorul turnului pragurile, spre exterior și spre curte sunt la același nivel (Fig. 14c, d), pasajul era orizontal, dar nivelul solului în curte este mai sus de nivelul pasajului, ceea ce poate fi explicat doar prin adaos ulterior de pământ în curtea castelului!

Pe aceste fotografii a fost fixată o etapă dispărută din istoria citadelei Tighina, când în fața intrării a fost un șanț, peste care trecerea se făcea pe un pod ridicător. Probabil, șanțul era constituit din trei părți, cum a fost cel cunoscut din perioada mai târzie. Partea de jos a zidurilor este cu rosturile și unele pietre căzute, creând impresia că s-ar fi aflat în apă.

Cercetarea turnului intrării în 2010 a scos la iveală particularități necunoscute ale arhitecturii castelului – spații alungite câte două, cu capetele rotunjite, aflate în interiorul pereților laterali de est și de vest. Au fost interpretate drept ascunzișuri „pentru păstrarea combustibilului, necesar pentru rugurile în jurul cărora se încălzea straja, care nu putea să părăsească

că postul în timpul turei”¹⁰³. Luând în considerație dimensiunile lor: lărgimea de 1,07, 1,15 m, cu grosimea pereților de la 1,32-1,42 m¹⁰⁴, erau fragmente ale unor soluții constructive, devenite neefective în situațiile de după ajustarea la alte condiții sau modernizarea clădirii. Golurile rămase erau de la casele scârilor prin care se urcau la drumul de strajă. Treptele, posibil, erau din lemn. Aceste goluri din interiorul pereților: două orientate spre nord, pe care urcarea avea loc la nivelul superior și la drumul străjii, și altele două orientate spre sud indică prezența unui spațiu subteran sub turnul intrării.

Închiderea cu zidărie a acestor spații din interiorul pereților laterali trebuie pusă în legătură cu apariția scârilor exterioare din piatră, pentru urcarea la drumul străjii și accesul în interiorul superior al turnurilor rectangulare. Este evidentă originea târzie a acestor trepte, atașate la cortine dinspre curte.

Unele dintre cele mai categorice argumente ale construcției castelului Tighina mult anterior secolului al XVI-lea se află în partea superioară a turnurilor citadelei Tighina, care n-au fost afectate de vicisitudini sociale și cataclisme naturale. Detaliile

¹⁰³ А. Красножон, *Отчет по обмерно-архитектурным работам в Бендерской крепости (апрель-май 2010 г.)* (Одесса: 2010), 5, рис. 3.

¹⁰⁴ Dimensiuni calculate personal după desenul A. Krasnojon.

păstrate sunt componente ale frontului de apărare și luptă din partea superioară a zidurilor, obișnuite în perioada anterioară utilizării prafului de pușcă și artileriei la asedii. S-au păstrat golurile de la consolele galeriei și golul ușilor de ieșire pe galerie – câte trei la fiecare turn circular, orientate după axele cardinale (Fig. 15) și câte una la turnurile rectangulare. Construcția cetăților cu turnuri, dotate cu galerii pandante din lemn pe console, este exclusă începând cu utilizarea artileriei pe la mijlocul secolului al XV-lea.

Analiza detaliilor arhitecturale oferă cele mai solide argumente contra versiunii turcești a castelului. Unul dintre cele mai convingătoare este lipsa în pereții castelului a elementelor decorative și constructive îndrăgite de otomani, în afară de arcul în segment de cerc de la intrarea în turnul cetății și mihrabul moscheii, care sunt rezultatul ajustării ulterioare a turnului intrării la exigențele arhitecturii turcești.

Gurile de tragere – *ambrazurile*, sunt de 4-5 tipuri și forme, mărturie a câtorva perioade constructive prin care a trecut castelul, cu manopera de diferită calitate, de unde rezultă proveniența lor din câteva perioade istorice.

Ambrazurile verticale sunt lucrate îngrijit, păstrate doar în interiorul turnurilor, în exterior – obturate cu zidărie, aproape neobservate. Sunt caracteristice perioadei înainte de utilizare a artileriei, ce ar data timpul de utilizare anterior mijlocului secolului al XV-lea. Sunt vizibile în turnul octogonal și în turnul circular de sud-vest, devenit vizibil după căderea căptușirii mai târzie a zidului.

Ambrazuri pentru artilerie. Majoritatea lor sunt combinate din două piese suprapuse, jos cu gol circular, deasupra – vertical scurt, alungit, al căror timp de utilizare este sfârșitul secolului XV-prima jumătate a sec. XVI. Se află în turnurile circulare și rectangulare ale citadelei, din analiza atentă a paramentului din jurul ambrazurilor se observă că acestea au fost introduse în breșe formate, înjghebate cu diferită abilitate și rezultat de finisare, înlocuind alte ambrazuri, de la care în interiorul turnurilor s-au păstrat nișele în pereți, trapezoidale în plan, acoperite în arc, sub forma unui semi trunchi de con, orientat spre exterior, unde înălțimea nișei este mult mai înaltă decât ar fi necesar ambrazurii de tip nou, care a înlocuit ambrazura verticală. Prin urmare, acestea sunt ulterioare edificării zidăriei, inițial nișele în semicon erau destinate pentru

apărare cu săgeata, aveau ambrazuri alungite pe verticală – fente. În turnul rectangular de nord al citadelei combinarea ambrazurii circulare apare cu gol alungit-scurt, de o calitate joasă a manoperei, mărturie a unor intervenții târzii de modernizare a apărării. La bastionul de colț nord-est al Cetății de Jos câteva ambrazuri circulare contra artileriei sunt astupate *Ambrazuri circulare cu „ochi” superior*. A fost cioplit într-un singur bloc, încastrat în zidăria bastionului nord-est din Curtea de Jos, așezată orizontal. Este un indiciu că la edificarea bastionului au fost folosite în calitate de material de construcție ambrazuri din prima etapă a utilizării artileriei – circulare simple, cu optimizarea tirului. Ambrazura cu partea superioară rectangulară încastrată în zidul bastionului Cetății de Jos este un argument al folosirii ei într-o fază anterioară perioadei de apărare avansată – sf. sec. XV, dovadă că erau cunoscute efectele utilizării artileriei. Este evident că ambrazura cu „ochi” provine de la altă construcție, din a doua etapă de folosire a artileriei la apărare, dotată cu un gol „ochi” pentru observarea câmpului de luptă. În turnurile rectangulare de nord a citadelei combinarea ambrazurii circulare este aparte cu „fenta” alungită deasupra, de o calitate joasă a manoperei.

Ambrazura circulară pentru artilerie cu „ochi” scurt. Este o piatră pătrată cu ambrazura circulară centrală, suprapusă de altă piatră cu un gol rectangular cu partea de sus rotunjită. Ambrazura din două piese este integrată în asizele bastionului Cetății de Jos concomitent cu construcția peretelui, jos corespunde la 3 asize, sus – la 2 asize, manoperă profesionistă. Sunt situații când înălțimea blocului din piatra cu orificiul circular este augmentată cu o lespede îngustă pusă la baza celei superioare pentru un apareiaj perfect.

O ambrazură din turnul de nord-vest a fost ulterior modificată cu artistism: partea alungită, superioară a ambrazurii a fost egalată în lățime cu ambrazura circulară de jos, ambele astupate și unite printr-un chenar din mortar, pe care a fost gravată silueta unui vas de apă de tip otoman – un indicator cronologic precis al intervențiilor de modernizare și a capacității de apărare a cetății. Se observă: compoziția a fost introdusă într-un gol făcut necalitativ cu marginile neregulate (Fig. 16.).

Bastionul cu mihrab. Mihrabul, o nișă aflată în grosimea peretelui oblic cu orientare sud-estică al bastionului, cioplit după construcția zidului: arcul

Fig. 16. Tighina, cetatea, nișă în arc, vedere din interior, astupată cu ambrazuri de artilerie (Foto: Nesterov, 2020) (a); cetatea, ambrazuri de artilerie, înlocuind ambrazurile verticale, vedere din exterior (Foto: Nesterov, 2020) (b–d); turnul nord-vest, murtieră de artilerie astupată cu silueta unui vas orientat (Foto: Krasnojon) (e)

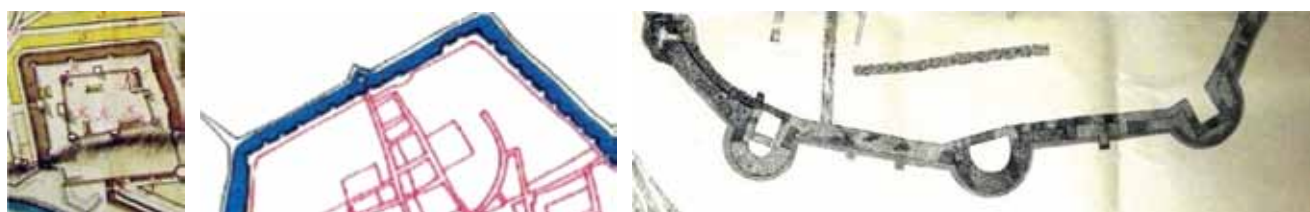

Fig. 17. Tighina, Cetatea de Sus, cu platforme pentru artilerie, sf. Sec. XVIII (Sursa: Internet) (a); Or. Ferrara, Italia, întăritura urbană cu platforme pentru artilerie, sf. Sec. XV (Sursa: Internet) (b); Cetatea de Scaun a Sucevei, bastioane prismatice, prima fază de construcție Ștefan cel Mare, investigații K. Romstorfer (c)

din cărămizi al nișei se micșorează spre bază, contrar procedurii obișnuit care păstrează grosimea arcului. Arcul este realizat din cărămizi pătrate de tip *plintă*, ori din timpul Hoardei de Aur, ori bizantine. Amplasarea lui pare a fi „din necesitate”: fără legătură compozițională cu încăperea și contravine principiului monumental al clădirilor de cult. Paramentul nișei cu includerea a 3 rânduri de cărămidă este diferit de cel al pereților din piatră curată. Nici acest bastion nu putea fi construit de Mimar Sinan, nu era un bastion construit special pentru a include o geamie cu direcția indicată de mihrab spre Qibla (Mecca).

Cetatea de Sus este cunoscută după materiale cartografice, se află la vest de castel, mărginindu-l din trei părți cu aspect de platformă, care a înlocuit șanțul I de lângă castel, a cărui prezență a fost dedusă ipotetic din analiza cotelor terenului de lângă intrarea în castel, relatată mai sus. Platforma unghiulară, mărginită de șanțul turcesc ca un careu, lăsa liberă de șanț latura estică, unde o cădere bruscă de pantă a terenului avea rol protector. Curtinele de sud și nord ale *Cetății de Sus* continuau în curtinele *Cetății de Jos*, formând-se o curte în jurul cetății, divizată în două de căderea reliefului. Colțurile de nord-vest și sud-vest ale laturii vestice a Cetății de Sus erau întărite cu bastioane, a căror formă este indicată în documente grafice în mod diferit: rondo-

le în 3/4 de cerc, rondoarele circulare și bastioane în formă de pică. Între întăriturile de la colțuri erau amenajate bastioane rectangulare pentru amplasarea pieselor de artilerie, soluție mai puțin răspândită. Forma și dimensiunile acestora sunt asemănătoare celor de la castelul Sucevei, unde au fost datate arheologic în prima etapă de activitate a lui Ștefan cel Mare¹⁰⁵, în ultimul deceniu întărite ca bastioane semicirculare deosebit de masive. Turnuri rectangulare, asemănătoare celor de la Tighina le găsim într-o perioadă apropiată, construite la Ferrara, la nordul Italiei, dateate în anul 1492¹⁰⁶ (Fig. 17).

Conform planului cetății Bender din 1790: bastioanele rectangulare aveau 10x3-4 m. Asemenea bastioane la Suceava datează din I etapă constructivă a lui Ștefan cel Mare, anterior anului 1478, aveau dimensiunile: 10x6, platforma mărginită de șanț este caracteristică pentru castelele Neamț și Suceava, aceeași situație a fost atestată și la Tighina. Intrarea în acest caz avea loc printr-o capcană, cunoscută la Cetatea Neamț, la cetatea Soroca (în interiorul pasajului de trecere). Posibil și la castelul Tighina era ceva similar, urme de pereți laterali in-

¹⁰⁵ K. Romstorfer, *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între anii 1895-1904* (Institutul de Arte Grafice „Carol I” (București: 1913).

¹⁰⁶ URL: https://it.wikipedia.org/wiki/Urbanistica_di_Ferrara (accesat: 17.03.2022).

Fig. 18. Tighina, turnul de nord, lespede funerară din timpul Hoardei de Aur, încastrată în zidărie (Foto: Nesterov, 2020) (a); turnul de sud-vest, ambrazura verticală, astupată prin căptușire decorativă (Foto: Nesterov, 2022) (b); turnul de nord, ambrazură modificată ulterior, cu paramentul decorativ (Foto: Nesterov, 2012) (c)

teriori, vizibili la nivelul pasajului, sunt în imaginea interbelică.

Pe marginea șanțului din a doua etapă se află turnul, pe care se sprijineau macaralele podului ridicător, menționat de Evlia Celebi în 1657. Arhitectura acestuia conține detalii care pot fi caracterizate otomane, portalul intrării cu arcul din bolțari în zigzag fiind un argument categoric.

Documentele istorice, interne și mai ales externe, pun sub semnul întrebării construcția castelului după anul 1538. Sunt și mărturii materiale care sugerează timpul edificării mai aproape de dominarea asupra regiunii a tătarilor. În paramentul turnului cilindric din colțul sud-vestic au fost incluse cărămizi acoperite cu smalt azuriu; după dimensiuni, culoare și forme sunt similare celor cunoscute în perioada Hoardei de Aur, provenite de la clădiri de cult – moschei și mausolee. Un alt argument în acest sens este piatra cu ornament specific musulman, încastrată în turnul rectangular intermediar din curtea de vest, provenită de la vreun monument funerar tătareșc, piatră utilizată după retragerea Hoardei de Aur de pe acest teritoriu. Cunosând nenumăratele atacuri asupra cetății Tighina din perioada otomană, ar fi putut fi reparate zidurile cu includerea pietrelor tătarești cu conotații confesionale? Concluzia poate fi doar că reutilizarea detaliilor decorative și funerare musulmane a avut loc după plecarea tătarilor și anterior cuceririi castelului de către otomani, aceasta petrecându-se în perioada moldovenească (Fig. 18a).

Zidurile sunt căptușite cu un strat de mortar cu grosimea egală cu cărămida (plinta) folosită ca element decorativ. Procedul se vede acolo unde s-au păstrat ambrazurile verticale ca o despicătură, la turnul cilindric de nord-vest și sud-vest. Tencuiala

reproduce aparența de tehnică de zidărie, dar care este numai la suprafață (Fig. 18b, c).

Luând în considerație lacunele studierii cetății Tighina/Bender, analiza complexă a surselor istorice și literare, dar cel mai important – studiul arhitecturii, nu mai pare apocrifă scrisoarea lui Ștefan Petriceicu cu privire la originea cetății Tighina adresată către dogele Genovei: „Serenisima voastră republică a posedat odinioară cu glorie măreață toată Silistra, **Tighina**, Cetatea Albă, Brăila, Izmail și Chilia, ba chiar după cum am auzit de la înaintașii se afla chiar în Moldova unele castele clădite și ridicate de această Republică <...> Iași, 30 martie 1673”¹⁰⁷.

Concluzii

Studiile hărților geografice vechi prezintă un mare interes științific. În secolele XVI–XVIII au fost create opere cartografice, cu pondere științifică și artistică, printre care lucrările lui J. Castaldo, N. Visscher, N. Sanson, F. De Wit, I. Hoffman, V.M. Coronelli, I. Wolff, P. Schenk, D.C. Cantemir, G.A.B. Rizzi-Zannoni, F.V. Bauer și mulți alți cartografi proeminenți ai Renașterii și Iluminismului, în care a fost marcat orașul Bender. Peste 60 de lucrări originale au fost sistematizate și analizate (toate cunoscute pentru secolele XVI–XVII și emblematic pentru secolul al XVIII-lea). Studiile istorice și cartografice oferă date neprețuite pentru toponimie. Folosind drept exemplu cetatea Bender, devine clar cum au variat formele toponimelor de-a lungul mai multor secole, s-a format și a evoluat imaginea toponimică a regiunii. Pe hărțile vechi sunt indicate 5

¹⁰⁷ „Scrisoare apocrifă de la Ștefan Petriceicu către dogele Genovei”, *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VII (București: 1980), 23.

forme toponimice principale și 13 variante ale acestora: Teime (Teinie), Tehinie (Tehinnie, Tehinnije, Tehynia, Tehyine, Tebinia, Fehynie, Tehinioe), Tigina (Tegina, Tigino), Tekin (Tokin), Bender (Bendern, Бендеръ, Бендеры). Datorită sistematizării surselor cartografice, evoluția arhitecturii și urbanismului este afișată clar, complexitatea și evoluția în mai multe etape a celui mai important monument de patrimoniu al regiunii – Cetatea Bender – devine evidentă. Astfel, cercetarea cartografiei istorice contribuie la soluționarea unui număr de probleme interdisciplinare din istorie, arhitectură, istoria artei, studii de sursologie, toponimie ș.a.

Modestia cercetărilor arheologice nu ne permite evidențierea unor concluzii ferme privind originile și dezvoltarea castelului și cetății Tighina/Bender. Dar, cu siguranță putem afirma că situl arheologic/monumentul istoric conține mai multe straturi culturale carteritice atât perioadei moldovenești, cât și perioadelor otomane și ruse. De aceea, sunt necesare investigații arheologice de amploare atât în incinta castelului cât și a cetății pentru a verifica multitudinea de ipoteze privind încadrarea lor cultural-cronologică. În acest context vor putea fi verificate rezultatele cercetărilor și concluziilor lui Ion Hâncu privind urmele cetății Tiaghin cu șanțuri și valuri de apărare din secolele XV–XVI. De o importanță excepțională este continuarea și extinderea cercetărilor arheologice. Mai mult, săpăturile într-un punct de fortificație atât de mare și complex din punct de vedere istoric și arhitectural precum Tighina-Bender ar trebui să dobândească un caracter nu episodic și situațional, ci un caracter complex și permanent. Acest lucru este foarte important și util pentru integrarea interdisciplinară, iar pentru arheologia însăși oferă temei pentru

interpretări mult mai ponderale și convingătoare ale rezultatelor obținute.

Analiza imaginilor grafice și fotografiile castelului, executate anterior degradării arhitecturii castelului, a permis detectarea detaliilor azi dispărute, care indică particularități specifice unor perioade anterioare presupusei edificări a castelului în 1538. Castelul avea în partea superioară a turnurilor galerii pe console construite din lemn, de la care s-au păstrat cuiburile și golul ușilor de ieșire pe galerie, edificarea cărora în secolul artileriei era lipsită de sens. Moscheea, care era considerată un argument indubitabil în atribuirea perioadei otomane a ridicării castelului s-a dovedit a fi amenajată mai târziu în spațiul nivelului doi al turnului intrării, în care scop a fost demantelată bolta pasajului de trecere, înlocuită cu un planșeu. Degradarea zidăriei a scos la vedere modificările arhitecturii inițiale a turnurilor prismatice de la mijlocul cortinelor, cum ar fi închiderea prin zid a peretelui orientat spre curte, care era deschis similar celor din Italia și din coloniile genoveze și venețiene din Crimeea. Castelul a fost înconjurat de un șanț uscat, care a fost astupat ulterior și construit șanțul nou, de la care s-a păstrat turnul avansat cu poarta, componentă a Cetății de Sus, aportul lui Mimar Sinan la întărirea cetății Bender, fixată în câteva hărți, demantelată la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Detaliile de arhitectură, ambrazurile inițiale – fente verticale pentru apărarea cu arcul cu săgeți, au fost înlocuite cu ambrazuri circulare, executate cu manopera diferită, destinată apărării cu piese de artilerie. Luând în considerație cele menționate, se poate trage concluzia că castelul din componența cetății Bender a fost construit anterior utilizării artileriei la asediu și la apărare.

III.

CERCETAREA INTERDISCIPLINARĂ A PATRIMONIULUI ARHEOLOGIC MEDIEVAL

ASPECTE PRIVIND MĂSURILE DE CONSERVARE PREVENTIVĂ APPLICATE ARTEFACTELOR ARHEOLOGICE

Elena ARDELEAN

Abstract

Archaeological heritage is social property which contributes to strengthening cultural identity; therefore, the objects themselves, and the knowledge derived from them must be somehow returned to society. Preventive conservation must be applied in all stages the archaeological materials go through: excavation, moving or shipping, laboratory, storage and exhibition. On-site preventive conservation will help to ensure the long-term preservation of finds and information about their manufacture and use. The sudden change in the environment on excavation can cause rapid deterioration of an artefact if not stored in a suitable environment.

The objective of a conservator is to minimize the post-excavation impact suffered by objects when they are removed from the ground and to take a series of preventive measures to delay the physical and environmental effects which lead to their deterioration, which are based on the control of the differences between outside and inside ground parameters. Before the excavation, the environment must be assessed, both above and below ground. The soil must be evaluated as to pH, salinity and physical structure. Working in wet contexts is different from working in dry, cold or warm ones. Organic materials are more vulnerable to deterioration factors. If wet organic materials are allowed to dry in an uncontrolled way, there will often be irreversible shrinking, distortion, cracking or collapse. Freshly excavated wet organic materials are vulnerable to biological attacks, particularly mould, due to increased temperatures, oxygen and light. Large or fragile objects will be vulnerable to breakage if they are excavated and handled without being supported. When objects are made up of more than one raw material, preventive measures must protect the material that is most sensitive to deterioration factors.

Keywords: preventive conservation, archaeological artefact, archaeological excavation, archaeological heritage, archaeological site.

Introducere

Convenția de la Valetta¹ (1992) reprezintă principalul reper legislativ în ceea ce privește protecția patrimoniului arheologic. În această Convenție, patrimoniul arheologic se definește ca fiind o importantă sursă a memoriei colective a umanității, un instrument de studiu istoric și științific de prim rang și se insistă asupra importanței deosebite a acestuia, precum și asupra necesității protejării sale.

Pentru o mai bună apreciere a valorii patrimoniului arheologic, publicul trebuie să aibă acces la situri și la obiectele descoperite, acest lucru fiind extrem de important pentru procesul educativ și pentru înțelegerea originilor și a evoluției societăților moderne, mai ales atunci când izvoarele istorice lipsesc. Acest lucru este posibil doar prin aplicarea corectă și responsabilă a măsurilor de conservare/restaurare nu doar a siturilor arheologice, ci și a colecțiilor de bunuri aparținând patrimoniului arheologic.

Necesitatea conservării preventive a obiectelor arheologice

Conservarea preventivă reprezintă ansamblul activităților cu caracter permanent, care au ca scop prevenirea degradărilor și prelungirea duratei de viață a bunurilor culturale, prin încetinirea/evitarea proceselor de degradare și deteriorare, intervenind asupra condițiilor de păstrare din timpul depozitării, consultării, expunerii². Complexitatea măsurilor de conservare preventivă a obiectelor descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice este dată atât de marea diversitate a materialelor din care au fost realizate acestea cât și de tehnologiile de obținere,

¹ European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) Valetta, 16.I.1992, (<https://rm.coe.int/168007bd25>, accesat: 10 februarie 2022).

² International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, *Terminology to characterize the conservation of tangible cultural heritage-Resolution adopted by the ICOM-CC membership at the 15th Triennial Conference* (New Delhi: 22-26 September 2008, https://www.iccrom.org/sites/default/files/2022-02/icom_cc_resolution_on_terminology_english.pdf).

de anamneza fiecărui obiect, de interacțiunea cu mediul de îngropare/scufundare etc.

Cunoașterea structurii materiale a patrimoniului arheologic este o condiție esențială pentru stabilirea celor mai eficiente măsuri privind conservarea preventivă a acestora. În urma săpăturilor arheologice sunt descoperite obiecte cu o compoziție materială foarte diversă. O sumară clasificare a acestor obiecte în funcție de natura materialelor ar putea fi aceasta:

- Obiecte de natură organică (de *origine animală*: os, scoici, fildeș, dinți, piele, păr, lână, mătase, pene etc.; de *origine vegetală*: obiecte din lemn, textile din bumbac, in, cânepă, semințe, resturi vegetale etc.);
- Obiecte de natură anorganică: *metale* (fier, cupru, aur, argint, aliaje etc.), și *nemetale* (naturale: piatră, marmură; mineralizate: cărbune, grafit etc.; modificate: ceramică, porțelan, cărămizi, dale, sticlă, email etc.).³
- Obiecte compuse din materiale de natură organică și anorganică (textile brodate cu fir metalic, încălțăminte cu accesorii metalice etc.).

Încă din momentul apariției lor, obiectele sunt supuse unei lente și continue deteriorări, cauzate de fenomenele naturale de îmbătrânire a materialelor din care sunt confecționate, de eventualele defecte tehnologice, de uzura funcțională precum și de acțiunea factorilor de mediu⁴.

Ajunse în sol sau în mediul acvatic, obiectele suferă un prim șoc al schimbării mediului ambiant. În marea majoritate a cazurilor, noile condiții vor determina, la început, o accelerare bruscă a proceselor de degradare fizică, chimică și biologică, dar cu timpul, în funcție de tipurile de sol sau de caracteristicile mediului acvatic, de variațiile parametrilor ambiantali, precum și de natura obiectelor, se poate stabili un echilibru datorită căruia rata proceselor

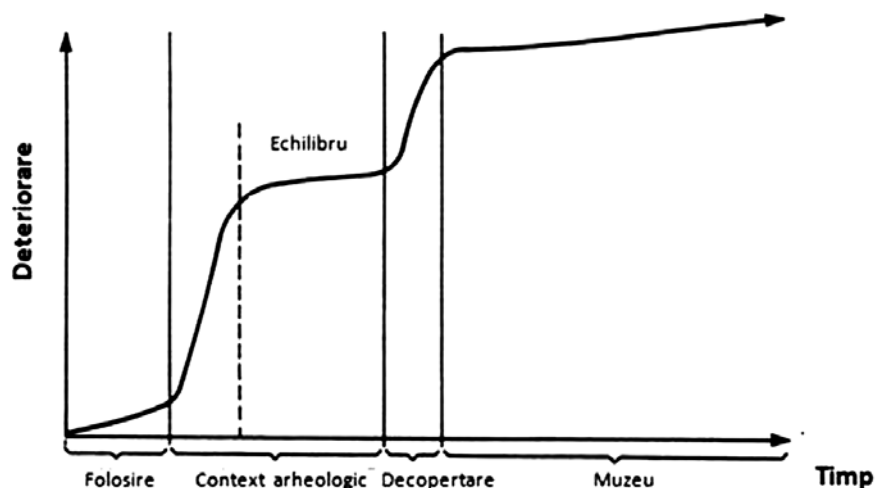

Fig. 1. Evoluția gradului de degradare a obiectului arheologic în funcție de mediul înconjurător și de timp⁵
Deterioration of Archeological Objects through Time

de degradare poate fi considerabil încetinită sau chiar stopată. Dacă acest echilibru nu se produce, degradarea poate continua până la distrugerea totală a pieselor, cum este cazul celor din materiale organice supuse unor medii dure, agresive.

Echilibrul stabilit în mediul de îngropare/scufundare este întrerupt în momentul decopertării. Pentru obiectele arheologice, decopertarea reprezintă momentul cel mai critic al existenței lor (Fig. 1). Pericolul este dat de șocul produs de schimbarea bruscă a mediului ambiant. De obicei, săpăturile sistematice au loc vara, când temperatura aerului este ridicată. Obiectele scoase din pământ, de la adâncimi care variază de la câțiva centimetri la mai mulți metri, au întotdeauna temperatura mult mai scăzută decât cea de la suprafață. Din momentul decopertării începe un proces de încălzire a obiectului, brusc, chiar exponențial. Efectul imediat este pierderea umidității la fel de bruscă, motiv pentru care pot apărea diferite forme de degradare, greu de evitat⁶, fenomen întâlnit mai ales la materialele organice.

Noii factori ambiantali (temperatura, lumina, umiditatea, poluanții atmosferici) acționează imediat, sinergic și destul de agresiv asupra obiectului arheologic proaspăt excavat și pot activa și antrena

³ Karina Acton, Liz Holt, „Stabilising Stuff, A Guide for Conserving Archaeological Finds in the Field”, în *NSW Heritage Council* on 7 November 2012, 1.

⁴ G. Trohani, D. Ivanovici, „Posibilități actuale de conservare și transport a obiectelor descoperite pe șantierele arheologice”, în *Cercetări de conservare și restaurare a patrimoniului muzeal*, 1 (București: 1981), 172.

⁵ *Curatorial Care Of Archeological Objects 2001: NPS Museum Handbook*, Part I, p. I:2 (<https://www.nps.gov/museum/publications/mhi/appendi.pdf>, accesat: 15 februarie 2022).

⁶ G. Trohani, D. Ivanovici, „Posibilități actuale de conservare și transport ale obiectelor descoperite pe șantierele arheologice”, în *Cercetări de conservare și restaurare a patrimoniului muzeal*, 1 (București: 1981), 172.

diferite procese de degradare. Pe lângă aceștia se adaugă sporii și oxigenul atmosferic. Așadar, prin decopertare, obiectul se găsește într-un moment extrem de delicat, iar dacă nu se intervine rapid și în mod responsabil, există riscul ca acesta să își piardă integritatea fizică sau chiar să se degradeze total⁷.

Sunt cunoscute nenumărate cazuri de pierdere iremediabilă, în timpul săpăturilor arheologice, a unei însemnate cantități de materiale arheologice, ca urmare a nerespectării unor principii elementare de acordare a “primului ajutor” imediat în stadiul post-decopertare. Absența unor măsuri corespunzătoare poate avea consecințe grave. Potrivit specialiștilor, decopertarea este doar începutul unui parcurs dificil și riscant al artefactului, până când acesta ajunge în laboratorul de restaurare. Astfel, după faza de decopertare urmează faza de prelevare, faza depozitării pe șantier, transportul către laboratorul de restaurare, depozitarea până în momentul intervențiilor de restaurare, faza restaurării, faza depozitării după restaurare, faza expunerii. În fiecare moment al acestui traseu orice neglijență, neatenție, intervenție neadecvată poate fi fatală obiectelor arheologice.

Prevenirea, dar mai ales încetinirea/stoparea procesului accelerat de degradare post-decopertare revine conservatorului de sit, prin tehnicile și/sau metodele specifice, aplicate la fața locului. Cunoașterea, în acest sens, a unor metode optime de prelevare, ca primă etapă a procesului de conservare, se impune de la sine.

Măsuri de conservare preventivă aplicate pe șantierul arheologic. Aspecte generale

Obiectele arheologice sunt adesea mai fragile decât par și pot fi deteriorate cu ușurință dacă sunt manipulate fără precauții sau dacă nu beneficiază de măsuri de conservare adecvate. Obiectele fisurate, precum cele din sticlă sau ceramică, prezintă un risc mare de deteriorare, caz în care aspectul lor ar avea de suferit grav și ireversibil. Obiectele din ceramică, sticlă și metal se pot zgâria ușor. Materialele organice se pot deforma, fisura sau fragmenta dacă nu sunt suficient de susținute pentru a contracara efectele gravitației. Zonele care au fost reparate în

trecut rămân adesea puncte slabe și pot fi dificil de observat. Acestea sunt câteva motive pentru care obiectele arheologice trebuie manipulate cu grijă, indiferent de aspectul lor⁸.

În general, operațiunile de conservare se fac în cursul sau la sfârșitul campaniei de săpături. Sunt denumite intervenții de urgență, pentru că de multe ori, de acestea depinde salvarea existenței obiectului. Șansa de salvare – mai ales a obiectelor pe suport organic – depinde de profesionalismul, de capacitatea conservatorului de a alege cea mai bună soluție, de a lua o decizie corectă în timp util, și, bineînțeles, de dotarea tehnică cu cele necesare. Tot ceea ce se face sau nu în momentul descoperirii unor obiecte este decisiv pentru supraviețuirea lor și contează chiar mai mult decât tratamentele sistematice succesive care se fac ulterior în laboratoarele de restaurare.

Este necesar să existe materialele și echipamentele necesare unei intervenții pe șantierul arheologic⁹ și să se respecte câteva reguli¹⁰ atunci când se intervine asupra obiectelor arheologice¹¹.

Pregătirea pentru activitatea desfășurată pe șantierul arheologic are o mare importanță, iar rolul conservatorului este esențial. Atribuțiile conservatorului pe situl arheologic constau în: întocmirea unui plan de conservare care să prevadă dotarea financiară și materială necesară desfășurării activității de conservare pe șantier; coordonarea operațiunilor de prelevare/ridicare a materialelor care necesită un tratament special; executarea unor tratamente simple, accesibile în condiții de șantier; supravegherea, coordonarea procedurilor de ambalare și depozitare pe șantier; asigurarea unor condiții de transport în siguranță spre laboratorul de restaurare; înregistrarea tuturor operațiunilor de conservare efectuate printr-un sistem bine organizat de evidență¹².

Conservatorul trebuie să respecte un cod de

⁷ Barbara Chevallier, *Gestion et conservation du mobilier archéologique : la place de la conservation préventive en Suisse* (Mémoire de bachelors: Haute Ecole Arc Conservation-Restaurare, 2008), 10 (<https://core.ac.uk/download/pdf/79426766.pdf>, accesat: 15 februarie 2022).

⁸ Perrin Kathy et al, *Référentiel et guide des bonnes pratiques pour l'archivage archéologique en Europe* (Europae Archaeologia Consilium: 2014), 43.

⁹ Pedeli Corrado, Stefano Pulga, *Conservation practices on archaeological excavations: Principles and Methods* (Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2013), 139-41.

¹⁰ A. Bergeron, F. Rémillard, „L'archéologue et la conservation”, în *L'archéologue et la conservation: vade mecum québécois* (Québec: Centre de conservation du Québec, 2021), 23-83.

¹¹ K. Acton and L. Holt, *Stabilising Stuff: A Guide for Conserving Archaeological Finds in the Field* (NSW: Heritage Council, 2012), 14-36.

¹² Silvia Galea, *Rolul conservatorului pe situl arheologic*, vol. 4 (Sibiu: BRVKENTHAL ACTA MVSEI, 2010), 943.

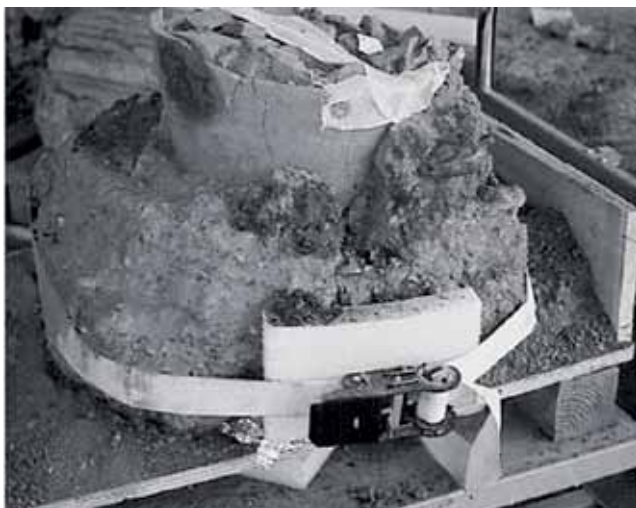

Fig. 2. Fragmente de amforă fixate cu tifon și consolidant, imobilizate pentru ridicarea blocului cu curele cu clichet reglabile¹
Portions of an amphora fixed in place with cotton gauze and consolidant and immobilized for block lifting with adjustable ratchet straps

bune practici: să manifeste respect pentru bunăstarea obiectului, de la excavare până la laborator; să aplice, cu responsabilitate, măsuri de conservare pentru toate obiectele, indiferent de opinia sa asupra valorii sau calității acestora; să nu recomande soluții nepotrivite pentru conservare; să opteze, în măsura în care este posibil, pentru aplicarea principiului minime intervenții; să nu îndepărteze părți ale artefactului când nu există dovezi suficiente că acest lucru este posibil¹³.

Măsuri de conservare aplicate în momentul decopertării

Momentul decopertării este faza cea mai critică din întreaga cercetare arheologică. Conservarea preventivă, în acest moment, constă într-un minim de intervenții, relativ simple, dar extrem de precise. Succesul acestor măsuri va depinde de felul în care se va stabili imediat, pe șantier, care sunt materialele la care trebuie păstrat intact conținutul de apă cu care acestea sunt scoase din mediul arheologic, la care dintre ele aceasta trebuie eliminată sau neutralizată și, în sfârșit, cele la care conținutul de umiditate trebuie lăsat să intre în echilibru cu umiditatea ambientală. Înainte de decopertare, este necesar să se verifice dacă există material adecvat pentru ambalare și depozitare¹⁴.

Prelevarea descoperirilor arheologice este o

¹³ Silvia Galea, *Rolul conservatorului pe situl arheologic*, 943-44.

¹⁴ Pedeli Corrado, Stefano Pulga, *Conservation practices on archaeological excavations: Principles and Methods* / (Los Angeles: Getty Conservation Institute, 2013), 139-41.

Fig. 3. Urnă ceramică foarte fragilă și cu conținut, imobilizată în bloc și ridicată din sol umed cu bandă din polietilenă²
A highly fragmentary ceramic urn and its contents, immobilized and block lifted from damp soil with polyethylene bandages

acțiune delicată care presupune respectarea unor măsuri: se sapă în jurul și sub un artefact înainte de a-l ridica; obiectele fragile sau fragmentate trebuie ridicate cu stratul de sol aderent și așezate pe un suport rigid; se utilizează unelte din lemn sau plastic pentru a excava artefacte care ar putea fi ușor deteriorate sau zgâriate cu unelte metalice; nu se îndepărtează stratul de sol aderent, frecând suprafața unui artefact; nu se excavează interiorul obiectelor goale înainte de a le ridica; vasele ceramice se ridică fără a fi golite de conținut, acest lucru urmând a se face în condiții de laborator, care vor permite prelevarea de probe de sol și probe organice, dar și identificarea unor eventuale micro-resturi; descoperirile nu trebuie lăsate expuse la soare, ploaie sau curenți de aer; artefactele umede sau pline de apă nu trebuie lăsate să se usuce în timpul sau după excavare; pentru artefacte mai mari, zonele expuse se acoperă cu folii de plastic și/sau pământ până la finalizarea excavării

În conservare/restaurare fiecare piesă constituie un unicat, deci trebuie tratată diferențiat. Chiar dacă sunt din același material, două obiecte descoperite în soluri/ape cu caracteristici diferite (compoziție, pH, salinitate etc.) prezintă deteriorări specifice, cauzate de interacțiunea cu solul sau mediul acvatic, deci modul de abordare trebuie să fie adaptat fiecărei situații în parte.

Obiectele arheologice trebuie identificate și analizate cât mai rapid după excavare pentru a exista garanția că sunt păstrate în mediul cel mai potrivit. Descoperirile excavate trebuie păstrate în ambalaje

adecvate și depozitate într-un loc sigur, departe de căldură și lumină directă, iar transportul spre laborator se va face cât mai repede posibil.

Dacă nu pot fi duse direct la laborator – ceea ce se întâmplă în mod frecvent – verificarea umidității și menținerea ei la anumiți parametri ar trebui să fie tratată cu maximă seriozitate. În primul rând, obiectelor de natură organică scoase din sol sau din mediul acvatic li se va păstra gradul de umiditate pe care l-au avut înainte de a fi fost descoperite, acest lucru făcându-se prin scufundare în apă distilată sau prin acoperirea lor cu material textil, neutru din punct de vedere chimic, umezit cu o soluție care conține fungicid. Dacă, accidental, artefactele de natură organică s-au deshidratat, rehidratarea acestora se va face doar în laboratorul de restaurare, de către personalul calificat.

Din cauza stării de degradare a bunurilor descoperite, uneori acestea sunt prelevate în bloc, sau se consolidează *in situ* cu materiale reversibile specifice naturii obiectului care trebuie protejat¹⁵. Chiar și în acest caz, umiditatea se menține ridicată prin învelire în material textil umezit, sau ambalare în saci din plastic în care, blocul de pământ care conține obiectul e învelit în hârtie umezită cu o soluție cu fungicid.

Dacă obiectul este umed, se recomandă o uscare lentă, la umbră, pentru materialele anorganice (ceramică, piatră, sticlă), însă pentru obiectele umede din materiale organice (piele, lemn, os sau materiale compozite) de cele mai multe ori se recomandă păstrarea lor în stare umedă până la laboratorul de conservare restaurare. Dacă obiectul este uscat, el trebuie păstrat uscat. În ceea ce privește obiectele arheologice din metal, dacă acestea, în momentul decopertării, sunt uscate, se vor păstra în atmosferă cu umiditate scăzută (max. 12 % pentru cele feroase și max. 35% pentru cele neferoase), iar dacă sunt umede (sau provenind din mediul acvatic) vor fi păstrate, până la laboratorul de restaurare, în mediu lichid (apă deionizată pentru metalele neferoase și în apă deionizată cu pH-ul adus până la 8 pentru cele feroase)¹⁶.

¹⁵ J.M. Cronyn, *Elements of Archaeological Conservation* (1st ed.) (London: Taylor & Francis Group, 1990), 43-56.

¹⁶ Muros Vanessa, „Caring for Artifacts From the Field to the Lab: Packing and Storage of Archaeological Collections”, Conference: *Society for California Archaeology*, Annual Meeting (DOI: [10.13140/RG.2.1.1421.4483](https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1421.4483), 2011).

Pentru materialele compozite, deciziile se iau în funcție de starea de conservare a celui mai sensibil material din componența ansamblului (de obicei cel organic). Oricum, regula de a se păstra la întuneric și la o temperatură cât mai scăzută rămâne valabilă și în aceste situații.

Prevenirea atacului biologic, combaterea florei microbiene, a fungilor se va face cu soluții bactericide, insecticide, fungicide, prin metode de aplicare diverse: pulverizare, impregnare, imersie, badijonare sau stropire, în funcție de caz și de posibilități. Produsele folosite nu trebuie să reacționeze cu materialele din care sunt realizate artefactele arheologice, nu vor fi toxice, inflamabile sau volatile, pentru a nu afecta sănătatea celui care lucrează cu ele¹⁷.

Dacă se detectează un atac activ de mucegai pe un obiect, trebuie să se ia următoarele măsuri: refrigerarea obiectului sau a colecției, pentru a încetini infestarea; izolarea rapidă a obiectului contaminat de obiectele sănătoase; tratarea obiectului așa încât să se stopeze atacul biologic; reducerea umidității relative a mediului de depozitare; elaborarea unui program de prevenire pentru a evita reapariția problemei¹⁸.

Materialele textile descoperite în săpături sunt deosebit de fragilizate¹⁹. În momentul decopertării, situația devine critică. Din cauza greutatei apei, textilele arheologice se pot rupe, mai ales dacă acestea au fost pliate și ulterior depliate în aer liber. Fibrele textile slăbite vor fi mai protejate dacă deplierea se face sub apă, probabilitatea fragmentării fiind mult mai mică. În timpul îngropării substanțele abrazive, cum ar fi nămolul sau nisipul, pot migra în structura materialului textil²⁰. Pe măsură ce materialul textil este manipulat sau curățat, aceste materiale abrazive interne pot provoca deteriorarea fibrelor și fragmentarea materialului textil. De asemenea, umiditatea ridicată favorizează declanșarea atacului biologic, bacterian și fungic. Aceste microorganisme pot păta sau distruge com-

¹⁷ J.M. Cronyn, *Elements of Archaeological Conservation* (1st ed.), 84-85.

¹⁸ C. Pedeli, Stefano Pulga, *Conservation practices on archaeological excavations : Principles and Methods* / Getty, 153.

¹⁹ A.Várfalvi, „Posibilitățile de studiu și de conservare ale textilelor arheologice”, *ISIS, Revista restauratorilor maghiari din Transilvania*, 2003, 121-24, http://www.epa.hu/00400/00402/00013/pdf/EPA00402_ISIS_2014_121-129.pdf, (accesat: 19 februarie 2022).

²⁰ J.M. Cronyn, *Elements of Archaeological Conservation* (1st ed.), 242.

Fig. 4. Depozitarea grinzilor de lemn într-un mediu similar celui arheologic²¹

Wooden beams are put into water immediately after excavation

plet un material textil. În plus, materialele textile umede se pot deshidrata necontrolat, apărând tensionări severe și o diminuare semnificativă a proprietăților fizico-mecanice. După tratamentul de dezinfectie aplicat prin pulverizare, depozitarea acestor materiale se va face la întuneric, departe de orice sursă de căldură sau lumină, iar umiditatea va fi monitorizată cu atenție.

Obiectele din lemn vor fi tratate cu substanțe insecticide/fungicide, apoi depozitarea lor se va face la întuneric, departe de orice sursă de căldură sau lumină. Se va încerca menținerea condițiilor de microclimat pe care le-au avut în mediul arheologic (sol sau mediu acvatic). Lemnul descoperit în medii umede trebuie dus cât mai repede unui conservator, însă imediat după excavare trebuie păstrat umed, la rece, la întuneric și ambalat în folie de plastic pentru a nu pierde din umiditate. Lemnul provenit din mediul acvatic se va păstra chiar imersat în apă deionizată sau în apă distilată cu adaos de clorură de sodiu pentru a fi similar mediului marin.

Pielea arheologică necesită o atenție deosebită, mai ales atunci când face parte dintr-un ansamblu de mai multe materiale. În mod ideal, curățarea și conservarea artefactelor ar trebui să fie efectuate imediat, însă locul săpăturii nu constituie un mediu potrivit pentru aceste procese. Scoaterea la suprafață, documentarea, transportul în laboratorul de restaurare, depozitarea precum și conservarea artefactelor din piele, frecvent găsite în cantități mari, nu este o sarcină ușor de rezolvat. În cazul în care artefactul este foarte degradat se recomandă să fie scos împreună cu bucata de pământ care îl încon-

²¹ <https://intarch.ac.uk/journal/issue49/10/1.html> (accesat: 22.02.2022).

joară, susținută de o placă rigidă, rezistentă la apă. Aceasta este cea mai bună cale și pentru menținerea împreună a obiectelor cusute din mai multe bucăți. O metodă mai veche consta în impregnarea obiectelor arheologice foarte fragile înainte de scoatere la suprafață cu substanțe sintetice, soluția cea mai des folosită fiind Paraloid B 72. În prezent, se recomandă susținerea fizică, ambalarea adecvată după izolare, respectiv manipularea cu precauție a fragmentelor²². Artefactele sau fragmentele din piele se împachetează în pungi de plastic perforate, cu o căptușeală cu pH neutru. Depozitarea se face la întuneric, într-un mediu uscat. În cazul obiectelor compozite trebuie să fie luată în considerare și sensibilitatea celorlalte materiale (metal, textil, lemn), condițiile de depozitare fiind stabilite de cerințele celui mai sensibil material.

Obiecte confecționate din os pot fi curățate la locul descoperirii, cu apă caldă și o perie moale. În cazul în care osul prezintă o fragilitate ridicată, curățarea nu va mai avea loc. În cazul descoperirii de rămășițe umane, oasele vor fi, de asemenea, curățate cu apă caldă și o perie moale. Nu se vor împacheta rămășițele a diferiți indivizi în aceeași pungă sau aceeași cutie, aceasta se va face separat. Depozitarea se face la rece și întuneric.

Obiectele din piatră care prezintă suprafețe deteriorate, fragilizate sau decorate nu vor fi curățate la locul descoperirii. Pentru a înlătura excesul de murdărie/sol de pe obiecte se va folosi o perie/pensulă uscată. Obiectele se ambalează în pungi perforate din plastic.

Artefactele sau fragmentele de ceramică și sticlă pot fi curățate la locul descoperirii cu apă caldă și o perie/pensula moale (exceptând cele care prezintă fragilizări).

Obiectele curățate se vor lăsa la uscat, la loc ferit de lumina și căldură. Obiectele se ambalează (după ce se usucă complet) în pungi perforate de plastic sau în cutii din plastic cu spumă poliuretanică.

În cazul obiectelor din metal, nu se va încerca înlăturarea urmelor de coroziune sau a depozitelor de murdărie mult prea aderente. Aceste depozite ar putea ține obiectul intact, iar în momentul înlăturării/curățării lor starea de conservare a artefactului poate fi afectată. Se va evita orice operațiune de abraziune a monedelor. Obiectele din metal trebuie

²² M.K. Bendefy, *Salvarea și posibilitățile de conservare ale obiectelor arheologice din piele*, 113. http://www.epa.hu/00400/00402/00013/pdf/EPA00402_ISIS_2014_113-120.pdf (accesat: 21 februarie, 2022).

Fig. 5. Îndepărtarea solului cu o spatulă de lemn și curățirea cu un burete sintetic²³
Soil removal with a wooden spatula and cleaning with a synthetic sponge

depozitate imediat după excavare. Obiectele din fier vor fi ținute într-un mediu cu o U.R. de 12%, iar obiectele din alte metale la o U.R. de 35%.

Obiectele se ambalează în pungi de plastic, perforate, în interiorul cărora va fi adăugat silica gel deshidratat pentru menținerea umidității în parametri normali. Ambalarea se va face cu grijă, în funcție de dimensiunile artefactelor, de starea lor de conservare, de cerințele impuse de particularitățile structurale. Se recomandă minimizarea manipularilor necesare îndepărtării solului aderent, a documentării și a fotografierii artefactului înainte de a-l împacheta. Obiectele din materiale diferite se ambalează separat.

Artefactele care au fost ridicate cu un suport rigid trebuie ambalate împreună cu suportul respectiv. Artefactele compozite pot avea probleme complexe care fac dificilă alegerea depozitării corecte. În asemenea situații, ambalarea se face ținând cont de cel mai fragil dintre materialele componente ale artefactului. Pungile din polietilenă auto-sigilabile sau cutiile din policarbonat sunt potrivite pentru depozitarea artefactelor de mici dimensiuni. Cutiile de polietilenă etanșe pot fi, de asemenea, folosite, în special pentru depozitarea artefactelor care necesită condiții speciale de mediu.

Este necesară o amortizare adecvată între obiecte pentru a preveni abraziunea sau orice alt contact fizic între suprafețele acestora atunci când se face transportul. Materialul în care vor fi ambalate piesele trebuie să fie neutru din punct de vedere chimic, compatibil cu obiectul pe care-l protejează împotriva șocurilor, a trepidațiilor. Toate pungile/cutiile care conțin artefacte trebuie să fie clar etichetate.

Fig. 6 Artefacte din fier împachetate și depozitate într-o cutie din plastic (închisă ermetic), cu silica gel și cu un indicator de umiditate²⁴

Preventive conservation of metal artefacts by creating the ideal micro-climate with stable temperature and humidity

Obiectele vor fi numerotate, iar lista lor va fi lipită pe capacul lăzii/cutiei. Starea artefactelor trebuie verificată în mod regulat, în special în cazul artefactelor care necesită condiții speciale de mediu, cum ar fi metalele, pielea, textilele și artefactele umede. Transportul pieselor spre muzeu va fi însoțit de conservator. Conservarea artefactelor trebuie efectuată numai de către un conservator acreditat.

Metode și tehnici de analiză a artefactelor arheologice

Stabilirea unui diagnostic corect și alegerea celei mai bune metode de conservare/restaurare este condiționată de etapa de investigare științifică a artefactelor arheologice. Prin aceste investigații se identifică natura materialelor componente, tehnica de confecționare a artefactului respectiv, se poate aprecia natura și amploarea degradărilor și se poate

²³ Pedeli Corrado, Stefano Pulga, *Conservation practices on archaeological excavations: Principles and Methods*, 37.

²⁴ <https://intarch.ac.uk/journal/issue49/10/1.html> (accesat: 22.02.2022).

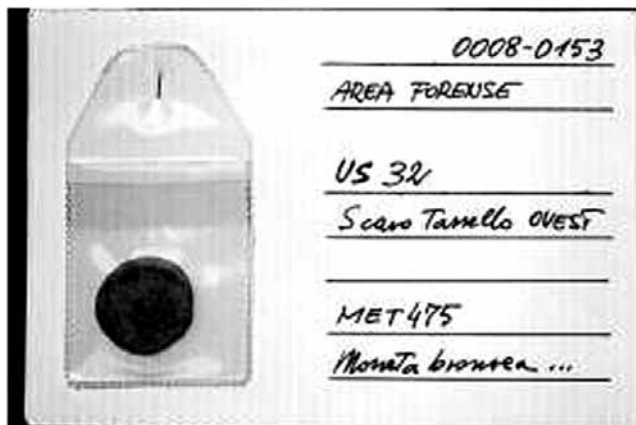

Fig. 7. Ambalarea unei monede necurățate într-o folie de polietilenă, montată pe un carton²⁵

An example of an uncleaned metal coin packed in a polyethylene bag that is affixed to a sheet of corrugated polypropylene board

stabili, cu riscuri minime, cea mai bună metodă de conservare și restaurare.

Examinarea vizuală cu ajutorul unei lupe, a unui microscop optic sau digital este primordială analizei obiectelor pe bază de materiale organice și anorganice, deoarece ochiul uman are o capacitate de distingere redusă. Atunci când puterea de mărire a microscopului optic nu este îndeajuns de puternică, acesta poate fi conectat la o aparatură foto digitală²⁶. Aceasta permite observatorului să descopere detalii care nu ar putea fi vizibile, atât de ușor, cu ochiul liber, de exemplu, existența unei cusături din straturile de piele, identificarea diferitelor părți ale obiectelor compuse etc. În momentul descoperirii, obiectele de natură organică, precum cele din lemn, piele și textile, sunt greu de deosebit. Chiar și după conservare, toate par să aibă o culoare uniformă, maronie, ceea ce înseamnă că detalii precum urme de scris, ornamente color nu sunt vizibile cu ochiul liber. În aceste situații fotografierea cu un filtru infraroșu sau examinarea la lumina ultravioletă poate evidenția detalii și diferite reziduuri.

O metodă mai specializată de investigație este microscopia electronică (SEM), cu o rezoluție superioară celei avute de microscopia optică²⁷. În examinarea obiectelor arheologice, tehnicile NDE-de examinare nedistructivă constituie prima variantă, atunci când prelevarea de probe nu este permi-

Fig. 8. Depozitarea temporară a monedelor într-un recipient mai mare⁴

Temporary archival storage of uncleaned coins in a larger container

să. Printre aceste tehnici se număra radiografia cu raze X²⁸, foarte utilă în analiza artefactelor extrase în bloc, deoarece se poate observa prezența obiectelor în ansamblu, precum și conexiunile dintre ele. Radiografia cu raze X este utilizată pentru a se analiza: forma, metoda de alcătuire și tehnologia de obținere a obiectelor metalice; analiza materialelor compuse (de exemplu, nituri metalice înserate în os/piepteni din coarne de cerb, mânere din materiale organice atașate de cuțite din fier), studiul articulațiilor de tâmplărie utilizate în construcții de lemn, în analiza sticlei pictate etc. Radiografia cu raze X, convențională, nu poate determina însă natura precisă a materialelor examinate. Pentru identificări mai detaliate sunt necesare alte investigații științifice.²⁹

Analizele prin spectroscopie în infraroșu (FT-IR/ATR), spectroscopie UV-VIS-NIR, fluorescență moleculară (FP), permit evaluarea modului și a gradului de distrucție a artefactelor arheologice din piele, lemn, fibre textile³⁰. Pentru materialele anorganice (ghips, pigmenți minerali, argile etc.) se utilizează, cu succes, spectroscopia FT-ATR. Pentru studierea obiectelor arheologice din metal, metodele de analiză cele mai utilizate sunt fluorescența de raze X (XRF) și difracția de raze X (XRD). Am-

²⁵ Pedeli Corrado, Stefano Pulga, *Conservation practices on archaeological excavations: Principles and Methods*, 103.

²⁶ Ghe. Niculescu, Ana M. Vlad, *Metode de analiză în artă și arheologie* (Iași: Editura Performatica, 2013), 9.

²⁷ Ghe. Niculescu, Ana M. Vlad, *Metode de analiză în artă și arheologie*, 71.

²⁸ Ghe. Niculescu, A.M. Vlad, *Metode de analiză în artă și arheologie* (Iași: Performatica, 2013), 27.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ M. Giurgincă, V. Plavan, L. Miu, „Investigarea prin spectroscopie moleculară a unor componente dintr-un sit arheologic din Bakchisarai (Crimeea)”, în: *Restitutio* (București: Muzeul Național al satului D.Gusti, 2015), 110-15.

bele sunt tehnici nedistructive sau cvasinedistructive și permit obținerea de informații complementare: XRF este utilă în determinarea cantitativă și calitativă a elementelor din probe, iar XRD permite identificarea compușilor cu structură cristalină (produși de coroziune, minerale argiloase, pigmenți anorganici)³¹.

Tomodensitometria (TMD), tehnică medicală, este utilizată în prezent, cu succes, pentru analiza artefactelor arheologice, mai ales a celor excavate în bloc³². Tomografia computerizată cu raze X (CT) este o tehnică de examinare imagistică nedistructivă larg răspândită în zilele noastre, fiind folosită cu succes în diverse domenii de activitate precum medicină, control nedistructiv industrial, știința materialelor sau arheometrie. În comparație cu tehnica radiografiei în urma căreia se generează imagini bidimensionale – proiecții în plan, avantajul tomografiei computerizate este acela că poate furniza zeci, sute sau chiar mii de felii/imagini ale corpului de studiat, imagini care pot fi vizualizate individual/serial, conducând la o înțelegere aprofundată a structurii tridimensionale a obiectului supus investigației. Microtomografia cu raze X (microCT) este o tehnică de analiză neinvazivă și rapidă, utilizată în vederea identificării structurilor și texturii artefactelor arheologice metalice aflate sub incrustații. Prin utilizarea acestei tehnici a fost posibilă evaluarea structurii artefactelor, precum și cuantificarea pierderii de material, cauzată de coroziune³³.

Concluzii

Conservarea preventivă a descoperirilor arheologice este o acțiune deosebit de importantă, dată fiind valoarea acestora pentru cunoașterea și înțelegerea trecutului. Activitatea de conservare preventivă este parte integrantă a săpăturilor arheologice și a studiilor ulterioare asupra obiectelor descoperite și este necesar a se lucra cu echipe multidisciplinare. Salvarea artefactului arheologic se poate realiza doar prin buna cooperare a arheologului care a realizat săpătura, a conservatorului, a investigatorului, a restauratorului atestat pe tipul de artefact, a muzeografului etc. Eficacitatea măsurilor de conservare la fața locului este condiționată, așadar, de colaborarea continuă între diverși specialiști precum și de prezența conservatorului pe șantierul arheologic. Tot ceea ce se face sau nu în momentul descoperirii obiectelor arheologice este decisiv pentru supraviețuirea acestora și contează chiar mai mult decât tratamentele sistematice succesive care se fac ulterior în laboratoarele de restaurare.

³¹ Ghe. Niculescu, A.M. Vlad, „Investigarea metalelor arheologice cu ajutorul radiațiilor X (XRF, XRD)”, *Buletinul Centrului de restaurare și conservare Iași* (Iași: Ed. Palatul Culturii, 2018), 101-7.

³² G. Treyvaud, P. Francus et M. Des Roches, „La tomodensitométrie en archéologie”, în *Les nouvelles de l'archéologie*, 159 (2020), 68-74.

³³ A.S. Machado, A.S.S. Silva, G.N. Campos, C.S. Gomes, D.F. Oliveira, R.T. Lopes, „Analysis of metallic archaeological artifacts by x-ray computed microtomography technique”, *Applied Radiation and Isotopes*, Volume 151 (2019), 274-79 (<https://doi.org/10.1016/j.apradiso.2019.06.016>, 2019; <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0969804319302076>).

NOTE PE MARGINEA MORMÂNTULUI CU INELE DE BUCLĂ DE LA BUTUCENI

Octavian Munteanu,
Vasile Iarmulschi

Abstract

The subject we are bringing back into a discussion will focus on the relatively recent discoveries in the west of the Butuceni promontory, which, in turn, are circumscribed to the older research of a medieval cemetery in this microzone. We will refer to the discovery in 2018 resulting from the torrential summer rains, which brought to light a precariously preserved skeleton, deposited lying on its back, with the skull oriented in the NNW direction. Unlike the medieval tombs that were previously investigated in the immediate vicinity, the discovery contained an interesting funerary inventory, consisting of 11 loop rings, which I estimated at the time to be made of bronze. The evaluation of the raw material in the initial phase of the research was done only subjectively, based on visual analysis, but in the meantime, the analysis of the chemical composition of the pieces succeeded, obtaining an objective picture, but different from what was initially thought. To these data are added the results of the radiocarbon analyses, which confirm the chronological milestones we established based on the typological method, but which, taken together with other information, could provide working hypotheses that could narrow these data.

Keywords: loop rings, Butuceni, Middle Ages, chronology, typology.

Introducere

Subiectul pe care îl readucem în discuție va avea în vizor relativ recente descoperiri din vestul promontoriului Butuceni¹, care, la rândul lor, se circumscriu cercetărilor mai vechi ale unei necropole medievale din această microzonă (Fig. 1/1).

1 Octavian Munteanu, Angela Simalcsik, „Un complex funerar din epoca medievală cu depuneri de inele de tâmplă descoperit la Butuceni, Orhei (preliminari)”, în: *Tyragetia* SN, Vol. XIII [XXVIII] nr. 1, 2019, 439-466; Octavian Munteanu, Angela Simalcsik, Nicolai Batog, Valeriu Prohnițchi, „Un complex funerar din epoca fierului descoperit pe promontoriul Butuceni, r-1 Orhei”, în: Vlad Vornic (ed.) *Cercetări arheologice în Republica Moldova. Campania 2018* (Chișinău: 2019), 58-60.

După descoperirile realizate încă în secolul XX, în anul 2017 au fost identificate trei înhumări fără inventar care se raportează la perioada medievală², iar în anul 2018 ploile torențiale de vară au făcut să mai apară o descoperire care a ieșit din tiparul așteptărilor (Fig. 1/2). Cercetările de salvare întreprinse în spațiul din vârful promontoriului Butuceni au adus la lumina zilei un schelet conservat precar, depus în poziție întinsă pe spate, având craniul orientat pe direcția NNV, întors spre stânga (Fig. 3/1)³. Scheletul era parțial reprezentat, starea de conservare fiind satisfăcătoare în segmentul post-cranian și precară în cel cranian. Osemintele provin de la un individ de sex feminin cu vârsta biologică în momentul decesului cuprinsă în intervalul 25-30 de ani (adult tânăr sau *adultus*). Statura scheletică, calculată după lungimea femurului, este de 166 cm, iar după cea a tibiei, de 175 cm, valori care se încadrează fie la limita superioară a categoriei feminine mari, fie la cea inferioară a categoriei feminine foarte mari⁴. Spre deosebire de mormintele medievale ce au fost cercetate anterior în imediata apropiere, noua descoperire conținea un interesant inventar funerar, constituit din 11 piese, pe care le-

² Vlad Vornic, Sergiu Matveev, Octavian Munteanu, Sergiu Tabuncic, „Săpăturile arheologice de salvare de la Orheiul Vechi din anul 2017”, în: Vl. Vornic (ed.), *Cercetări arheologice în Republica Moldova. Campania 2017* (Chișinău: 2018), 81-83.

³ De menționat, că printre mormintele de inhumație în care s-au depistat inele de tâmplă asemănătoare celor descoperite la Butuceni, au fost documentate suficiente cazuri de deviere a orientării scheletului de la axa EV. Spre exemplu, în preajma satului Bakota, mai multe morminte similare au avut orientarea pe azimutul de circa 27 de grade NV (Нечитайло Павло, Долженко Юрій, Старенький Ігор, Болтанюк Петро, Горбняк Тарас, „Поховання другої половини XII - першої половини XIII століття поблизу Бакотського печерного монастиря”, în: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 22, 2018, 258-261; О. Баженов, В. Мегей, „Про перспективи дослідження Бакотського печерного монастиря. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*”, în: т. 1 *Кам'янець-Подільський* (2011), 210-214.

⁴ Munteanu, Simalcsik, „Un complex funerar...”, 443-444.

Fig. 1. 1 – Amplasarea sitului Butuceni; 2 – localizarea descoperirii funerare de pe promontoriul Butuceni (după Munteanu, Simalcsik 2019)

am apreciat atunci a fi realizate din bronz⁵. Evaluarea materiei prime în faza inițială a cercetării s-a făcut doar în mod subiectiv, în baza analizei vizuale, însă, între timp, s-a reușit analiza metalografică a pieselor, obținându-se o imagine obiectivă, dar diferită de ceea ce s-a crezut inițial. La aceste date se adaugă rezultatele analizelor radiocarbon, dar și observațiile asupra câtorva piese inedite, descoperite accidental în zona cimitirului. Luate împreună, noile date documentate vin să completeze informațiile deținute despre acest sit și să faciliteze receptarea evoluției comunităților umane stabilite în microzona satului Butuceni în perioada medievală. Ne propunem, în rândurile de mai jos, să schițăm câteva note asupra rezultatelor celor două tipuri de analize pe care le-am reușit, prezentarea pieselor inedite urmând să constituie un subiect separat de cercetare.

Artefactele descoperite și tipologia lor

Vom începe cu reactualizarea descoperirilor din anul 2018⁶, amintind că artefactele ce au văzut lumina zilei erau de dimensiuni mici, fiind desemnate în literatura de specialitate ca inele de buclă, cercei de buclă, spirale de buclă sau ace de păr (Fig. 2)⁷. Două piese, prinse între ele, au fost descoperite în zona temporală de pe partea dreaptă (Fig. 4/A; 2/1, 2), iar alte nouă piese (dintre care opt erau prinse între ele formând patru perechi, plus o piesă

singulară) au fost descoperite în zona temporală de pe partea stângă (Fig. 4/B-F; 2/3-11). Toate piesele descoperite sunt lucrate dintr-un fir cu secțiunea circulară, a cărui grosime variază între 1,5 și 2 mm. În funcție de modul de realizare a artefactului, au fost delimitate două tipuri⁸. *Tipul I* (Fig. 5/1) reprezintă o piesă lucrată dintr-un fir cu secțiunea circulară, care este răsucit în formă de spirală, având o spiră și jumătate, astfel încât capetele libere și neprelucrate ale piesei sunt poziționate perfect unul în fața celuilalt. Grosimea firului este de 2 mm, iar diametrul piesei pe exterior este de 26 mm. A fost descoperit un singur exemplar de acest tip. *Tipul II* (Fig. 5/2-6) este reprezentat de artefacte, care, de asemenea, sunt lucrate dintr-un fir cu secțiunea circulară, a cărui grosime variază între 1,5 și 2 mm. Firul este îndoit neproportional lungimii, formând o buclă, după care, fiecare dintre terminațiile firului sunt răsucite pe spirală în două direcții opuse, capetele rămânând libere. Partea mai lungă a firului formează o spiră și jumătate, iar cealaltă este întoarsă doar pe jumătate, astfel încât capetele sunt poziționate perfect unul în fața celuilalt, exact ca în cazul tipului I. În acest fel, am putea califica acest tip de piesă ca fiind bispiralată. Diametrul pieselor descoperite variază de la 22 mm la 25 mm. În funcție de modul în care se prezintă capetele pieselor, putem deosebi trei variante ale acestui tip (și unele subvariante)⁹ – *varianta II.A* – Fig. 2/11; 5/2; *varianta II.B* – Fig. 2/3, 5, 6; 5/3, 4; *varianta II.C* – Fig. 2/2, 4, 7; 5/5, 6, 9).

⁵ *Ibidem*, 440.

⁶ *Ibidem*, 440-443.

⁷ Nici în limbile de circulație europeană nu există un singur termen pentru astfel de piese: Schleifenringe, Noppenringe, Lockenringe – pentru germană; double pins, hair-ring, temple rings – pentru limba engleză etc.

⁸ Munteanu, Simalcsik, „Un complex funerar...”, 440.

⁹ *Ibidem*, 440-442, fig. 2.

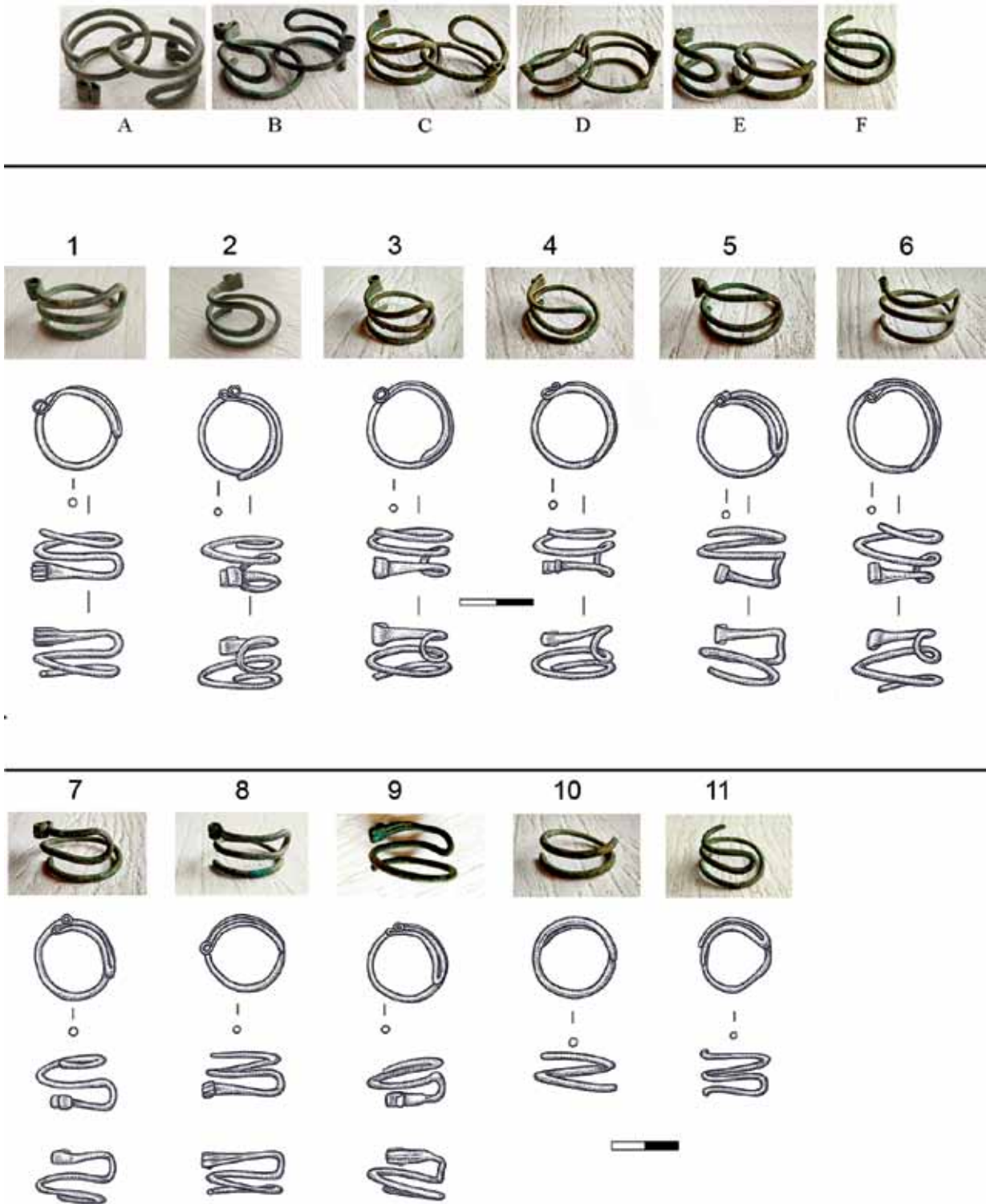

Fig. 2. Butuceni 2018. 1 – Perechile de inele de buclă descoperite pe promontoriul Butuceni:
 A – descoperite pe partea dreaptă a craniului; B-F – descoperit pe partea stângă a craniului (foto).
 Desen și fotografie pentru fiecare inel: 1, 2 – A; 3, 4-B; 5, 6-C; 7, 8-D; 9, 10-E; 11 – F
 (după Munteanu, Simalcsik 2019)

1

2

Fig. 3. 1 – privire din sud-est asupra descoperirii funerare; 2 – craniul și locația inelelor de buclă în zona temporală de stângă la momentul descoperirii (după Munteanu, Simalcsik 2019).

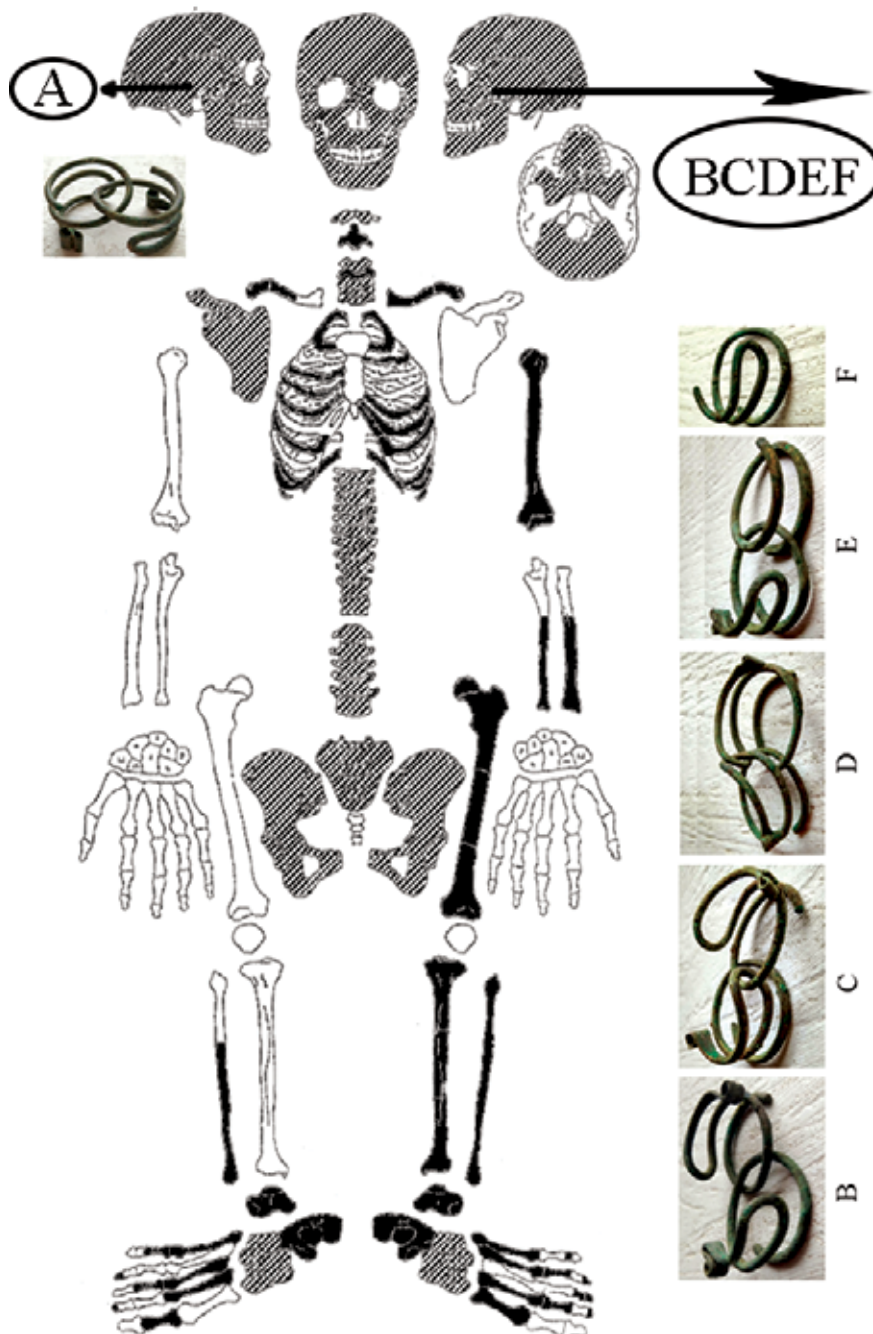

Fig. 4. Gradul de reprezentare a scheletului (alb – element absent, negru – element prezent, hașurat – prezent parțial) și amplasarea podoabelor (după Munteanu, Simalcsik 2019).

Repere cronologice

Tipul respectiv de artefacte este mai rar întâlnit, fiind specific doar unor spații restrânse și unor segmente cronologice înguste, de aceea analiza incipientă a mormântului respectiv¹⁰ s-a axat, în primul rând, pe delimitarea arealului de răspândire a pieselor similare înmormântării de la Butuceni și pe stabilirea cadrului cronologic în care acestea au fost utilizate. Totodată s-a insistat pe analiza antropologică, pe stabilirea fenomenului cultural căruia aparține complexul funerar, dar și asupra semnificației pe care le-au avut piesele descoperite. Vom atenționa asupra observațiilor care constată că răspândirea înmormântărilor cu inele de tâmplă similare celor de la Butuceni sunt concentrate în siturile medievale din regiuni relativ bine delimitate, precum zona Cernăuților¹¹, regiunea Ternopol¹² și zona de silvostepă a bazinului râului Pripjat¹³ (Fig. 7). Analogiile pe care am reușit să le documentăm până în acest moment au fost descoperite în patru tipuri de contexte arheologice atribuite Evului Mediu: în situri funerare¹⁴ (așa cum este cazul la Butuceni), în situri de habitat¹⁵, în situri de

cult¹⁶ și în depozite/tezaure¹⁷. Cele mai sugestive situații cu relevanță cronologică le putem desprinde din complexele tezaurelor, care au fost găsite în procesul de excavare sistematică ale unor așezări fortificate din teritoriile Bolohovinenilor. Cea mai mare parte ale acestora au fost găsite în depozitele din incintele fortificate de la Bolochiv, Gubin, Bozhsk, Tilizheneț și Șepetivka, care au o bună evidență stratigrafică, astfel încât cronologia lor este relativ bine fixată¹⁸. În mod deosebit impresionează situația constatată în cadrul fortificației de la Șepetivka. Datele disponibile pentru încadrarea cronologică a sitului îl ancorează în segmentul cuprins între a doua jumătate a secolului al XII-lea – prima jumătate a secolului XIII-lea¹⁹. Suficient de bune sunt reperele cronologice și pentru fortificația Gubin. Printre materialele descoperite menționăm vestigiile care demonstrează că centrul fortificat Gubin a fost fondat nu mai devreme de sfârșitul secolului al XII-lea²⁰, iar viața centrului fortificat s-a întrerupt la mijlocul secolului al XIII-lea ca urmare a unui asediu. În acest sens, avem și informații scrise care menționează distrugerea fortificației Gubin în anul 1241: campania lui Daniil de Halici contra conducătorilor Bolohoveni²¹. Cam aceeași situație cronologică este documentată în baza descoperirilor din depozitul de la Telizhenți – secolele XII-XIII²². Alte date concludente vin să fie demonstrate de un șir de alte cercetări din zonă²³. Cronologia mormintelor în care s-au descoperit inele de tâmplă similare celor de la Butuceni nu contravine datelor din fortificații. Astfel, în baza pieselor de argint și a ceramicii, necropola de

¹⁰ Munteanu, Simalcsik, „Un complex funerar...”

¹¹ А. Вamuш, „Скроневі кільця в середньовічних старожитностях буковини”, în: *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія, вип. 2, ч. 1 (Тернопіль: 2015), рис. 1/15, 16 Сергій Володимирович Пивоваров, Альона Анатоліївна Вamuш, „Скроневі кільця в середньовічних старожитностях Буковини”, în: *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, т. 1 (Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2011), 75; Возний І.П., *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.* (Чернівці, 1998), 168, рис. 1/1, 2.

¹² М.О. Ягодинська, „Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області)”. *Археологія і давня історія України: зб. наук. пр.*, Вип. 2, Київ, 2010, рис. 7/5, 6, 9-1, 2.

¹³ Владимир Кириллович Гончаров, *Райковецьке городище* (Київ: Изд-во Акад.наук Укр. ССР, 1950), 111.

¹⁴ Валентин Васильевич Седов, *Восточные славяне в VI-XIII в.* (Москва: Наука, 1982), таб. XXX/4, 5, XXXI/44-48; Нечитайло и др., „Поховання другої...”, 258-261; Баженов, Мегей „Про перспективи дослідження...”, 210-214; Маярчак С.П., *Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністрів'я* (Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006), рис. 38/5-12, 39/1-11, 16; Іон С. Винокур, Павло А. Горішній, *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя* (Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994), 332-333.

¹⁵ О.В. Бондарець, „Обереги з городища Князя Гора: (колекція НМІУ)”, în: *Наукові записки НАУКМА*, т. 2 (Київ, 1997), 100, рис. VI/28-31; Іон С. Винокур, Олексій І. Журко, Валерій П. Мегей, Василь І. Якубовсь-

кий, „Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля”. *Вип. I. За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 років. До 800-річчя Губина* (Київ-Кам'янець-Подільський-Хмельницький-Старокостянтинів: 2004), рис. 92/1-6; Б.А. Прищепа, Ю.М. Никольченко, „Літописний Дорогобуж у період. Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X- XIII століттях”, în: *До історії населення Західної Волині в X-XIII ст.*, Рівне: Держ. ред-видав. п-во, 1996, рис. 28/5; 34/1-14; 35/1-15; 71/1-5.

¹⁶ И.П. Русанова, Б.А. Тимошук, *Языческие святилища древних славян* (Москва: Ладога-100, 1993), рис. 31/16, 17, 50/9, 54/14, 15, 56/1-3.

¹⁷ В.І. Якубовський, *Скарби Болохівської землі* (Кам'янець-Подільський: Наукове видання, 2003), рис. 47/6, 61/8-18; Винокур и др. „Літописний Губин...”, рис. 98/10-16.

¹⁸ *Ibidem*, 448-452.

¹⁹ Якубовський, *Скарби Болохівської землі*, 135.

²⁰ *Ibidem*, 98-101, рис. 59.

²¹ *Літопис Руський*, 399.

²² Якубовський, *Скарби Болохівської землі*, 72.

²³ Munteanu, Simalcsik, „Un complex funerar...”, 454-456.

la Bakota, Skeliki, a fost datată cu perioada secolelor XII-XIII²⁴, de altfel, ca un șir întreg de alte descoperiri. Ar mai fi de adăugat, în acest context, observațiile făcute de către Majarchak asupra evoluției tipurilor de rituri și ritualuri funerare în teritoriile din stânga Nistrului Mijlociu, conform cărora apariția înmormântărilor în necropole plane fără lespezi de piatră ar reprezenta caracteristici pentru începutul secolului al XIII-lea²⁵ (Маярчак, 2008, 36).

Analiza radiocarbon

După cum am văzut, analiza tipologică a pieselor a fost de natură să ofere, prin analogie, suficiente repere cronologice. Totodată, deținerea unor informații suplimentare care pot fi corelate cu cele deja disponibile oricând reprezintă un avantaj pentru precizarea sau nuanțarea acestora. Din aceste motive am decis să utilizăm și metoda radiocarbon: pentru a încerca o mai exactă ancorare în timp a vestigiilor descoperite. Pentru analiza C14 am transmis la Laboratorul Radiocarbon al Universității *Adam Mickiewicz* din Poznan un eșantion din scheletul descoperit pentru a fi supus analizelor radiocarbon (3.1%N, 9.5%C, 7%coll). Acestea au fost analizate de către Prof. dr. hab. Tomasz Goslar, iar rezultatele au oferit vârsta de 865,30 ani (Fig. 8). Rezultatele de calibrare, care a fost realizată cu software-ul OxCal, au indicat intervale de vârstă calendaristică, în care vârstele adevărate ale eșantioanelor cuprind probabilitatea de cca. 68% și cca. 95% (Fig. 8). Observăm din datele calibrate că intervalul cuprins între sfârșitul primei jumătăți a secolului XII și prima jumătate a secolului XIII este practic identic aceluia interval de timp pe care l-am determinat în baza metodei tipologice. Deși este importantă această confirmare a cronologiei prin utilizarea metodelor fizico-chimice, totuși, nu a fost posibilă îngustarea segmentului cronologic pentru descoperirea de la Butuceni.

Analiza componenței chimice a metalului

Dincolo de probele susmenționate, au fost realizate analizele pentru stabilirea componenței chimice a inelelor de buclă. Acestea au fost realizate în cadrul Institutului de Fizică a Academiei de Științe a Moldovei, de către Lazăr Dermejni²⁶. Din totalul de

11 piese descoperite au fost examinate 9 exemplare, celelalte 2 rămânând a fi expuse în vitrina greu accesibilă a Muzeului Rezervației Orheiul Vechi (Fig. 9-11). Compoziția chimică a probelor prezentate a fost măsurată prin spectrografie cu fluorescență cu raze X (XRF) pe un dispozitiv X-Calibur fabricat de Xenometrix. Măsurătorile au fost efectuate la o putere de 50 mW aplicată tubului cu raze X. Spectrele au fost analizate prin metoda parametrilor fundamentali. Toate valorile din compoziție sunt prezentate în fracții procentuale. Deoarece probele au fost acoperite cu un strat de oxizi, compoziția inițială poate diferi de cea prezentată. Motivul este determinat de modificarea raporturilor elementelor de aliaj din stratul oxidat, dar și de contaminarea stratului oxidat cu elemente din mediu. Precizia analizei este în directă dependență de grosimea stratului de acoperire cu oxid și de compoziția substratului de acoperire (materialul de bază al probei). În general, dacă substratul diferă de stratul de acoperire, atunci compoziția acoperirii și a substratului este analizată separat. În cazul nostru, elementele de acoperire și substratul nu au fost delimitate, respectiv grosimea acoperirii este necunoscută și, prin urmare, datele prezentate sunt unele preliminare. Pentru o determinare mai precisă a compoziției chimice a probelor este necesară efectuarea măsurărilor suplimentare. Până atunci, însă, am decis să operăm cu datele disponibile, în special având în vedere condițiile identice de conservare. Surpriza cea mare a fost atunci când doar 3 piese din cele 9 aveau componența bronzului propriu-zis – toate făcând parte din garnitura descoperită în zona temporală de stânga. Două dintre ele au compoziția chimică asemănătoare. Este vorba de piesa inclusă în tipul I²⁷ (Fig. 2/10; 5/1) și una dintre piesele de tipul II, varianta II.B²⁸ (Fig. 2/3; 5/3). Ambele exemplare au fost produse dintr-un aliaj de cupru cu staniu (Fig. 10, ex. 3 și Fig. 11, ex. 10), cu o pondere mai mare a cuprului în cazul piesei de tip II.B. – 74,78, în comparație cu doar 69,32 în cazul piesei de tip I. Respectiv, cantitatea de staniu era invers proporțională – 19,63 contra 5,69. În ambele cazuri principalul element de aliere era aluminiul, cu ponderea de 3,91 contra 6,03 în favoarea piesei de tip II.B. Celelalte metale (Pb, As, Fe) erau în proporții similare (Fig. 10, ex. 3 și Fig. 11, ex. 10). La aceste două piese se adaugă una foarte apropiată prin compoziția chimică, fiind vorba de un exemplar care tot e de tip II.B, descoperit

²⁴ П. Нечитайло и др., „Поховання другої половини... 260-264, рис. 6, 19; І.С. Винокур, П.А. Горішній, *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя* (Кам'янець-Подільський, 1994), 333.

²⁵ С.П. Маярчак, „Поховання і розвиток поховально-го обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністр'я”, în: *Археологія*, 2 (2008), 36.

²⁶ Sincere mulțumiri colegului nostru și pe această cale.

²⁷ Munteanu, Simalcsik, „Un complex funerar...”, 440.

²⁸ *Ibidem*.

și el în componența garniturii din zona temporală de stânga (Fig. 10, ex. 5). Totuși, este de remarcat că în cazul celui din urmă avem un conținut mai scăzut de cupru și unul mai ridicat de plumb, la care se adaugă și un procent redus de argint (0,47), ultimul component lipsind cu desăvârșire în cazul pieselor menționate mai sus. Am delimitat această piesă, pentru că toate celelalte inele de tâmplă conțineau argint, doar că în proporții mult mai ridicate. Astfel, 4 exemplare aveau conținutul de Ag cuprins între 30 și 37: exemplarele nr. 1 și nr. 2, atestate în zona temporală din dreapta, respectiv nr. 7 și nr. 9, atestate în zona temporală din stânga (Fig. 9, ex. 1, 2, 7 și Fig. 11, ex. 9). Alte două piese aveau conținutul sporit de Ag – 45.06 (Fig. 11, exemplarul nr. 11) și respectiv – 52.28 (Fig. 10, exemplarul nr. 3), ambele descoperite alături de celelalte în partea stângă. Evident, în cazul ambelor piese cu conținut sporit de argint, cantitatea de cupru este mult mai redusă (vezi tabelele de la figurile sus-menționate). Rezumând, avem un tablou în care piesele descoperite în zona temporală din stânga au un conținut de Ag de până la 35, pe când cele din partea dreaptă reprezintă atât piese din bronz, cât și exemplare în care argintul este atestat în proporții diverse, pornind de la cifre nesemnificative, ajungând la un conținut de peste 50. Pentru a înțelege în ce măsură aceste caracteristici pot fi luate în calcul pentru o analiză mai largă a fenomenului, inclusiv pentru a încerca eventuale îngustări ale reperelor cronologice, va fi necesară extinderea studiului, incluzând și analiza altor artefacte descoperite în microzonă, la care se va reveni în studiile ulterioare.

Considerații finale

Descoperirea la Butuceni a unor piese din aliaje mai ieftine decât cele care au analogii bune în mediul de răspândire tradițional al unor astfel de artefacte (realizate din argint), ne determină să chestionăm perioada de circulație a acestora. După cum am văzut mai sus, atât analiza tipologică a pieselor, cât și cea cu radiocarbon, au oferit același segment cronologic pentru descoperirea de la Butuceni, dar care este destul de larg. Datele obținute erau cuprinse între a doua jumătate a secolului al XII-lea și mijlocul secolului al XIII-lea. Inelele de buclă similare celor de la Butuceni, descoperite în zona Volâniei și Podoliei și care au fost aduse drept exemplu în calitate de analogii, erau realizate din argint. Acestea erau caracteristice în special regiunilor urbane și au fost interpretate, la fel ca și alte tipuri de podoabe realizate din metale prețioase, precum, spre exem-

plu, *kolt*-urile, ca fiind specifice reprezentanților nobilimii feudale urbane²⁹. Specialiștii care studiază fenomenele caracteristice perioadei au atenționat asupra faptului că transpunerea mai multor podoabe în aliaje de staniu-plumb, imitându-le pe cele nobiliare din argint și aur, dar cu decorațiuni mai simple, au început să fie tot mai urmărite în mediul categoriilor mai puțin avute din orașe începând cu secolul al XIII-lea³⁰. Ne întrebăm, în acest context, dacă descoperirea de la Butuceni nu ar reflecta cumva același fenomen. Mai mult, am putea fi tentați să optăm pentru o astfel de ipoteză, având în vedere unele caracteristici antropologice mai speciale ale descoperirii de la Butuceni³¹. Vom reaminti, în acest sens, că osemintele descoperite provin de la un individ de sex feminin, decedat la o vârstă cuprinsă între 25-30 de ani. Trăsăturile osaturii, în general, și cele ale părților neurocraniului și ale mandibulei, în special, alături de statura scheletică mare sau foarte mare, susțin un fond tipologic nordoid gracilizat. Totuși, particularitățile discrete înregistrate de către colega Simalcsik la nivelul mandibulei (*torus mandibularis*) și al dentiției (incisivii de tip „lopățică”) (Fig. 6/1), alături de fosa canină superficială și extensia smalțului pe molarii inferiori (Fig. 6/2), sunt în consonanță cu elemente tipologice mongoloide³². Atestarea unor astfel de elemente la defuncta înhumată la Butuceni ar putea fi de natură să îngusteze optica reperelor cronologice în favoarea unei etape mai târzii. Mai cu seamă, o astfel de abordare devine mai plauzibilă, dacă asociem situația cu caracteristicile fizico-chimice ale podoabelor costumului mortuar. Astfel, materia primă din care au fost realizate podoabele exprimă tendința de extindere a portului nobiliar spre categoriile inferioare prin transpunerea acestora în metal mai ieftin și vin să încline balanța în favoarea ipotezei ce ar sprijini circulația târzie a pieselor, împingând-o, respectiv, către secolul al XIII-lea. Evident, este o supoziție desprinsă din reperele cronologice disponibile astăzi, care, însă, urmează a fi verificată prin antrenarea tuturor materialelor descoperite la Butuceni.

²⁹ Н.Л. Пушкарева, *Женщины Древней Руси* (Москва: Мысль, 1989), 167.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Munteanu, Simalcsik, „Un complex funerar...”, 443-446.

³² R.W. Mann, D.R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic Regional Atlas of Non-Metric Traits and Anatomical Variants in the Human Skeleton* (Illinois, Springfield, Charles C. Thomas, 2016), 46-47; B. Hassett, „Torus mandibularis: etiology and bioarchaeological utility”, în: *Dental Anthropology*, 19, 1 (2006), 1-4.

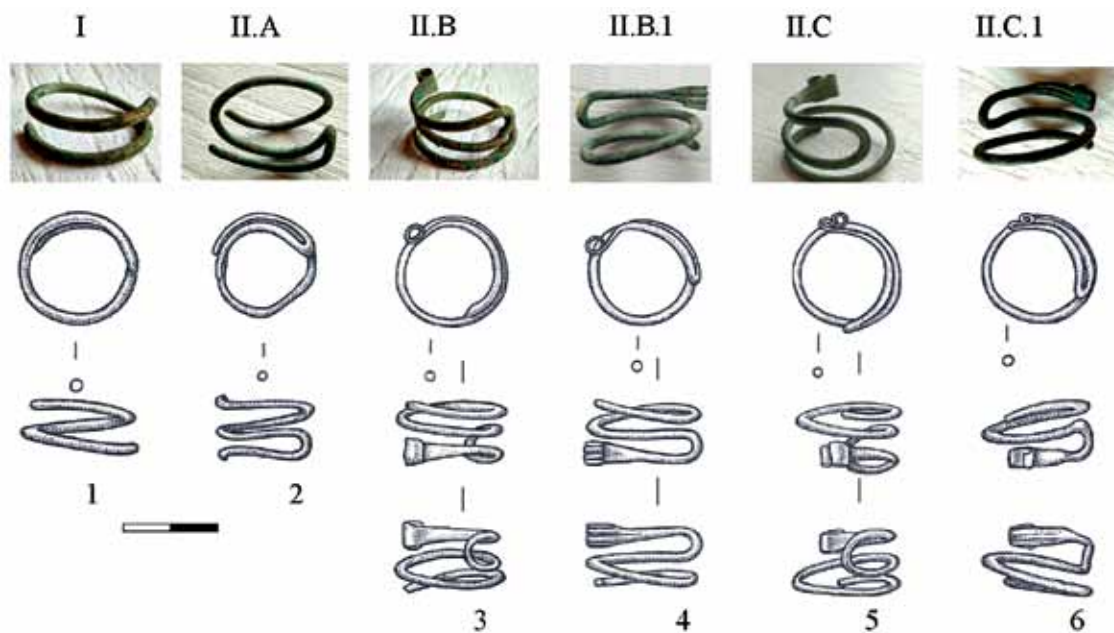

Fig. 5. Tipologia inelelor de buclă Butuceni (după Munteanu, Simalcsik 2019)

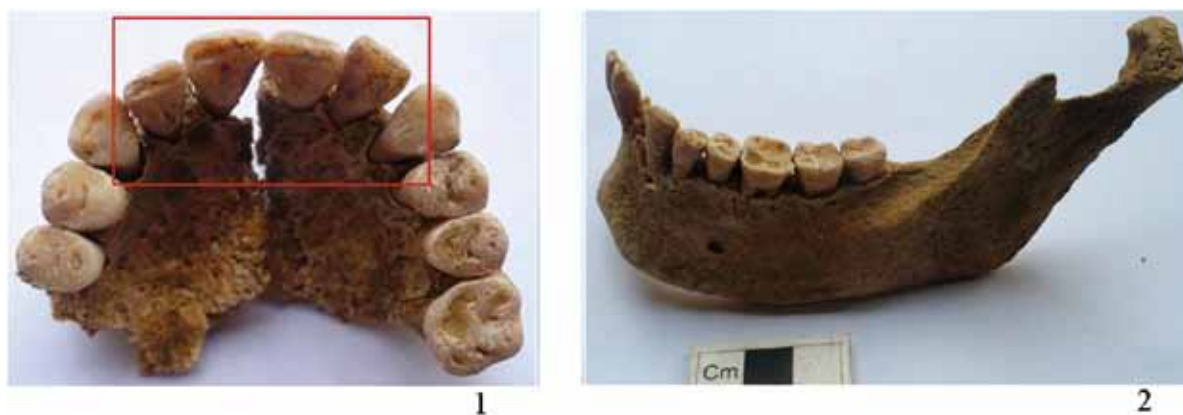

Fig. 6. 1 – Arcada dentară superioară, incompletă; 2 – mandibula incompletă (după Munteanu, Simalcsik 2019)

Fig. 7. Harta cu locația descoperirii de la Butuceni și zona de răspândire a inelelor de buclă (după Munteanu, Simalcsik 2019).

Poznań, 28-05-2019

Report

on C-14 dating in the Poznań Radiocarbon Laboratory

Job no.: 14025/18

Sample name	Lab. no.	Age 14C	Remark
Butuceni Bef A2 Pr 6-7	Poz-111816	865 ± 30 BP	3.1%N, 9.5%C, 7%coll,

28-05-2019 Job no.: 14025/19

Results of calibration of 14C dates – order 14025/19.

Given are intervals of calendar age, where the true ages of the samples encompass with the probability of ca. 68% and ca. 95%. The calibration was made with the OxCal software.

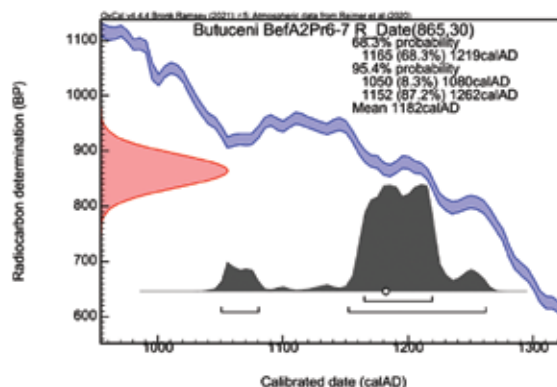
OxCal v4.2.3 Bronk Ramsey (2013); r:5
IntCal13 atmospheric curve (Reimer et al 2013)

OxCal v4.4.4 Bronk Ramsey (2021); r:5
atmospheric curve (Reimer et al 2020)

Butuceni Bef A2 Pr 6-7 R_Date(865,30)

68.2% probability
1155AD (68.2%) 1220AD

95.4% probability
1047AD (13.5%) 1090AD
1121AD (3.5%) 1139AD
1148AD (78.4%) 1255AD

OxCal v4.2.3 Bronk Ramsey (2013); r:5 IntCal13 atmospheric curve (Reimer et al 2013)

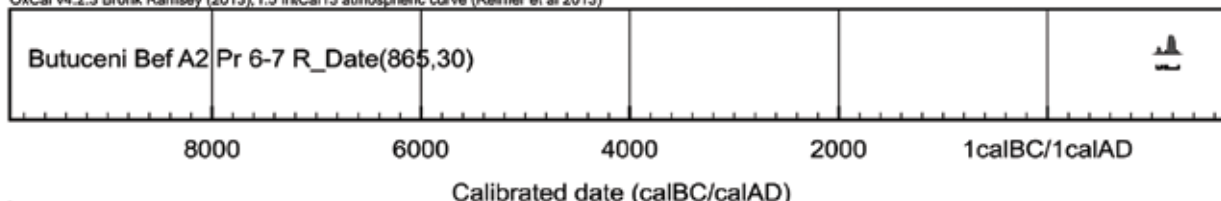

Fig. 8. Rezultatele datării radiocarbon și a calibrării datelor

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	6583	5116.9	1.05	
Ag	71307	67891	35.88	
Pb	2350	640	0.31	
As	2641	0	0.00	
Sn	18026	15729	14.75	
V	1311	61.6	0.10	
Al	870	233.1	3.89	
S	3282	531.8	0.57	
Ca	7911	6322.9	5.43	
K	4266	0	0.00	
Si	1417	806.6	4.57	
Ti	1576	273.6	0.17	
Mn	1598	91.7	0.02	
Cu	228128	233837.8	33.24	

Exemplar 1

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	4230	1574.9	0.17	
Ag	97818	93642	31.38	
Pb	4011	2047	0.68	
As	7705	2358.4	0.87	
Sn	24419	21270	12.48	
V	1925	37.1	0.03	
Al	1193	337.6	3.59	
S	4044	978.6	0.64	
Ca	9340	6646.2	3.16	
K	10054	0	0.00	
Si	1366	345.8	1.23	
Ti	1649	143	0.05	
Mn	2412	66.3	0.01	
Cu	540093	555934.3	45.71	

Exemplar 2

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	14078	6796.7	0.54	
Ag	154063	132934	30.69	
Pb	15883	1910	0.44	
As	44723	0	0.00	
Sn	40562	29478	11.91	
V	5054	0	0.00	
Al	2217	339	2.49	
S	4683	1516	0.68	
Ca	19859	16509.7	5.52	
K	7399	1132.5	0.35	
Si	2784	995	2.43	
Ti	6813	3494.1	0.82	
Mn	6821	383.1	0.04	
Cu	751937	748978.5	44.08	

Exemplar 7

Fig. 9. Rezultatele analizei compoziției chimice a metalului din care au fost realizate inelele de buclă de la Butuceni. Exemplarele 1, 2 și 7

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	2297	779.5	0.19	
Ag	99278	96070	52.28	
Pb	7075	4939	2.05	
As	3370	0	0.00	
Sn	23503	20897	20.54	
V	1167	17.2	0.03	
Al	981	218.2	3.50	
S	2753	426.9	0.43	
Ca	3723	2475.1	2.51	
K	4512	0	0.00	
Si	917	115.1	0.63	
Ti	1198	0	0.00	
Mn	1452	51.8	0.02	
Cu	117571	119874.2	17.83	

Exemplar 3

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	8885	6265.8	0.46	
Ag	2512	0	0.00	
Pb	5304	3367	1.79	
As	3062	234.2	0.14	
Sn	9998	8400	5.69	
V	2215	28.8	0.02	
Al	816	473.8	6.03	
S	3686	1038.2	0.85	
Ca	17522	12402.5	3.94	
K	6881	108.9	0.05	
Si	1809	1417.1	6.18	
Ti	2377	226.9	0.05	
Mn	2913	217.4	0.02	
Cu	870278	900777.5	74.78	

Exemplar 4

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	4408	2577.2	0.47	
Ag	3134	679	0.47	
Pb	17891	14355	10.95	
As	2442	107.3	0.09	
Sn	13509	12016	14.45	
V	1457	55.6	0.08	
Al	725	352.2	7.17	
S	3552	854.4	1.14	
Ca	13252	9471.9	6.36	
K	4910	0	0.00	
Si	878	290	2.08	
Ti	1817	5	0.00	
Mn	1872	6.7	0.00	
Cu	352231	362158.3	56.74	

Exemplar 5

Fig. 10. Rezultatele analizei compoziției chimice a metalului din care au fost realizate inelele de buclă de la Butuceni. Exemplarele 3, 4 și 5

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	3722	1511.3	0.20	
Ag	106015	101743	37.94	
Pb	2278	730	0.25	
As	3256	0	0.00	
Sn	25284	22396	14.77	
V	1671	0	0.00	
Al	1101	359.3	4.21	
S	3131	468.9	0.34	
Ca	5527	3799.6	2.21	
K	6207	0	0.00	
Si	1170	269.8	1.07	
Ti	1551	114.7	0.05	
Mn	1992	90.6	0.02	
Cu	398949	408949.4	38.94	

Exemplar 9

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	4264	1245.6	0.11	
Pb	7184	4186	1.93	
As	6404	3177.2	1.61	
Sn	33780	29625	19.63	
V	2411	0	0.00	
Al	1509	317.4	3.91	
S	4004	770	0.57	
Ca	8562	6270.4	1.90	
K	9506	0	0.00	
Si	1482	238.2	0.99	
Ti	1900	104.1	0.03	
Mn	3515	0	0.00	
Cu	804757	832348.3	69.32	

Exemplar 10

Element	Counts	Intensity	Concentration	Units
Fe	2032	597	0.14	
Ag	85644	82518	45.06	
Pb	3244	1916	0.87	
As	2123	0	0.00	
Sn	22165	19716	19.39	
V	1257	0.6	0.00	
Al	894	297.6	4.99	
S	2772	378.8	0.40	
Ca	4304	2784.3	2.65	
K	4455	0	0.00	
Si	840	59.1	0.34	
Ti	1268	8	0.01	
Mn	1587	0	0.00	
Cu	174035	177861.7	26.17	

Exemplar 11

Fig. 11. Rezultatele analizei compoziției chimice a metalului din care au fost realizate inelele de buclă de la Butuceni. Exemplarele 9, 10 și 11

DEATH IN UTERO. A PALÆOANTHROPOLOGICAL AND PALÆOMEDICAL APPROACH¹

Angela SIMALCSIK,
Robert-Daniel SIMALCSIK

Abstract

The grave from Fîrlădeni-*La Văleanu* (Căușeni District, Republic of Moldova), which is part of a still unexplored medieval necropolis, was discovered in 2015 and dated, according to the funeral ritual, in the 17th-18th centuries CE. The skeleton belongs to a female, with a biological age at death of approx. 17-18 years. Biomorphometric characteristics indicate Europoid and Mongoloid phenotypic features. The analysis of the dentition revealed several dental anomalies, and among the indicators of physiological stress, the linear enamel hypoplasia. *Cribra cranii*, *cribra orbitalia*, and periosteal changes/reactions on some limb bones diaphyses have been identified. Regarding the occupational indicators, we mention the septal aperture on the humeri and the squatting facets on the tibiae. On the coxae is well marked the preauricular sulcus, which is type 3 to 4. The detail that makes this discovery special is the presence of skeletal remains from another unborn individual, a *fœtus* with an intrauterine age between 5-7 months. No pathologies or abnormalities visible to the naked eye were identified on the skeletal elements of this unborn child. For the Prut-Dniester area, the discovery from Fîrlădeni-*La Văleanu* is the first case of a pregnant woman discovered in an archaeological context and anthropologically documented.

Keywords. Fîrlădeni-*La Văleanu* cemetery, 17th-18th centuries CE, death *in utero*, preauricular sulcus.

Archaeological data

In 2015, a seemingly banal burial grave was accidentally discovered at Fîrlădeni, at the place

named by locals *La Văleanu* (Căușeni District, Republic of Moldova), a site that was investigated and documented by the specialists of the National Archaeological Agency of Chișinău (Republic of Moldova). According to the funeral ritual, this is a closed complex, situated in an elongated rectangular pit, dug at a shallow depth, with the deceased lying in supine position, the lower limbs straight, the upper ones lying next to the body, the skull oriented to the west, facing south-east (Fig. 1/1). It is a late medieval funerary complex with no grave goods, which can be probably assigned to the Asian communities (most likely Mongol) having settled down in this areal. Based on the elements of funeral rite and ritual, the authors of the discovery established that it could have been built up in the 17th-18th centuries CE².

So far, in the Republic of Moldova, in the National Archaeological Repertory, recently updated by the specialists of the National Archaeological Agency, two archaeological sites are reported on the administrative territory of Fîrlădeni (Căușeni district), namely a Roman necropolis dated to the 2nd-3rd centuries CE at *Șesul Popii* (coordinates: 46°47'25.5"N 29°23'25.4"E), and a medieval necropolis of the 16th-18th centuries CE in the *La Văleanu* point (coordinates: 46°47'01.3"N 29°21'01.9"E)³. According to archaeological data, the grave analyzed in the present study is part of the medieval necropolis.

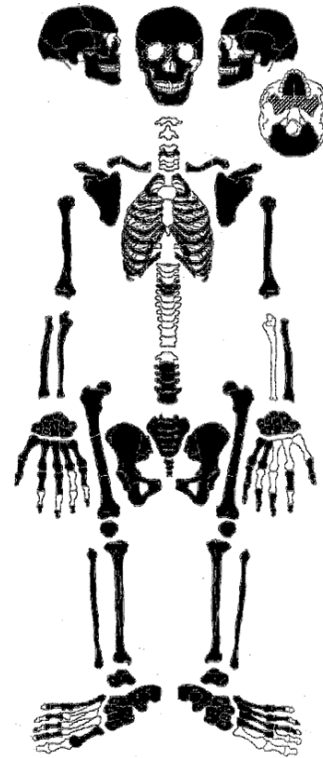
² Sergiu Popovici, „Morminte medievale târzii descoperite recent pe teritoriul Republicii Moldova” in Volumul de rezumate al Conferinței Internaționale *Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval*, 4 noiembrie 2021, ed. Sergiu Musteață *et al.* (Chișinău: Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, 2021).

³ The information regarding the sites listed on the territory of Fîrlădeni locality was taken over from the National Archaeological Repertory (“Fondul național de date geospațiale,” Google, <http://www.geoport.md/>). Access to this source was kindly provided by Dr. Vlad Vornic, director of the National Archaeological Agency of the Republic of Moldova, to whom we are grateful for his openness and receptivity.

¹ This study was developed within the Project entitled “Research and capitalization of the medieval archaeological heritage of the Republic of Moldova – CVPAM”, number 20.80009.1606.06, implemented by the “Ion Creangă” State University of Chisinau, Moldova, as part of the State Programs 2020-2023, strategic priority IV. Societal challenges, strategic direction, tangible and intangible heritage, administered by the National Agency for Research and Development of the Republic of Moldova.

1

2

Fig. 1. 1. In situ photo of the skeleton from Firlădeni-La Văleanu (taken by the authors of the excavation); 2. Representation state of the skeleton (white – absent elements; black – present and complete elements; hatching – present but incomplete elements). (Diagram drawn by the authors of anthropological analysis)

Biomorphometric data

The skeleton discovered in the grave from Firlădeni, in the *La Văleanu* point, is well represented⁴, showing a good state of preservation⁵. The cephalic segment is almost complete, reconstituted by restoration. Some *postmortem* damages are located in the left zygomatic, zygomatic arches, and lower orbits. Also, the postcranial segment is almost complete. Only a few skeletal elements are missing, which were most likely destroyed *in situ*, in the process of bones cleaning, namely: six cervical vertebrae, 10 thoracic and two lumbar vertebrae, the mesosternum, a few ribs, the left ulna, and some components of hands and feet (Fig. 1/2).

The thin upper edge of the orbits, the pronounced gracility of the entire skeleton, the attenuated muscle insertions (barely identifiable), the

characteristics of the skull, coxae, and sacrum indicate the **female sex**⁶.

The dental condition, the absence of cranial sutures obliteration, incomplete ossification (of the iliac crest, sciatic *ramus*, distal epiphysis of the ulna, humeral head, distal epiphysis of the radius, clavicles ends, and thoracic and lumbar vertebral plates), almost complete ossification shortly before the death of the femoral head, the tibial plateau and the proximal fibular epiphysis, and also the incipient wear of the permanent dental crowns indicate a biological age at death of approx. **17-18 years** (*juvenis* or adolescent)⁷.

⁴ Jane E. Buikstra and Douglas H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains* (Fayetteville: Arkansas Archaeological Survey Research Series, No 44, 1994), 5-8.

⁵ Brian Connell, „Preservation and archaeological data” in *Human osteology method statement*, ed. Natasha Powers (London: Museum of London, 2008), 9-11.

⁶ Buikstra and Ubelaker, *Standards*, 16-21; Jaroslav Bruzek, „A method for visual determination of sex, using the human hip bone” *American Journal of Physical Anthropology* 117 (2002): 157-68. <https://doi.org/10.1002/ajpa.10012>; Dana E. Walrath, Paul Turner, and Jaroslav Bruzek, „Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination”, *American Journal of Physical Anthropology* 125 (2004): 132-7. <https://doi.org/10.1002/ajpa.10373>; Brenna Kay Blanchard, „A study of the accuracy and reliability of sex estimation methods of the human pelvis” (Ph.D. diss., Faculty of California State University, 2010), 6-27.

⁷ B. G. Smith and J. K. Knight, „An index for measuring

Fig. 2. 1. Skull, frontal/facial view; 2. Skull, right side view; 3. Skull, vertical view; 4. Skull, occipital view. (Photos taken by authors)

The following morphometric characteristics of the *neurocranium* and *viscerocranium* should be mentioned (Fig. 2/1-4): neurocranium with moderate length, width, and height, ovoid shape (seen in vertical plane); mesocranic cephalic index (at the upper limit of the category); fairly wide forehead; moderately sized, curved occipital, with pronounced curvature; weak cranial muscle insertions; moderately high to short facial skeleton; probably round, high orbits (their lower edge is destroyed *postmortem*); short and quite wide nose; moderately developed zygomatic bones, without relief, arranged

in the same plane as the temporals; superficial canine fossa; narrow and low, yet robust mandible, with moderate height body, short and wide vertical ramus, pronounced pyramidal symphysis and weak muscle insertions⁸.

The postcranial skeletal elements are gracile. The skeletal stature ranges between 155 and 159 cm (average, 156 cm⁹), at the lower limit of the middle female category. All morphometric characteristics of this individual suggest a mixture of typological/

the wear of teeth”, *British Dental Journal* 156 (1984): 435-8. <https://doi.org/10.1038/sj.bdj.4805394>; Buikstra and Ubelaker, *Standards*, 21-38; Krista E. Latham and Michael Finnegan, *Age estimation of the human skeleton* (Springfield: Charles C. Thomas, 2010).

⁸ Rudolf Martin and Karl Saller, *Lehrbuch der anthropologie* (Stuttgart: Fischer, 1956-1966).

⁹ Mildred Trotter, „Estimation of stature from intact long limb bones” in *Personal identification in mass disasters: National Museum of Natural History*, ed. Thomas Dale Stewart (Washington, DC: Smithsonian Institution, National Museum of Natural History, 1970), 71-84.

phenotypic features of Mediterranean and Dinaric type, with Mongoloid elements¹⁰.

Dental state

Dentition was analyzed on both arches (Fig. 3/1-2). Missing teeth in the alveoli are lost *postmortem*. Crown wear is weak (attrition type), caused by the physiological process of mastication¹¹. No teeth fell out during her lifetime. Calculus, cavities, or abscesses are missing.

The only pathological condition, which is actually a marker of the acute physiological stress produced in childhood, was identified in the lower permanent canines. On their surface, the crowns show two quantitative linear, hypoplastic, structural defects, placed horizontally on the vestibular face of the crowns (Fig. 3/3), and resulting from a temporary disturbance of amelogenesis (formation of tooth enamel). For permanent dentition, amelogenesis begins at birth and continues up to the biological age of 6-7 years (or up to 13 years for the tertiary molar) while, in the particular case of the permanent canine, in the postnatal age interval – namely between 4-5 months and 6-7 years of age¹². The biological age at which the first episode occurred is approx. 3.5-3.7 years and approx. 4.1-4.2 years, respectively, for the second¹³.

Several dental anomalies and epigenetic/non-metric traits have been identified (Fig. 3/1-2), as follows: congenital absence/hypodontia of the permanent second upper premolar and of all third

molars¹⁴; horizontal rotation, by approx. 90°, of the permanent first upper right premolar; persistence of the deciduous second molars, respectively retention/inclusion of the permanent second lower premolars in the alveolus¹⁵.

Bone pathologies

Active porotic hyperostosis (*cribra cranii*) was identified on the bones of neurocranium, and *cribra orbitalia* of porotic type (Fig. 4/1), inactive at the time of death, on the roof of both orbits. Both types of porosity are the result of an abnormal growth of bone tissue on the outer surface of the neurocranial bones, being caused by bone hyperplasia and hypertrophy¹⁶.

On the tibial shafts, periosteal changes may be observed (Fig. 4/2), namely reactions of the bone system, through the *periosteum*, to acute or chronic inflammation or infection, equally a marker of physiological stress. Periosteal changes may indicate, for example, the presence of osteitis, *i.e.* an active microbial infection at the time of death, or avitaminosis¹⁷.

Occupational markers

Muscle insertions on the skeletal elements responsible for movement are not pronounced, which translates into reduced ground mobility and a sedentary lifestyle.

The humerus, which is platybrachic, has a supratrochlear foramen (Fig. 5/1), an opening most likely caused by the atrophy produced after ossification, due to mechanical pressure exerted by the ulnar olecranon process on the humeral supratrochlear area, and by repetitive flexion-extension

¹⁰ Peter Boev, *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung* (Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 1972).

¹¹ Smith and Knight, „An index,” 435-8; Martin Addy and Robert Peter Shellis, „Interaction between attrition, abrasion and erosion in tooth wear” *Monographs in Oral Science* 20 (2006): 17-31. <https://doi.org/10.1159/000093348>.

¹² Alan H. Goodman, George J. Armelagos, and Jerome C. Rose, „Enamel hypoplasias as an indicator of stress in three prehistoric populations from Illinois” *Human Biology* 52, no. 3 (1980): 515-28. <https://digitalcommons.wayne.edu/humbiol/vol52/iss3/14>; William R. Proffit, Henry W. Fields, and David M. Sarver, *Contemporary Orthodontics*, 5th ed. (St. Louis: Mosby, 2012), 66-88. <https://doi.org/10.1177%2F08959374890030021101>.

¹³ Goodman, Armelagos, and Rose, „Enamel hypoplasias,” 515-28; Alan H. Goodman and George J. Armelagos, „Factors affecting the distribution of enamel hypoplasia within the human permanent dentition” *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985): 479-93. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680404>.

¹⁴ Ecaterina Ionescu, *Anomaliile dentare* (București: Cartea Universitară, 2005), 15.

¹⁵ Ionescu, *Anomaliile*, 73.

¹⁶ Patty Stuart-Macadam, „Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition”, *American Journal of Physical Anthropology* 66, no. 4 (1985): 391-8. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330660407>; Donald J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains* (Oxford: Academic Press, 2003), 102-107; Arthur C. Aufderheide and Conrado Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 348-351; Simon Mays, *The archaeology of human bones* (London, New York: Routledge, 1998), 142-145.

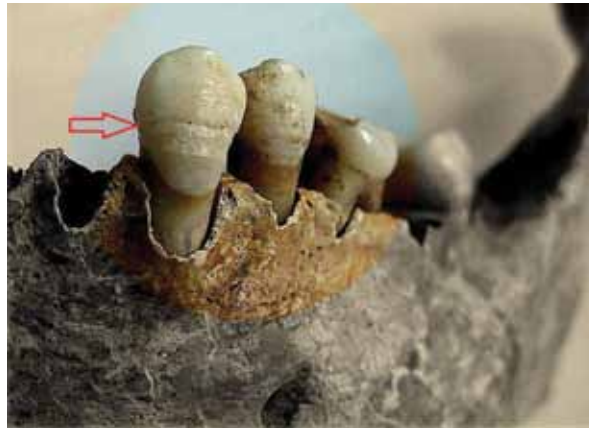
¹⁷ Aufderheide and Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia*, 310-311; Tony Waldron, *Palaeopathology* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2009), 114-116.

1

2

3

Fig. 3. 1. Upper dental arch, persistence of the deciduous molar on the left side and dental rotation of the permanent first right premolar; 2. Lower dental arch, persistence of the deciduous first molars (bilateral); 3. Left mandibular canine, linear enamel hypoplasia (Photos taken by authors)

1

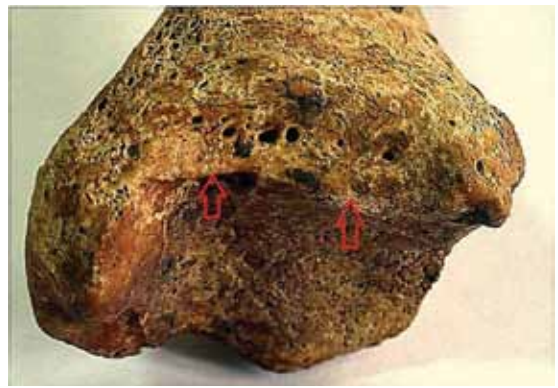

2

Fig. 4. 1. *Cribrra orbitalia* on the roof of the left orbit, inactive; 2. Diaphysis of the tibia, active periosteal reactions, and new bone tissue (Photo taken by authors)

1

2

Fig. 5. 1. Humerus, distal epiphysis, supratrochlear foramen; 2. Tibia, distal epiphysis, squatting facet. (Photo taken by authors).

Fig. 6. Skeletal remains of the foetus (intrauterine age: 5-7 months). (Photo taken by authors).

movements of the forearm¹⁸. The femur is flat, with no trace of pilastry. On its distal epiphysis, the tibia, which is eurycnemic, evidences additional joint facets (Fig. 5/2), also named squatting facets, which are bone remodeling elements. These facets may indicate mechanical stress caused by subject's preference for the hyperdorsiflexed/crouching position during daily activities¹⁹.

¹⁸ Suruchi Singhal and Vani Rao, „Supratrochlear foramen of the humerus”, *Anatomical Science International* 82 (2007): 105-7. <https://doi.org/10.1111/j.1447-073x.2007.00172.x>; Anupama Mahajan, „Supratrochlear foramen: Study of the humerus in North Indians” *Professional Medical Journal* 18, no. 1 (2011): 128-32. <http://dx.doi.org/10.29309/TPMJ/2011.18.01.1879>.

¹⁹ Ilknur Ari, Hakan Oygucu, and Erdogan Sendemir, „The squatting facets on the tibia of Byzantine (13th) skeletons” *European Journal of Anatomy* 7, no. 3 (2003): 143-6. <https://eurjanat.com/v1/journal/paper.php?id=03030143>; Ismail Baykara et al., „Squatting facet: A case study Dilkaya and Van-Kalesi populations in eastern Turkey” *Collegium Anthropologicum* 34, no. 4 (2010): 1257-62. <https://hrcak.srce.hr/62822>.

Corpus in corpus

The detail brought to light during this investigation, namely the presence of skeletal remains from another, unborn individual, differentiates the discovery made at Firlädeni from the multitude of other medieval funerary complexes. Among the skeletal remains of the young woman there were identified femurs, a tibia, fragments of the fibula, humeri, radii, ulnae, two fragments of ribs, a scapula, an ilium, and fragments of neurocranial bones, all these belonging to a single individual – a foetus. (Fig. 6).

Intrauterine age, estimated by the length of the whole bones of the foetus, based on biometric radiological data²⁰, is:

²⁰ Maureen Schaefer, Sue Black, and Louise Scheuer, *Juvenile osteology: A laboratory and field manual* (Elsevier, Academic Press, 2009). <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-374635-1.X0001-X>; István Gyula Fazekas and Ferenc Kósa, *Forensic fetal osteology* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978); Philippe Jeanty, „Fetal limb biometry”, *Radi-*

1

2

Fig. 7. 1. Right coxal bone, preauricular sulcus; 2. Preauricular sulcus, detail. (Photo taken by authors).

- between 23 and 28-30 weeks, according to the length (47.5 mm) of the femoral shaft;
- between 23 and 27-28 weeks, according to the length (41 mm) of the tibial shaft;
- between 23-24 and 26-28 weeks, according to the length (44 mm) of the humeral shaft;
- between 24 and 28-30 weeks, according to the length (37 mm) of the radial shaft.

The *fœtus* the teenager from Fîrlădeni-La Văleanu was carrying *in utero* at the time of death had an age framed between 23-24²¹ and 27-29²² intra-uterine weeks, which translates into 5-7 months of pregnancy. The skeletal elements of the *fœtus* do not show visible pathologies or abnormalities.

Preauricular sulcus – a controversial indicator

A characteristic feature identified on the iliac bone of the juvenile from Fîrlădeni, which we will discuss in detail, is the preauricular sulcus, also called paraglenoid sulcus – an elongated groove/trench, located at the lower level of the auricular surface of the ilium (Fig. 7/1-2). The sulcus is present on both coxae and, depending on its morphology, it could be indicative, as stated by many authors, of at least one birth delivery before death. The ventral sacroiliac ligament is inserted in this anatomical region, known as relaxing during the hormonal changes induced by pregnancy, and sometimes becoming inflamed, imprinting the sulcus²³.

ology 147 (1983): 601-2. <https://doi.org/10.1148/radiology.147.2.6836145>.

²¹ Jeanty, „Fetal limb,” 601-2.

²² Fazekas and Kósa, *Forensic*.

²³ Walter G. J. Putschar, *Entwicklung, Wachstum und Pathologie der Beckenverbindungen des Menschen, mit beson-*

However, opinions on the skeletal changes associated with parturition are divided, including those relating to the preauricular sulcus. The subject was and still remains in the attention of specialists concerned with fertility and demographic reconstruction of ancient populations.

One of the first literature reviews on this topic was published in 1978²⁴, followed, in 2012, by a more complex one²⁵, debating the skeletal changes caused by pregnancy, childbirth and parity, in pros and cons ways.

The association between the preauricular sulcus and the female sex, from parturition's perspective, is put forward for the first time by Douglas E. Derry²⁶. A decade later, T. Wingate Todd mentions the difficulty of detecting parity in skeletal collec-

derer Berücksichtigung von Schwangerschaft, Geburt und ihren Folgen / Development, growth and pathology of pelvic joint of the people with special reference of pregnancy, birth and its consequence (Jena: Fischer, 1931); Thomas Dale Stewart, „Distortion of the pubic symphyseal surface in females and its effect on age determination”, *American Journal of Physical Anthropology* 15 (1957): 17. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330150109>.

²⁴ Mahmoud Y. El-Najjar and K. Richard McWilliams, *Forensic anthropology: the structure, morphology, and variation of human bone and dentition* (Springfield: Charles C. Thomas, 1978).

²⁵ Douglas H. Ubelaker, Jade S. De La Paz, „Skeletal indicators of pregnancy and parturition: A historical review”, *Journal of Forensic Sciences* 57, no. 4 (2012): 866-72. <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2012.02102.x>.

²⁶ Douglas E. Derry, „Note on the innominate bone as a factor in the determination of sex: with special reference to the sulcus preauricularis” *Journal of Anatomy and Physiology* 43 (1909): 266-76. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/pmc1289186/>.

tions, which rendered him quite skeptical about any association²⁷. Other studies show that parturition can sometimes cause infection, hemorrhage, and laceration of the inserted ligaments of the ilium, ischium, and pubis²⁸.

Over time, the subject has rightfully received increasing attention. Many authors believe that the preauricular sulcus with grooves, pits, folds, or bone growths (enthesophytes), along with scars on the dorsal and/or ventral surface of the peripubic area, oversizing/elongation of the pubic tubercle, changes in the area of fixation of the sacroiliac ligament on the sacrum, and sacral preauricular extension sometimes occur as a result of obstetric trauma during childbirth, rarely individually, more frequently in association²⁹.

²⁷ T. Wingate Todd, „Ages changes in the pubic bone” *American Journal of Physical Anthropology* 4 (1921): 39-40. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330040102>.

²⁸ B. F. Boland, „Rupture of the symphysis pubis articulation during delivery” *Surgery, Gynecology and Obstetrics* 57 (1933): 518; Leon L. Wiltse and Charles H. Frantz, „Non-supportive osteitis pubis in the female”, *Journal of Bone and Joint Surgery* 38 (1956): 500-16.

²⁹ Putschar, *Entwicklung*; Stewart. „Distortion,” 9-18; John Lawrence Angel, „The bases of paleodemography” *American Journal of Physical Anthropology* 30 (1969): 427-38. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330300314>; John Lawrence Angel, *The people of Lerna: analysis of a prehistoric Aegean population* (Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1971); Herbert Ullrich, „Estimation of fertility by means of pregnancy and childbirth alterations at the pubis, ilium, and sacrum”, *Ossa* 2 (1975): 23-39; Herbert Ullrich, „Methodische Erfahrungen Zur Beurteilung der Fertilität a Menschlichen Beckenknochen” *Anthropologie* 14 (1976): 125-30; Joel Thomas Ashworth et al., „The pubic scars of gestation and parturition in a group of pre-Columbian and colonial Peruvian mummies” *American Journal of Physical Anthropology* 45 (1976): 85-90. <https://doi.org/10.1002/AJPA.1330450111>; Marc A. Kelley, „Parturition and pelvic changes” *American Journal of Physical Anthropology* 51 (1979): 541-6. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330510405>; Vladimír Novotný, „Pohlavní rozdíly a identifikace pohlaví pánevní kosti” (PhD diss., Purkyně University, Brno, 1981); Douglas W. Owsley and Bruce Bradtmiller, „Mortality of pregnant females in Arikara villages: osteological evidence” *American Journal of Physical Anthropology* 61 (1983): 331-6. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330610307>; Wilton Marion Krogman and Mehmet Yaşar İşcan, *The human skeleton in forensic medicine*, 2nd edition (Springfield: Charles C. Thomas, 1986), tab. 1; David B. Spring et al., „The radiographic preauricular groove: Its non-relationship to past parity”, *American Journal of Physical Anthropology* 79 (1989): 247-52. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330790212>; Frank P. Saul and Julie M. Saul, „Os-

Moreover, some studies have staged bone changes in the pelvic bones, assigning to each change a number of parturitions/births³⁰.

At the other end of the spectrum, mention should be made of the studies performed on coxae of women with known documented parity/number of parturition, which established no definite correlations between *preauricular sulcus* (regardless of its morphological characteristics), pubic scars (regardless of their depth), pubic tubercle (regardless of its size) and parturition³¹. Some authors believe that

teobiography: A Maya example” in *Reconstruction of life from the skeleton*, ed. Mehmet Yaşar İşcan and Kenneth Kennedy (New York: Alan R. Liss, 1989), 287-302; Tracy Rogers and Shelley Saunders, „Accuracy of sex determination using morphological traits of the human pelvis” *Journal of Forensic Sciences* 39, no. 4 (1994): 1047-56. <https://doi.org/10.1520/JFS13683J>; Drew Schemmer, Philip G. White, and Lawrence Friedman, „Radiology of the paraglenoid sulcus”, *Skeletal Radiology* 24 (1995): 205-9. <https://doi.org/10.1007/bf00228925>; Bruzek, „A method,”; Tatum A. McArthur et al., „Parturition pit: The bony imprint of vaginal birth” *Skeletal Radiology* 45 (2016): 1263-7. <https://doi.org/10.1007/s00256-016-2418-3>; Lukas Waltenberg et al., „The association of parturition scars and pelvic shape: A geometric morphometric study”, *American Journal of Physical Anthropology* 174 (2021): 519-31. <https://doi.org/10.1002/ajpa.24196>.

³⁰ György Acsádi and János Nemeskéri, *History of human life span and mortality* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); Kelley, „Parturition,” 541-6; Ullrich, „Estimation,” 23-39; Yuriko Igarashi, „Pregnancy bony imprint on Japanese female pelvis and its relation to pregnancy experience” *Journal of Anthropological Society of Nippon* 100 (1992): 311-9. <https://doi.org/10.1537/ase1911.100.311>; Schemmer, White, and Friedman, „Radiology,” 205-9.

³¹ Stewart. „Distortion,” 9-18; C. Adams Holt, „A re-examination of parturition scars on the human female pelvis” *American Journal of Physical Anthropology* 49 (1978): 91-4. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330490114>; Judy Myers Suchey et al., „Analysis of dorsal pitting in the Os pubis in an extensive sample of modern American females”, *American Journal of Physical Anthropology* 51 (1979): 517-39. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330510404>; Spring et al. „The radiographic,” 247-52; Barbara Cage Andersen, „Pelvic scarring analysis-parturition or excess motion” *American Journal of Physical Anthropology* 75 (1988): 181. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/31697408>; Margaret J. Cox, „An evaluation of the significance of „scars of parturition” in the Christ Church Spitalfields sample” (Ph.D. diss., vol. 1, Institute of Archaeology, University College London, 1989), 292-294. <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1318037>; Margaret J. Cox and Andrew Scott, „Evaluation of the obstetric significance of some pelvic characters in an 18th-century British sample of known parity status” *American Journal of Physical Anthropology* 89 (1992): 431-40. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330890404>; Clare McFadden and Marc F. Oxen-

only certain changes can be considered indicators of childbirth or of number of births, such as pubic scars in young women, and/or in those with a high body mass index³², or with a certain morphology of the preauricular sulcus³³.

Skepticism about the correlation between parturition and parity/number of childbirth and preauricular sulcus has its roots in studies documenting this feature in some male or nulliparous female pelvises. Thus, the preauricular sulcus comes to be categorized into two distinct types. The former is of "ligament" type, involving insertion of the muscular ligament, the latter is of "parturition" type, considered the result of the tension of the ventral sacroiliac ligaments during birth, being most often associated with inflammation of the peripubic area³⁴.

The most appropriate attitude remains caution and multivariate analysis, taking into account all skeletal changes that may be caused by parturition, such as: presence and morphology of the preauricular sulcus, presence of dorsal and ventral pubic scars, oversizing/elongation of the pubic tubercle, appearance of the interosseous iliac groove, presence of *margo auricularis* on the sacrum, sacral auricular extension or any other change that occurs in the regions where the muscles responsible for pelvic flexibility attach³⁵.

Of all the skeletal changes associated with pregnancy, parturition, and parity, none can be used as a safe individual indicator, because no control is pos-

sible over other causal factors, such as: the somatic characteristics of the analyzed subject (biological age, bone degeneration, body size and shape, body mass index, robustness, diameter of the birth canal, intensity of physical activity, terrestrial mobility, hyperdorsiflexion, traumatic episodes, hormonal level, interval between parturitions); fetal characteristics (size, weight, prenatal position *in utero*); *peripartum* factors (the quality of obstetric care, position of the woman during childbirth, rate of bone loss in breastfeeding women); cultural and temporal factors (gender and age structure of the population, population birth rate)³⁶.

Returning to the young woman from Fîrlădeni-La Văleanu, her coxae have a well-defined preauricular sulcus (Fig. 7/1-2). Morphologically, this type of sulcus falls between the 3rd and 4th category/type³⁷, *i.e.* it is well-defined, quite wide, with a depth of less than 0.5 cm, with smooth walls to the auricular surface and undulating towards the sciatic notch, located only in the back/bottom of the auricular surface, with a sharp edge, and extending along the entire lower edge of the notch. The pelvic girdle components provide no indicators that the groove should be associated with to fall into the "parturition type" category. The peripubic area has no signs of inflammation, no scars/pits. The pubic tubercle is not oversized. The sacrum has no changes in the area of attachment of the sacroiliac ligament or preauricular extension.

ham, „Sex, parity, and scars: A meta-analytic review” *Journal of Forensic Sciences* 63 (2018): 201-6. <https://doi.org/10.1111/1556-4029.13478>.

³² J. Josh Snodgrass and Alison Galloway, „Utility of dorsal pits and pubic tubercle height in parity assessment”, *Journal of Forensic Sciences* 48, no. 6 (2003): 1226-30. <https://doi.org/10.1520/JFS2003027>.

³³ Yuriko Igarashi et al., „Pregnancy parturition scars in the preauricular area and the association with the total number of pregnancies and parturitions” *American Journal of Physical Anthropology* 171 (2020): 260-74. <https://doi.org/10.1002/ajpa.23961>.

³⁴ Philip Houghton, „The relationship of the pre-auricular groove of the ilium to pregnancy” *American Journal of Physical Anthropology* 41 (1974): 381-9. <https://doi.org/10.1002/ajpa.1330410305>; Philip Houghton, „The bony imprint of pregnancy” *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 51 (1975): 655-661. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/1055621>.

³⁵ Kelley, „Parturition,” 541-6; T. Bergfelder and B. Herrmann, „Estimating fertility based on birth traumatic changes in the pubic bone” *Journal of Human Evolution* 9 (1980): 611-3. [https://doi.org/10.1016/0047-2484\(80\)90091-3](https://doi.org/10.1016/0047-2484(80)90091-3).

³⁶ Stewart. „Distortion,” 9-18; Thomas Dale Stewart, „Identification of the scars of parturition in the skeletal remains of females” in *Personal identification in mass disasters*, ed. Thomas Dale Stewart (Washington, DC: National Museum of Natural History, 1970), 127-35; Ashworth et al., „The pubic scars,” 85-90; Kelley, „Parturition,” 541-6; Andersen, „Pelvic scarring,” 181; G. Neil Kent et al., „Human lactation: forearm trabecular bone loss, increased bone turnover, and renal conservation of calcium and inorganic phosphate with the recovery of bone mass following weaning” *Journal of Bone and Mineral Research* 5, no. 4 (1990): 361-9. <https://doi.org/10.1002/jbmr.5650050409>; Alison Galloway, „Determination of parity from the maternal skeleton: an appraisal” *Rivista di Antropologia* 73 (1995): 83-98; Robert G. Tague, „Do big females have big pelvises?” *American Journal of Physical Anthropology* 112 (2000): 377-93. [https://doi.org/10.1002/1096-8644\(200007\)112:3%3C377::aid-ajpa8%3E3.0.co;2-o](https://doi.org/10.1002/1096-8644(200007)112:3%3C377::aid-ajpa8%3E3.0.co;2-o); Snodgrass and Galloway, „Utility,” 1226-30; Petra Maas and Louise Jacqui Friedling, „Scars of parturition? Influences beyond parity” *International Journal of Osteoarchaeology* 26 (2016): 121-31. <https://doi.org/10.1002/oa.2402>.

³⁷ Buikstra and Ubelaker, *Standards*, 18-19.

Death *in utero* in the literature

The literature is not very generous on the topic of death *in utero*, a situation most likely caused by the fragility of skeletal remains of prenatal age. More common are cases of newborns buried with women (with whom they are related or not), and several situations of newborns buried with men or with other children have been reported.

For the medieval circum-Carpathian area, worth mentioning is a discovery made on the left bank of the Mureş River, near Frumuşeni, at *Fântâna Turcului* point (Arad County, Romania). In the grave no. 170, a woman of approx. 25-30 years is buried. Between her thighs, a subadult was placed, oriented in the same way as the woman: her head towards her pelvis. According to the size of the skeletal elements (humerus length – 6.6 cm; petrous pyramid length – 4.03 cm), it is a newborn or a child with a biological age of up to 10 postnatal months. Possible causes of death are the following: birth with complications, puerperal infection, *postpartum* hemorrhage, or other collateral factors³⁸.

Another case, this time situated on the left bank of the Dniester River, has been documented in the Nogai necropolis of Mologa (Belgorod-Dnestrovskii District, Odesa region, Ukraine). In mound 2, a total of 134 funerary complexes were discovered, dating to the 16th-17th centuries CE, assigned to the Late Medieval Turanians – the Nogai tribes (Mongolian Turkishized population). In grave no. 83, the skeleton of a woman and skeletal remains of a *fœtus* (probably full term *fœtus*) in her pelvic area was discovered³⁹.

Cases of death *in utero* discovered in archaeological contexts have been more frequently documented in the circum-Mediterranean area. In 2007, an adult female skeleton from a Muslim grave in Granada (Spain) is presented in literature. The death of the woman occurred in the last weeks of pregnancy (the intrauterine age of the *fœtus* is 38-40 weeks), the cause of death of the mother being directly associated with pregnancy⁴⁰. Another inter-

esting case is that of a Christian grave in the cemetery of Sant Pere (Tarrasa, Barcelona, Spain), dated in the 9th-10th centuries CE, in which the skeleton of an 18-20 year-old juvenile with a 30-34 week-old *fœtus* was discovered⁴¹. In 2008, several cases found out in three Navarrese necropolises are published, namely: a case of death *in utero* at 22-23 weeks and other four cases with full-term fetuses (38-41 weeks). The author lists several possible causes and associated maternal or fetal pathologies⁴². Two other cases in Navarre (Spain), from an Islamic necropolis, analyze two adult pregnant women, one with an intrauterine age of the *fœtus* of approx. 22-23 weeks, the other – 38 weeks⁴³. In 2018, the literature discusses 11 more cases in medieval Navarre (6th-15th centuries CE), of which nine are adult women who died in different stages of pregnancy, and two, adult women who died *peripartum*. The fetuses had between 22 and 42 intrauterine week-old. Dystocia has been documented in only one case of the death *in utero*⁴⁴. Bone changes have been found in several fetuses, due to infections or nutritional deficiencies. The study correlates the age of the mother and of the *fœtus* with the dental and bone pathological data, as well as with the entheopathic changes/reactions resulting from physical overloading, for identifying the harsh living conditions in the community⁴⁵.

A complex study, published in the World Arche-

de la contextualización en los estudios paleopatológicos, ed. Francisco Javier Barca Durán and Javier Jiménez Ávila, vol. 1, Actas del VIII Congreso Nacional de Paleopatología - I Encuentro hispano-luso de Paleopatología (Cáceres 16-17 de Noviembre de 2005) (Cáceres: Fundación Academia Europea de Yuste, Gráficas Luengo, 2007), 381-5.

⁴¹ Xavier Jordana Comin, „Caracterització i evolució d'una comunitat medieval catalana. Estudi bioantropològic de les inhumacions de les esglésies de Sant Pere” (PhD diss., Universitat Autònoma de Barcelona, 2007).

⁴² María Paz De Miguel-Ibáñez, „Gestantes en contextos funerarios alto medievales Navarros” *Lvcentvm XXVII* (2008): 234-42. <http://dx.doi.org/10.14198/LVCENTVM2008.27.19>.

⁴³ María Paz De Miguel-Ibáñez et al., „Dos embarazadas de la maqbara de la Calle Herrerías (Tudela, Navarra) (s. IX-XI)” in *Paleopatología: ciencia multidisciplinaria*, ed. Armando González Martín et al. (Madrid: Sociedad Española de Paleopatología, Universidad Autónoma de Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011), 587-99. <http://hdl.handle.net/10486/11460>.

⁴⁴ Dystocia is the total abnormal condition of either mother or *fœtus*, which causes abnormal labor.

⁴⁵ María Paz De Miguel-Ibáñez, „En la frontera de lo invisible. Las muertes maternas a partir de la documentación arqueológica en Navarra” *Trabajos de Arqueología Navarra* 30 (2018): 215-35. <https://revistas.navarra.es/index.php/TAN/article/view/179>.

³⁸ Luminița Andreica, „Distocia, posibil diagnostic în decesul unei femei din perioada medievală” *Banatica* 24, no. 1 (2014): 299-303. http://banatica.ro/media/b24-1/L_299-304.pdf.

³⁹ Aleksandr E. Malyukevich, Sergey M. Agulnikov, and Sergey S. Popovich, *Kurgany pravoberezhya dnestrovskogo limana u s. Mologa* (Odessa-Kishinev: Lexon-Prim, 2017), 73, 171, Fig. 49.3.

⁴⁰ María Paz De Miguel-Ibáñez et al., „Embarazada en la necropolis de la Puerta de Elvira (Granada)” in *Enfermedad, muerte y cultura en las sociedades del pasado. Importancia*

ology journal in 2013, focused on female fertility and maternal mortality from an archaeological perspective, developing/ revealing an obvious, but previously ignored reality: the cause of death among young or middle-aged women in Anglo-Saxon communities (and not only) is almost always parturition⁴⁶. The authors analyze the skeletal remains of the Early Medieval Anglo-Saxon cemetery (5th-7th centuries CE) in Oakington (Cambridgeshire) and correlate the physiological situation of the pregnant woman with the burial site in the cemetery, the orientation of the pit/skeleton, the grave goods, the funeral practices and woman's and fetuses' pathologies. Grave no. 57 (a 25-30 year-old woman), which is a case of *post-mortem* fetal expulsion⁴⁷, is discussed.

Historical and archaeological data on maternal and child death is also used in a study of 15 cemeteries in Medieval Ireland. The authors identify 30 adult women associated with one or more fetuses or newborns. Palaeomedical data is correlated with the biological age of women⁴⁸.

Other cases discovered in the Anglo-Saxon area should be also mentioned, such as: the pregnant juvenile of approx. 15-20 years, buried at the edge of Abingdon I Cemetery⁴⁹; the 20-30 year-old woman from grave no. 110 in Dover, Buckland, with the *fœtus* in birth position, buried in the middle area of the cemetery⁵⁰; the 35-40 year-old woman from Apple Down, grave no. 175, buried at the edge of the cemetery, with the *fœtus* left in the pelvic cavity⁵¹; the young woman of approx. 15-25 years from grave no. 32 in Great Chesterford, with a 32 week-old *fœtus*⁵²; the 18-20 year-old juvenile from grave

26 in Worthy Park, with the *fœtus* lying between her thighs⁵³.

In the cemetery of San Genesio (San Miniato, Pisa, Italy), chronologically framed between 6th-13th centuries CE, in one of the burial chambers belonging to the early phases of the cemetery, the skeleton of a woman of approx. 30 years and that of a 32 prenatal week *fœtus* laying between woman's femurs were discovered. The unborn child was in cephalic presentation, *i.e.* inversely oriented towards woman's skeleton (with the lower limbs towards her pelvis). Starting from taphonomic data and modern forensic cases, the authors draw the following conclusion: due to the accumulation of gas during the emphysema stage of the decomposition process, the body of the woman expelled the *fœtus* from the pelvic cavity, a phenomenon produced before the body of the deceased was completely covered with soil. The authors cite several circumstances that may result in *postmortem* fetal expulsion. For the *fœtus*, it would be prematurity, hypotrophy, and cephalic presentation while, for the woman, the occurrence of death in a warm period of the year and the laying/burial in a funeral chamber (with space). This finding is defined as a clear and rare case of "coffin birth" documented in an archaeological context⁵⁴.

Another case of "coffin birth" is that of a Medieval grave (15th century CE) discovered at Imola (Bologna, Italy). The skeleton of a *fœtus* of approx. 38 weeks was found between the femurs of a 25-35 year-old woman. The *fœtus* was partially expelled from woman's body, being found *in situ* with the skull and upper skeleton outside and the bones of the lower limbs remaining in woman's pelvic cavity. The possibility that the woman died during childbirth is not excluded. However, being an intentional burial, it is unlikely that the baby was left in the grave between woman's lower limbs. Another

⁴⁶ Duncan Sayer and Sam D. Dickinson, „Reconsidering obstetric death and female fertility in Anglo-Saxon England”, *World Archaeology* 45, no. 2 (2013): 285-97. <https://doi.org/10.1080/00438243.2013.799044>.

⁴⁷ *Postmortem* extrusion/expulsion of the *fœtus* occurs 48-72 hours after the death of the pregnant woman. The formation of gas increases the intra-abdominal pressure, causing uterine prolapse and *postmortem* „birth”, also called „coffin birth” (Sidney Smith, *Forensic Medicine* (London: J. & A. Churchill, 1955), 25).

⁴⁸ Eileen M. Murphy, „The child that is born of one's fair body' – Maternal and infant death in Medieval Ireland” *Childhood in the Past* 14, no. 1 (2021): 13-37. <https://doi.org/10.1080/17585716.2021.1904595>.

⁴⁹ Donald Benjamin Harden and Edward Thurlow Leeds, *The Anglo-Saxon Cemetery at Abingdon, Berkshire* (Oxford: Ashmolean Museum, Government publication, 1936).

⁵⁰ Harden and Leeds, *The Anglo-Saxon Cemetery*.

⁵¹ Alex Down and Martin Welch, *Chichester excavations. Apple Down and The Marden's. Vol. VII* (Chichester: Chichester District Council, 1990).

⁵² Vera Evison, *An Anglo-Saxon Cemetery at Great Chester-*

ford, Essex (York: Council for British Archaeology, 1994), 96. <https://doi.org/10.5284/1081774>.

⁵³ Sonia Chadwick Hawkes et al., *The Anglo-Saxon Cemetery at Worthy Park, Kingsworthy* (Oxford: Oxford University School of Archaeology, 2003), 33; Mary E. Lewis, *The bioarchaeology of children: Current perspectives in biological and forensic anthropology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 36.

⁵⁴ Serena Viva, Federico Cantini, and Pier Francesco Fabbrì, „Post mortem fetal extrusion: Analysis of a coffin birth case from an Early Medieval cemetery along the Via Francigena in Tuscany (Italy)”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 32 (2020), 102419. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102419>.

interesting detail, in this case, is the circular trepanation (with a diameter of about 4.6 mm) on the frontal bone of the woman, made approx. one week before death. It is assumed that the trepanation was performed for curative purposes, following a trauma (located about 2 cm above the intentional cranial opening) and the installation of preeclampsia⁵⁵. Other similar cases, even if not archaeologically documented, are mentioned in the historical writings of the 17th century CE⁵⁶.

In the cemetery of San Nicolao in Genoa (Italy), in 2006, a grave dating to the second half - the end of the 14th century CE containing the remains of a pregnant adult woman (with the *fœtus* with prenatal age of 38-40 weeks) and of two born sub-adults was discovered. The authors conclude that they died during the plague epidemic, in the three individuals the *Yersinia pestis* antigen being identified⁵⁷.

We go down chronologically, to remind some cases of death *in utero* discovered in archaeological contexts long before that of Fîrlădeni-La Văleanu.

The grave of a pregnant woman (with a full-term *fœtus*) was documented in the Late Roman necropolis of Mas Rimbau (Tarragona, Spain), the cause of death being dystocia and the vicious position of the *fœtus*⁵⁸.

In the Bronze Age necropolis of Plosca-Cabana de Metal (Romania), assigned to a Žuto Brdo-Gârla Mare community, in the cremation grave no. M.20, in an urn with a lid (a bowl), the cremated remains of two individuals (noted as individual A and individual B) were deposited. Individual A is a woman of 20-30 years (whole skeleton, weight – 1091.02 g, total number of skeletal fragments – 3057). Individual B is a *fœtus* of 24-36 intrauterine weeks (well represented skeleton, weight – 2.74 g, total skeletal

fragments – 44). The combustion temperature was estimated in the range of 550-700°C, the child being, most likely, in mother's womb at the time of cremation⁵⁹.

In an Early Bronze Age cemetery at Unterhautzenthal (Austria), grave no. 38 contained the skeletal remains of a 14-15 year-old girl with her *fœtus* death *in utero*⁶⁰.

Finally, two oldest archeologically documented cases should be mentioned. The former is that of the R11 grave in the Lokomotiv necropolis in southern Siberia (Russia), dated in the Holocene/Aceramic Neolithic (8000-7000/6800 cal BP), in which the remains of three individuals – a woman and two full-term twin fetuses – were discovered. Although it has been reported as a case of death during labor, the funeral circumstances suggest that it may be a case of *postmortem* fetal expulsion, with the twin skeletons partially remaining in woman's uterine cavity⁶¹. The latter case is that of the grave no. 40.1 from Ust'-Ida I cemetery, near the Angara River (Russia), located 150 km north of the Lokomotiv site. The grave no. 40.1, dated to the Early Neolithic – Early Bronze Age (4070-3945 cal BP (TO-10347: 3650±60 BP), belongs to a young woman with a *fœtus* death *in utero*⁶².

Conclusions

The topic related to maternal and fetal/infant death is a sensitive one, but it can be scientifically generous when archaeological data is correlated with palæoanthropological and palæomedical information.

In the case of the 17-18 year-old girl from Fîrlădeni-La Văleanu, the information is scarce, compared to other previously mentioned discoveries. This juvenile was buried in a closed funeral complex,

⁵⁵ Preeclampsia is a complication of pregnancy characterized by high blood pressure and signs of damage to other organs (most commonly the liver and kidneys), often causing the death of both mother and *fœtus*.

⁵⁶ Alba Pasini et al., „Neurosurgery on a Pregnant Woman with Post Mortem Fetal Extrusion: An Unusual Case from Medieval Italy” *World Neurosurgery* 113 (2018):78-81. <https://doi.org/10.1016/j.wneu.2018.02.044>.

⁵⁷ Deneb Cesana, Ole Benedictow, and Raffaella Bianucci, „The origin and early spread of the Black Death in Italy: First evidence of plague victims from 14th century Liguria (northern Italy)” *Anthropological Science* 125, no. 1 (2017): 15-24. <https://doi.org/10.1537/ase.161011>.

⁵⁸ Domènec Campillo et al., „Esqueleto de una mujer fallecida por distocia, perteneciente al período tardorromano (Mas Rimbau, Tarragona)” *Empúries* 51 (1998): 251-6. <http://opac.regesta-imperii.de/id/748081>.

⁵⁹ Monica Șandor-Chicideanu and Mihai Constantinescu, *Necropola din epoca bronzului de la Plosca* (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2019), 72, 77-78, 84, Fig. 39, 103-104.

⁶⁰ Katharina Rebay-Salisbury et al., „Motherhood at Early Bronze Age Unterhautzenthal, Lower Austria” *Archaeologica Austriaca* 102 (2018): 71-134. <https://doi.org/10.1553/archaeologia102s71>.

⁶¹ Angela R. Lieveise, Vladimir Ivanovich Bazaliiskii, and Andrzej W. Weber, „Death by twins: a remarkable case of dystocic childbirth in Early Neolithic Siberia” *ANTIQUITY* 89 (2015): 23-38. <http://dx.doi.org/10.15184/aqy.2014.37>.

⁶² Andrzej W. Weber et al., „Radiocarbon dates from Neolithic and Bronze Age cemeteries in the Cis-Baikal region of Siberia”, *Radiocarbon* 48 (2006): 1-40. <https://doi.org/10.1017/S0033822200035463>.

dating to the 17th-18th centuries CE, in an elongated rectangular pit, dug to a shallow depth. Her body was laid in supine position, with her head to the west, her face turned to the southeast, her lower limbs straight and upper limbs stretched out next to the body. She was led into the “world of silence” with no grave goods.

The biomorphometric characteristics (mixture of Mediterranean, Dinaric, and Mongoloid phenotypic features) confirm the assumption of the author of the discovery, who assigned this grave to the communities from the Asian areal (most likely Mongol) that have temporarily settled down in the Middle Ages in the region between Prut and Dniester Rivers.

Palæopathological analysis revealed at least three episodes of acute physiological stress that this young woman had suffered as a child. Two of them were produced at the biological age range of 3.5-4.2 years, the evidence remaining “memorized” in the form of hypoplastic enamel lines. Most hypoplastic enamel defects occur probable during weaning, when baby’s body is subjected to acute physiological stress, favored by harsh living conditions, severe episodes of disease, food deficiencies, or even malnutrition. The third episode of physiological stress occurred shortly before death, *perimortem*, the signs being located on the bones of the neurocranium (*cribra cranii*) and the roof of the orbits (*cribra orbitalia*). In parallels with the hypertrophy of the exocranial bone tissue, the periosteum on the tibial shafts also reacted. The causes of these changes could be a series of acute food deficiencies, inflammatory or infectious processes, the most common being an acute sideropenic anemia/iron deficiency.

The presence of numerous anomalies and epigenetic features on the teeth suggests that this juvenile lived in an endogamous community. Skeletal abnormalities, including dental ones, show a strong genetic determinism, being passed on to offspring, and, when a community is demographically closed, we can detect this *postmortem* by studying anomalies or immeasurable/discrete traits. Subsequent archaeological research on the medieval cemetery from Fîrlădeni-*La Văleanu* (16th-18th centuries CE) will fill the gaps regarding the burial place of the young woman in the cemetery and the type of community she belonged to.

In the beginning of the anthropological analysis, the skeleton discovered in the medieval grave from Fîrlădeni-*La Văleanu* seemed to fit one of the

usual patterns. During the analysis, it proved to be a rare and very valuable discovery, both for anthropologists and for specialists interested in palæo-medicine and, why not, for archaeologists. Unfortunately, during the documentation process *in situ* carried out by archaeologists no detailed images were taken, so that the presence of the *fœtus* cannot be identified in the captured images.

A characteristic identified on the coxae of the juvenile from Fîrlădeni-*La Văleanu* is the preauricular sulcus, which morphologically (according to the classification proposed by Jane E. Buikstra and Douglas H. Ubelaker in 1994) is at the border between type 3 and type 4 of sulci. It is well outlined, fairly wide, less than 0.5 cm deep, with smooth walls towards the auricular surface and undulating towards the notch, located only in the back/lower part of the auricular surface, with a sharp edge and extending along the entire lower edge. Could this situation assume that this type of sulcus indicates at least one parturition during lifetime? The answer is difficult. Considering the details discussed in one of the subchapters of the present paper, it is difficult and risky to give a definite answer, because the components of the pelvic girdle lack the indicators with which the preauricular sulcus should be associated for being classified as a “parturition type” sulcus. The peripubic area has no signs of inflammation and no scars/pits. The pubic tubercle is not oversized/elongated. The sacrum shows no changes in the area of attachment of the sacroiliac ligament or preauricular extension. However, we cannot exclude the hypothesis according to which this young woman had previous pregnancies, interrupted in the early stages of intrauterine development of the *fœtus*, due to reasons related either to the health of the mother or of the unborn child.

The social, biological, and medical situation of this 17-18 year-old girl who, at the time of her death, was carrying a *fœtus* of approx. 5-7 intrauterine months, makes the discovery from Fîrlădeni-*La Văleanu* a very important one for the Prut-Dniester area, being the first anthropologically documented case of a pregnant woman discovered in an archaeological context. However, her story remains obscure.

MONEDELE OTOMANE DIN COMPLEXELE FUNERARE DE LA MĂNĂSTIREA CĂPRIANA¹

Ana BOLDUREANU,
Gheorghe POSTICĂ

Abstract

The authors present the coins discovered during the archaeological excavations carried out in 1993, 2001-2003, 2005-2008 and 2016. During the archaeological excavations at the Căprian Monastery, 132 coins were discovered in the necropolis of the founders inside the Church of the Dormition of the Mother of God, within the filling soil under the floor of the church, in the necropolis around the church, in the wall of a building located to the west of the church, as well as in the cultural layer around the church. A total of 36 coins discovered inside the church come from 10 graves and its cultural layer, while the coins discovered in the necropolis around the church come from 7 graves. From the total number of 88 investigated graves, coins were discovered in 17 burial complexes (19%). Most of the graves contain a single coin, in grave 39 2 coins were found, in grave 56 24 pieces were deposited, representing a small treasure, and in another case (grave 18) a monetary deposit consisting of 83 coins was found.

The coins deposited in graves represent several monetary areas. The European ones are issues of the Kingdom of Poland and the Holy German Empire issued starting from the third decade of the 16th century and up to 1627. Most of the coins from Căprian come from the Ottoman Empire, representing coins issued in the 18th century, but also two copies with a large denomination - ikilik, issued by Selim III, being the most recent coins from the tombs.

Keywords: Ottoman coins, funerary complexes, Căprian Monastery, Moldova.

Pe parcursul a peste 40 de ani de activitate științifică, profesorul și cercetătorul dr. Ion Tentiuc a fost preocupat în mod constant de probleme capitale ale arheologiei medievale din spațiul carpato-nistean, o atenție aparte acordând particularităților culturii materiale și spirituale a populației locale. În acest context, printre cercetările dlui Ion Tentiuc, se remarcă cercetarea arheologică a mai multor complexe funerare, cum ar fi cele de la Biserica Adormirea Maicii Domnului din Căușeni, Biserica Măzărache din Chișinău, unde, pe lângă alte artefacte, au fost atestate și importante descoperiri monetare. Având în vedere cele menționate, îi dedicăm prezenta lucrare, prin care sunt valorificate monedele descoperite în complexele funerare de la Mănăstirea Căpriană.

Mănăstirea Căpriană a beneficiat de săpături arheologice de amploare, desfășurate în contextul proiectelor de reconstrucție și restaurare din anii 1993, 2001-2003, 2005-2008 și 2016². Aceste

² Gheorghe Postică, Nicolae Constantinescu, *Rezultatele investigațiilor arheologice din anul 1993 la Mănăstirea Căpriană (raport științific)* (Chișinău-București: 1993), 150 p.+195 Pl. / Arhiva MNIM; Gheorghe Postică, *Raport științific privind rezultatele săpăturilor arheologice de la Mănăstirea Căpriană din anul 2001* (Chișinău: 2002), vol. I – 69 p.+56 fig.; vol. II – 237 foto / Arhiva MNIM; *Idem, Raport științific privind rezultatele săpăturilor arheologice de la Mănăstirea Căpriană din anul 2002* (Chișinău: 2003), vol. I – 75 p.+ 69 fig.+41 Pl. ; vol. II – 289 foto / Arhiva MNIM; *Idem, Raport științific privind rezultatele săpăturilor arheologice de la Mănăstirea Căpriană din anul 2003* (Chișinău: 2004), 48 p.+22 fig.+43 Pl. / Arhiva MNIM; *Idem, Raport științific privind rezultatele săpăturilor arheologice de la Mănăstirea Căpriană din anul 2005* (Chișinău: 2006), 90 p. text + 47 figuri + 103 foto / Arhiva MNIM; *Idem, Raport științific privind rezultatele săpăturilor arheologice de salvare de la Mănăstirea Căpriană din anii 2006-2007* (Chișinău: 2007), 25 p.+11 fig.+78 foto/ Arhiva MNIM; *Idem, Raport științific privind rezultatele săpăturilor arheologice de salvare de la Mănăstirea Căpriană din anul 2008* (Chișinău: 2009), 22 p.+13 fig.+75 foto / Arhiva MNIM; *Idem, Raport științific privind cercetarea arheologică a Cavoului Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni de la Mănăstirea Căpriană în anul 2016* (Chișinău: 2017)/ Arhiva MNIM.

¹ Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare” și al proiectului 20.80009.1606.06 „Cercetarea și valorificarea patrimoniului arheologic medieval din Republica Moldova – CV-PAM”, implementat prin intermediul Programelor de Stat 2020-2023, prioritatea strategică IV. *Provocări societale*, direcția strategică *Patrimoniul material și imaterial*, administrat de către Agenția Națională pentru Cercetare și Dezvoltare din Republica Moldova.

investigații au adus la lumina zilei vestigii materiale de o valoare științifico-culturală inestimabilă, care au completat substanțial fondul istorico-documentar și cultural al complexului monastic³.

În timpul săpăturilor arheologice la Mănăstirea Căpriană au fost descoperite 132 de monede, provenite din necropola ctitorilor din interiorul Bisericii Adormirea Maicii Domnului (34 de monede), din solul de umplutură de sub pardoseala bisericii (2 ex.), din necropola aflată în jurul bisericii (89 ex.), din zidul unei construcții aflate la vest de biserică (1 ex.), precum și din stratul de cultură din preajma locașului sfânt (6 ex.).

Monedele descoperite în interiorul bisericii provin din 10 morminte și din stratul de cultură din lăcaș. O monedă a fost găsită în Naos, în stratul de sub pardoseală, una fiind atestată în Gropnița, în mormântul 7. În Pronaos, au fost depistate 33 de monede, depuse în opt morminte, inclusiv, în complexele nr. 50, 51, 57, 59, 60, 61 și 62, conținând câte o piesă, mormântul 39 având 2 exemplare și mormântul 56 cu 24 de monede. Din Pridvorul bisericii provin 2 monede, una aflată în mormântul 65 și alta găsită în umplutura de sub pardoseală.

Monedele descoperite în necropola din jurul bisericii provin din 7 morminte. În mormintele 87, 92, 94, 99, 106, 110 au fost semnalate câte o monedă, iar în mormântul 18 a fost descoperit un depozit monetar alcătuit din 83 de piese.

³ Gheorghe Postică, Nicolae Constantinescu, *Căpriană. Repere istorico-arheologice* (Chișinău: 1996), 110 p.; *Idem*, „Mănăstirea Căpriană în lumina investigațiilor arheologice din anii 2001-2002”, în: *Symposia Professorum*, Seria Istorie (Chișinău: Editura Pontos, 2002), 39-42; Gheorghe Postică, „Mănăstirea Căpriană în viziune arheologică”, în: *Conferința științifico-didactică anuală. ULIM. Rezultatele comunicărilor*, 18-20 martie 1997 (Chișinău: 1997), 269-271; *Idem*, *Mănăstirea Căpriană (I)*, în: *Destin românesc*, 1998, nr. 1, 23-55; *Idem*, *Mănăstirea Căpriană (de întemeiere până în zilele noastre)* (Chișinău: CET ULIM, 2000), 76 p.; *Idem*, „Expertiza materialelor osoase ridicate din înhumările descoperite în Biserica Adormirii a Mănăstirii Căpriană”, în: *Symposia Professorum*. Seria Istorie. Materialele sesiunii științifice din 26-27 aprilie 2002 (Chișinău: 2003), 43-45; *Idem*, *Mănăstirea Căpriană (de întemeiere până în zilele noastre)*, ed. II-a, revăzută și completată (Chișinău: Editura Pontos, 2003), 76 p.; *Idem*, „Mănăstirea Căpriană în viziune istorico-arheologică”, în: *Akados. Revistă de știință, inovare, cultură și artă* (Chișinău: 2005), nr. 1, 38-42; *Mănăstirea Căpriană cu Schitul Condrița (secolul XV - începutul secolului al XXI-lea): Studii, documente și materiale* / Coord. Andrei Eșanu și Gheorghe Postică (Chișinău: Editura Cartdidact, 2019), 640 p.

Din numărul total de 88 de morminte cercetate, emisiuni monetare au fost descoperite în 17 complexe funerare (19 %). Majoritatea mormintelor conțineau câte o singură monedă, în mormântul 39 erau 2 monede, într-un mormânt (nr. 56) erau depuse 24 de piese, acestea reprezentând un mic tezaur, iar într-un alt caz (nr. 18), excepțional, a fost găsit un depozit monetar numeros⁴. Catalogul monedelor a fost organizat pe spații monetare, fiind ordonate în funcție de cele mai vechi emisiuni ale unui stat, iar în interiorul acestora piesele au fost ordonate pe criteriile: emitenți, nominaluri și monetării.

Monedele depuse singular în morminte constituie emisiuni ale Regatului Poloniei (8 ex.) și ale Sfântului Imperiu German (8 ex.). Prezența monedelor polono-lituaniene, însoțite și de emisiunile teritoriilor dependente de coroana polonă, precum Riga și Gdansk, în necropola de la Căpriană, reflectă fluxul ascendent al acestora în circulația monetară a Moldovei, începând cu jumătatea domniei lui Sigismund I (1548-1572), reprezentând o mare diversitate tipologică. Cea mai veche monedă poloneză discutată aici este un polgroș lituanian de la Sigismund I, bătut probabil în anul 1523 (Cat. I, nr. 6), urmat de groși, poltoraci (1^{1/2}groși) și tripli groși de la Sigismund al III-lea Vasa (1587-1632). Poltoracii au jucat un rol modest pe piața monetară a Moldovei din cauza deprecierei lor rapide la scurt timp după lansare, însă tripli groșii, produși în cantități uriașe în ultimele decenii a secolului al XVI-lea, s-au clasat pe primul loc pe piață, datorită bunei calități a argintului din care au fost fabricați⁵. Lotul analizat conține doi poltoraci bătuți de Coroană (Cat. I, nr. 3-4) și trei piese de trei groși, dintre care două exemplare aparținând Coroanei (Cat. I, nr. 1-2) și unul emis de Riga în anul 1598 (Cat. I, nr. 7). Monedele imperiale de la Căpriană sunt denari, bătuți de împărații Casei de Habsburg, în calitate de regi ai Ungariei. Cel mai vechi exemplar a fost bătut la Kremnitz în numele împăratului Ferdinand I (1526-1564) (Cat. I, nr. 9), urmat de emisiuni de la Maximilian (1564-1576) (Cat. I, nr. 10-11), Rudolf (1576-1608) (Cat. I, nr. 12-14) și Ferdinand al II-lea

⁴ Ana Boldureanu, „Osmanskije monetî iz pogrebalnâh kompleksov Kaprianskogo monastîria”, în: *Religioznoe mirovozrenie v drevnem i sovremenom obscestvah: prazdniki i budni. VIII Mejdunarodnaia Krâmskaia konferenția po religiovedeniu, Sevostopol, 15-20 maia 2006. Tezisi dokladov i soobsčenii*, 14-15.

⁵ Ana-Maria Velter, „Monedele europene”, în: *Moneda în Republica Moldova* (Chișinău: 2015), 206.

(1619-1637) (Cat. I, nr. 15-16). În mormântul nr. 7, situat în gropniță, a fost găsită o para otomană de la Mustafa al III-lea (1757-1774), bătută la Istanbul (Cat. nr. 17; Fig. I.5). O monedă rusească de 2 copeici din timpul împărătesei Ecaterina a II-a (1762-1796), bătută la Moscova, a fost depistată în naosul bisericii (Cat. IV, nr. 2; Fig. I.6). Din umplutura de sub pardoseala pridvorului provine o monedă falsă, din metal comun, al cărei prototip nu poate fi stabilit (Cat. IV, nr. 9; Fig. I. 7).

În mormântul nr. 56, aflat în jumătatea de sud a pronaosului bisericii Adormirea Maicii Domnului, descoperit în anul 2002, în care a fost înmormântat un bărbat în vârstă de cca 40-50 de ani, a fost găsit un mic tezaur alcătuit din 24 de monede. Monedele se aflau sub cotul mâinii stângi, în partea inferioară a corpului. Acestea reprezintă parale emise de Imperiul Otoman între anii 1730-1757. Cele mai timpurii monede din acest lot sunt emisiunile lui Mahmud I (1730-1754), însumând nouă exemplare, toate bătute în capitala imperiului, la Kostantiniye (Cat. II, nr. 1-9). Majoritatea pieselor din acest lot (16 ex.) au fost emise în scurta perioadă de domnie a lui Osman al III-lea (1754-1757), purtând și ele numele atelierului Kostantiniye (Cat. II, nr. 10-24). Piese menționate reprezintă tipul doi de parale, instituit sub Ahmed al III-lea, caracterizat de prezența pe avers a tuğralei sultanului⁶. În pofida introducerii încă sub Mustafa al II-lea (1695-1703) a unui sistem de sigle-litere și ornamente care ar fi sugerat un control al producției monetare⁷, acesta nu a oferit soluții în datarea emisiunilor. Astfel, și paralele lui Mahmud I și Ahmed al III-lea sunt datate în continuare conform anului ascensiunii la tron a sultanului. Monedele lui Osman al III-lea reprezintă în general emisiuni mai rare, situație datorată în primul rând scurtei domnii a sultanului, dar și nepublicării colecțiilor. În privința monedelor mari de argint ale lui Osman al III-lea, un rol important în cunoașterea acestora revine materialului numismatic provenit din mai multe tezaur descoperite în Republica Moldova și România⁸. În ce privește paralele, tezaurizate rar în Moldova și, provenite de obicei din descoperiri izolate, informațiile sunt și mai limitate. Alături de cele 16 exemplare de la Căpriană, a fost publicată o para

găsită în cimitirul bisericii „Sfânta Parascheva” din Roman⁹, dar și un exemplar, încă inedit, descoperit la Orheiul Vechi¹⁰.

Cel de-al doilea tezaur monetar menționat mai sus a fost găsit în timpul săpăturilor din septembrie 2001 în exteriorul Bisericii Adormirea Maicii Domnului, în mormântul 18, aflat lângă contrafortul nr. 1. Tezaurul fusese depus într-o lădiță de metal, foarte uzată de coroziie, acoperită cu un capac de sticlă. Monedele, la rândul lor oxidate, erau lipite între ele, astfel încât până la curățare n-a fost posibilă nici stabilirea numărului lor. Din „ghemul” de monede au fost desprinse 83 de piese, rămânând însă mai multe fragmente mici din cele care s-au rupt la curățare (cca 4 g). S-au păstrat și rămășițe din pânza cu care au fost învelite piesele. Monedele recuperate reprezintă emisiuni otomane (82 de exemplare) și una imperială, emisă în Regatul Boemia.

Ca și în cazul tezaurului descris mai sus, și de data aceasta predomină paralele bătute în Imperiul Otoman. Acest nominal, impus în circulație sub Ahmed al III-lea în întreg imperiul, a devenit cea mai frecventă monedă a tranzacțiilor cotidiene. În Moldova, prezența semnificativă pe piață este demonstrată de descoperirile izolate, situație confirmată și de descoperirile de la Căpriană. Cele mai vechi parale din tezaur sunt din perioada de domnie a lui Ahmed al III-lea (1691-1695). După cum s-a remarcat, paralele emise de acest sultan au suportat anumite schimbări stilistice, fiind cunoscute trei tipuri de parale ale acestuia¹¹. Lotul analizat conține două parale de tipul II, bătute la Mısır (Cairo) (Cat. III. Nr. 2,3) și una de tipul III, purtând numele atelierului Islâmbol (Cat. III. Nr. 1). Anume sub acest sultan s-a început utilizarea numelui Islâmbol (Cat. III. Nr. 1) pentru a desemna capitala (Kostantiniye până la 1648, apoi Kostantiniye)¹². Următoarele 13 parale au fost emise în numele sultanului Mustafa al III-lea (1757-1774), dintre care șapte bătute la Islâmbol (Cat. III, nr. 4-10) și șase la Mısır (Cat. III, nr. 11-16). Trebuie să menționăm că, în

⁶ A. Vilcu, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687-180* (Brăila: 2009), 90.

⁷ S. Lachman, „The initial letters on Ottoman coins of the eighteenth century”, în: *The American Numismatic Society, Museum notes*, 19 (New York: 1974), 199-224.

⁸ Vilcu, *Moneda otomană*, 113-114

⁹ *Arhiescopia Romanului și Bacăului: cimitirul medieval și complexele laice din perimetrul sud-vestic al invintei bisericesti: rezultatele cercetării preventive din anul 2015/* George-Dan Hânceanu, Angela Simalcsik, Robert Daniel Simalcsik, nr. 20 (Piatra Neamț: 2021), 190.

¹⁰ Informație: Ana Boldureanu și Vitalie Burlacu.

¹¹ Vilcu, *Moneda otomană*, p. 89.

¹² Eugen Nicolae, *Imperiul Otoman*, în: *Tezaur din muzeele orașului Chișinău, secolele XVI-XVIII* (Chișinău: 1994), 65.

timpul acestui sultan, a avut loc schimbarea sistemului de sigle-litere, prin menționarea, inițial, și a anului de domnie, apoi sub Selim al III-lea doar a acestuia, sistem utilizat până la sfârșitul Imperiului¹³. Revenind la paralele lui Mustafa III, remarcăm că după anul nouă de domnie, s-a trecut la o altă modalitate de indicare a anului, menționând pe monede ultimele două cifre ale anului Hegirei în care s-a bătut moneda. Astfel, observăm în acest eșantion, paralele bătute în anii de domnie: 14, 17, 85, 83, 87. Catalogul paralelor continuă cu 17 piese de la Abdülhamid I (1774-1789), dintre care patru bătute la Kostantiniye (Cat. III. Nr. 17-20) și 13 la Mısır (Cat. III. Nr. 21-33). Aceste ateliere au bătut în timpul acestui sultan o cantitate imensă de parale, fenomen observat și în cadrul descoperirilor monetare din Moldova și Țara Românească¹⁴. Deja a fost menționat faptul neimprimării intenționate a anului de domnie pe unele monede bătute de atelierul egiptean, observație făcută în baza monedelor bine păstrate¹⁵, în cazul cărora ștanța de revers nu conținea și anul de batere. Remarcăm că paralele acestui sultan de la Căpriană sunt foarte prost păstrate, dar am observat printre ele și piese fără an de domnie. Următoarele 24 de exemplare de parale au fost emise sub Selim al III-lea (1789-1807), dintre care 7 exemplare provin de la Islâmbol (Cat. III, nr. 34-40) și 19 de la Mısır (Cat. III, nr. 41-59). Pentru 21 de parale din acest lot nu a fost posibil precizarea emitentului (Cat. III, nr. 69-80), dar a fost stabilit atelierul pentru nouă dintre ele, 2 ex. de la Islâmbol (Cat. III, nr. 60-61) și 7 ex. Mısır (Cat. III, nr. 62-68).

Lotul de monede otomane din acest depozit mai conține două monede cu nominalul *ikilik*, echivalent cu 80 de parale sau 2 kuruși), emise în timpul sultanului Selim al III-lea, bătute la Islâmbol în anul doi și trei de domnie (Cat. III, nr. 81, 82). Apariția acestui nou nominal în sistemul monetar otoman a fost cauzată de criza financiară din Imperiul Otoman din timpul războiului ruso-austro-turc din anii 1787-1792, fiind bătută în ultimul an de domnie a sultanului Abdülhamid I (anul 16 = 1788/1789), devenind astfel, pentru scurt timp cea mai mare piesă de argint din Imperiu¹⁶. În Moldova, acest nominal a avut o prezență mai rară, ocupând locul trei ca pondere valorică printre nominalele de argint teza-

urizate, devansând kurușul¹⁷. A fost atestat în câteva tezaure, cum ar fi cel de la Petrești, raionul Ungheni (Abdülhamid I, 3 ex.)¹⁸; Drăghești, jud. Bacău (Abdülhamid I, 1 ex.)¹⁹ (Selim III, 23 ex.), Chișinău, 1973 (Selim III, 9 ex.)²⁰.

Tezaurul analizat mai conține și o emisiune europeană, care reprezintă 3 creițari, bătuți în numele împăratului Iosif I (1705-1711) pentru Regatul Boemiei la Praga în anul 1709 (Cat. III, nr. 83).

Alte șapte monede incluse în Catalog au fost descoperite în afara necropolelor. Menționăm dintre acestea un mangâr otoman din cupru bătut de sultanul Süleyman al II-lea (1687-1691) la Kostantiniye (Cat. IV. nr.1), găsit în zidul unei construcții. Două monede de acest fel, pe lângă un lot important de monede otomane, au fost descoperite în cadrul săpăturilor arheologice de la biserica Sf. Sava din Iași²¹. În Republica Moldova mangări au fost atestați la Bălănești, raionul Nisporeni (1 ex.) și la Costești, raionul Ialoveni (1 ex). Un număr mare de mangări au fost descoperiți la Cetatea Albă. Perioada de circulație a acestora a fost scurtă, între 1687-1691, când monedele de cupru au fost acceptate de statul Otoman la plata taxelor și a impozitelor. Depunerea lor în morminte sau chiar aruncarea lor ca inutile s-a produs, probabil, sub Ahmed al II-lea, când autoritățile otomane au interzis primirea lor la achitarea plăților și a taxelor²². Din stratul de moloz de lângă zidul mănăstirii a fost scoasă o copeică rusească, bătută în anul 1854 (Cat. IV. 3). Acesteia i se alătură alta din anul 1895 (Cat. IV. 4), un exemplar de 15 copeici din anul 1896 (Cat. IV. 5), precum și două monede sovietice de 2 copeici din 1982 (Cat. IV. 6) și 25 de copeici din anul 1957 (Cat. IV. 7). Catalogul se încheie cu o monedă falsă din cupru, descoperită într-o groapă din Secțiunea AXXXI, al cărei prototip ar fi un denar unguresc din secolele XVI-XVII (Cat. IV. 8) și o monedă falsă din cupru descoperită în pridvor (Cat. IV, 9).

Descoperirile monetare din complexele funerare ale Mănăstirii Căpriană completează informațiile privind circulația monedelor mărunte disponibile pe piața locală, alături de monedele descoperite în

¹⁷ *Ibidem*, 253.

¹⁸ A.A. Nudelman, „Monetnâie kladî XVIII - naciála XIX v. v Dnestrovsko Prutskom reghione”, în: *Numizmatičeskie issledovanija po istorii Jugo-Vostočnoj Evropy* (Chișinău, 1990), 246.

¹⁹ Vilcu, *Moneda otomană*, 317.

²⁰ A.A. Nudelman, *Monetnye klady*, 257.

²¹ *Moneda în Republica Moldova* (Chișinău, 2015), 235.

²² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, 66.

¹⁴ Vilcu, *Moneda otomană*, 135-136.

¹⁵ Vilcu, *Moneda otomană*, 136-137.

¹⁶ Vilcu, *Moneda otomană*, 141.

preajma Bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căușeni²³, din cimitirul Bisericii Măzărache din Chișinău²⁴, din necropola Brad, com. Negri, jud. Bacău România²⁵ etc.

Tradiția de a pune monede în morminte există la diferite popoare încă din antichitate, fiind preluată apoi în perioada medievală, apoi modernă și chiar contemporană. Această tradiție a existat și în Țările Române. Așa-numitul „ban al mortului” se pune legat de deget sau pe piept ori în gură, făcând parte din ofrandele cu care pleca mortul. Motivația era credința că mortul trebuie să aibă cu ce-și plăti vămile sau să aibă bani la el pe lumea cealaltă ori să plătească trecerile în viața de dincolo.

Fără îndoială că monede provenite din complexe funerare, alături de alte descoperiri monetare, joacă un rol important în procesul de studiere a istoriei unui ținut. Sunt în primul rând deosebit de importante pentru arheologi din punctul de vedere al datării monumentelor, pentru numismați, ele constituie izvoare importante în studierea diferitor fenomene monetare, iar pentru etnografi sunt surse importante pentru studierea diferitor tradiții, rituri și ritualuri.

CATALOGUL MONEDELOR

I. Monedele descoperite singular în necropolele Bisericii Adormirea Maicii Domnului

REGATUL POLONIEI

COROANA

Sigismund III (1587-1632)

Trojak

Lublin, 1595

1. AR ← 2,3 g; 21,6 mm; perforată. Kopicki 2007²⁶, p. 135, nr. 758; Căpriană 2002, **M. 65**, copil; Biserica Adormirea Maicii Domnului, Pridvor; FB-27699-2.

²³ Valeriu Bubulici, Ion Tentiuc, „Unele descoperiri monetare din cimitirul bisericii Adormirea Maicii Domnului de la Căușeni”, în: *Tyragetia*, vol. III, nr. 1, 2009, 323-330.

²⁴ Ion Tentiuc, Valeriu Bubulici, *Descoperiri monetare în cimitirul medieval al Bisericii Măzărache din Chișinău (săpăturile din anul 2010)*, în: *Tyragetia*, vol. V, nr. 1, 2011, 301-309.

²⁵ L. Munteanu, A. Boldureanu, G.-D. Hânceanu, V. Ursachi, „«The afterlife» of money. The coins found in the necropolis of Brad (Negri commune, Bacău County)”, în: *Arheologia Moldovei*, 42, 2019, 135-168.

²⁶ Kopicki 2007 = Kopicki E. *Monety Zigmunda III Wazy*, Szczecin, 2007.

Krakow, 1623

2. AR ← 1,49 g; 20 mm; pete negre, tocită; Cf. Kopicki 2007, p. 155-156, nr. 879-882; Căpriană 2003, **M. 110**, Secțiunea AXXXII; FB-27699-18.

Poltorak

3. AR ← 0,52 g; 19,3 mm; pete negre, tocită, ruptă dintr-o parte; Kopicki 2007, p. 74-75, cf. nr. 378-378. Căpriană 2003, **M. 92**, Secțiunea AXXXII; FB-27699-21.

Poltorak

Bydgoszez, an neprecizat

4. AR ← 0,6 g; 14,6 mm; puternic tocită; Căpriană 2002, **M. 57**, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos, FB-27699-4.

Grosz

Bydgoszez, 1624

5. AR → 0,5 g; 14,2 mm; lipsește cca 25% din monedă; Kopicki 2007, p. 66, nr. 322; Căpriană 2002, **M. 59**, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos-nord, copil; FB-27699-3.

MARELE DUCAT AL LITUANIEI

Sigismund I (1506-1548)

Polgrosz

Wilno, 1523?

6. AR → 0,79 g; 19,5 mm; tocită, oxidată, perforată; Gumowski 1960²⁷, p. 104, nr. 512; Căpriană 2003, **M. 99**, Secțiunea AXXXI; FB-27699-16.

DUCATUL LIVONIEI: RIGA (ORAȘ)

Sigismund III (1587-1632)

Trojak

Riga, 1598

7. AR → 1,7 g; 20,9 mm; perforată, patinată; Kopicki 2007, p. 270, nr. 1420; Căpriană 2002, **M. 50**, pe stern, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos-est; MNIM: FB-27699-1.

GDANSK

Grosz

Gdansk, 1625-1627

8. AR → 0,54 g; 18,5 mm; tocită pe ambele părți; Kopicki 2007, p. 280, nr. 1459-1462; Căpriană 2003, **M. 106**, mâna dreaptă, palmă, Secțiunea AXXXII; FB-27699-17.

²⁷ Gumowski 1960 = Gumowski, M., *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960.

IMPERIUL ROMANO-GERMAN

UNGARIA

Denari

Ferdinand I (1526-1564)

Kremnitz, an neprec.

9. AR \curvearrowright 0,2 g; 14 mm; ruptă în bucățele la curățare; Căpriană 2002, **M. 62**, aflată la mâna stângă, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos sud-vest; FB-27699-5.

Maximilian (1564-1576)

Kremnitz, 1571

10. AR \curvearrowright 0,3 g; 14,5 mm; Huszár 1979²⁸, p. 147, nr. 992; Căpriană 2001, **M. 61**, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos nord-vest; FB-27699-8.

Kremnitz, 1571

11. AR \curvearrowright 0,20 g; 15 mm; ruptă pe margini; Căpriană 2003, **M. 87**, Secțiunea AXXXII, FB-27699-15.

Rudolf (1576-1608)

An neprec.

12. AR \curvearrowright 0,4 g; 14 mm; ruptă în bucățele la curățare; Cf. Huszár 1979, p. 163, nr. 1066; Căpriană 2002, **M. 51**, copil, pe piept, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos nord; FB-27699-6.

157 (8)?

13. AR \rightarrow 0,2 g; 14,2 mm; ruptă în bucățele la curățare; Cf. Huszár 1979, p. 163, nr. 1066; Căpriană 2002, **M. 39**, cavou, lângă mâna stângă spre taz, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos sud-est; FB-27699-7.

14. AR \nearrow 0,2 g; 14 mm; ruptă în bucățele la curățare; Huszár 1979, p. 162, nr. 1059; Căpriană 2003, **M. 39**, cavou, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos sud-est; FB-27699-9.

Ferdinand II (1619-1637)

1626

15. AR \downarrow 0,5 g; 14,9 mm; tocită, oxidată; Huszár 1979, nr. 1204, p. 163; Căpriană 2002, **M. 60**, piept, Biserica Adormirea Maicii Domnului, pronaos nord-vest; FB-27699-12.

Atelier neprecizat

16. AR ruptă în bucățele; Căpriană 2003, **M. 94**, Secțiunea AXXXII; FB-27699-14.

IMPERIUL OTOMAN

Mustafa III (1171-1187 AH/1757-1774)

Islâmbol

17. \uparrow 0,40 g; 15 mm; Pere 1968, nr. 639; Căpriană 2001, Gropnița-Sud, **M. 7**, ad. 0,90; FB- 27699-11.

II. Biserica Adormirea Maicii Domnului, Pronaos, mormântul 56; Căpriană 2002

IMPERIUL OTOMAN

Mahmud I (1143-1168 AH/1730-1754)

Kostantiniye

1. \uparrow 0,62 g; 16 x 16,2 mm, parțial tocită; Pere 1968²⁹, nr. 578; FB-26985-2. Fig. II. 1.

2. \curvearrowright 0,59 g; 16,3 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578; FB-26985-4. Fig. II. 2.

3. \curvearrowright 0,52 g; 16,2 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578, neprec; FB-26985-10. Fig. II. 3.

4. \uparrow 0,47 g; 16,1 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578; FB-26985-12. Fig. II. 4.

5. \uparrow 0,55 g; 16,8 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578; FB-26985-13. Fig. II. 5.

6. \leftarrow 0,44 g; 16,7 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578; FB-26985-15. Fig. II. 6.

7. \uparrow 0,49 g; 16,8 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578; FB-26985-18. Fig. II. 7.

8. \uparrow 0,57 g; 16,4 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578; FB-26985-23. Fig. II. 8.

9. \uparrow 0,43 g; 16 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 578; FB-26985-24. Fig. II. 9.

Osman III (1168-1171 AH/ 1754-1757)

Kostantiniye

10. \uparrow 0,61 g; 16,4 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 602. tip 1/1, marca 2; FB-26985-1. Fig. II. 10.

11. \uparrow 0,51 g; 19,5 mm, parțial tocită; Pere 1968, nr. 602. tip 1/1, marca 2, steluta pe *be*; FB-26985-3. Fig. II. 11.

12. \uparrow 0,64 g; 16,4 mm, parțial tocită; tip 1/1, marca 2; Pere 1968, nr. 602; FB-26985-5. Fig. II. 12.

13. \uparrow 0,32 g; 14,9 mm, parțial tocită, știrbită; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-6. Fig. II. 13.

14. \uparrow 0,5 g; 15,7 mm, parțial tocită, știrbită; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-7. Fig. II. 14.

²⁸ Huszár 1979 = Huszár, L., *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Corvina Verlag, Budapest/München, 1979.

²⁹ Pere 1968 = Pere, N., *Osmanlılarda madenî paralar. Yapı ve Kredi Bankasının Osmanlı madenî paraları koleksiyonu*, Doğan Kardes Matbaacılık, İstanbul, 1968.

15. ↑ 0,45 g; 16,2 mm, parțial tocită, știrbită; siglă neprec. Pere 1968, nr. 602; FB-26985-8. Fig. II. 15.

16. ↑ 0,50 g; 16,2 mm, parțial tocită, știrbită; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-9. Fig. II. 16.

17. ↑ 0,49 g; 16,2 mm; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-11. Fig. II. 17.

18. ↑ 0,41 g; 15,9 mm; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-14. Fig. II. 18.

19. ↑ 0,58 g; 16,3 mm; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-16. Fig. II. 19.

20. ↑ 0,50 g; 15,8 mm; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-17. Fig. II. 20.

21. ↑ 0,54 g; 16,3 mm; tip 1/1, marca 2, Pere 602; FB-26985-19. Fig. II. 21.

22. ↖ 0,69 g; 16,5 mm; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-20. Fig. II. 22.

23. ↑ 0,49 g; 16 mm; tip 1/1, marca 2, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-21. Fig. II. 23.

24. ↑ 0,54 g; 16,1 mm; tip 1/1, marca 2, steluta pe *be*, Pere 1968, nr. 602; FB-26985-22. Fig. II. 24.

III. Mormântul 18 (tezaur), Secțiunea AXVIII; Căpriană 2001

IMPERIUL OTOMAN

Ahmed III (1115-1143 AH / 1703-1730)

Para

Islâmbol

1. AR 0,26 g; 15 mm, an 1, tocită, ruptă; Pere 1968, nr. 522; FB- 27362-15.

Mısır

2. AR 0,27 g; 13,8 mm, an 1, tocită, ruptă, perforată; Pere 1968, nr. 528; FB-27362-24.

3. AR ↙ 0,26 g; 15 mm, an nepr, tocită parțial; Pere 1968, nr. 528; FB- 27362-36. Fig. III, 1.

Mustafa III (1171-1187 AH/1757-1774)

Islâmbol

4. 0,25 g; 15,1 mm, tocită, urme de incizii; Pere 1968, nr. 639; FB-27362-3.

5. ↖ 0,32 g; 14,9 mm, perforată; Pere 1968, nr. 639; FB- 27362-11. Fig. III, 2.

6. ↑ 0,27 g; 15,2 mm, an 85, perforată, știrbită; Pere 1968, nr. 639; FB-27362-14.

7. ↖ 0,28 g; 15,2 mm, an 87, perforată, știrbită; Pere 1968, nr. 639; FB-27362-45.

8. ↑ 0,36 g; 15,3 mm, an 87, perforată, știrbită, patinată; Pere 1968, nr. 639; FB-27362-47.

9. ↗ 0,27 g; 14,8 mm, an 83, patinată; Pere 1968, nr. 639; FB-27362-61.

10. ↑ 0,27 g; 15 mm, perf., ruptă, patinată; Pere 1968, nr. 639; FB-27362-71.

Mısır

11. ↑ 0,25 g; 15,2 mm, an 87, perforată, știrbită; Pere 1968, nr. 643; FB-27362-28.

12. ↙ 0,28 g; 15,1 mm, an 14, știrbită dintr-o parte, descentrată; Pere 1968, nr. 643; FB- 27362-29. Fig. III, 3.

13. ↖ 0,32 g; 15,4 mm, an 17, tocită pe av; Pere 1968, nr. 643; FB-27362-35.

14. ↖ 0,11 g; 13,8 mm, puternic tocită, perf.; Pere 1968, nr. 643; FB-27362-40.

15. ↗ 0,17 g; 14,4 mm, tocită, perf.; Pere 1968, nr. 643; FB-27362-44.

16. → 0,18 g; 13,1 mm, an 1, tocită; Pere 1968, nr. 643; FB-27362-59.

Abdülhamid I (1187-1203 AH / 1779-1785)

Kostantiniye

17. ← 0,34 g; 15,2 mm, an 12; perf., patinată; Pere 1968, nr. 681; FB- 27362-42.

18. ↑ 0,24 g; 14,3, mm, perforată; Pere 1968, nr. 681; FB-27362-54.

19. ↑ 0,27 g; 14,9, mm, perforată; Pere 1968, nr. 681; FB-27362-60. (Fig. 4)

20. 0,26 g; 16,2 mm, triplu perforată; Pere 1968, nr. 681; FB-27362-82.

Mısır

21. ↓ 0,27 g; 17,2 mm, an 1, dublu perf.; Pere 1968, nr. 683; inv. 27362-1. Fig. III, 5.

22. ↓ 0,17 g; 14,7 mm, an neprec, ruptă pe margini, patinată; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-2.

23. → 0,28 g; 15,7 mm, an neprec, ruptă pe margini, patinată.; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-4.

24. ↗ 0,27 g; 15 mm, an neprec, ruptă, perf., patinată; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-9.

25. 0,28 g; 15 mm, an neprec, ruptă, perf., patinată; Pere 1968, nr. 683; FB- 27362-26.

26. ↓ 0,17 g; 14,9 mm, ruptă dintr-o parte, patinată; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-33.

27. ← 0,21 g; 14,5 mm, ruptă dintr-o parte, patinată; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-39.

28. ← 0,24 g; 15,1, mm, an 6, perforată; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-62.

29. ↑ 0,22 g; 15,5 mm, tocită; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-50.

30. ↑ 0,27 g; 15,6 mm, tocită; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-73.

31. ↑ 0,12 g; 14,6 mm, tocită; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-76.

32. 0,17 g; 15,2 mm, tocită; Pere 1968, nr. 683; FB-27362-77.

33. 0,19 g; 15 mm, perforată, Pere 1968, nr. 683; FB-27362-78.

Selim III (1203-1222 AH / 1789-1807)

Islâmbol

34. ↑ 0,26 g; 15,1 mm, an 8, dublu perf.; Pere 1968, nr. 713; FB-27362-17.

35. ↑ 0,24 g; 15,4 mm, an 6, Pere 1968, nr. 713; FB-27362-43. Fig. III, 6.

36. ↑ 0,21 g; 15,2 mm, an 8, Pere 1968, nr. 713; FB-27362-65.

37. 0,15 g; 15,8 mm, tocită, Pere 1968, nr. 713; FB-27362-67.

38. ↑ 0,27 g; 12 mm, tocită, Pere 1968, nr. 713; FB-27362-74.

39. ↑ 0,25 g; 15 mm, tocită, Pere 1968, nr. 713; FB-27362-75.

40. ↑ 0,13 g; 13 mm, ruptă 1/2, Pere 1968, nr. 713; FB-27362-80.

Mısır

41. 0,13 g; 15 mm, an 1, tocită, ruptă; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-10.

42. 0,18 g; 14,4 mm, an nepr., tocită, dublu perforată; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-16.

43. ↑ 0,12 g; 14,5 mm, an nepr., fragmentară; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-19.

44. ← 0,18 g; 14,8 mm, știrbită, patinată; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-20. Fig. III, 7.

45. 0,18 g; 14,9 mm, an 6 știrbită, patinată; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-22.

46. ← 0,16 g; 14,1 mm, an 1 știrbită, patinată; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-23.

47. 0,26 g; 15,4 mm, perforată, patinată; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-31.

48. 0,24 g; 16,2 mm, dublu perforată, patinată, tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-38.

49. 0,09 g; 14,8 mm, ruptă dintr-o parte, tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-46.

50. 0,25 g; 14,7 mm, an 6, perf., tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-51.

51. 0,18 g; 14,6 mm, ruptă pe margini, tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-53.

52. 0,9 g; 15 mm, ruptă pe margini, lipsește cca ½, rv incus, tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-56.

53. 0,11 g; 14,4 mm, ruptă pe margini, tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-57.

54. 0,12 g; 15 mm, ruptă pe margini, fragm. tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-58.

55. 0,17 g; 15,1 mm, ruptă pe margini, rv. incus; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-63.

56. ↑ 0,27 g; 15,1 mm, perf.; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-64.

57. 0,09 g; 13,9 mm, ruptă dintr-o parte, rv. Incus; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-66.

58. 0,26 g; 15,8 mm, ruptă dintr-o parte, perf. Pere 1968, nr. 717; FB-27362-69.

59. 0,13 g; 13,6 mm, tocită; Pere 1968, nr. 717; FB-27362-25.

Emitent neprecizat

Islâmbol

60. 0,20 g; 14,5 mm, tocită, perforată; FB-27362-30.

61. 0,14 g; 14,1 mm, puternic tocită; FB-27362-70.

Mısır

62. 0,13 g; 15,5 mm, fragmentară, tocită, incusă; FB-27362-27.

63. 0,21 g; 15,3 mm, tocită, perforată; FB-27362-30.

64. 0,18 g; 15,1 mm, tocită, patinată; FB-27362-32.

65. ↓ 0,08 g; 14,8 mm, ruptă dintr-o parte, tocită; FB-27362-34.

66. 0,13 g; 15,1 mm, tocită; FB-27362-37.

67. 0,18 g; 14,8 mm, perforată, tocită, ½ fragment; FB-27362-68.

68. 0,24 g; 15,2 mm, tocită; FB-27362-79.

Atelier neprec.

69. 0,23 g; 15,6 mm, puternic tocită, patinată; FB-27362-5.

70. 0,11 g; 14,7 mm, puternic tocită, ruptă pe margini; B-27362-6.

71. 0,16 g; 15,3 mm, puternic tocită, ruptă pe margini; FB-27362-7.

72. 0,09 g; 13,7 mm, puternic tocită, ruptă pe margini; FB-27362-8.

73. 0,11 g; 14 mm, puternic tocită, ruptă pe margini; FB-27362-13.

74. 0,26 g; 15 mm, tocită, perforată, dublă frapă, incusă; FB-27362-18.

75. 0,22 g; 14,7 mm, tocită, dublu perforată; FB-27362-21.

76. 0,24 g; 14,8 mm, tocită; FB-27362-41.

77. 0,24 g; 14 mm, tocită; FB-27362-48.
78. 0,10 g; 15,2 mm, tocită, ruptă dintr-o parte;
FB-27362-49.
79. 0,12 g; 15,5 mm, tocită; FB-27362-72.
80. 0,10 g; 14,8 mm, tocită; FB-27362-81.

Selim III 1203-1222 AH / 1789-1807

Ikilik

Islâmbol

81. ↑ 24,69 g; 41,4 mm, an 2; patină; Pere 1968,
nr. 706, FB-27362-52. Fig. III, 8.
82. ↗ 24,30 g; 42,9 x 43 mm, an 2; patină; Pere
1968, nr. 706, FB-27362-55. Fig. III, 9.

REGATUL BOEMIA

Iosif I (1705-1711)

3 *Kreuzer*

Praga, 1709

83. AR ↑ 1,06 g; 20,9 mm; ruptă dintr-o parte,
perforată; Herinek 19705, nr. 199; FB-27362-83.
Fig. III, 10.

IV. Monede din stratul de cultură din diverse locații

IMPERIUL OTOMAN

Süleyman II (1099-1102 AH/ 1687-1691)

Kostantiniye

Mangâr

1. AE ↘ 1,26 g; 19,1 mm; Pere 1968, nr. 472, Că-
priansa 2003, Zid (passim), secțiunea AXXXIII; FB-
27699-19. Fig. IV, 1.

IMPERIUL RUS

Ecaterina II (1762-1796)

Krasnyj Monetnyj Dvor (Moscova)

2 *kopeiki*

2. ↗ 21,34 g; 15 mm; inv. 27699-13. **БИТКИН:**
#536 (R1), Căpriansa 2002, Naos, nord-est; sect. 25;
FB-27699-13.

Nicolai I (1825-1855)

1 *kopeika*, 1854

3. AE ↑ 4,18 g; 23 mm; inv. 27699-22. Căpriansa
2003, Secțiunea AXXXIV, carou 1-2, lângă zid pe
stratul de moloz 1820-1821.

Nicolai II (1894-1917)

1 *kopeika*, 1891

Sankt Petersburg, 1895

4. AE ↑ 3,07 g; 21,5 mm; Căpriansa 2003, Secțiu-
nea AXXXIII, carou 26, ad. 0.80 m; FB-27699-23.
15 *kopeek*, 1896
5. AR ↑ 2,45 g; 20 mm; Căpriansa 2003, Secțiunea
AXXXII, carou 14, ad. 0.35 m; FB-27699-24.

URSS

2 *kopeek*, 1982

6. AE ↑ 1,74 g; 18 mm; Căpriansa 2003, Secțiunea
AXXXIII, carou 11; FB-27699-26.

25 *kopeek*, 1957

7. AE ↑ 3,36 g; 22 mm; Căpriansa 2003, *passim*;
FB-27699-25.

Neprecizate

8. AE 0,29 g; 15 mm; Căpriansa 2003, Secțiunea
AXXXI, Carou 8, groapă; FB-27699-20.

Fals

9. AE 0,18 g; 15,1 mm; Căpriansa 2002; Pridvor-
sud, ad. 0,1 m; FB-27699-10.

I. 1. av

I. 1. rv

I. 2. av

I. 2. rv

I. 3. av

I. 3. rv

I. 4. av

I. 2. rv

I. 5. av

I. 5. rv

I. 6. av

I. 6. rv

I. 7. av

I. 7. rv

II. 1. av

II. 1. rv

II. 2. av

II. 2. rv

II. 3. av

II. 3. rv

II. 4. av

II. 4. rv

II. 5. av

II. 5. rv

II. 6. av

II. 6. rv

II. 7. av

II. 7. rv

II. 8. av

II. 8. rv

II. 9. av

II. 9. rv

II. 10. av

II. 10. rv

II. 11. av

II. 11. rv

II. 12. av

II. 12. rv

II. 13. av

II. 13. rv

Il. 14. av

Il. 14. rv

Il. 15. av

Il. 15. rv

Il. 16. av

Il. 16. rv

Il. 17. av

Il. 17. rv

Il. 18. av

Il. 18. rv

Il. 19. av

Il. 19. rv

Il. 20. av

Il. 20. rv

Il. 21. av

Il. 21. rv

Il. 22. av

Il. 22. rv

Il. 23. av

Il. 23. rv

II. 24. av

II. 24. rv

III. 1. av

III. 1. rv

III. 2. av

III. 2. rv

III. 3. av

III. 3. rv

III. 4. av

III. 4. rv

III. 5. av

III. 5. rv

III. 6. av

III. 6. rv

III. 7. av

III. 7. rv

III. 8. av

III. 8. rv

III. 9. av

III. 9. rv

III. 10. av

III. 10. rv

IV. 1. av

IV. 1. rv

IV. 2. rv

IV. 2. av

STRUCTURI TEXTILE PROVENITE DIN NECROPOLA BISERICII ADORMIREA MAICII DOMNULUI, MĂNĂSTIREA CĂPRIANA. CERCETARE ȘI CONSERVARE-RESTAURARE

Mariana GUGEANU,
Doina ANĂSTĂSOAEI

Abstract

The archaeological research carried out at “The Assumption of the Virgin Mary” Church of Căpriană Monastery highlighted that starting with the 16th century a necropolis had been built in the pronaos and threshold of the church, including tombs of the boyar founders’ families. The archaeological inventory of the necropolis within “The Assumption of the Virgin Mary” Church contains also fragments of textile materials. The study of the archaeological textile materials of Căpriană Monastery, mainly the structure of the natural silk weavings and the chenille made by tablet weaving, respectively, led to the reconstitution of the techniques used to obtain these textile materials during the mediaeval period.

This paper presents the research of several textile structures deriving from tomb no. 50, the Necropolis of “The Assumption of the Virgin Mary” Church, Căpriană Monastery. The paper also describes the process of conservation-restoration applied in the case of these textile structures. The conservation-restoration of the movable cultural heritage is firstly a matter of scientific research, compulsorily complemented by the intervention on the object using highly-qualified methods of technical execution. A stage of major importance in the life of archaeological textiles, their conservation-restoration ensures the continuity of these slices of the history of mankind.

Keywords: textile structures, archaeological textiles, conservation-restoration, Căpriană Monastery.

Introducere

Mănăstirea Căpriană, având statut de mănăstire domnească, consemnat pentru prima dată în anul 1429, a fost de-a lungul timpului, în atenția multor domnitori ai Țării Moldovei, dintre care se remarcă: Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Alexandru Lăpușeanu și Vasile Lupu¹. Prima con-

semnare documentară a spațiului viitoarei mănăstiri, sub denumirea de „Poiana lui Chiprian” se regăsește într-un hrisov emis de cancelaria Domnitorului Alexandru cel Bun la data de 25 aprilie 1420, prin care se dăruia și întărea vornicului Oană un întins domeniu pentru „dreaptă și credincioasă slujbă”². Existența propriu-zisă a mănăstirii de la Căpriană, pentru prima dată, este consemnată în diploma lui Alexandru cel Bun din 10 februarie 1429, în care locașul dat apare sub denumirea de „Mănăstirea de pe Vișnevăț”². În secolul al XV-lea, la Căpriană a fost edificată biserica Adormirea Maicii Domnului, care, după multiplele prefaceri, și-a păstrat totuși aspectul general inițial, până în prezent³.

În contextul procesului de revitalizare de după anul 1990, Mănăstirea Căpriană a beneficiat de cel mai amplu proiect de cercetare arheologică ecleziastică din regiunea est-carpatică, fapt care a permis descoperirea unor vestigii culturale de o valoare inestimabilă, care completează substanțial fondul istorico-documentar și cultural al locașului Sfânt.

Cercetările arheologice realizate la Mănăstirea Căpriană, între anii 1993, 2001-2003, 2005-2008 și 2016, sub conducerea prof. univ. Gheorghe Postică, au demonstrat că biserica din secolul al XVI-lea atribuită lui Petru Rareș (1541) este suprapusă peste fundația unei biserici mai vechi, fapt ce demonstrează existența la diferite etape, pe același loc a două biserici distincte: Biserica I, construită de Ștefan cel Mare între anii 1491-1496 și Biserica II, construită de Petru Rareș între anii 1540-1541 și refăcută de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni între anii 1819-1820¹.

¹ A. Eșanu, Gh., Postică ș.a., Mănăstirea Căpriană cu schitul Condrița (secolul al XV-lea-începutul secolului al XXI-lea), Studii, documente și materiale (Chișinău: Editura Cartdidact, 2019), 634 p.

² *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova* (1384-1448), vol. I, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi (București: Editura Academiei, 1975), 67-68.

³ M. Gugeanu, Gh. Postică, „Cercetarea și conservarea-restaurarea unei structuri textile din săpăturile arheologice de la Mănăstirea Căpriană”, în: *Tyragetia*, s.n., vol. XIII [XXVIII], nr. 1 (2019), 467-474.

Cercetarea arheologică a necropolei Bisericii Adormirea Maicii Domnului și structuri textile descoperite

Conform cercetărilor arheologice, necropola din Biserica Adormirea Maicii Domnului cuprindea morminte datate în perioada secolelor XVI-XVII, care au aparținut ctitorilor mănăstirii din rândul marilor boieri moldoveni și ai membrilor acestor familii, printre aceștia regăsindu-se Maria Spancioc, Dumitru Buzo, Cristina Buzo, Gheorghe Costache. În proporție de 93%, necropola era concentrată în spațiile Pronaosului (23 de morminte) și al Pridvorului (5 morminte), în spațiile Gropniței și Naosului fiind documentate doar cazuri singulare¹. În pronaosul și pridvorul bisericii au fost descoperite mormintele ctitorilor de rang boieresc, în cadrul cărora au fost identificate diverse vestigii arheologice, printre care sunt prezente și artefacte textile reprezentative.

Artefactele textile de la Mănăstirea Căpriană, prelevate cu ocazia cercetărilor arheologice, în anul 2002, din 11 morminte (39, 40, 48, 50, 54, 55, 57, 60, 61, 63, 65), au fost puse la dispoziția specialiștilor Centrului de Cercetare și Restaurare-Conservare a Patrimoniului Cultural din cadrul Complexului Muzeal Național „Moldova”, Iași, în scopul realizării proceselor de cercetare și conservare-restaurare. De asemenea, o altă parte a fragmentelor textile provenite din cele 11 morminte din Necropolă au fost supuse procesului de conservare-restaurare, specialiștilor din cadrul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău.

Cercetarea și conservarea-restaurare a cinci tipuri de structuri textile provenite din Necropolă, Mormântul 50

Mormântul nr. 50 reprezintă o înhumăție plasată într-o groapă cu pereți placați din cărămidă și lut, de formă trapezoidală. A fost descoperit la adâncimea de 1,28 m sub podea și la 2,82-3,05 m de la latura de nord a Pronaosului Bisericii II și 0,85 m de la latura de est. Având în vedere faptul că mormântul nr. 50 aparține unei femei și faptul că acesta este practic contemporan mormântului lui Dumitru Buzo (anul 1607), se poate presupune că mormântul nr. 50 ar putea aparține soției sale Cristina Buzo, decedată în perioada de până la 1615. În mormânt au fost descoperite **cinci tipuri de structuri textile** (fragmente mici de țesături din mătase naturală, benzi din catifea și găitane), iar în partea centrală a acestuia a fost descoperită o monedă de

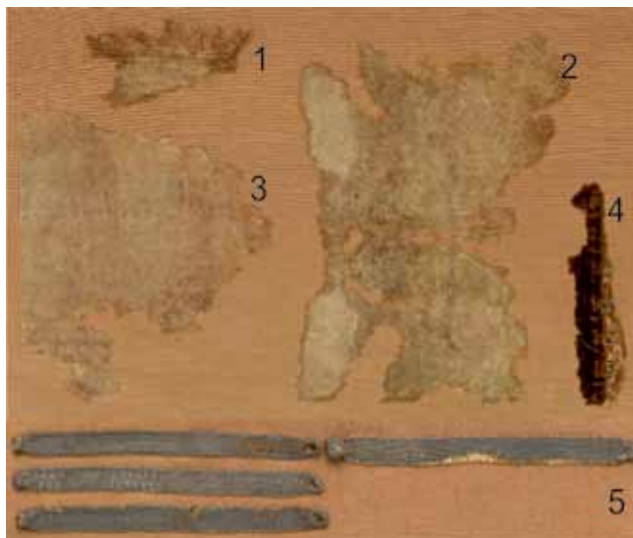

Foto 1. Tipuri de structuri textile. Ansamblu după conservare-restaurare

Foto 2. Fragment textil (1) cu motive de diagonal rombic. Ansamblu și detaliu

argint, care reprezenta un triplu groș polonez, emis de Sigismund al III-lea în anul 1598⁴.

Rezultatele cercetărilor efectuate doar asupra unora dintre fragmentele textile arheologice care provin din Necropolă se regăsesc în diverse publicații de specialitate. În această lucrare, abordăm cercetarea și conservarea-restaurarea a cinci tipuri de structuri textile care provin din **Mormântul 50** (foto 1), prezentând aspecte noi, ce nu au făcut subiectul altor publicații.

Fragmentele textile au fost prelevate din regiunea pieptului și cuprind cinci tipuri de structuri textile (foto 1), realizate prin diferite tehnici de țesere, precum și cheițe metalice. **Cercetarea fragmentelor textile**, de mici dimensiuni și cu forme diferite, a permis identificarea atât a materialelor componente, cât și a tehnicilor de realizare.

⁴ Gh. Postică, „Raport științific privind rezultatele săpăturilor arheologice de la Mănăstirea Căpriană din anul 2002”, vol. I, 75 p. text; 69 figuri; 41 planșe; vol. II, 289 fotografii, în: Arhiva Muzeului de Istorie a Moldovei, nr. inv. 600 (Chișinău: 2003).

1. Fragmentul textil (1), de culoare ocru-maronie (foto 2), are cele mai mici dimensiuni și este realizat prin țesere, pe un război manual. Analiza structurală a fragmentului a permis, însă, identificarea unei țesături deosebite, cu motive ornamentale geometrice, romboidale, pentru realizarea cărora s-a utilizat legătura diagonal ascuțit.

Tehnica de realizare

Legătura țesăturii este diagonal rombic – o legătură derivată din legătura fundamentală diagonal. Prin comparație cu legătura fundamentală – la care se pot aplica diferite metode de derivare – legăturile diagonal derivat se caracterizează printr-o mai bună stabilitate pozițională a firelor în structură, aspectul țesăturii păstrând caracterul de ordonare a efectelor de sistem în linii oblice. În funcție de metoda de derivare folosită, liniile specifice acestui tip de legătură pot fi mai mult sau mai puțin înclinate, mai subțiri sau mai late, frânte sau ondulate, ascuțite sau încrucișate.

Pentru cazul studiat, s-a utilizat ca legătură fundamentală, legătura diagonal $D_{1/7}$ la care, prin adăugare (ca metodă de derivare) a unor puncte de întărire, unele alăturate, altele detașate, s-a obținut o legătură derivată din diagonal, respectiv, diagonal compus $D_{1/2 \ 3/2}$ / (de dreapta). Această legătură a fost utilizată ca bază pentru realizarea unui *diagonal ascuțit* (foto 3), fără decalarea vârfului, legătura caracterizată prin faptul că pe grupe succesive de fire de urzeală s-a construit, cu axă de simetrie longitudinală, o legătură diagonal compus $D_{1/2 \ 3/2}$ \ (de stânga).

În cazul în care legătura diagonal ascuțit prezintă atât axă de simetrie longitudinală, cât și axă de simetrie transversală, *legătura se numește diagonal rombic* (foto 4).

2. Fragmentul textil (2), de culoare ocru-aurie (foto 5), recuperat după operațiile de conservare - restaurare aplicate, are dimensiunile de 23,5 cm x 18,5 cm și este realizat prin tehnica de țesere. Similar fragmentului textil (1) și în cazul fragmentului textil (2) țesătura este realizată cu *legătura diagonal rombic* (legăturile diagonal rombic sunt legături diagonal ascuțit care au atât axă de simetrie longitudinală cât și axă de simetrie transversală).

Tehnica de realizare

Legăturile diagonal sunt legături în care pe unul sau pe ambele sisteme de fire se realizează salturi,

astfel încât efectele de sistem sunt deplasate progresiv la fiecare schimbare a rostului și sunt ordonate pe suprafața țesăturii în linii structurale diagonale într-o singură direcție sau în direcții alternante. O caracteristică a legăturilor diagonal este fermitatea de legare mai redusă a unuia dintre sistemele de fire, aceasta scăzând pe măsură ce raportul legăturii crește.

În cazul particular al acestui fragment de țesătură s-a utilizat ca legătură fundamentală legătura diagonal $D_{1/7}$ la care, prin adăugare (ca metodă de derivare) a unor puncte de întărire, unele alăturate, altele detașate, s-a obținut o legătură derivată din diagonal, respectiv, diagonal compus $D_{1/2 \ 4/1}$ / (de dreapta). Această legătură a fost utilizată ca bază pentru realizarea unui *diagonal ascuțit* (foto 6), fără decalarea vârfului, legătură caracterizată prin faptul că pe grupe succesive de fire de urzeală s-a construit, cu axă de simetrie longitudinală, o legătură diagonal compus $D_{1/2 \ 4/1}$ \ (de stânga).

Pentru construirea *legăturii diagonal rombic* s-a adoptat cadrul care reprezintă raportul legăturii, s-au trasat axele de simetrie principale (longitudinale și transversale), s-a reprezentat *legătura diagonal ascuțit* în sectorul din stânga jos, apoi, succesiv, respectându-se axele de simetrie principale, s-a construit legătura și în celelalte sectoare (foto 7).

Așadar, cele două fragmente de țesătură prezentate sunt realizate utilizând legătura *diagonal rom-*

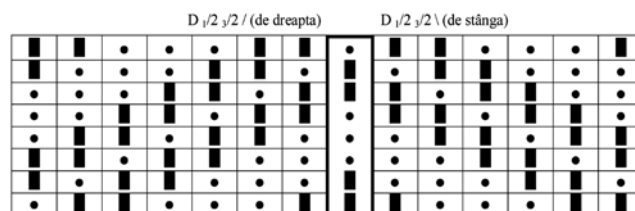

Foto 3. Legătură diagonal ascuțit

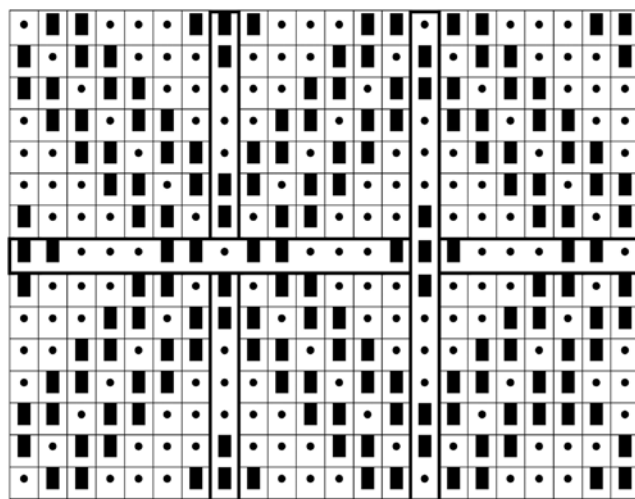

Foto 4. Fragmentul textil (1). Reprezentarea grafică a motivei de diagonal rombic (detaliu)

Foto 5. Fragmentul textil (2) cu motive de diagonal rombic. Ansamblu și detaliu

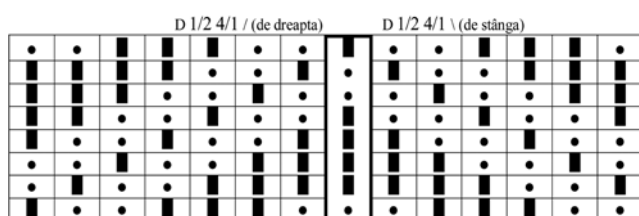

Foto 6 Legătură diagonal ascuțit

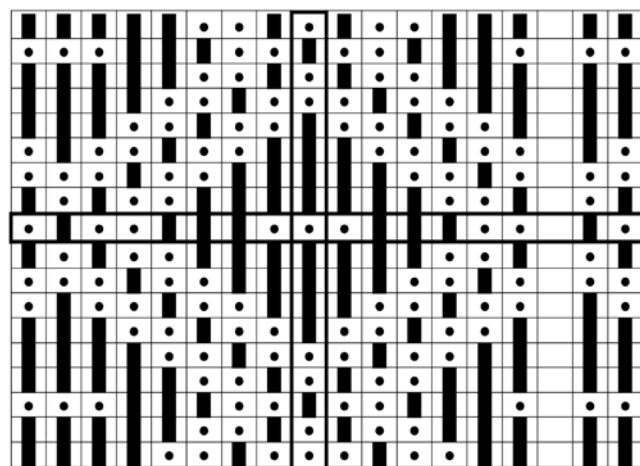

Foto 7. Fragmentul textil (2). Reprezentarea grafică a motivelor de diagonal rombic (detaliu)

bic ascuțit (fragmentul 1 - D 1/2 3/2 / și fragmentul 2 - D 1/2 4/1 /), cu axă de simetrie bidirecțională, în care legătura de bază este inversată în ambele sisteme de fire. Motivele decorative specifice (de forma romboidală) au un aspect deosebit, nu doar datorită utilizării legăturii diagonal rombic ci și datorită utilizării unor fire de mătase naturală care prezintă finețe diferită atât în cadrul aceluiași sistem de fire (bătătura), cât și între cele două sisteme de fire (urzeala și bătătura), precum și utilizarea punctelor de întărire, unele alăturate, altele detașate.

Foto 8. Fragment țesătură fină. Ansamblu

3. Fragment textil (3) țesătură fină – fragmentul textil, de culoare ocru-maronie, este realizat prin țesere și reprezintă o țesătură simplă, cu legătura pânză (foto 8). Firele acestui fragment textil sunt din mătase naturală, atât în urzeală cât și în bătătură. După tratamentele de conservare-restaurare aplicate, acest fragment textil recuperat are dimensiunile de 18,5 cm x 17,2 cm.

Tehnica de realizare

Legătura pânză reprezintă cea mai simplă formă de întrețesere a firelor, realizată prin trecerea alternativă a firului de bătătură pe dedesubtul și pe deasupra câte unui fir de urzeală, astfel încât efectele

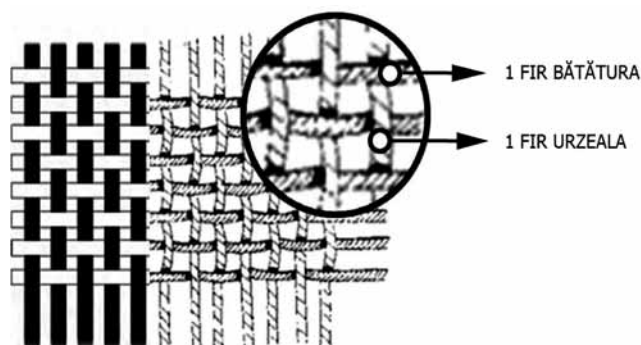

Foto 9. Reprezentare grafică a legăturii pânză⁵

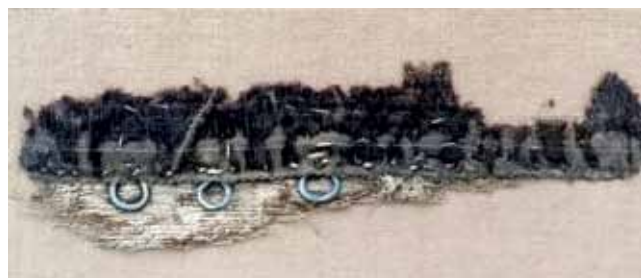

Foto 10. Fragment catifea după conservare-restaurare.
Ansamblu

de sistem formează perechi (unul luat – unul lăsat), care se repetă identic după fiecare al doilea fir de urzeală și după fiecare al doilea fir de bățatură (foto 9). Legătura pânză este considerată legătura cu cea mai bună stabilitate pozițională a firelor, iar țesăturile realizate cu legătură pânză au ambele fețe identice, după cum aspectul lor este unul monoton, deoarece nu se evidențiază nici unul dintre sistemele de fire.

4. Fragment țesătură (4) – catifea cu cheițe metalice

Fragmentul de țesătură – *catifea cu cheițe* – este realizat prin asamblarea, prin coasere, a două tipuri de catifea, una de culoare maro închis și cealaltă de culoare ocru-maronie, pe linia de fixare dintre cele două tipuri de catifea fiind atașate, de asemenea, prin coasere, trei cheițe metalice, poziționate la distanța de aproximativ 2 cm una față de alta. Fragmentul de țesătură – catifea cu cheițe are dimensiunile de 14,5 cm (lungimea maximă) x 7 cm (lățimea maximă). Cheițele metalice sunt realizate din cupru argintat.

Tehnica de realizare

Catifelele sunt țesături realizate ca structuri compuse, semiduble de urzeală sau semiduble de bățatură, din cel puțin 3 sisteme de fire: fire de urzeală și fire de bățatură care formează baza (urzeală

⁵ <https://www.dormisete.ro/content/5-diferente-intre-tesaturi> (accesat: ianuarie, 2022).

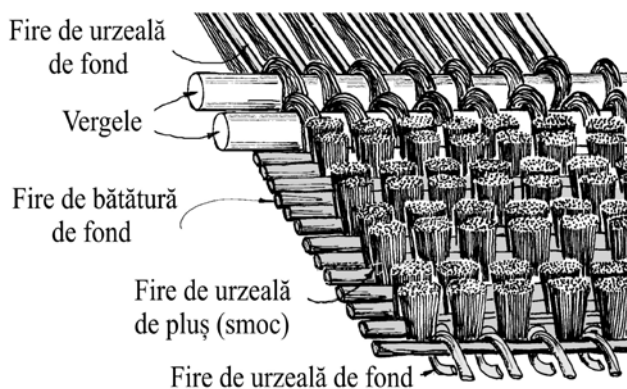

Foto 11. Formarea smocurilor (cu fire de urzeală) prin tehnologia cu vergele

la și bățatură de fond) și fire de urzeală sau/și de bățatură care formează smocuri sau bucle, pe toată suprafața țesăturii. La realizarea unei catifele, se pot folosi atât vergele cu lamă tăietoare cât și vergele fără lamă tăietoare. Când se utilizează vergelele cu lamă tăietoare, la scoaterea lor din rost, lama taie firele, rezultând smocuri pe fața țesăturii (foto 11). Când se utilizează vergele fără lamă tăietoare, la scoaterea vergelelor din rost, rămân bucle. În acest fel se pot realiza catifele cu smocuri și catifele cu bucle. Pentru realizarea catifelelor cu bucle sau cu smocuri se pot utiliza vergele de grosimi diferite, separat sau combinat – în aceeași structură, rezultând catifele cu motive decorative din bucle și smocuri cu înălțimi diferite⁷.

Catifelele sunt numite de urzeală dacă smocurile de pe suprafața lor se formează cu fire de urzeală (numite și fire de urzeală pentru smocuri). Dacă buclele sunt lăsate intacte, catifelele obținute sunt numite buclate, încrețite sau ripsate. La catifelele de urzeală, smocurile sau buclele sunt fixate de firele de bățatură de fond.

Catifelele sunt numite de bățatură dacă smocurile lor se formează cu fire de bățatură (numite fire de bățatură pentru smocuri). În mod obișnuit, ele se fabrică prin trecerea alternativă a firelor de bățatură pentru smocuri sub anumite fire de urzeală, apoi pe mai multe fire de urzeală alăturate, pe care, bățatură pentru smocuri, formează flotări. Aceste flotări ale bățaturii sunt tăiate după țesere pentru a obține smocurile. La catifelele de bățatură, smo-

⁶ Wendy S. Landry, „Figured velvets from simple looms: velvet pick-up and related techniques for handweavers (2010)”, în: *Textile Society of America Symposium Proceedings*, 64, <http://digitalcommons.unl.edu/tsaconf/64>, (accesat: ianuarie, 2022).

⁷ Wendy S. Landry, *On the Possibility of Byzantine Velvets* (2003), <https://veloutiere.files.wordpress.com/2011/10/byz-velvet-full.pdf> (accesat: ianuarie, 2022).

Foto 12. Fragment catifea cu cheițe. Detaliu

curile sunt fixate de către firele de urzeală de fond.

Fragmentul de catifea luat în studiu (foto 10, foto 12) face parte din *clasa catifele cu motive decorative din bucle și smocuri* cu înălțimi diferite care, prezintă pe suprafață, motive decorative realizate prin alternanța, după un anumit model, între zonele cu bucle și cele cu smocuri. Buclele sunt de urzeală, iar fixarea lor este realizată de firele de bătătură. Vergelele utilizate au avut grosimi diferite, cele mai groase având lamă tăietoare, la scoaterea lor era tăiată bucla, obținând astfel, smocurile.

5. Găitane realizate prin tehnica țesere cu tăblițe

În acest mormânt au fost identificate și *găitane*. Un număr de 17 găitane au fost supuse tratamentelor de conservare-restaurare de către specialiștii Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău. Alte patru găitane au fost supuse cercetării și conservării-restaurării de către specialiștii Centrului de Cercetare și Restaurare Conservare a Patrimoniului Cultural, Iași și fac obiectul prezentului studiu.

Cele patru găitane realizate prin tehnica de țesere cu tăblițe/cartoane sunt realizate din fire de mătase naturală, pe direcția bătăturii, și fire obținute din bentiță metalică din argint, înfășurată pe miez de mătase naturală, pe direcția urzelii. Găitanele au lungimea de 13,5 cm și lățimea de 1 cm (foto 13). Trei dintre cele patru găitane prezintă, la unul dintre capete, o cheiță/cheotoare, iar la celălalt capăt, o terminație sub forma unei împletituri. Cel de-al patrulea găitan prezintă, la unul dintre capete, o împletitură din fire similare firelor utilizate ca

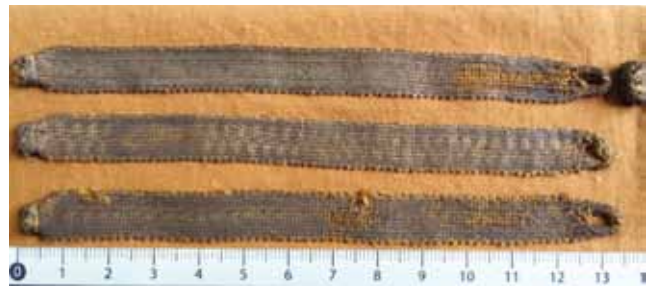

Foto 13. Găitane cu cheițe și terminație sub formă de împletitură

Foto 14. Găitane. Cheiță și nasture. Detaliu

urzeală la țeserea găitanelor, de forma și mărimea unui nasture, iar la celălalt capăt, o terminație similară cu cele ale celorlalte trei găitane (foto 14). Documentarea realizată în literatura de specialitate privind costumele din perioada medievală, permite să presupunem că aceste găitane ar putea proveni fie de la un conțes, fie de la un caftan. Aceste găitane aveau atât rol funcțional, cât și ornamental.

Tehnica de realizare

Țeserea cu tăblițe sau cartoane este un proces manual de țesere, străvechi (unele mărturii istorice datează din perioada 200 î.Hr.-200 d.Hr.), în cadrul căruia acționarea firelor de urzeală care formează roștul în care se inserează bătătura se realizează cu ajutorul unor dispozitive denumite tăblițe sau cartoane⁸.

În general, acest tip de sistem de țesere este folosit pentru a realiza țesături înguste, cum sunt găitane, brăie sau curele. Însăși denumirea acestei tehnici, de *țesere cu tăblițe (cartoane)* derivă din faptul că se utiliza acest tip de dispozitive. Cele mai multe dovezi arheologice au pus în evidență faptul că, forma acestor tăblițe era pătrată dar, au fost descoperite și tăblițe cu forme circulare, triunghiulare, rectangulare⁹. Fiecare tăbliță prezintă perforații, în

⁸ National Museums Scotland, <https://nms.scran.ac.uk/database/record.php?usi=000-100-037-881-C> (accesat: ianuarie, 2022).

⁹ M. Gugeanu, Gh. Postică, „Cercetarea și conservarea-restaurarea unei structuri textile din săpăturile arheologice de la Mănăstirea Căpriană”, în: *Tyrageția*, s.n., vol. XIII

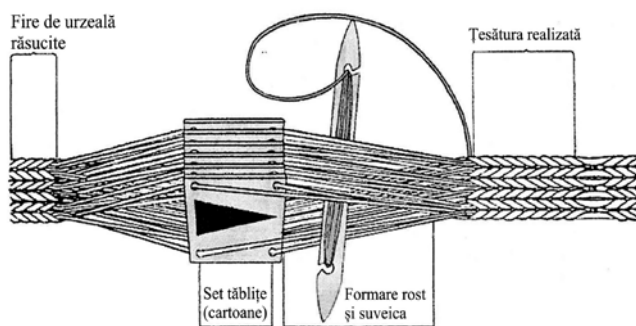

Foto 15. Modalitate de realizare găitane, utilizând tehnica țeserii cu tăblițe (cartoane)⁹

fiecare colț, prin aceste perforații fiind introduse firele ce formează urzeala. Tăblițele, se rotesc într-un plan perpendicular pe axa lor orizontală, determinând formarea rostului în care se inserează bătătura. Fiecare tăbliță, prin rotire, va realiza răsucirea împreună a firelor inserate în perforațiile ei determinând, astfel, formarea unui șnur. Numărul șnururilor formate este egal cu numărul tăblițelor folosite în procesul de țesere. Șnururile formate prin răsucirea tuturor tăblițelor sunt fixate împreună prin inserarea bătăturii, în rost. În acest mod se realizează țesătura¹⁰ (foto 15). Tăblițele pot fi rotite, toate odată sau individual, pentru a crea modele diferite. Rotirea tăblițelor se poate realiza în același sens, continuu (înspre țesător sau în sens invers) sau de un număr de ori într-un sens și de același număr de ori, în sens invers. În funcție de sensul de rotire se formează motive decorative diferite. Un alt element important în realizarea motivelor decorative ale acestor țesături înguste este acela al urzirii firelor, adică modalitatea de introducere a firelor în perforațiile tăblițelor (de la stânga spre dreapta, sau invers, dinspre dreapta spre stânga). De asemenea, sensul de răsucire a firelor (S sau Z) contribuie la realizarea motivelor decorative ale produsului final. Lățimea țesăturii este dată de numărul de tăblițe utilizate. De regulă, fiecare tăbliță se regăsește în produsul final prin realizarea a câte unui șnur obținut în urma rotirii tăblițelor. De exemplu, în cazul în care se utilizează 6 tăblițe (foto 15) cu câte 4 perforații fiecare, prin rotirea tăblițelor, se va obține ca produs final, o țesătură îngustă, realizată din 6 șnururi fiecare dintre acestea fiind obținut prin răsucirea a câte 4 fire de urzeală care trec prin perforațiile unei

[XXVIII], nr. 1 (2019), 467-474.

¹⁰ Henri Delphine, „L'archéologie des textiles: les vêtements funéraires de Marmoutier”, Tours, Indre-et-Loire, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01387513/document> (accesat: noiembrie, 2018).

Foto 16. Tipuri de structuri textile. Ansamblu înainte de conservare-restaurare

plăcuțe. Cele două capete ale urzelii sunt legate la două puncte fixe; există și cazuri în care, de exemplu, unul dintre capetele urzelii a fost legat de mijlocul (talpa) celui care realizează țesătura, ca soluție adoptată pentru obținerea celui de-al doilea punct de fixare a urzelii¹¹

Găitanele luate în studiu sunt realizate pe direcția urzelii din bentiță metalică din argint, înfășurată pe miez de mătase naturală, iar pe direcția bătăturii – din fire de mătase naturală. Aspectul lor este același atât pe față, cât și pe revers, iar pentru țeserea lor au fost utilizate 21 de cartoane.

Conservare-restaurare structuri textile

Stare de conservare

Materialele textile și elementele metalice se aflau într-o stare de conservare precară (foto 16). Se putea remarca prezența depunerilor de pământ, a sărurilor și a produșilor de descompunere organică. De asemenea, se remarca prezența produșilor de coroziune a cheițelor metalice și a firelor metalice din componența unora dintre structurile textile precum și faptul că, acești produși au migrat și pe materialele textile din imediata apropiere. Materialele textile erau deshidratate și friabile, pe suprafața acestora fiind formate și distribuite, în mod aleatoriu, cute accentuate.

Etape ale procesului de conservare-restaurare

Prima operație a procesului de conservare-restaurare a fost cea de aseptizare a materialului arheo-

¹¹ Marjorie and William Snow, (New York: Golden Press, 1973, ISBN 13: 9780307611024).

logic. Au urmat curățări uscate, prin periere ușoară, cu perii moi. În etapa următoare s-a avut în vedere hidratarea progresivă a materialelor textile, alternativ cu operațiile de curățare mecanică. Operațiile de curățare umedă s-au efectuat prin imersie în bazin, cu soluție hidroalcoolică, detergent neutru și glicerină, urmate de clătiri repetate cu apă distilată, până la neutralizarea materialelor. Ulterior, s-a realizat îndepărtarea excesului de umiditate, prin tampotare cu hârtie de filtru și întinderea, controlată, a materialelor textile, în stare umedă, pe o suprafață plană, în vederea atenuării cutelor.

În cazul structurilor textile care prezentau ca elemente componente cheițe metalice (catifea cu cheițe) sau fire metalice în structură (găitane), s-au efectuat tratamente chimice, în baie, cu soluție de Complexon, în vederea îndepărtării produșilor de coroziune a metalului, urmate de clătiri repetate cu apă distilată, până la neutralizarea materialelor. Uscarea s-a efectuat, controlat, pe suport de hârtie de filtru. Ultima etapă a procesului de conservare-restaurare a fost consolidarea. Aceasta s-a realizat pentru fiecare fragment textil, în parte, prin coasere, cu fire de borangic, pe un suport textil nou, vopsit la nuanța materialului textil original.

Pentru a conferi stabilitate dimensională ansamblului obținut (suport textil și țesătură originală), acesta a fost consolidat suplimentar, pe un suport din carton neutru.

Concluzii

Textilele arheologice reprezintă importante surse de informații referitoare atât la tehnica de realizare și la materialele utilizate la un moment dat, în decursul evoluției societății omenești, cât și la aspecte ale vieții sociale specifice unei anumite perioade.

Procesul de conservare-restaurare a fost complex și a avut în vedere atât proprietățile materialelor componente cât și starea lor de degradare. Alegerea referitoare la aplicarea unor tratamente de conservare corespunzătoare a fost precedată de investigații privind natura materialelor componente, identificarea tehnicii de realizare, morfologia și compoziția elementară a elementelor metalice.

În cadrul cercetării și conservării-restaurării acestor fragmente textile arheologice (unele de mici dimensiuni) au fost obținute informații care pun în evidență aspecte inedite și valoroase cu privire la materialele componente și tehnicile de realizare utilizate în secolele XVI-XVII, tehnici care s-au transmis în decursul timpului până astăzi.

Mulțumiri

Doamnei dr. ing. Maria Geba, șef Centrul de Cercetare și Restaurare Conservare a Patrimoniului Cultural, pentru investigațiile fizico-chimice realizate și domnului prof. dr. hab. Gh. Postică, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, pentru încrederea acordată în restaurarea pieselor.

№ 88 СТОЛИЦА МОЛДАВИИ.
 1. Соборная церковь.
 2. Домовая церковь.
 3. Домовая церковь.
 4. Домовая церковь.
 5. Домовая церковь.
 6. Домовая церковь.
 7. Домовая церковь.
 8. Домовая церковь.
 9. Домовая церковь.
 10. Домовая церковь.
 11. Домовая церковь.
 12. Домовая церковь.
 13. Домовая церковь.
 14. Домовая церковь.
 15. Домовая церковь.
 16. Домовая церковь.
 17. Домовая церковь.
 18. Домовая церковь.
 19. Домовая церковь.
 20. Домовая церковь.

Планъ города Чисинау. 1. Соборная церковь. 2. Домовая церковь. 3. Домовая церковь. 4. Домовая церковь. 5. Домовая церковь. 6. Домовая церковь. 7. Домовая церковь. 8. Домовая церковь. 9. Домовая церковь. 10. Домовая церковь. 11. Домовая церковь. 12. Домовая церковь. 13. Домовая церковь. 14. Домовая церковь. 15. Домовая церковь. 16. Домовая церковь. 17. Домовая церковь. 18. Домовая церковь. 19. Домовая церковь. 20. Домовая церковь.

Молдавия. Планъ города Чисинау. 1. Соборная церковь. 2. Домовая церковь. 3. Домовая церковь. 4. Домовая церковь. 5. Домовая церковь. 6. Домовая церковь. 7. Домовая церковь. 8. Домовая церковь. 9. Домовая церковь. 10. Домовая церковь. 11. Домовая церковь. 12. Домовая церковь. 13. Домовая церковь. 14. Домовая церковь. 15. Домовая церковь. 16. Домовая церковь. 17. Домовая церковь. 18. Домовая церковь. 19. Домовая церковь. 20. Домовая церковь.

Editura Pontos, str. 31 August 1989, nr. 98
MD-2004, Chişinău, Tel.: 022 23 22 18
editura.pontos@gmail.com
www.facebook.com/editurapontos.md

Tipar executat la Tipografia „PRINT-CARO”
tel: 022 85 33 86; fax: 022 85 33 87
printcaro@gmail.com